

СРПСКА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА

основана 1892 године

КОЛО СШ КЊИГА 692



ИНИЦИЈАЛ СКЗ НАЦРТАО ЈОВАН ЈОВАНОВИЋ ЗМАЈ

МИЛОШ БЛАГОЈЕВИЋ

СРПСКА ДРЖАВНОСТ У СРЕДЊЕМ ВЕКУ

ПРЕДГОВОР
ЉУБОМИР МАКСИМОВИЋ

**БЕОГРАД
2011**

Скенирао: Μίλοβαν ἐν Χριστῳ τῷ Θεῳ πιστός
βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ
Σερβίας καὶ Ῥωμανίας

СРПСКА ДРЖАВНОСТ У СРЕДЊОВЕКОВНОМ СВЕТУ

Државност, за разлику од *државе*, термин је који међу истраживачима прошлости, поготову даље прошлости, данас није безрезервно прихваћен. Ипак, његово прихватање добија на замаху, добрим делом захваљујући залагању академика Милоша Благојевића, односно захваљујући ономе што је на ту тему изречено у првом издању ове књиге, када је њен текст у великој мери попуњавао први том једног заједничког ауторског настојања да се феномен српске државности прати истраживачки од прапочетака до у новије доба (Милош Благојевић – Дејан Медаковић, *Историја српске државности*, I–II, Нови Сад 2000). Такође, у међувремену је и у неким другим Благојевићевим радовима овом питању била посвећена одговарајућа пажња. То није био лак истраживачки подухват због начина на који је требало сагледавати испитивану материју.

Ако државност схватимо као способност једне друштвене средине или једног народа да организује државу, што се може означити и термином *државостворност*, не смомо испустити из вида то да, у некој врсти реверзибилног кретања, различити феномени који проистичу из постојања и деловања државе природно могу да се подведу под појам државности. Идентификујемо ли те феномене као правне, економске, друштвене, политичке и разне друге из живота држава какве познајемо у наше доба или у нама блиском времену, нећемо

се много приближити стварном упознавању српске средњовековне државности. Да би се то постигло, идентификовани феномени морају бити посматрани у историјском контексту који свему даје посебну, понекад и тешко препознатљиву димензију. Већ садржина основних појмова, као што су *држава* или *Срби*, показује другачија значења од оних на која је данашњи човек навикао. Нажалост, историјску димензију о којој је реч понекад је тешко уочити, а још теже пратити кроз меандре њеног развоја због степена употребљивости извора којима располажемо и на којима се заснива свако скрупулозно истраживање.

Не ради се ту само о чињеници, иначе неспорној, која је већ постала опште место и која би се могла исказати кроз следећу дефиницију – *изворна ђраћа је недовољна, а за поједини ђишања она и не постоји*. Иако понекад звучи као изговор, то јесте чињеница. Али, ради се готово исто толико и о последици таквог стања која се огледа у томе што поједини истраживачи падају у искушење – о аматерском приступу својственом разним љубитељима историје да и не говоримо – да сиромашни изворни исказ допуне или разумеју на начин који не помаже откривању историјске истине.

Као врстан историчар са сигурним методом и великим искуством, Милош Благојевић је свестан сложености читавог овог комплекса проблема који прате изучавање настанка, развитака и карактера српске средњовековне државности. Исто-времено, он је дао и највећи допринос у данашњој генерацији историчара да питања буду постављена на прави начин, а да добијени одговори, колико је год то могућно, доведу до реконструкције стварних историјских токова у изградњи и разградњи српских држава Средњег века. Било их је, наиме, више од једне у својеврсном наслеђивању државотворне традиције у временском распону од осам до девет векова, а понекад и више од једне у истом одсечку времена.

Другим речима, иако Немањинка Србија представља сто-жер у развоју српске средњовековне државности, време које

је претходило владавини најзначајније српске династије у Средњем веку, као и оно које је уследило, изнедрили су нити без којих координатна мрежа читаве слике не би била комплетна. Како показује Благојевић, морамо да будемо свесни важности чињенице да је преднемањинки период био много дужи од времена Немањина, јер се радило о пет векова током којих се изграђују оне политичке творевине које се могу са пуним правом назвати српске државе, односно српска држава. Њихови владари, жупани па затим велики жупани, често су носили византијске дворске титуле. Али то не значи да постоји чврста и непосредна веза са Византијом, нити да се те државе развијају по византијским правним и организационим узорима. Често се превиђа важност чињенице, коју подвлачи Благојевић, да се између тих држава и Византије налазила бугарска држава која је, на правцима који би могли спајати Константинопољ са Србима, физички затварала Балканско полуострво (српско-бугарска граница је у IX веку на реци Ибру), што је проузроковало да и процес покрштавања Срба, који је дуго трајао, добије доста специфичан карактер. Срби се покрштавају из романских бискупја у Далмацији, које су политички биле под Византијом, а које су у црквеном погледу биле део римске цркве. Та околност условљава да везе са Византијом, и слика Србије као земље која има важне везе са Византијом, немају ону снагу, ону изражајност коју имају у доба Немањина. У време када су у Европи хришћанизацијом отворани путеви за обликовање праве средњовековне државности, то је била чињеница од великог значаја. Поготову што су нешто касније, крајем X и почетком XI века, српске протодржаве привремено губиле у овој или оној мери свој дотадашњи профил под притиском освајачке политике тзв. Самуиловог царства.

Почетком XI века Сава и Дунав поново постају северне границе Византијског царства. После четири века поново се успоставља византијска власт на територији данашње Србије, а тадашње српске државе – Дукља (Зета) и Рашка

(Србија) – делимично већ улазе у праву византијску сферу утицаја. Заједничке границе са Византијом предуслов су непосредне комуникације и, што је од посебне важности, после византијске победе из 1018. године, којом је Балкан враћен под власт Цариграда, тек основана Охридска архиепископија добија неке епископије на територији српске државе (Призрен, Рас, Липљан), или на територији где се појављују Срби (Ниш, Браничево, Београд, Сирмијум), тако да је остварено делимично просторно укрштање једне византијске цркве и српске државе и области насељених Србима. С друге стране, Зета је под великим утицајем и у унутрашњости, а о Приморју да и не говоримо, оних приобалних бискупија које се налазе под римском куријом.

У XII веку Србија преузима вођство на Западном Балкану у свеколикој политици према Византији, док се о српској државности у различитим видовима може говорити и у случају Зете и Босне. У том контексту, на којем с правом инсистира Милош Благојевић, запажа се управо потреба за пажљивим третирањем односа појмова *државност* и *држава*. С друге стране, што се саме Србије тиче, још увек се не појављују знаци изразитих византијских утицаја у земљи која улази у савезе са тадашњим великим силама, са Угарском, са Венецијом, са Немачком. Били су то почети стварања сопственог идентитета и политичке самосвојности, како би се то дефинисало у нашем времену. Јер српски владари су још увек, укључујући и Стефана Немању на почетку владе, били третирани у Цариграду као царски чиновници; ако би од такве своје „улоге“ одступили, то се сматрало побуном и следиле су казнене експедиције које су се завршавале византијским победама и новим изразима покорности српских великих жупана.

Такав третман кроз који је пролазио и сам Немања одлази у прошлост захваљујући његовој политици која је ударила темеље новом схватању државности и стварању јединствене српске државе. То је доба када Рашка, као ниједна српска

земља пре ње, прелази у офанзиву. До тада су сви ратови са Византијом били у основи одбрамбени. Немања је први владар који систематски почиње да заузима византијске територије. Али, истовремено, његов геополитички приступ носи обележја амбивалентности, што је веома значајно за разумевање српског схватања државности у времену које наступа.

С једне стране, Византија се опонаша у разним сферама живота, што почиње управо са Немањом, а с друге стране она се стално напада и одузимају јој се територије. Тако је за Немањиног времена учињен велики, одлучујући заокрет ка апсолутном прихватању православља по византијском „моделу“. Сам Немања, рођен у Рибници, крштен је као католик, а потом је, много касније, помазан по православном обреду. Од тада више нема никаквог колебања. Богомили, дуалистичка секта проширена из Бугарске, уништена је у Србији по истом начину на који су се Византинци у IX веку разрачунали са њиховим претходницима. Немања почиње први да подиже српске цркве по византијском узору и, најзад, Немања се пред крај живота повукао са престола и замонашио, што постаје узор за каснији однос српских владара и српске цркве и прераста у светитељство оснивача династије. Као светогорски монах, Немања добија од византијског цара Алексија III Анђела један запустели грчки манастир на Светој Гори, из којег подиже, са сином Савом, српски манастир Хиландар. То је необично значајан моменат зато што је Хиландар од тада па надаље стални српски прозор у византијски свет. Аутор ове књиге имао је, дакле, много разлога да једно поглавље посвети Немањиним односима према хришћанској цркви..

У својој повељи за Хиландар Немања је истакао да је његова великожупанска власт од Бога и упоредио је у том смислу и у том документу себе и своју власт, себе и своје породице власт и својих дедова власт са тиме да је Бог, такође, дао власт грчким царевима и угарским краљевима, суседима са којима се он упоређује на равноправној основи. Ту се рађа оно што називамо српском самодржавношћу XIII века, када су се

српски краљеви стварно сматрали, и називали, самодршцима. Са Немањом почиње, када је реч о владарској породици, и наглашавање династичких веза са Византијом. Као што је споменуто, Немања је добио Хиландар од Алексија III на дар, Немањин син Стефан се још раније био оженио ћерком тог истог Алексија III и тада добио, као први од страних принчева, титулу византијског севастократора, друго по реду достојанство после царског.

На томе се није завршило. Немања је, још пред крај владавине, почео да гради Студеницу, у коју су почетком 1207. године пренете његове мошти. Сава постаје први игуман Студенице и почиње њено осликавање, обележено огромним натписом који се налази у подножју куполе. У натпису је наведено да је храм сазидан и осликан по жељи и заповести Немање, у монаштву названог Симеон, великог жупана и свата грчког цара Алексија, и његовог сина Стефана (будућег првовенчаног краља), у чему је учествовао и Сава „грешни“. У то време, 1208. године, одавно је мртав Немања, нема Алексија III као цара, нема (привремено) ни Византије после пропасти у Четвртом крсташком рату (1204). Све ово, међутим, не значи да је Србија у време обликовања династије Немањића постала некаква реплика Византије. Наступила су дешавања која, међусобно повезана, воде ономе што можемо назвати међународним признањем Србије, са којим је њена стварна државност постала општеприхваћена реалност европског света. По тадашњим схватањима међународних односа, такво признање доносило је уздизање државе у ранг краљевства.

Краљевска круна се могла добити само из Рима. Али, у овом случају мора да се постигне извесна равнотежа, јер Србија није било каква земља, него је православна земља која већ у извесној мери, барем у духовном погледу, ако не увек у лаичкој сфери, живи по византијским узорима. Према томе, Стефан и Сава, потпуно природно, и то је први практични пример онога што називамо симфонијом државе и цркве у средњовековној Србији, предузимају двоструки искорак: да се добију краљев-

ска круна и самостална црква од оних сила од којих се овакве гаранције самосталности могу добити. То је тренутак великог преокрета, стварање сигурних и трајних основа српске државности и разумљиво је што је овој теми посвећено једно сложено поглавље Благојевићеве књиге. Јер, ситуација јесте била сложена, будући да је Србија за остварење реченог подухвата била упућена на две стране.

По византијском схватању светског поретка држава, цар не може, будући да симболизује јединствену лаичку власт некадашњег Римског царства, допустити стварање независне државе. Оно што византијски цар може да уради, и што је својевремено урадио са самим Стефаном Немањићем као наследником великожупанског престола, јесте да уведе страног владара у византијску дворску хијерархију и тиме га, у ствари, учини својим подаником. Оно што Византинци такође могу да ураде и што раде у традицији источних помесних цркава, јесте да признају оснивање и постојање самосталне, аутокефалне Цркве, у којој се на језику сопственог народа може обављати литургија и све што припада црквеном обреду. С друге стране, у католичком свету, римски папа је наводно добио од Константина Великог даровницу (фалсификат из VIII века) по којој, као господар Рима, може бити изнад свих лаичких владара на Западу. Према томе, у времену о којем је реч, папа може да додељује краљевске круне и краљевске инсигније, што представља међународно признање, али не дозвољава оснивање никакве домаће, помесне, аутокефалне цркве, јер је католичка црква јединствена, са јединственим латинским језиком, и ту нема одступања. И два брата државника, Немањини синови Стефан и Сава, чине оно што је у том тренутку једино могуће: из Рима се добија круна 1217. за Стефана (Првовенчаног), из Никеје (где се склонили цариградски патријарх и где поново ступају цар) добија се 1219. аутокефалност српске цркве са Савом као првим архиепископом. И то аутокефалност која подразумева право архијереја да убудуће сами бирају свог архиепископа. Постојање овакве цркве имало је повратни ефекат

на лаичку потку српске државности, поготову у ситуацији када се инсистирало на повезаности Немањића како са последњом византијском династијом до пропасти Царства из 1204. године, тако и са њеним наследницима у потоњој Епирској држави.

Али, Србија ће убрзо напустити онај пут идејног везивања династије и државе за Византију, који је отпочео са Немањом. Још само за време краља Радослава се наглашава веза са Анђелима, односно Дукама, јер он је био ожењен принцем из те куће. То је усамљен случај и више никада се у српској историји то неће чинити. На сцену ступа један самосвојни поглед на сопствену земљу који се у домену владарске идеологије огледа у већ спомињаној самодржавности: српски владари су од првог српског краља и формално сматрани самодршцима, што значи да им је власт дата од Бога и Византија у томе не може имати никаквог удела. Током XIII века развија се идеја о Србији као Новом Израиљу, то јест о Србима као изабраном народу. И једна и друга појава су византијског порекла, и самодржавље, као изведеница византијске аутократије (цар-автократор) и Нови Израил као поновљена старозаветна слика изабраног народа којим су и Византинци себе сматрали. Усвајањем оба ова постулата, српска политичко-црквена елита показала је да Србију осећа равноправном са било којом европском силом.

Разуме се, државност не подразумева само идеолошку и теоријску компоненту. У веома важној сфери функционисања државе, као стварне реализације државности, изузетну улогу има изглед њених институција и њеног апарата власти. Иако у духовном погледу Србија, уз сву самосталност цркве, следи византијске узоре, у функционисању лаичке власти земља је дуго пре XIII века била далеко од тих узора. Ову околност аутор посебно подвлачи, посвећујући нарочиту пажњу, у поглављу посебно прерађеном и допуњеном у односу на прво издање књиге, сабору као својеврсној скупштини духовне и лаичке елите. То је за Србију била карактеристична и у многим преломним тренуцима њене историје институција која је доносила одлуке од посебног значаја.

Кроз XIII век стање се не мења у погледу државних установа, осим у неким појединостима које указују на почетке угледања на византијске државне институције. У принципу, међутим, остаје видљива аутохтоност српских установа које вуку порекло из преднемањићког периода и које нису замењене византијским. Те установе ће бити замењене византијским тек када се Србија, много касније, од почетка XIV века, на други начин буде сродила са Византијом, а и тада углавном на оним територијама које су доскора припадале Царству. Другим речима, на тим територијама затечено стање је задржано, али без промене идеолошке основе српске државности.

При свему томе треба имати у виду још једну веома важну историјску чињеницу. Срби су касно постали хришћански народ у поређењу са многим другима; процес покрштавања завршен је тек у другој половини IX века. Срби су још касније постали стварно православни народ у пуном смислу те речи. Према томе они немају светитељски Пантеон из ранохришћанских времена, они морају да га изграђују од почетка и то се дешава тек у доба Немањића. Није то усамљен случај у историји, тако да се једна дуга епоха, између VIII и XVI века, с тим питањем у вези назива епохом стварања нових светитеља. Први од светитеља у Србији тог, да кажемо, новог таласа, је сам Симеон Немања. Од њега се устаљује пракса да се владари канонизују, да се у симфонији државе и цркве архиепископи такође канонизују, и тако се ствара први српски светитељски Пантеон. Тако се ствара светородна династија, тако се ствара лоза Немањића, тако се повлачи паралела са старозаветном Јесејевом лозом у сликарству. Према томе, светородна династија Немањића исказује, у ствари, речником Средњег века, самосвојност и самодржавност Србије као силе која је један независан елеменат међународних односа и целог тадашњег европског света.

Уз то, Србија у XIII веку доживљава велики материјални успон, нарочито за време Уроша I, развитком рударства, довођењем страних трговаца, чиме поново јача западна компонента у земљи, представљена раније становништвом у При-

морју. Такву Србију можемо да посматрамо као цивилизацију у којој постоји византијски елемент, аутохтони елемент и западни елемент. То показује да Србија није слика, верна копија Византије, али за време краља Милутина, на размеђу двају столећа, његовим орођавањем са царском породицом и претходним заузимањем пространих територија Царства, долази до појаве која се често назива византинизацијом Србије. Она се углавном огледа у чињеници да на територијама које су освојене није ништа мењано у византијском начину живота и у институцијама, при чему су оне делимично прихватане и у осталим, старим српским крајевима земље.

Једном учвршћена у Македонији, за Милутиновог краљевања, са његовим посебним односом са царицом-мајком у Солуну, српска држава постаје одређени чинилац дешавања унутар Царства. Ова политика достиже врхунац са Стефаном Душаном који иде даље од Македоније, нарочито од када је у Византији започео грађански рат (1341–1347). Вођа једне од страна у том рату, Јован Кантакузин, који се прогласио за цара, споразумева се са Душаном да заједно воде рат против породице Палеолога у Цариграду. Као учесник у грађанском рату у Византији, Душан све више истиче своје право да влада деловима Царства које заузме. Од учесника у владавини над Грцима, кад је ситуација сазрела, он се потпуно у византијском маниру, 1345. године проглашава и 1346. крунише за цара. У међувремену, између та два чина, била је створена и патријаршија, јер у византијском обрасцу односа државе и цркве, царство иде само са патријаршијом.

Као што подвлачи Милош Благојевић, тиме је био учињен прелаз из концепције, условно речено, националне у концепцију, такође условно речено, интернационалне државе. Јер, у свом новом, царском облику, простирући се од Дунава до Коринтског залива, држава противречи, својом политичком идеологијом и организацијом, свему ономе што је Србија представљала у многим претходним деценијама. Душаново крунисање било је у суштини присвајање византијског цар-

ског положаја, разуме се једног од „удеоних“ царева тога времена. Не каже се узалуд у *Прологу Душановој законика* да је царевима својствено издавати овакве законике. Почевши од Константина Великог то је обавеза свих царева, којој се, ето, и Душан придружује.

На крају, 1350. године, Душан безуспешно покушава да се споразуме са Млечанима да заједно заузму Цариград. Могло би се рећи да је то била круна целе ситуације у вези са уздизањем на Царство. Али, тим уздизањем српска држава је, у настојању да се изједначи с Византијом, прешла свој Рубикон и било је неизбежно да после Душанове смрти она отпочне враћање сопственим коренима или својим стварним могућностима. Деспотовина XV века, чији је владар добијао своје достојанство у Цариграду, симболише то одступање од Душанових царских претензија интернационалних размера или, како каже наш аутор, обнављања националне државе. Са пропадањем Деспотовине, српска државност ће још неко време трајати у јужним деловима Угарске међу избеглим становништвом, предвођеним носиоцима деспотске титуле, и у извесном смислу се исказивати у Зети и Херцеговини.

Велика сага о средњовековној српској државности, поновимо то на крају, исказује се у разним видовима једног сложеног историјског процеса, за чије је разумевање потребно посебно знање и посебно искуство. Само је аутор који ове особине поседује у изразитом обиму могао да прати и реконструише речени процес. Милош Благојевић је свакако успео да одговори овом изазову на најбољи могући начин.

Љубомир Максимовић

**СРПСКА ДРЖАВНОСТ
У СРЕДЊЕМ ВЕКУ**

УВОД

Термин државност настао је у новије време и колико је могло да се утврди први пут је забележен пре седам деценија.¹ Сама реч настала је по свој прилици на сличан начин, као што је од вере изведена верност, а од борбе – борбеност, па тако и од државе – државност. Оваквим и сличним речима стављају се у први план одређена својства или особине. Термин државност чешће се среће у живом говорном језику него у историографији. Обично се употребљава узгред и без ширег објашњења, као да је свакоме познат и јасан, што ипак није тачно, поготово када савремени појам треба пренети у далеку прошлост. Са увођењем нових појмова у говорни језик или књижевност, ствара се истовремено потреба да се такви појмови потпуније објасне, што опет ставља све науке, укључујући и историјску науку, пред нове задатке и отвара нова поља истраживања.

Не задржавајући се дуже на разматрањима ове врсте, потребно је истаћи да су филолози и политиколози, не тако давно, покушали да објасне појам државности. Њихова објашњења су кратка и прилагођена публикацијама у којима су објављена. За филологе државност је: 1) „смисао за стварање државе и њену организацију“; 2) „постојање државе са њеним битним одликама (независност, уређење)“; 3) „осећање при-

¹ Речник *српскохрватској књижевној и народној језика*, књ. IV, САНУ, Београд 1966, 700.

падности држави и активност на корист државе“.² За разлику од филолога, политиколози су дали нешто шире образложење из којег издвајамо следеће констатације: 1) „Државност је својство једне глобалне друштвене заједнице која се конституисала као држава...“; 2) „Државност истовремено изражава тежњу или вољу поједине групе да ствара своју политичку власт и да се преко ње идентификује“.³ Термин о којем се расправља покушали смо и ми да кратко дефинишемо на првим страницама нашег текста, где пише: „државност се може посматрати као примарни резултат настајања и постојања неке државе, а истовремено и као збир многобројних чинилаца уз помоћ којих држава настаје, опстаје, обнавља, организује се и оправдава своје постојање. За државност би се још могло рећи да је поникла и да се манифестовала у сфери идеја с непрекидном тенденцијом њиховог отелотворења“.⁴

Све три дефиниције на које је упозорено стављају у први план особине или својства државе, али су дефиниције по правилу непотпуне јер занемарују многобројне чињенице, које заслужују дужну пажњу. За потпуније осветљавање термина државност морају се узети у обзир добро познате чињенице, да сваку државу дефинишу три елемента: народ, територија и власт, као и њихова најважнија својства. Но, и поред обавезног присуства поменутих чинилаца у свету се не могу наћи ни две државе које су међусобно једнаке по свом настанку, трајању, територији, уређењу, етничкој структури или организацији власти. Државе нису међусобно једнаке ни када их ствара један те исти народ, на једном те истом простору, због

² Исто.

³ *Политичка енциклопедија*, Београд 1975, 228.

⁴ Милош Благојевић и Дејан Медаковић, *Историја српске државности*, књ. I, САНУ Огранак у Новом Саду, „Беседа“, Друштво историчара Јужнобачког и Сремског округа, Нови Сад 2000. Убрзо после објављивања ове књиге развила се дискусија међу историчарима у којој су учествовали: Ч. Попов, С. Ђирковић, Душанка Динић-Кнежевић, С. Гавриловић и М. Благојевић. Види: *Настава историје*, бр. 13, година VII, Нови Сад 2001, 31–53.

тога што су и народ и простор, а поготово власт, подложни непрекидним променама. Суочавање са читавим низом променљивих величина и вредности у широким хронолошким оквирима од око хиљаду година, тачније од досељавања Срба на Балкан па до коначног пада свих српских земаља под власт Турака, наметнуло је потребу да се истраживања усмеравају на ограничену тематику. Ово се морало учинити и због тога што је у средњем веку створено неколико српских држава и још више политички осамостаљених области. Резултати истраживања до којих се дошло и рукопис као целина могли би се подвести под заједнички наслов: „Српске државе и српска државност у средњем веку“ или краће: „Српска државност у средњем веку“. Усмеравањем истраживања на одређену проблематику повремено би се заустављала динамика многобројних историјских процеса, с јасним циљем да се истакну настале промене у сфери српске државности, како на одређеном простору који је насељен Србима, тако и у општеприхваћеним хронолошким оквирима. То се могло постићи једино са поузданим ослонцем на многобројне и проверене историјске чињенице, које су са различитих аспеката анализиране у историографији. Захваљујући истраживању угледних научника темељно је проучена политичка и привредна историја српског народа у средњем веку, а такође и историјски простор на којем је живео и деловао српски народ. У границама могућности проучавана је и тадашња власт, укључујући судство и државну управу, а последњих деценија XX века проучаване су промене у етничкој и политичкој свести српског народа, владајућа идеологија, као и доктрина о српској државности. Писање сваке синтезе, посебно историје, полази увек од добро познатих и одабраних историјских чињеница, које омогућавају да се нека значајна делатност људи што јасније истакне. Тако се поступило и у нашем тексту. Велики број значајних и општепознатих догађаја или процеса морао је бити саопштен на најкраћи начин или изостављен, да се излагање не би претворило у писање политичке, привредне

или друштвене историје, али се назначени одсеци, бар у најопштијим пресецима, нису могли мимоићи, поготово што омогућавају да се јасније истакну особености српске државности у средњем веку.

Овом приликом и на овом месту не треба препричавати садржину књиге, али се ипак мора скренути пажња на битне чињенице, посебно да је најстаријим српским државама посвећен велики простор у књизи, пуних 50 страница. Такав је прилаз учињен због тога што се управо у раном средњем веку стварају, а потом испољавају, најстарији елементи државности. На прелазу из VIII у IX век српски народ је створио чак пет посебних држава или „протодржава“, од којих четири у Приморју: државу Неретљана, Захумљана, Травуњана, Конанљана, па и Дукљана, а једну и највећу у унутрашњости Балканског полуострва, коју византијски писци називају Србија. Ова појава није необична јер су и остали „варварски“ народи Европе у раном средњем веку стварали више држава, међутим, поменута појава истовремено сведочи и о државотворности српског народа и о државности у Срба. На оснивање већег броја држава утицали су првенствено постојећи друштвени односи, али у раном средњем веку и физичке особине Балканског полуострва, где преовлађује брдско-планинско земљиште са изразито лошим комуникацијама. Но, и поред отежаних веза између суседних „жупа“ и „земаља“, већ средином IX века инкорпорирана је у државу Србију кнежевина Травунија (Требиње), а крајем истог столећа и област Неретљана. На тај начин већ у IX веку започео је процес уједињавања српских земаља, али су тај процес зауставиле моћне суседне државе, најпре Бугарска, потом Византија, којима ће се нешто касније придружити и Угарска. Но, и поред тога, једном створена политичка и државна језгра више није било могуће разорити, а процес уједињавања потпуно зауставити. Започети процес могао се само за неко време одложити.

Захваљујући битним елементима државности који су остали и поред снажне деструкције са стране, српске државе

су стваране и обнављане током XI века где год су постојали повољни услови, што ће се дешавати и касније. Најпре је обновљена српска држава у Дукљи, која је обухватила све српске кнежевине у Приморју, док се у исто време под притиском са стране првобитна Србија поделила на Босну и Рашку. Тридесетих година XII века српске земље западно од Дрине, са политичким центром у „земљи“ Босни, доспеле су под трајни утицај Угарске, док су се српске земље источно од Дрине, са политичким центром у Расу, током XI и XII века, налазиле под доминацијом Византије. У Дукљи се српска државност бурно развијала, па је већ у последњој четвртини XI века стечено краљевско и архиепископско достојанство. После брзог успона уследио је још бржи пад, јер „земља“ Дукља као мала и периферна област није могла да задржи водеће место међу знатно већим српским областима. У исто време Барска архиепископија (надбискупија) није могла да оствари ни потпуну црквену јурисдикцију у самој Дукљи, а још мање у Рашкој. Тако нешто није пошло за руком ни Дубровачкој надбискупији на територији Босне.

Највећи успон, пуноћу и дуготрајни процват доживела је српска државност у држави Немањића, која је у другој деценији XIII века украшена краљевским венцем и достојанством православног аутокефалног архиепископа, тако да Србија постаје и „самодржавна“ и „самоосвећена“. У њој од тада истовремено и равноправно делују две власти, световна и црквена, па постоје и два престола – „стол“ српског краља или „српски стол“ и трон српског архиепископа, познатији као престо Светога Саве. Први је овоземаљски и „пропадљив“, док се други налази у сфери идеја и припада хришћанској цркви која је вечна. Пошто се српска државност ослањала на два престола, владарски и црквени, она никада није могла бити разорена до краја, јер је увек постојао престо Светога Саве. Српска духовна елита изградила је и развила доктрину о српској државности у којој је било места за цео српски народ, како за племство, тако и за све „работнике“. После потпуне

христијанизације, односно учвршћивања православља, српски народ је постао „савршен“ народ, односно „Нови Израил“, па и „изабрани народ“, који је у сваком погледу изједначен са најстаријим и осталим хришћанским народима света.

Краљевски венац, архиепископско достојанство, канонизација српских краљева и архиепископа, присуство светородне лозе Немањића и свих Срба као „изабраног народа“ представљали су такве чиниоце који су истовремено јачали српску државност и стабилизовали српску етничку свест. Уосталом, српска држава је све до времена Стефана Душана према етничком саставу представљала, углавном, државу српског народа. Са уздизањем Душана на царско достојанство, после великих освајања на рачун Византије, дошло је до крупних промена у држави, посебно у доктрини о државности. Царство по својој суштини није национална, већ вишенационална држава. У Душановом царству носиоци државности и државног легитимитета били су пре свега Срби и Грци, али су зато властела по народности могла да буду и Бугари и Арбанаси, па и Немци. Земљорадњом се претежно баве Срби, сточарством Власи и Арбанаси, трговином Латини, рударством Саси, док су Грци присутни у свим привредним делатностима. Нико није угрожавао њихову националну припадност коју су уважавали и тадашњи судови. Душаново царство није се изједначило са Византијом и поред таквих тенденција, јер то није било могуће. Српски цар је преузео од Византије све што је могао, а од старог српског уређења све што је морао. У Душановом царству редовно су се састајали државни сабори којих нема у Византији, његов наследник и савладар носио је титулу краља, а не цара као у Византији, а сва властела била су одговорна и цару и краљу, и, што је битно, још и „српском столу“, односно престолу.

Распад Душановог царства, који је пропраћен и гашењем светородне династије Немањића, увео је српску државност у најдубљу кризу. Из настале кризе изашло се захваљујући стварању нове светородне лозе Лазаревића, за шта

су заслужни Српска црква и српска духовна елита. Стара и нова светородна лоза сплеле су своје гране, захваљујући немањићком пореклу кнегиње Милице, а такође и њеног сина кнеза и деспота Стефана. Ко год је намеравао да влада бар једним делом српског православног народа, морао је обавезно да се позове и на наслеђе Немањића, а касније и на мученичку смрт кнеза Лазара. Неколико година после смрти цара Уроша легално је извршена трансација српског краљевског венца, који је припао династији Котроманића, најпре краљу Твртку I (1377) као далеком потомку Немањића, а касније његовим наследницима. Овај чин нису тада оспоравали српски обласни господари или владари, укључујући кнеза Лазара и његовог сина Стефана, као ни српска православна црква.

Стефан Лазаревић је чак два пута добио титулу деспота од византијских царева и на тај начин формално признао њихову врховну власт, али је он у својој држави био суверени владар, легитимни наследник кнеза Лазара и светих „прародитеља“, Светог Симеона и Светог Саве. Понашајући се као легитимни наследник Немањића, он је себе сматрао и заштитником свих православних Срба, настојећи да их окупи у једну државу. За разлику од Стефана Лазаревића његов наследник, деспот Ђурађ Бранковић, недовољно се бринуо о српској државности, вероватно због тога што је био под снажним утицајем Византинаца и исихаста, а посебно жене Ирине (Јерине) која је била Гркиња. Деспот Ђурађ је био искрено побожан и дубоко одан православљу, али као поштовалац свега што је византијско није допринео снажењу српске државности, а изгледа да то није ни могао да учини. Било је питање само времена када ће Турци коначно покорити Србију (1459). Пред наредом Турака, током XV века, велике масе Срба преливале су се преко Саве и Дунава у Угарску. Тамо су доспели и потомци деспота Ђурађа. За разлику од деспота Ђурађа, његови унучи деспот Ђорђе и деспот Јован, наставили се у Срему постали су признате вође Срба, поштујући све што је немањићко. На свом мукотрпном животном путу опонашали су и Стефана

Провенчаног и његовог најмлађег брата Растка, односно монаха Саву (Св. Саву), све у нади да ће можда обновити српску државу. Времена су била другачија, па поштовање наслеђа Немањића и борба против Турака нису омогућили обнављање српске државе, али је зато делатност последњих Бранковића оснажила српску државност на новим просторима. Са коначним гашењем свих политичких и световних компоненти у српској средњовековној државности, укључујући и признато владарско достојанство деспота, наставила је и даље да живи духовна компонента, оличена у православној заједници Срба окупљених око престола Светога Саве.

Основна садржина нашег текста о српској државности у средњем веку била је саопштена у књизи под насловом: Милош Благојевић и Дејан Медаковић, *Историја српске државности*, књ. I, Нови Сад 2000. У овој књизи првих седам поглавља написао је М. Благојевић, а осмо поглавље академик Дејан Медаковић. Била ми је част и задовољство што се мој текст нашао у друштву са текстом академика Д. Медаковића, од којих сваки чини посебну и заокружену целину.

У рукопису који је предат за штампу Српској књижевној задрузи унете су неопходне исправке и допуне, посебно у одељку о државним саборима. Делимично је допуњен и списак коришћене литературе, па су наведени најновији радови који су објављени после 2000. године, а односе се на српску државност у средњем веку.

Дугујем посебну захвалност Српској књижевној задрузи која је одлучила да објави нашу књигу, под насловом: *Српска државност у средњем веку*.

ПРВА ГЛАВА ПРВЕ СРПСКЕ ДРЖАВЕ

НАЈСТАРИЈИ ЕЛЕМЕНТИ СРПСКЕ ДРЖАВНОСТИ

Према устаљеним и прихваћеним тумачењима научника сваку државу чине три елемента: људи, територија и власт, како у својој свеукупности тако и у појединостима.¹ Током средњег века сваки од ова три чиниоца био је непрекидно изложен променама, каткада једва приметним, али понекад веома бурним и дубоким. Обично се временом број људи једног народа и једне државе повећавао, али догађала су се и обрнута кретања, па чак и да цео народ нестане са историјске позорнице. Слично би се могло рећи и за територију државе, која је по правилу мењала свој обим, да би се у најтежим случајевима територија напуштала, а становништво населило у суседне или далеке крајеве. Власт је опет по својој суштини имала тенденцију да продре што дубље у све поре друштвеног живота, али дешавало се не тако ретко да се потпуно расточи, или пак да буде замењена влашћу друге државе. Уз све што је речено мора се имати у виду чињеница да етничка свест не представља константу.² У средњем веку

¹ С. Јовановић, *О држави, Основи једне правне теорије*, четврто издање, Београд 1990, 30 и сл.; А. Соловјев, *Појам државе у средњовековној Србији*, Годишњица Николе Чупића 42, Београд 1933, 64–92.

² С. Новаковић, *Неколика тежња и питања српске историје*, Годишњица Николе Чупића 31, Београд 1912, 1–35; С. Ћирковић, *Удео средњег века*

она се обликовала и стабилизovala, па због тога у то доба није постојала ни свест о неопходности једне државе, али се таква тенденција наговештавала. Полазећи од најопштијих објашњења, државност се може посматрати као примарни резултат настајања и постојања неке државе, а истовремено и као збир многобројних чинилаца уз помоћ којих држава настаје, опстаје, обнавља се, организује се и оправдава своје постојање. За државност би се још могло рећи да је поникла и да се манифестовала у сфери идеја с непрекидном тенденцијом њиховог отелотворења.

Први и најстарији елементи српске државности настајали су у далеку прошлости, која измиче свестранијем проучавању историчара. Недостатак поузданих извора искључује могућност да се прати и прикаже процес настајања поменутих елемената. Они се појављују на историјској позорници у готовим облицима знатно касније, као крајњи резултат дуготрајних процеса.³ Срби као народ припадају групи старих европских народа, али се они као и остали „варвари“ нису дуго задржавали на једној територији, па је због тога и организовање државне власти било тек у повоју. Из своје „прапостојбине“, која се бар неко време налазила око притока Висле, Срби се досељавају на Балканско полуострво почетком VII века у доба византијског цара Ираклија (610–641). Према спису *De administrando imperio*, који је саставио

у формирању етничке карте Балкана, Работници, војници, духовници, Београд 1997, 171–184.

³ Поводом питања о „постанку државе“ С. Јовановић пише: „Питање о постанку државе није правно питање већ фактичко. О начину како државе постају, нису прописана никаква правила, нити је установљена нека власт која ће пазити да се државе стварају по тим правилима... Неки виши правни поредак од државног и нека виша власт од државне, нису могући у данашње време суверених држава. За постојање државе тражи се само једно, а то је 'свршен чин'. Главно је да држава фактички постоји; каквим се путем дошло до тога резултата, сасвим је споредно. Чим једна заједница прихватише један део земљишта као свој, чим организује своју власт на њему, она постоје државом“ (С. Јовановић, *О држави*, 30, 31).

византијски цар Константин VII Порфирогенит (913–959), сви Срби на Балканском полуострву „воде порекло од некрштених Срба, названих и Бели, насељених с оне стране Турске“, односно северно од Угарске.⁴ Нешто мало даље цар писац констатује: „Тамо су дакле и ови Срби од давнина настањени“, па одмах додаје: „Пошто су два брата наследила од оца власт над Србијом, један од њих преузевши половину народа, пребегне Ираклију, цару РOMEЈА“.⁵ Све што је Константин Порфирогенит забележио о Србима представља предање, које се код њих чувало деценијама и вековима после досељавања, али је то предање без сумње било засновано на чињеницама.

Као прво, постоје поуздана сведочанства да се „прапостојбина“ Срба заиста налазила северније од Угарске (Мађарске), у сливу горње Висле, где су боровила и друга словенска племена. Према сачуваној традицији међу Захумљанима за које се изричито каже да су Срби, Константин Порфирогенит саопштава да род „Михајла сина Вишетиног, архонта Захумљана потиче од некрштених становника на реци Висли, који се називају и Литцики“.⁶ Михаило Вишевић, кнез Захумљана, позната је историјска личност. Он је био веома активан у политичком животу на обалама Јадранског мора и Балкана двадесетих година X века. У то доба нико не би могао да измисли, ни у Захумљу нити у Цариграду, да род хумског кнеза потиче са далеке Висле, а да то заиста није била истина. Цитирани податак представља без сумње поуздан путоказ, где треба тражити „прапостојбину“ некрштених Срба. Но, и поред тога, тешко се може прихватити да се територија на

⁴ Византијски извори за историју народа Јуџославије, том II, обрадио Б. Ферјанчић, Београд 1959, 46.

⁵ Византијски извори II, 47. О најновијим мишљењима о досељавању Срба, као и о њиховој територији, види: Б. Ферјанчић, *Долазак Хрватља и Срба на Балканско полуострво (осврћ на нова тумачења)*, Зборник радова Византолошког института (даље: ЗРВИ) 35 (1996), 117–154.

⁶ Византијски извори II, 60.

којој су живели звала Србија. Овај назив без сумње представља византијску односно грчку конструкцију, пошто су Срби обично називали територију на којој су живели и своју државу „српска земља“, а не Србија. Остављајући на страну питање назива првобитне територије, односно „прапостојбине“, сасвим је извесно да су и у прапостојбини имали своје земљиште на којем су живели и на којем су се организовали у чврсту заједницу.

У прапостојбини је заједница Срба, названа племе или народ, прерасла у велику етничку скупину у којој је настала потреба за деобом, што се и догодило. Теже се може проверити констатација византијског цара писца, да је над том заједницом имао власт један човек и да је та власт била наследна, односно да је са оца прелазила на синове. Таква се могућност не искључује, поготово што сеоба велике скупине људи захтева одређену организацију и вођу, који има и одређена овлашћења. Срби су на Балканско полуострво дошли под својим вођом, којег Константин Порфирогенит титулише једноставно „архонт Србин“, односно кнез.⁷ Ово није усамљен случај да би се могао оспорити, јер су и друге словенске скупине у то доба имале своје старешине. Поуздано се зна да су веће скупине Словена на доњем Дунаву пред крај VI века имале своје старешине. Према византијском писцу Менандру Протектору једно аварско посланство било је упућено (578/9) словенским старешинама, а посебно Даурентију или Дауритију „и онима који су на челу народа“, са захтевом да се потчине и плаћају данак Аварима. На тај захтев су словенске старешине и Дауритије поносно одговорили: „Ко је, дакле, тај од људи и који се греје на сунчевој светлости који ће покорити нашу снагу. Навикли смо, наиме, да владамо туђим, а не други нашим. У то смо сигурни док буде ратова и мачева.“⁸ Остављајући

⁷ Византијски извори II, 50.

⁸ Византијски извори за историју народа Југославије I, Београд 1955, 92.

по страни реторичност одговора, остаје као чињеница да су Словени на доњем Дунаву имали своје старешине и да је једном од њих припадало прво место. Ове словенске старешине предводиле су веће скупине ратника, које су прелазиле Дунав и пустошиле византијске провинције.

Веће словенске скупине допрле су 585. године све до зицина Цариграда, па је византијски војсковођа Коментиол започео са противнападима, да би их што даље потиснуо. На путу за Једрене византијски војсковођа „наиђе на Ардагаста са гомилом Словена“, односно на Радгоста или Радогоста на челу својих ратника.⁹ У судару византијске и словенске војске Радогост је побеђен, па се повукао са византијске територије. Девет година касније (594) византијски војсковођа Приск прешао је на леву обалу Дунава, с намером да спречи прелазак Словена преко реке и да их по могућности уништи. Искусни војсковођа искористио је погодан тренутак за напад „чувши да је Ардагаст послао словенске гомиле у пљачку“ византијских територија. Препад је извршен ноћу, а Радогост, који је послао главнину својих ратника преко Дунава, једва је спасао живу главу, док је византијска војска страховито опустошила „Ардагастову земљу“.¹⁰ Из наведених података јасно се види да је Радогост (Ардагаст) био бар једну деценију старешина веће скупине Словена на левој обали доњег Дунава. Територија коју су ови Словени запосели називала се „Ардагастова земља“, што несумњиво сведочи о његовом утицају и моћи. На овој територији Радогост је пре свега војни заповедник, који лично предводи своје ратнике (585) или им наређује да прелазе Дунав и пустоше византијске провинције. Он је истовремено и цивилни старешина једне веће области која носи његово име. Са оваквим овлашћењима Радогост би према терминологији византијских писаца био „архонт“, а можда и „краљ“ (rex) веће скупине Словена.

⁹ Византијски извори I, 108.

¹⁰ Византијски извори I, 113.

Латинска реч „гех“ која је ушла и у грчки језик коришћена је у раном средњем веку веома широко, па су тако титулисани истакнуте поглавице „варвара“, укључујући и Словене, мада су они своје важније старешине називали кнезовима.¹¹ Вишегодишња Радогостова владавина проистичала је из стечених права да заповеда војском, која је од свог настанка била извор сваке власти и сваке моћи, што се односи и на Србе у њиховој прапостојбини. Радогост није био и једини угледни старешина Словена на доњем Дунаву. Управо из тог времена сачувана су занимљива обавештења о словенском „краљу“ Мужоку или Мужики, односно Мусокију по византијским изворима. Ратујући против Радогоста, византијски војсковођа Приск одлучио је 594. године да нападне и „краља“ Мужока. Од заробљених Словена дознао је да су они „поданици Мусокија, такозваногa рекса (гех) варварским језиком, како тај Мусоки борава на тридесет парасанги одатле, а те заробљенике био је послао да уходе ромејску војску, чуо је и за несрећу која је недавно задесила Ардагаста“.¹² Сазнавши за ову несрећу, Мужок је одлучио да пружи помоћ Радогостовим људима, па им је послао велики број чамаца да их превезу преко реке на његову територију. Из наведених података јасно се види да је Мужок „краљ“, односно кнез, веће словенске скупине која је запосела одређену територију са познатим границама. Титула „краља“, односно кнеза, истовремено упозорава на ојачалу власт носиоца овакве титуле. Према схватањима византијских писаца краљ Мужок има своје „поданике“, који су му послушни. Групу својих поданика, а у ствари војника, он шаље у извиђање византијских положаја. Мужок је истовремено и најближи сусед Радогоста, чије територије раздваја река. Они су без сумње били пријатељи и савезници када је у питању борба против Византинца. Посебно треба истаћи да

¹¹ У употреби титуле „краљ“ (гех) у раном средњем веку види: „Краљ“, *Лексикон српског средњег века*, Београд 1999, 321–324 (С. Ђирковић).

¹² *Византијски извори* I, 114, 115.

је војсковођа Приску требало 3.000 војника за ноћни препад на боравиште краља Мужока, што на посредан начин говори и о релативно великој снази овог словенског краља. Приск је извојевао победу, али не у отвореној борби, већ захваљујући лукавству и издаји.

У то време такође на левој обали Дунава, у висини Никопоља, налазила се посебна словенска територија коју је бранио Пирагаст или Пирогост. Он је пружао енергичан отпор византијској војсци да пређе Дунав, па је у тој борби и погинуо, побивши претходно око 1.000 византијских војника. Постојање у исто време тројице угледних старешина на доњем Дунаву, Радогоста, Мужока и Пирогоста, са титулом „краља“ или једноставно војног заповедника, на посредан начин сведочи да је таквих старешина било и на другим странама.¹³ Нису сачувана обавештења о томе како су поменуте старешине биране, али ако се то догодило, онда се водило рачуна највише о њиховим војним способностима. Постојање бар једног, а можда и двојице „краљева“ на доњем Дунаву, давало је за право византијском писцу познатог *Сирајейикона*, да констатује како код Словена „има много краљева“. Исти писац даље препоручује: „и пошто се [краљеви] међусобно не слажу, није неумесно неке од њих придобијати било речима било даровима, нарочито оне ближе граници, а нападати друге, да не би [наше] непријатељство против свију створило код њих јединство или власт једнога“.¹⁴ Наведени пример показује не само да су Словени имали „краљеве“, већ и да су

¹³ Т. Живковић сматра „да је Пирагаст, баш као и Ардагаст, био војни командант у оквиру једне веће војне снаге која је стајала под врховном командом рекса, како Симоката назива Мусокија“ (Т. Живковић, *О илеменском успројсјиву и војној снази йодунавских Словена*, ЗРВИ 35 /1996/, 101). Поводом овог закључка мора се приметити да је Ардагаст (Радогост) самостално предводио своју војску на ширем подручју Једрена, затим, да је слао војску преко Дунава да пустоши византијске провинције и, најзад, да постоји посебна „Ардагастова земља“, што сведочи о његовој потпуној самосталности.

¹⁴ *Византијски извори* I, 138.

у свом политичком развоју дошли до тог ступња да се неколико словенских скупина могло ујединити и предати власт једној личности.

Досадашње излагање је показало да су Словени у VI веку, пре насељавања на Балканско полуострво, имали истакнуте војсковође и старешине, које понекад византијски писци називају „краљевима“. Моћ ових краљева, односно кнезова, проистичала је из њиховог права да заповедају војском. Ова се војска по организацији, обучености и наоружању није могла поредити са византијском, па је због тога византијски писци називају „гомилем“. Но, и поред тога, она се успешно носила са византијским мањим или већим одредима. Словенске скупине на доњем Дунаву биле су велике и запоседале су посебне територије. У друштвеном и политичком развоју доспеле су до тог степена да се могу удруживати или уједињавати у још веће заједнице, на челу са „краљевима“, односно кнезовима. Ова појава није била регионално ограничена на словенске скупине на доњем Дунаву, већ је постојала како код Словена у прапостојбини, тако и убрзо после њиховог досељавања на југ Балканског полуострва. Имајући у виду изложене чињенице може се закључити да казивање Константина Порфирогенита о Србима у прапостојбини добија у веродостојности. Срби су према томе и у прапостојбини сачињавали велику заједницу, која је запосела посебну територију, названу „Србија“. Ова је заједница имала чврсто и стабилно етничко језгро, што јој је омогућавало да се држи на окупу, затим, за те прилике солидну организацију на челу са кнезом, односно „архонтом Србином“, како га помиње Константин Порфирогенит. Захваљујући свему томе, а посебно наоружаним ратницима, ова је велика заједница била способна да превали далеки пут и да стигне на Балканско полуострво, носећи са собом и најстарије елементе српске државности, који су стварани у прапостојбини.

НОВА ОТАЏБИНА И ЕЛЕМЕНТИ СРПСКЕ ДРЖАВНОСТИ

Срби су своје народно име донели из прапостојбине на Балканско полуострво и љубоморно га чували вековима. Поштовање и чување старог имена уобичајена је појава код многих словенских скупина, од којих већина није створила државу. Стари називи појединих словенских заједница временом су прихваћени као имена великих народа (Срби, Хрвати, Чеси, Руси), што се није дешавало са именима млађих словенских скупина, која су изведена из географских назива појединих планина, река или градова (Захумљани, Неретљани, Травуњани, Дукљани, Босанци, односно Бошњани, Морављани). Обично су ови последњи називи били регионално ограничени, што је представљало препреку за њихово ширење и прихватање. Једном створени називи словенских заједница успевали су да се одрже веома дуго. Познато је да се у ширем залеђу Солуна населило неколико већих словенских скупина, од којих се (614–616) поименично помињу: Дрогувити, Сагудати, Велегезити, Вајунити и Верзити.¹⁵ Сва су ова имена пренета из прапостојбине, а успомена на њих и поред хеленизације одржала се до XIII века, а у појединим случајевима и дуже. Седамдесетих година VII века (674–677) у ширем залеђу Солуна појављују се још две словенске заједнице, под називом „Стримонаца“ и „Ринхина“.¹⁶ Оба назива изведена су из имена река Стримон и Рихиос, што истовремено показује да је процес настајања ширих словенских заједница текао и у новој средини. На тај начин, пред крај VII века, око Солуна постоји укупно седам јачих и организованих словенских скупина, од којих свака има засебну територију и свог старешину, односно кнеза или „краља“. Словенским нападима на Солун 614–616. године

¹⁵ Византијски извори I, 186–189.

¹⁶ Византијски извори I, 200–206.

руководио је кнез Хаџон, којег византијски извори помињу као „егзарха“.¹⁷ Титулу „краља“ (гех) носио је (674) старешина Ринхина по имену Првуд.¹⁸ Он је међу својим сународницима био веома утицајан, знао је грчки и умео је да се понаша као Византинца. Временом је постао опасан сусед византијском намеснику у Солуну, па је ухапшен и погубљен. Овај је догађај изазвао масовну побуну Ринхина, Стримонаца и Сагудата, а потом и Дрогувита, који су такође имали своје „краљеве“, односно кнезове.¹⁹ Наведени примери уверљиво показују да су код Словена око Солуна, убрзо после досељавања, постојали видљиви елементи државности, као што су: посебна skupина људи, издвојена територија и власт у зачетку, оличена у кнезу, односно „краљу“. Оваква би се конституација у начелу могла односити и на Србе.

Према писању Константина Порфирогенита, Србе је на Балканско полуострво довео њихов кнез, односно „архонт“, који је умро пре досељавања Бугара (680). Од цара Ираклија добио је као место за насељавање Сервију, односно Србицу, која се налазила у Солунској теми, југозападно од Солуна. „После неког времена исти Срби одлуче да се врате у своју земљу и цар их отпусти“ – пише Порфирогенит. „Када су прешли реку Дунав, покају се и преко стратега који је тада управљао Београдом, јаве цару Ираклију да им додели другу земљу за насеље“. Цар им је изашао у сусрет: „И пошто садашња Србија и Паганија и земља Захумљана и Травунија и земља Конављана беху под влашћу цара Ромеја, а те земље опусте од Авара, то цар у овим земљама насели исте Србе и беху они потчињени цару Ромеја“.²⁰ Видљива је тенденција Константина Порфирогенита да прикаже како се насељавање Срба вршило искључиво по одобрењу цара Ираклија, односно

¹⁷ Византијски извори I, 193–195.

¹⁸ Византијски извори I, 199–202.

¹⁹ Византијски извори I, 204.

²⁰ Византијски извори II, 48, 49.

да је цело Балканско полуострво било под влашћу Византије, што је далеко од истине. Познато је да су Словени жестоко опседали Солун 614–616. и 618. године, као и то да су заједно са Аварима 626. године опседали Цариград. Наведене чињенице показују да је византијски цар изгубио контролу над некадашњим византијским провинцијама на Балкану, што не искључује могућност споразумевања између Срба, односно српског кнеза и цара Ираклија. Остављајући ово питање отвореним, извесно је да су Срби дошли на Балканско полуострво за време цара Ираклија, да су населили од Авара опустошене крајеве у западном делу Балканског полуострва и да су се тамо организовали у пет територијалних јединица или области које се зову: Србија, Паганија, Захумље, Травунија и Конавли. Ниједан од ових пет назива није постојао у предримско, римско, нити у рановизантијско доба пре Ираклија.

Стварање и постојање поменутих области убрзо после досељавања Срба указује на територијалну раздробљеност српског етничког простора од најстаријих времена, па се поставља питање шта је све утицало на ову појаву. Један од битних чинилаца, који је извршио снажан утицај, јесте специфичност западног дела Балканског полуострва, отвореног на северу долином Саве и Панонском низијом, док је унутрашњост испресецана планинама Динарског система све до обала Јадранског мора. У том подручју нема уздужних и великих речних долина, сличних долинама Мораве и Вардара, које би представљале природне саобраћајнице. Реке су кратких токова, а оне средњих дужина, као што су Пива, Тара или Морача, протичу дубоким кањонима, па уместо природних саобраћајница чине тешко премостиве препреке. Знатно лакше кретање било је могуће дуж доњих токова Неретве, Врбаса, Босне и Дрине, али су њихови горњи и средњи токови испресецани клисурама, које су могле да се заобиђу уз велике напоре. Према закључцима Ј. Цвијића „динарски масив има карактере изоловања и одвајања због кречњачких гребена, нарочито због пространих карстних платоа, висине до 1.200 m

и преко, и због затворености басена²¹. Но, и поред тога, Динарски масив не представља непрелазну пречагу, због тога што је испресецан долинама, усецима и превојима, који га раздвајају на мање целине. Раздробљеност рељефа дошла је до изражаја нарочито у западном делу Балканског полуострва, који су населили Срби и Хрвати. Између стрмих планина смештене су омање котлине, речне долине и карстна поља, где је постојало земљиште погодно за обрађивање. Ово је земљиште култивисано у предримско и римско доба, а када су се Словени досељавали, најпре су овакве просторе заузели. Запоседање најпре култивисаних површина разумљиво је због тога што су сви Словени, укључујући и Србе, били претежно земљорадници. У оваквим природним и омањим географским целинама погодним за живот и насељавање, које су по правилу међусобно раздвојене, стваране су српске и јужнословенске *жује*.

У својој прапостојбини Срби су као и остали Словени живели по селима разбијеног типа, међусобно повезаним, која су по правилу била смештена у близини река, шума, језера и мочвара.²² Земљиште овакве врсте пружало је Словенима прибежиште у случају опасности, док је опет близина суседних насеља омогућавала већу концентрацију становништва на мањој територији. Срби су као народ приликом сеобе били добро организовани и многољудни. Једино је таква скупина могла успешно да савлада све физичке препреке у западном делу Балканског полуострва и да се прелије до обала Јадранског мора. Простор који су Срби запосели био је претходно од Авара опустошен са малим бројем преживелих староседелца, које су Срби делимично протерали, уништили или асимилovali. Слично се догодило и са мањим словенским скупинама које су се раније доселиле. Приликом запоседања нове територије Срби више нису могли остати на окупу, нити

²¹ Ј. Цвијић, *Балканско полуострво*, треће издање, Београд 1987, 33.

²² *Византијски извори* I, 132 и сл.

су се могли насељавати по селима која су међусобно повезана. Овако су могле да поступају само омање скупине Срба, које су запоседале поједине жупске пределе. Тамо су њихове куће могле бити раштркане, а села међусобно повезана. Физичка раздробљеност рељефа непосредно је утицала на велику и хомогену скупину Срба приликом насељавања.²³ Запоседајући првенствено погодна места за насељавање и земљорадњу, Срби су се разлили по жупама и разбили на мање или веће раздвојене групе, ширећи истовремено на већем простору своје име. Свака од ових група морала је да се организује као посебна заједница, а потом да се касније, у циљу одбране од потенцијалних непријатеља, повезује са сличним заједницама Срба у ближем или даљем суседству.

Свака скупина Срба која је заузела неки жупски предео била је бар у почетку везана крвним сродством, што јој је омогућавало да се брзо организује и створи посебну жупу. На челу такве родовско-територијалне јединице стајао је обично старешина најутицајније породице, односно рода. Нејасно је порекло речи и „жупе“ и „жупана“. Према тумачењима неких филолога, у прапостојбини Словена под жупом се подразумевала скупина људи у крвном сродству, која станује у истом крају, као што су то род или братство. Старешина жупе називао се жупан. После досељавања Словена на Балканско полуострво, територијална компонента стиче примат над родбинским везама, па су у праву и они научници који у основном значењу „жупе“ истичу „браћено и заклоњено заједничко пребивалиште“.²⁴ Код Јужних Словена територије жупа нису биле ни приближно једнаке, па је зависно од тога и друштвени положај „жупана“ био различит. У раном средњем веку код Словенаца су жупани управљали сеоским

²³ О узроцима изоловања и раздробљености рељефа у жупе исцрпно: Ј. Цвијић, *Балканско полуострво*, 31–37.

²⁴ О жупама и жупанима постоји велика литература. За основна обавештења види: *Жуја*, *Жујан*, Лексикон српског средњег века, 195–198 (Г. Томовић).

насељима, па чак и засеокима, тако да је утицај жупана морао бити ограничен и скроман. Знатно је другачији случај код Срба и Хрвата, пошто су њихове жупе организоване у омањим и одвојеним географским целинама са десетак и више сеоских насеља. Ни овакве жупе нису међусобно једнаке, али су знатно веће него код Словенаца. Будући да је један број жупа организован у карстним пољима, то онда површина оваквих поља бар приближно илуструје разлику у величини.²⁵ Код Хрвата је једна жупанија обухватала велико Ливањско поље површине око 380 km², док је опет Имотско поље, као главни део друге жупаније, имало површину од око 100 km². То су велика карстна поља. У Захумљу је жупа Попово обухватала истоимено поље, чија површина износи 180 km², али је зато језгро жупе Дабар, односно Дабарско поље имало површину од око 30 km². Била би то карстна поља средње величине. Још мању површину има заравњени део Конавала, свега 23 km². Карстна поља која сачињавају језгро жупа: Љубиње, Љубомир и Фатнице, имају површину од свега 8 до 10 km². Наведени примери јасно показују да постоји велика разлика у површинама карстних поља, која су сачињавала централни део истоимених жупа, што је утицало и на значај појединих жупа. Све жупе смештене у карстна поља изложене су по правилу „поводњима“ (поплавама) који обично трају од октобра до маја или јуна. За то време цело поље је под водом. Поводњи су утицали на размештај насеља, на начин обрађивања земљишта, а посредно и на целокупан живот у таквој жупи. Број становника у жупама је различит, али никада превелик. У релативно великој и добро насељеној жупи Попово било је 1475. године 23 или 24 села у којима је живело око 1.100 становника.²⁶ Четири века касније у Попову постоји 20 села са око 2.000 становника, што представља

²⁵ О површинама и особинама карстних поља види: Ј. Цвијић, *Карст*, Географска монографија, Сабрана дела, књ. 1, Београд 1987, 282–303.

²⁶ С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, Београд 1996, 170.

горњу границу насељености на том простору.²⁷ Полазећи од наведених чињеница, не треба посебно истицати да је у раном средњем веку број становника био мањи од оног броја житеља који је постојао пред крај XV века.

На величину жупа утицали су и начин организовања људи и природа земљишта. Уколико би се становништво намножило, а природа земљишта дозвољавала, жупа се делила на „доњу“ и „горњу“, задржавајући исто име (Лепеница, Ибар, Лаб, Пилот, Полог, Босна). Временом су одлучујућу превагу добили друштвени односи, укључујући и начин организовања људи, па је у једној котлини без већих природних препрека, каква је Метохија, створено више жупа. У доба развијеног феудализма у Метохији без Призрена и околине постоје следеће жупе: Хвосно, Кујавча, Дршковина, Затрнова, Подримље, Костриц и Патково. Наведени пример јасно показује да природа земљишта више није примарни чинилац од којег зависи стварање жупа, већ су то људи код којих се створила навика да се чвршће организују и повезују у скупинама од 10 до 20 села.

Жупе и жупани не помињу се у VI и VII веку, што је и разумљиво, пошто су све значајније групе Словена биле на окупу пре сеобе на запад или југ Европе. Тек пошто су ове групе дошле на нова станишта, посебно на Балканско полуострво, створени су неопходни услови за настанак жупа и појаву њихових старешина – жупана. Најстарији помен титуле жупана потиче са подручја насељеног Словенцима. Био је то „јоран, qui vocatur Physo“ (жупан који се зове Фисо), који је својом заклетвом 777. године потврдио тачност граница једног словенског насеља.²⁸ У конкретном случају његова је улога прилично скромна. Другачији је био положај српских и хрватских жупана. Током времена њихов је углед осетно

²⁷ Ј. Цвијић, *Карст*, 288.

²⁸ А. Соловјев, *Предавања из историје словенских људи*, Београд 1939, 74, 75; *Историја Црне Горе I*, Титоград 1967, 302.

порастао, посебно у великим жупама, па је Константин Порфирогенит могао саопштити за Хрвате, Србе, Захумљане, Травуњане, Конављане, Дукљане и Пагане, да „ова племена, како кажу, немају архонте [кнезове], већ само старце жупане“.²⁹ Цару писцу било је добро познато да оваква тврдња није тачна, па је због тога уметнут израз „како кажу“, да би се констатација ублажила, али му је такође било познато да је достојанство жупана високо уздигнуто, посебно међу Србима.

Под „старцима“ жупанима подразумевали су се најистакнутији представници родовске аристократије. Они се налазе на челу појединих родова насељених по жупама, што им је опет омогућавало да постану старешине одређене жупе. У тадашњој друштвеној структури српског народа они чине малобројан слој, али слој који је вршио снажан утицај на целокупан друштвени живот. Жупани су истовремено били и најистакнутији представници локалних војних и цивилних власти.³⁰ Ова чињеница представља основни разлог што је Константин Порфирогенит саопштио констатацију о „старцима жупанима“. Њему су иначе и по имену били добро познати многобројни „архонти“, односно кнезови, код Срба у Србији, Захумљана, Травуњана, па и Хрвата. Цар писац назива кнезом, односно архонтом, оног старешину Срба под чијим су се вођством населили на Балканском полуострву. Узимајући у обзир све наведене чињенице може се закључити да се код Срба током VII и VIII века издвојио посебан слој родовске аристократије са титулом жупана, који су уједно били и најистакнутији представници локалних војних и цивилних власти. Власт жупана била је бар у почетку територијално ограничена границама једне жупе, али је то уједно битан елемент српске државности створен у новој отаџбини, који ће бити уграђен у темеље свих српских држава раног средњег века.

²⁹ Византијски извори II, 14, 15.

³⁰ К. Лиречек, *Историја Срба* I, Београд 1952, 71; II, 4, 5, 16.

ОД СКЛАВИНИЈА ДО ДРЖАВА

Територије на левој обали Дунава, на прелазу из VI у VII век, које су биле насељене Словенима називају се у византијским изворима „склавиније“ (Славоније, Словеније).³¹ Свака је склавинија имала посебног старешину, свог кнеза, којег византијски писци понекада називају „краљем“. Постојање издвојених територија са великим бројем становника, под управом и влашћу једног кнеза, видљиви су елементи државности, па ипак Словени на левој обали Дунава нису створили ниједну државу. Слична се појава може уочити и код Словена који су се пред крај VI и почетком VII века населили у Тракији и Македонији.³² На том простору основан је већи број склавинија, које се чешће помињу без ближе територијалне или етничке одреднице. Свака је од ових склавинија настојала да буде слободна и да не признаје византијску власт, па је због тога прекинута веза између Цариграда и Солуна.³³ Крчећи слободан пролаз до Солуна 658. године, византијски цар Констанс II повео је прави рат против поменутих склавинија. На сличан начин поступио је и цар Јустинијан II, који је 688. године заратио против Бугара и склавинија.³⁴ Ратовање против склавинија је настављено и у VIII веку, па је византијски цар Константин V поробио 758. године „склавиније по Македонији а остале присилио да признају његову врховну власт“.³⁵ Чести ратови које је Византија покретала против склавинија на левој обали Дунава, по Тракији и Маке-

³¹ Византијски извори I, 125, 177.

³² Византијски извори I, 177, 200, 221–227, 230–236, 241, 247, 248, 254, 255.

³³ После насељавања Словена „Византијски Балкан се распао у низ ‘Склавинија’, тако су отада сами Византинци звали области које су припале Словенима и у којима византијска власт фактички више није постојала“ (Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1969, 111).

³⁴ Г. Острогорски, *Историја Византије*, 131, 132, 144, 145.

³⁵ Византијски извори I, 230.

донији, био је основни узрок што на тим просторима ниједна склавинија није прерасла у праву државу. Словени на левој обали Дунава нису стварали државе и због тога што је њихов боравак на том простору у већини случајева имао привремени карактер. Бирали су повољан тренутак да пређу на Балканско полуострво, а у сеобама држава не постоји.

Поред безимених склавинија против којих води борбу византијска војска, постојале су и склавиније чији су називи изведени из имена појединих словенских скупина, било да су та имена донета из прапостојбине, било да су настала тек после досељавања. Такав је случај са великим словенским заједницама око Солуна, у Тесалији и Епиру. Словенска скупина Верзита успела је од досељавања па у наредна два века да сачува своју самосталност, због чега је бугарски кан Телериг послао 773. године „12.000 војника и бољара да поробе Верзитију и да становништво преселе у Бугарску“.³⁶ Под Верзитијом се подразумева територија Верзита која се налазила између Охрида, Преспе, Битоља и Прилепа. Постојање назива Верзитија јасно показује да се код савремених усталило схватање да одређена територија припада Верзитима, коју су они успели деценијама да сачувају. Био је то битан чинилац у настајању државе и државности. Пред крај VIII века (799) поред Верзитије помиње се и Велзитија у Тесалији. Била је то територија коју је од досељавања па до краја VIII века запосела и држала под својом влашћу словенска скупина Велегезита.³⁷ Тада се на њиховом челу налазио кнез Акамир, који се умешао у сукобе за цариградски престо, покушавајући да уместо царице Ирине доведе на престо синове цара Константина V. Постојање посебних територија са називима изведеним из имена словенских скупина, са својим кнезовима на челу, сведочи о томе да је процес стварања државе Верзитије у Македонији и државе Велзитије (Велегезита) у Тесалији

³⁶ Византијски извори I, 233.

³⁷ Византијски извори I, 235.

знатно унапредовао, али државе са таквим именима никада нису створене. Није то успело ни ратоборним Стримонцима у долини Струме, нити Ринхинима. Међу Ринхинима и њиховим суседима уживао је велики углед „краљ“ (кнез) Првуд, којег су Византинци погубили 674. године, плашећи се да не уједини Словене у залеђу Солуна.³⁸ Био је то један од начина да се обезглаве значајније словенске скупине, које су биле на путу да створе државу.

Тенденција прерастања склавинија у државе испољена је и на простору који су населили Срби. Константин Порфирогенит убраја у склавиније: Дукљу, Травунију, Захумље, Паганију или област Неретљана, Србију, а такође и Хрватску, односно: Хрвате, Србе, Захумљане, Травуњане, Конављане, Дукљане и Неретљане. Изједначавање набројаних државних заједница са склавинијама половином X века представља анахронизам,³⁹ пошто је до тог времена државност код неких од њих дошла до пуног изражаја. Током VII па и у знатном делу VIII века поменуте области се у погледу развијености политичког живота могу изједначавати са склавинијама око Солуна, у Тесалији, по Македонији и Тракији, али се зато код Срба крајем VIII века стварају праве државе. Одмах треба рећи да је већ на самом почетку испољена приметна разлика у оствареном степену државности, што је и разумљиво. Нашавши се подале од најважнијих центара Византије, која је постепено јачала у VII и VIII веку, као и од Бугарске која је била у експанзији током VIII и IX века, Срби су имали довољно времена да испоље своју државотворност. Велике тешкоће у изградњи државе причињавала је разбијеност рељефа, пошто се компактна маса Срба приликом насељавања разбила и разлила по раздвојеним јупама. Обично су „пуста брда“, високе пречаге, планински грени, шумски комплекси, мочваре, клисури и кањони, раздвајали јупу од јупе. Саобраћај

³⁸ Византијски извори I, 199–202.

³⁹ Византијски извори II, 15, 16.

између њих одвијао се уз велике напоре, па су и везе међу људима биле успорене и разређене. Ово је био основни разлог што је требало времена да се успостави чвршћа веза између суседних и оближњих жупа у једној регији или географској области, која се према средњовековној терминологији називала „земља“. Константин Порфирогениту било је познато да су Срби били организовани у пет „земаља“, односно државних заједница – четири у Приморју и петој у унутрашњости. Биле су то: Србија, Паганија или област Неретљана, Захумље, Травунија, којима се уз потребна образложења може придружити и Дукља.

ТЕРИТОРИЈАЛНА СТРУКТУРА ПРВИХ СРПСКИХ ДРЖАВА

Најзападнија српска област по имену Паганија или област Неретљана простирала се дуж морске обале између ушћа Неретве и Цетине, а обухватала је три жупе: Растоку, Мокро и Дален.⁴⁰ Прве две лежале су у близини мора, а трећа дубље у унутрашњости. Жупа Растока пружала се на запад од доње Неретве, обухватајући један њен рукавац који се зове Растока, као и истоимено језеро код Вргорца, док је жупа Мокро обухватала простор између Цетине и Подгоре. Теже је одредити положај жупе Дален, која се по свој прилици простирала са североисточне стране Биокова, на простору Горске жупе која се помиње у XV веку. Паганији су у VIII веку прикључена још острва: Брач, Хвар, Корчула и Мљет.⁴¹ Константин Порфирогенит истиче да: „Пагани воде порекло од некрштених Срба, из времена оног архонта који је пребегло

цару Ираклију“.⁴² Етничко порекло Неретљана је јасно, они су Срби и доселили су се скупа са својим сународницима, али је простор који су запосели био у доброј мери изолован од преостале територије насељене Србима, што није могло остати без последица. Лакше се могло повезати приобално и суседно острвско подручје, што се и догодило, али оно није представљало компактну целину.

У копненом делу Паганије постојала су четири насељена и утврђена града: Мокро, Веруља, Острок и Славинеца.⁴³ Град Мокро одговара насељу из раног средњег века по имену Макар, чији је назив наставио да живи у имену данашње Макарске. Тврђава није била на морској обали, већ нешто даље на једној узвисини. Макар је иначе сматран постојбином „народа“ Качића.⁴⁴ На основу чињенице да постоје жупа и град истог имена, односно „Мокрон“, лако ће се закључити да је политички центар жупе био истоимени град. За други по редоследу град по имену Веруља, по мишљењу научника његово је име сачувано у називу места и залива Вруља, али и у називу данашњег насеља Брела, северније од Макарске. Будући да постоје Горња и Доња Брела, старо насеље је, по свој прилици, лежало тамо где су Горња Брела. Према томе, жупа Мокро је имала два утврђена и насељена града, Мокро (Макарску) и Веруљу (Г. Брела). Слична појава могла би да се очекује и у жупи Растока, којој је припадао град Острок. Он се налазио на месту данашњег Заострога, који се налази између ушћа Неретве и Подгоре. Теже се може извршити убикација четвртог по реду града са именом Славинеца. Постоји претпоставка да је лежао где и данашњи Градац, који се налази између Заострога и ушћа Неретве. На тај би начин и жупа Растока имала два утврђена и насељена града, док

⁴⁰ Византијски извори II, 64, 65.

⁴¹ Л. Максимовић, *О времену доласка Неретљана на далматинска острва*, Зборник Филозофског факултета, 8/1, Београд 1964, 145–152.

⁴³ С. Ђирковић, „Насељени градови“ Констанијина Порфирогенита и најстарија територијална организација, ЗРВИ 37 (1998), 16, 17.

⁴⁴ С. Ђирковић, *Народ Качића Јована Кинама*, ЗРВИ 32 (1993), 29–31.

се за жупу Дален тако нешто не зна. Постојање три жупе на копну са четири града и четири острва, отежавали су чвршће повезивање појединих делова Паганије у једну целину. Отуда није нимало случајно што Константин Порфирогенит не назива Паганију кнежевинам, односно „архонтијом“, нити помиње њеног кнеза (архонта). Вероватно да такви елементи државности нису ни постојали или су били недовољно развијени.

Другачији је случај са Захумљем, пошто се за њега изричито каже да од Дубровника „почиње архонтија (кнежевина) Захумљана и пружа се до реке Неретве“, односно до Паганије.⁴⁵ Кнежевина Захумљана граничила се са северозапада Хрватима, а са севера и североистока Србијом. Константин Порфирогенит изричито каже: „Захумљани који сада тамо станују су Срби, потичући из времена оног архонта, који је цару Ираклију пребегао“.⁴⁶ Цар писац даје и тумачење зашто се они тако зову, па каже: „на језику Словена Захумљани значи 'они из брда', пошто је у овој земљи велико брдо на коме су два града Бона и Хум“.⁴⁷ Тумачење назива заиста је у складу са значењем словенске речи „хум“, али је за велико жаљење што нам из тог времена није саопштен списак жупа. Такав је попис садржан у знатно млађем *Барском родослову* из половине XII века, на који се морамо ослонити.⁴⁸ Према *Барском родослову* у Захумљу постоје следеће жупе: Стон, Попово, Жапско, Лука, Велика, Горимота, Вечерићи, Дубрава и Дабар.⁴⁹ Жупа Стон обухватала је околину града Стона и

⁴⁵ Византијски извори II, 34.

⁴⁶ Византијски извори II, 59.

⁴⁷ Византијски извори II, 59, 60.

⁴⁸ *Барски родослов* или *Лейойис ђоџа Дукљанина* доживео је више издања. Најновије издање приредио је Д. Синдик у књизи: *Писци средњовековног латинског језика*, Цетиње 1996, 63–157 (даље: *Лейойис ђоџа Дукљанина*).

⁴⁹ *Лейойис ђоџа Дукљанина*, 82, 123. О положају свих жупа у Захумљу исцрпно: С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, Београд 1996, 22–38.

равничарске делове Пељешца. Језгро жупе Попово чинило је Попово поље, док се жупа Жапско или Жажабље простирала испод планине Жабе и од реке Крупе према мору. Жупа Лука налазила се јужније од Требижата и Брегаве, обухватајући обе обале Неретве. За жупу по имену Велика сматра се да је покривала шире подручје Љубушког око Требижата. У имену жупе Горимота крије се назив Имотског поља, односно жупа Имота која се чешће помиње у XIV и XV веку. Жупа Вечерићи налазила се на десној обали Неретве, обухватајући Мостарско блато, а жупа Дубрава на левој обали Неретве, покривајући долину Брегаве. Жупа Дабар, како јој и име казује, обухватала је Дабарско поље.

У жупама је било и градова, који су познати Константину Порфирогениту. Поред већ поменутих градова Боне и Хума, у земљи Захумљана постојали су „насељени градови: Стон, Мокрискик, Јосли, Галуманик и Добрискик“.⁵⁰ Град Стон налазио се без сумње на месту где је и данашњи Стон. Смештен је на земљоузу или превлаци која спаја Пељешац или Стоњски рт са копном. Он је уједно и центар истоимене жупе. Град Мокрискик налазио се у мочварној равници у западном делу Мостарског блата, па би припадао жупи Вечерићи. За град Јосли поуздано је доказано да се налазио на месту где је и данашње насеље Ошље, као и да је био центар жупе Жапске (Жажабље). Ошље није далеко од Стона, али између њих не постоји добра копнена веза. За град Галуманик претпоставља се да је био на месту где се налази данашње село Глумене, које лежи северније од Ошља у северном делу жупе Жапске. На тај начин би се за малу жупу везивао положај два „насељена града“, што није искључено. Име града Добрискика с разлогом се везује за жупу Дабар у Дабарском пољу, мада се у касном средњем веку на том простору не помињу значајнија утврђења. Положај града по имену Боне

⁵⁰ Византијски извори II, 61; С. Ђирковић, „Насељени градови“ *Константиновина Порфирогенитова*, 12–14; С. Мишић, *Хумска земља*, 140–149.

лако је идентификовати као Благај на Буни. У његовој близини налазио се и град Хум, чије је име наставило да живи као Захум у Бишћу.

Сви побројани градови и жупе сачињавали су „Земљу Захумљана“, како је назива Константин Порфирогенит, а касније познатију као „Хумска земља“, понекад Захумље или Хум. Политички центар налазио се у Стону и Благају, али када је Стон постао седиште епископије, њему је припало првенство. Почетком X века Земља Захумљана је имала све елементе који су неопходни једној држави, тако да је њена државност дошла до изражаја. На челу Хумске земље у то доба налазио се кнез Михаило Вишевић, чији род „потиче од некрштених становника на реци Висли, који су названи Литцики“, да би се после доласка на Балканско полуострво населио на реци „званој Захлума“, вероватно Буна која протиче испод Благаја и Хума.⁵¹ Брижљиво негована традиција у кнежевском роду несумњиво је тачна, али се том традицијом истицао углед и старина рода из далеке прошлости. У томе има и извесне тенденције јер се упозоравало на посредан начин да владалачки род у Земљи Захумљана није млађи од рода оног кнеза, који је повео Србе из прапостојбине. Присуство угледног владалачког рода чини битан елемент у државности Хумске земље, која има омеђену територију, састављену од десетак жупа са 7 насељених градова. Кнез Михаило, син Вишетин налазио се на челу своје државе око две деценије и био је присутан у значајним догађајима из тог времена.⁵² Вешт и способан политичар, налазио се на страни бугарског цара Симеона између 912. и 927. године, па је тада био противник Византије и њеног савезника Србије. Проценивши да ће после Симеонове смрти Бугарска нагло ослабити, брзо је променио страну и постао савезник Византије од које је добио титулу „антипатата“ и „патриција“. Као самостални владар учествовао је на

⁵¹ *Византијски извори* II, 60.

⁵² С. Мишић, *Хумска земља*, 41–43.

црквеном сабору у Сплиту 925. године заједно са хрватским краљем Томиславом, да би 926. године нападао византијски град Сипонт у Јужној Италији. У италијанским изворима из тог времена он се назива „краљем“ (*Michael rex Sclavorum*), што сведочи о његовом великом угледу код савременика.⁵³ Нагли успон државе Хумске земље доживео је још наглији пад после нестанка Михаила Вишевића са историјске позорнице. Изгледа да је његова држава ушла у састав Србије за време кнеза Часлава. Но, и поред тога, једном створени елементи државности Хумске земље наставили су да живе вековима све до доласка Турака, и поред тога што је ова територија улазила у састав српских држава: Дукље, Србије и Босне.

Трећа по реду српска држава у Приморју звала се Травунија, односно Требиње, а простирала се између Дубровника и Котора. Константин Порфирогенит упозорава, па каже: „Земља Травуњана и Конављана је једна“.⁵⁴ Ова констатација истовремено открива и начин стварања државних територија. Најпре се један број жупа груписао око Требиња, а други око Конавла, а потом је дошло до сједињавања створених целина, односно до стварања државе Травуније. Све се то догодило до почетка IX века, али је успомена на сједињавање била још увек свежа. Становници сједињене Травуније „воде порекло од некрштених Срба, који су ту живели, од оног архонта који је пребегло цару Ираклију из некрштене Србије, до српског архонта Властимира“.⁵⁵ У цитираној констатацији истиче се српско порекло становништва, а истовремено и самосталност Травуније до половине IX века. Тада је кнез Властимир, владар Србије, удао своју кћерку за Крајину, сина Белоја, жупана Травуније. После женидбе, Властимир је

⁵³ Види: *Историја српског народа* I, 159, 189 (С. Ђирковић); *Краљ, Лексикон српског средњег века*, 322 (С. Ђирковић).

⁵⁴ *Византијски извори* II, 61. Конављани, као и сви остали Срби, били су слободни за време цара Михаила II (820–829), а вероватно и раније (*Византијски извори* II, 14, 79).

⁵⁵ Види нап. 54.

„прославио“ свог зета на тај начин што га је уздигао за „архонта“, односно што га је од достојанства жупана уздигао на достојанство наследног кнеза.⁵⁶ Из наведених података лако се може закључити да су пре увођења наследног кнежевског достојанства Травунијом управљали жупани, који су вероватно бирани из једног жупанског рода. После увођења Крајине у достојанство кнеза успоставља се династија, која је владала Травунијом свакако од средине IX до средине X века, а вероватно и касније. Крајину је наследио син Хвалимир, а овога опет његов син Чучимир, обојица са кнежевском титулом. За све то време „архонти [кнезови] Травуније увек су били под влашћу архоната Србије“, што није смањивало њихову власт над територијом коју су наслеђивали.⁵⁷ Кнежевина Травунија је према томе прва српска област или „земља“ у Приморју, која је прикључена Србији у својству „удеоно кнежевине“ са великим степеном самосталности.

О величини Травуније и подели на жупе постоје потпунијав обавештења у *Барском родослову*, где се помињу следеће жупе: Требиње, Љубомир, Фатница, Рудине, Крушевица, Врм, Рисан, Драчевица, Конавли и Жрновница.⁵⁸ Идентификација набројаних жупа не ствара никакве тешкоће. Језгро жупе Требиње чинило је Требињско поље, али је оно било повезано са суседним предеоним целинама, као што су: Шума, Површ, Врсиње и Луг. У поређењу са Требињем жупа Љубомир је знатно мања. Смештена је у истоименом карстном пољу, уском и дугом једва 10 километара. Жупа Фатница покрива истоимено мало карстно поље са површином од око 10 квадратних километара. Овде се одмах мора приметити да површина појединих жупа није једнака површини карстних поља, већ је знатно већа, тако да обим карстног поља служи само за

⁵⁶ Византијски извори II, 62.

⁵⁷ Исто.

⁵⁸ Љешојис йойа Дукљанина, 82, 123. О територији Требиња исцрпно: Ђ. Тошић, *Требињска област у средњем вијеку*, Београд 1998, 14 и сл.

општу оријентацију. Жупа Рудине покривала је највероватније једну зараван на северу Билећких Рудина. Убикација жупе Крушевице ствара извесне тешкоће, али би је према редоследу набрајања требало тражити између Рудина и добро познатог Врма, малене жупе источно од Требиња, која је покривала висораван око реке Сушице, леве притоке Требишнице. Жупа Рисан је такође имала малу површину, јер су и поља око града Рисна малена. Знатно је већа, па и значајнија, жупа Драчевица, која се простирала у залеђу Херцег Новог и делила на три поља: Суторину, Кутско и Камено, са већим бројем насеља. Још значајнију жупу представљају Конавли, са развијеним политичким животом у раном средњем веку. Ова се појава може објаснити ако се узме у обзир чињеница да су у периоду између 1423. и 1427. године Конавли са Витаљином, Доњом Гором, Ободом и Цавтатом имали укупно око 100 малих насеља са 700 кућа, у којима је живело око 3.500 становника.⁵⁹ У IX и X веку број становника је био можда и два пута мањи, али се у то доба из њихових редова могао мобилисати знатан број ратника. Укупна површина Конавала са суседним крајевима износи 209 km², а заравњени део (карстно поље) свега 23 km², тј. девет пута мање. Од укупне површине за обраду се могло искористити у најбољем случају тек једна четвртина и то почетком XX века, док је у IX и X веку тај проценат био осетно мањи. Привредни потенцијали Конавала и околине омогућавали су опстанак релативно већем броју становника, који су у раном средњем веку изградили чврсту организацију. У Цариграду се и у другој половини IX века рачунало са Конавлима као са посебном територијално-управном јединицом, која има свог „архонта“, своју војску и која одржава службене везе са цариградским двором. Конавли су пре тог времена представљали центар окупљања суседних жупа, али је првенство припало Требињу, свакако у доба када је жупан Крајина

⁵⁹ Р. Грујић, *Конавли под разним господарима од XII до XV века*, Споменик САНУ 66 (1926), 37, 38.

добрио титулу кнеза и подршку кнеза Властимира. Уједињавање Конавала са Требињем је остварено, али се деценијама и вековима осећала посебност Конавала, што само показује да се једном створени елементи државности нису могли ни брзо ни лако искоренити. У доба Немањића, Требиње, Конавли и Драчевица чинили су једну територијално-управну јединицу, али су и даље задржавали своја имена. За последњу жупу у Травунији, Жрновницу (Дубровачку жупу) ништа се слично не може рећи. Она се простирала од Цавтата према Дубровнику, па су Дубровчани веома рано почели да је запоседају, што им је на крају и пошло за руком.

„У земљи Травунији и Конављу“ – каже Константин Порфирогенит – било је пет насељених градова: Требиње, Врм, Рисан, Лукавете и Зетливи.⁶⁰ Град Требиње лако се идентификује као данашње Требиње. Град Врм се налазио у истоименој жупи, али ће касније његову улогу преузети тврђава Клобук. За Рисан не треба посебно доказивати да се налазио приближно где и данашњи Рисан, с тим што је једно насеље на морској обали, а друго повише њега на месту где се налазе Леденице. Имајући у виду положај поменутих градова, лако ће се уочити да је набрајање вршено са запада на исток до морске обале. Преостала два града – Лукавете и Зетливи – могла су се налазити северно или јужно од линије Требиње–Рисан. Будући да је жупа Конавли имала изузетно велики значај у Травунији, поменута два града требало би потражити управо на подручју Конавала. Један од њих налазио се по свој прилици код извора реке Љуте, главног водотока у Конавлима. У близини изворишта налази се Градац и село Застоље, што упућује на политичко седиште, затим локалитети: Ратаји, Царине и Меропшине, који сведоче о присуству потчињених земљорадника и обрадивих површина. Из тих разлога може се рећи да су се у Конавлима налазили

⁶⁰ Византијски извори II, 63; С. Ђирковић, „Насељени градови“ Кон-
станијана Порфирогенита, 15, 20, 21.

градови Лукавете и Зетливи, уколико један од њих није био у Драчевици.

Четврта држава у Приморју која се развила из склавинија зове се Дукља. О њеном положају Порфирогенит каже: „Дукља лежи према кастелима Драча, тј. до Љеша, Улциња и Бара и иде до Котора, а планинским странама се граничи са Србијом“.⁶¹ Обавештења о Дукљи су оскудна у поређењу са претходним областима. Цар писац као да је заборавио да каже ко је населио Дукљу. Он једино констатује да је територија била опустошена од Авара и да је за време цара Ираклија поново насељена, као „Хрватска, Србија, земља Захумљана, Травунија и Конавље“.⁶² Будући да су све поменуте склавиније, изузев Хрватске, насељене Србима, с разлогом се може рећи да су и Дукљу населили Срби, тим пре што Константин Порфирогенит о њој пише после Травуније, а пре Паганије, за које се изричито каже да су насељене Србима. Под притиском Византије Дукља је потиснута од морске обале, на потесу између Бара и Љеша, као и око Котора. Име области је изведено из назива античког града Дукље (Doclea), према којем су названи и њени нови становници, Срби и остали Словени.

Према *Барском родослову* на територији Дукље постојале су следеће жупе: Лушка, Подлужје, Горска, Купелник, Облик, Прапратна, Црница, Кучева и Грбаљ.⁶³ Лушка жупа покрива данашње Љешкопоље, а простирала се између десне обале Мораче и Ситнице, југозападно од Подгорице. Подлужје се простирало од граница Љешкопоља на Морачи па све до обала Скадарског језера. Источније од Подлужја, на северној обали Скадарског језера, налазила се жупа Купелник, док се жупа Облик, названа по истоименом брду (Тарабош), простирала јужније од Скадарског језера, уз десну обалу Бојане до града Свача. Између Улциња и Бара налазила се омања жупа

⁶¹ Византијски извори II, 34.

⁶² Византијски извори II, 63.

⁶³ Љешойис йойа Дукљанина, 82, 123; Историја Црне Горе I, 316–322.

Прапратна. Сличне величине била је и жупа Кучева, која је чинила залеђе или дистрикт града Будве. Уз западну обалу Скадарског језера и око Вирпазара налазила се овећа али брдовита жупа Црмница, која је од мора одвојена Паштровским планинама. Најзападнија жупа Дукље је Грбаљ, захватајући простор између Будве и Тиватског залива. Поједини делови Грбља одликовали су се својом плодношћу. Источно од Подгорице и северније од десне обале Цијевне налазила се Горска жупа, чији је центар вероватно био град Медун. Константин Порфирогенит не помиње овај град, већ саопштава да су у Дукљи „велики насељени градови: Градац, Новиград и Лонтодокла“.⁶⁴ Насељени град по имену Градац сачувао је своје име у називу Граце или Градац у Грбљу, док би Новиград требало тражити можда око Будве (Стариград). Лонтодокла се свакако налазила у околини античке Дукље.

Према изворима који су сачувани, Дукља је у другој половини X века имала своје „архонте“, али се у спису *De administrando imperio* Дукља не назива „архонтијом“. Овај се термин не употребљава ни за Конавле, нити за Паганију, што није случајност, мада су Конавли имали свог архонта. Водећи рачуна о терминологији Константина Порфирогенита у 30. глави *De administrando imperio*, изгледа да су постојале три категорије јужнословенских склавинија, односно области.⁶⁵ У прву групу долазе Србија и Хрватска као „земље“, у другу „архонтије“ Травунија и Захумље, а у трећу групу Дукља и Паганија.⁶⁶ Градација је зависила од значаја и величине поменутих области, али и од степена развијености њихове државности. У државним заједницама које се називају „архонтијама“ (кнежевинама) и „земљама“, владалачка

власт је наследна, па самим тим и потпунија у поређењу са склавинијама где нема наследних владара. У Србији као највећој и најзначајнијој државној заједници, наследна власт постоји од најстаријих времена. Наведене чињенице упозоравају да се државност код Срба, од VII до X века, неједнако развијала. На развој државности највише утичу друштвени чиниоци, али се не може занемарити ни природа ни величина простора. Из напред изложеног прегледа лако се уочава да Захумље, Травунија и Дукља имају једва десетак мањих и већих жупа у којима није могао да живи велики број становника. Мањи број жупа омогућавао је брже повезивање у једну заједницу, али је то имало и велику слабост, јер је на малом простору живео мали број становника из чијих је редова могао да се регрутује мали број ратника. Судбина малих српских државица у Приморју била је унапред одређена. Код њих се државност развила до одређеног степена преко којег се није могло ићи даље. Томе није могло помоћи ни присуство црквене организације у Захумљу почетком X века. Стонска епископија, која је била потчињена сплитском архиепископу (надбискупу), није имала снаге да прошири своју организацију и мисију на шире подручје, због тога што се у њеном суседству налазила снажнија Дубровачка епископија (бискупија), која је почетком XI века стекла ранг архиепископије (надбискупије). Седишта Сплитске и Дубровачке архиепископије налазила су се изван граница Захумља, чији се политички центар налазио у Стону, па из тих разлога црквена организација није утицала на снажење државности ни у Захумљу, нити у Травунији. У развоју државности највише је постигла Дукља, али тек пошто је искорачила из својих граница. Мале територије српских држава у приморју са малобројним становништвом нису имале довољно снаге да сачувају и одбране своју државност. Њихова је судбина била запечаћена већ у X веку.

⁶⁴ Византијски извори II, 64; С. Ћирковић, „Насељени градови“ *Константинова Порфирогенита*, 21–23.

⁶⁵ Б. Ферјанчић, *Сјрукјура* 30. главе сјуса „*De administrando imperio*“, ЗРВИ 18 (1978), 67–80.

⁶⁶ Византијски извори II, 33–36.

СРБИЈА

– ГРАДОВИ, ЖУПЕ И ЗЕМЉЕ

Срби који су се населили у унутрашњости Балканског полуострва били су одвојени од Срба у Приморју многобројним пречагама и гребенима високих планина, на правцу Проклетије, Комови, Дурмитор, Маглић, Трескавица, Височица, Прењ и Чврсница. У ближем или даљем суседству ових планина налазио се најјужнији појас жупа које су припадале Србији, као што су: Морача, Оногшт, Комарница, Пива, Гацко, Невесиње, Вишева, Ком, Идбар, Неретва и Рама.⁶⁷ Оне су се налазиле на „планинским странама“, којима је ишла граница између Србије и српских кнежевина у Приморју (Дукље, Травуније и Захумља). Границе Србије или Српске земље могуће је само приближно одредити. Константину Порфирогениту и његовим извештачима изгледало је да се Србија „са севера граничи Хрватском а са југа Бугарском“.⁶⁸ Извршено је извесно померање страна света, пошто се Хрватска налази на северозападу, а Бугарска на југоистоку, али то ипак даје општу слику о географском положају Србије. На северозападу се граница може и прецизније одредити, због тога што је допирала до жупа: Цетине, Имотског, Ливна и Пливе, које су припадале Хрватској, па се према томе територија Србије простирала источније од поменутих жупа.⁶⁹ На основу наведених чињеница може се с разлогом рећи да се граница од Пливе продужавала на север све до Саве, чија је долина представљала северну границу. У правцу југоистока Србија је допирала до долине

⁶⁷ Љеџојис ѿ ѿа Дукљанина, 82, 83, 123; М. Динић, *Земље херцеговине* (Савица Саве, Глас САНУ 182 (1940), 202 (Оногшт), 244 (Морача), 229, 230 (Гацко), 228 (Вишева), 230 (Ком), 230, 231 (Идбар), 223, 227, 229 (Неретва), 253, 254 (Рама); *Историја Црне Горе* I, 314–316.

⁶⁸ Византијски извори II, 36.

⁶⁹ Византијски извори II, 33.

Ибра, пошто се као погранични крај помиње Раса.⁷⁰ Ово би били општи оквири простора у којем је настала најважнија српска држава, за коју се везује име Србија или Српска земља. Унутар описаног простора постојао је велики број жупа, али о њима нема исцрпних обавештења ни код Константи-на Порфирогенита, нити у *Барском родослову*. У *Родослову* се помињу једино жупе на јужном рубу тадашње Србије, односно у „Подгорју“, укупно 11 на броју, које су напред наведене. Имена осталих жупа потичу из каснијег времена и извора различитог порекла.

Потпунија обавештења постоје о градовима. Византијском цару и писцу било је познато да у Србији постоји осам „насељених градова“: Дестиник, Чернавуск, Међуречје, Дреснеик, Лесник, Салинес и у области Босне: Котор и Десник.⁷¹ Утврђивање географског положаја поменутих градова повезано је с великим тешкоћама, па се због тога код истраживача појављују осетна неслагања. Једини изузетак представља убикација града Салинеса, који се налазио на простору где и средњовековни град Соли, односно данашња Тузла. Град Салинес (Соли) био је и центар истоимене жупе, која се често помиње од XIII до XV века. Жупа и град Соли налазили су се у северним крајевима Србије, а пошто се он помиње као последњи, онда би се сви остали градови налазили знатно јужније од Тузле. У редоследу градова први је поменут Достиник или Дестиник, а налазио се у пограничном подручју према тадашњој Бугарској, вероватно на југоистоку Српске земље. Према тумачењима појединих филолога град Достиник се налазио на месту старог средњовековног српског села Дрстника, које је постојало и у XII веку, а одржало се све до данашњих дана. Дрстник се

⁷⁰ Византијски извори II, 52.

⁷¹ Византијски извори II, 58; С. Ђирковић, „Насељени градови“ *Константинова Порфирогенија*, 23–31; А. Лома, *Serbisches und kroatisches Sprachgut bei Konstantin Porphyrogenetos*, ЗРВИ 38 (1999/2000), 106–117.

налази у Метохији, на левој обали реке Клине у близини њеног ушћа у Бели Дрим. Одмах после Достиника помиње се град Чернавуск, чије се име доводило у везу са називом жупе Црна Стена, у којој је подигнут манастир Милешева. Повише манастира саграђена је тврђава, позната као град Милешевски, но, и поред тога, не постоје поуздани докази да се градови Чернавуск и Милешевски изједначе. По мишљењу појединих филолога, град Чернавуск могао је да постоји и код Прибоја на Лиму, у чијој се близини налази данашње село Црнузи. Трећи у редоследу је град Међуречје, али пошто је овај назив распрострањен, тешко је одредити које је „међуречје“ у питању. Посебну пажњу привлачи једно Међуречје код средњовековног града Сокола. Реч је о главном упоришту властеоске породице Косача на Шћепан пољу, које се простире између састава Пиве и Таре. Град је археолошки истражен, али нису пронађени старији остаци који би упућивали на рани средњи век. Из наведених разлога потребну пажњу привлачи Међуречје северно од Горажда, насупрот ушћа Праче у Дрину. У том крају у жупи Прибуд постојао је средњовековни град Самобор. Југозападно од Самобора, недалеко од Горажда, налазио се град Нови за који се у изворима наглашава да је „у Дрини“, свакако у жупи, односно у области или „земљи“ Дрини. Постојање једног Међуречја код града Сокола и другог Међуречја између Самобора и Новог, упућује на закључак да Порфиригеновото Међуречје треба локализовати на подручје Горње Дрине, односно „земље“ Дрине. Четврти град у већ помићаном редоследу је Дреснеик, чија је убикација такође спорна. Једна група научника сматрала је да се град налазио где и данашња Пљевља, што је оспорено, док би по другим тумачењима то могао бити Дрежник југоисточно од Ужица, што по називу града изгледа прихватљивије. Пети у редоследу је град Лесник којег је тешко убицирати, због тога што је у његовој основи реч „лес“ (шума), а назива са таквом основом има веома много. Постоје претпоставке да

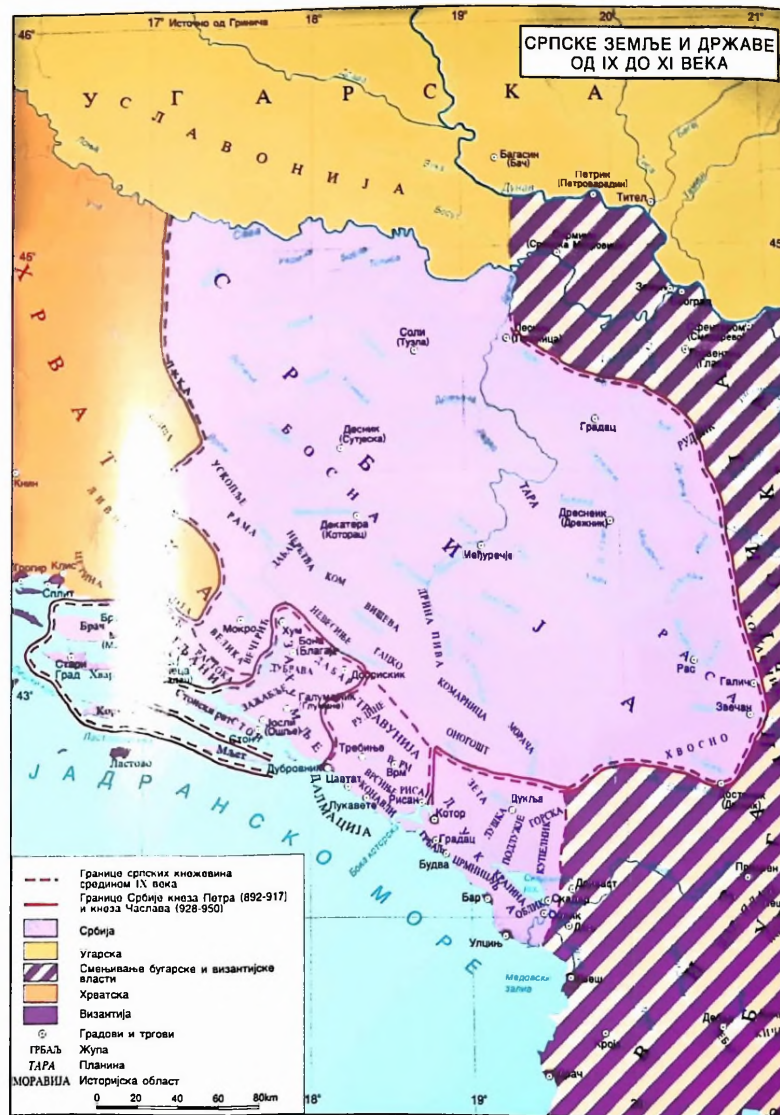
се средњовековни Лесник повеже са данашњом Лешницом у Јадру. Уколико се бар делимично прихвати предложена убикација, онда би набрајање градова према већ поменутом редоследу ишло са југа на север, додуше једном изломљеном линијом. Град Достиник (Дрстник) налазио би се у „земљи Хвостанској“, која је обухватала неколико жупа. Међуречје је у „земљи Дрини“, док се Чернавуск налазио на ширем подручју Полимља. Град Салинес је у жупи Соли, али је назив „Соли“ током средњег века покрио знатно шире подручје, тачније једну „земљу“ са истим називом. Наведени преглед пружа извештај ослонац да се за убикацију три или четири града може рећи да је прихватљива са знатном вероватноћом. Слична се констатација не може изрећи за град Лесник, па ни за Дреснеик. Искрпљујући излагање о „насељеним градовима“ Србије, потребно је упозорити на могући положај градова Котора и Десника у Босни. Они су се свакако налазили у „области Босне“, која је у то доба била интегрални део Србије. Убикација градова није поуздана, изузев што их треба тражити на ширем подручју између Сарајевског и Зеничког поља, односно у најужем језгру Босне око Високог и Зенице. Присуство осам „насељених градова“ само донекле употпуњује слику о простору државе Србије у IX и X веку.

Приликом набрајања градова Србије није поменут град Рас, за који се зна да је постојао у IX и X веку, а такође и касније. До изостављања је вероватно дошло због тога што се Рас тада налазио под влашћу бугарског цара Симеона, а неко време и његовог сина цара Петра (927–969). Околина града, која је позната још из IX века под именом Раса, налазила се у пограничном подручју између Србије и државе Бугара. Цео простор био је већ тада насељен Србима и они ће добити чвршћу организациону структуру са оснивањем епископије у Расу за време цара Петра. Захваљујући присуству епископије и њеном јурисдикционом подручју, име Расе проширило се на суседне жупе, а то су Пнућа, Јелци и

Горњи Ибар. Свака од ових жупа задржава своју посебност, али постепено бивају све чвршће повезане, стварајући на тај начин „земљу“ Расу или Рашку. Ово ће се име и даље ширити до половине XIII века, па ће прекрити велики простор, због чега ће се повремено користити и као званичан назив српске државе. Називе Рашка и Рашани, уместо Србија и Срби, радо ће користити западни суседи српске државе и у каснијим вековима.

На западу првобитне Србије, у IX и X веку, рано се издвојила посебна географска целина – „земља“ Босна. Овим се именом најпре називала жупа Босна, са којом ће се чвршће повезати у посебну заједницу оближње жупе, Врхбосна, Лепеница, Лашва, Брод, а касније и друге. Стварање посебних „земаља“, као што су Босна и Раса, не представља изузетак, пошто је до сличног процеса долазило и у другим деловима Србије. Изузетак ће представљати осамостаљивање појединих „земаља“ и претварање у самосталне државе. На такву су појаву утицали различити узроци, а посебно непосредна и дуготрајна опасност од непријатеља. Са запада су српску „земљу“ Босну угрожавали Хрвати и Угри, док су на истоку српску „земљу“ Расу или Рашку угрожавали и потчињавали Бугари и Византија. Дубље у унутрашњости Србије организоване су такође „земље“, али се оне нису осамостаљивале. Једну од таквих „земаља“ представља „Дрина“, под којом се подразумева територија око горњег тока реке Дрине. На том простору постојало је неколико жупа, међу којима су биле и: Дрина, Сутјеска, Бистрица, Прибуд и још неке. У касном средњем веку Стефан Вукчић Косача истицао је у својој титулатури поред осталог и да је „кнез дрински“, што показује да се појам „земље“ Дрине одржао све до доласка Турака. „У Дрини“ су се налазили градови: Соко, Нови код Горажда и Самобор, као и тргови: Хоча (Фоча) и Горажде.⁷² Већи број

⁷² О жупама и градовима „у Дрини“ види: М. Динић, *Земље херцега Светог Саве*, 182–184, 187, 194–197.



жупа постојао је и у долини Лима, међу којима су: Будимља, Затон, Љубовиђа, Лим, Црна Стена и Дабар, али се Лим као „земља“ није истицао у довољној мери. Тенденција стварања „земље“ је присутна, па се за цркву Св. Апостола код Бијелог Поља коју је подигао велики кнез Мирослав каже да је „у Лиму“.⁷³ Касније је један дубровачки караван имао одредиште: „ad locum Limi prope ecclesiam S. Petri“, а други: „ad ecclesiam S. Nicolay in Limo“, док је трећи караван носио робу: „in loco dicto Lim ad ecclesiam cui dicitur Gerlicina“, а четврти: „ad locum, qui dicitur Lim, apud ecclesiam vocatam Grliza“.⁷⁴ Из наведених примера може се констатовати да се под „Лимом“ рачунала долина истоимене реке и то од Бијелог Поља па све до Прибоја. На том подручју поменуте су цркве: Св. Петра, односно Св. Апостола, тзв. „Грлица“ и Св. Николе у близини Прибоја. У XV веку је црква Св. Апостола Петра и Павла постала седиште Лимске митрополије, што је утицало да се подручје под њеном духовном јурисдикцијом осећа као целина.⁷⁵

Повољни услови за груписање жупа у „земље“ постојали су и у северним крајевима Србије. Око горњег тока Западне Мораве налазиле су се жупе: Морава, Крушлиница и Моравица, као и друге предеоно целине, што је омогућавало да се формира „земља Моравице“, чији се назив одржао до средине XV века.⁷⁶ Северозападно од овог простора, у доли-

⁷³ С. Новаковић, *Законски сјоменици српских држава средњег века*, Београд 1912, 593.

⁷⁴ За наведене примере види: М. Динић, *Дубровачка средњовековна караванска шрћовина*, Југословенски историјски часопис 3 (1937), 123, нап. 14, 15 и 16.

⁷⁵ М. Јанковић, *Епископије и митрополије Српске цркве у средњем веку*, Београд 1985, 97, 98.

⁷⁶ М. Благојевић, *Жупа Моравица и земља Моравице*, Свети Ахилије у Ариљу – историја, уметност, Београд 2002, 13–23; С. Мишић, „Земља“ у држави Немањића, Годишњак за друштвену историју IV, 2–3 (1999), 133–144.

ни Спрече и Усоре рано су створена језгра за две „земље“. У долини Спрече централно место припало је жупи Соли са којом се повезује жупа Треботић и други крајеви, док је у долини Усоре централно место припало истоименој жупи, којој се придружују жупе Ненавиште, Модран, Укрина и суседни предели.⁷⁷ Процес сједињавања напредовао је све до XV века, када је назив Усоре покрио подручје између Врбаса и Дрине. Сличан процес се одвијао у долини Врбаса и западно од ове реке, где се између XII и XIV века помињу жупе: Врбања, Земуник, Лука, Ускоплје, а западније од њих: Бањица и Лушци, које су међусобно повезане чиниле посебну „земљу“ под називом „Доњи Краји“.⁷⁸ На северу и према Сави, овом подручју би се могле прикључити жупе Глаж и Врбас, које су најкасније ушле у састав босанске државе. За разлику од ових жупа на северозападу, један број жупа налазило се на североистоку Србије, али се оне касно помињу. Груписане су на ширем подручју Ваљева и северније, између Дрине и Колубаре, а припадале би „земљи“ Срем. Биле би то следеће жупе: Колубара, Љиг, Топлица, Пепељевац, Непричава, Тамнава, Уб, Обна и Радија, са суседним пределима.⁷⁹ За разлику од набројаних „земаља“, вештачку конструкцију представља „Подгорје“ за које зна једино писац *Барској ро-*

⁷⁷ М. Благојевић, *Босанско Завршије*, Зборник Филозофског факултета 14/1, Београд 1979, 129–144; Јелена Мргић, *Северна Босна 13–16. век*, Београд 2008, 228 и сл. Према истраживањима Ј. Мргић у „земљама Соли и Усоре постојале су следеће жупе: Соли, Усора, Требетин, Укрина, Модран, Ненавиште, Лишница, Спреча, Драметин, Сапна, Гостиља и Смолућа.

⁷⁸ В. Ђоровић, *Територијални развој босанске државе*, Глас СКА 167 (1935), 28–31; Ј. Мргић, *Доњи Краји*, Крајина средњовековне Босне, Београд 2002, 167–262. „Земља Доњи Краји“ постепено се ширила, па је најпре обухватала три жупе: Ускоплје, Пливу и Луку, а касније још седам жупа: Лушце, Трибову, Мел, Врбању, Земуник и Бањицу, да би јој се пред крај XIV века придружила жупа града Глаж, а привремено Сана и Врбашка жупа (Ј. Мргић, *н. г.*, карте на стр. 120 и 262).

⁷⁹ С. Ћирковић, *„Црна Гора“ и проблем српско-ујарској граничној појасу*, Ваљево, постанак и успон градског седишта, Ваљево 1994, 62–65.

дослова, али су зато појединачно поменуте жупе постојале кроз цео средњи век. Оне су чиниле јужни гранични појас првобитне Србије, а поменуте су по следећем редоследу: Морача, Оногост, Комарница, Пива, Гацко, Невесиње, Вишева, Ком, Идбар, Неретва и Рама, укупно 11 на броју.⁸⁰

Из грубог набрајања жупа по појединим „земљама“, произлази да је Раса имала најмање 4 жупе, Моравице 3, Лим 6, Дрина 5, Соли 5, Усора 5, Босна 5, Доњи Краји 10, Срем („онострани“) 10, а Подгорје 11. Све побројане „земље“ у Србији имале су најмање 64 жупе, док су српске кнежевине у Приморју имале заједно 32 жупе. Несразмера је очигледна, пошто је у Србији или Српској земљи било бар два пута више жупа него у свим српским кнежевинама дуж Приморја. Још је већа несразмера између Србије и појединих приморских кнежевина. Паганија је имала 3 жупе и 4 острва, док су Захумље, Травунија и Дукља имале по десетак жупа. Ове бројке служе и као објашњење због чега ове српске кнежевине нису могле да сачувају своју самосталност. За разлику од њих, преко 60 жупа у унутрашњости пружало је стабилан ослонац за опстанак државе, коју Византинци називају Србијом, а Срби – Српском земљом.

ПРВА СРПСКА ДИНАСТИЈА И БОРБЕ ЗА ВРХОВНУ ВЛАСТ

Повезивање многобројних српских жупа у државу Србију било би тешко остварљиво без присуства владалачког рода, из којег је потицао онај кнез под чијим су вођством Срби дошли на Балканско полуострво. По Константину Порфирогениту овај кнез је завладао Србијом одмах по досељавању, а када је умро „по наследству завлада његов син а потом унук и тако

⁸⁰ Види нап. 67.

редом архонти из његовог рода⁸¹. На основу саопштеног ци-тата могло би се констатовати да је Србија већ од настанка имала своју династију, чије порекло води у прапостојбину, затим, да је по облику владавине Србија била монархија и најзад, да се приликом наслеђивања врховне власти пошто-вало начело примогенитуре (првородства). У старину порекла владалачког рода и монархијски облик владавине не треба сумњати, али се поштовање начела примогенитуре у раном средњем веку тешко остваривало. Није то увек било могуће ни у XIII или XIV веку. Постојање династије још приликом досељавања благотворно је деловало на учвршћивање етничке и политичке свести у њеном настајању, што је представљало битне елементе у српској државности. Угледан владалачки род из којег је потицала прва српска династија, а посебно њихова војна и политичка моћ, поштовани су и прихваћени у многобројним жупама, па је све то деловало као повезујући чинилац највећег дела досељених Срба.

Имена првих српских кнезова из VII и VIII века непозната су историјској науци. Према традицији која се чувала у владалачком роду, први по имену познати српски кнез знао се Вишеслав (по неким читањима Војислав). Владао је Србијом око 780. године, односно у доба Карла Великог (768–814). Наследио га је син Радослав, а овога такође син Просигој, после којег на власт долази Просигојев син, кнез Властимир. О политичкој делатности прве тројице кнезова не зна се ништа, док о активностима кнеза Властимира постоје потпунија обавештења, која се у хронолошком погледу везују за четврту или пету деценију IX века. За време Властимирових претходника боље су познати крупни догађаји у суседству Србије, из којих се понешто може сазнати и о Србима. Један од таквих

⁸¹ Византијски извори II, 50. О годинама владања појединих чланова прве српске династије види: Г. Острогорски, *Порфиријенијева хроника српских владара и њени хронолошки подаци*, Историјски часопис 1–2 (1948), 24–29; Византијски извори II, 53–55, нап. 174, 178, 185 (Б. Ферјанчић).

догађаја представља пресељавање словенске скупине Тимочана 818. године.⁸² Тимочани су у то доба били организовани у посебну склавинију, али су под притиском Бугара одлучили да се из долине Тимока преселе у погранично подручје тадашње државе Франака. Њихови посланици изразили су жељу да се потчине цару Лудвигу I Побожном, али их је на своју страну привукао Људевит Посавски (*dux Pannoniae inferioris*) са седиштем у Сиску. Људевиту Посавском била је драгоцену подршка Тимочана јер је ушао у рат против Франака. У немогућности да се одржи у Сиску, Људевит је пребегао Србима 822. године, а то је уједно и сведочанство да се територија Срба није налазила далеко од Сиска. Гостопримство му је пружио један српски старешина (*dux*) у свом граду, вероватно жупан, којег је Људевит на превару убио и привремено запосео тврђаву. У немогућности да опстане у српском граду, отишао је у Хрватску где је мучки убијен.

Догађаји везани за Људевита и његово пребегивање Србима 822. године дали су повода писцу *Анала Франачкој Краљевства* да истакне како „Срби држе велики део Далмације“ (*ad Sorabos, quae natio magnam Dalmatiae partem obtinere dicitur*), свакако некадашње римске провинције између Саве и Јадранског мора.⁸³ Ово је непосредан и најстарији помен имена Срба на Балканском полуострву. На самом почетку IX века они су добро познати Францима, као снажан народ који је запосео велики део римске провинције Далмације. Срби у то доба имају своје старешине, који су уједно и војни заповедници, а чија се седишта налазе у утврђеним и насељеним градовима. О њима је касније писао Константин Порфириогенит. Градовима и околином управљају жупани,

⁸² О сеоби Тимочана и ратовању Људевита Посавског види: К. Јиречек, *Историја Срба I*, 110, 111.

⁸³ К. Јиречек, *Историја Срба I*, 67. Одељак из *Анала Франачкој Краљевства* који се односи на најстарији помен Срба објавили су Ст. Станојевић и В. Ђоровић, *Огабрани извори за српску историју I*, Београд 1921, 54.

као војне и цивилне старешине града и жупе. Сваки од жупана ужива одређен степен самосталности, али је истовремено потчињен кнезу Србије, на којег се може ослонити и под чијом је заштитом. Био је то један од разлога што се Људевит Посавски није осећао сигурним у граду убијеног српског жупана, а који је на превару приграбио, јер се могао надати одмазди од стране српског кнеза. На основу саопштених података може се закључити да је власт у првобитној Србији била организована на једноставан начин. Врховна власт у држави, војна и цивилна, припада кнезу из старе, угледне и поштоване династије, која је стекла легитимитет, док се локална власт, такође војна и цивилна, налазила у рукама жупана, који стоје на челу жупа и градова, као војних, управних и политичких центара. Монархијски облик владавине, једноставна организација централне и локалне власти, одговарали су потребама једноставног друштва.

Најслабију карику у првобитној Србији није представљала врховна власт, војска или организација управе, већ привреда. Највећи део становништва бавио се на примитиван начин земљорадњом и сточарством као пратећом граном земљорадње, затим, још увек ловом и риболовом. Мало је било занатлија, трговаца и других занимања. Из тих разлога ни становништво ни држава нису располагали потребним материјалним средствима, а у држави није било ни довољно људи. После досељавања Срба на Балкан, њихов број се споро повећавао због високе стопе смртности, што је утицало на одбрамбену снагу државе. Од малог броја за рат способних људи, могао се мобилисати ограничени број ратника, који је због слабости материјалне базе био у суштини слабо наоружан. Оружје бољег квалитета било је доступно мањем броју ратника. За боље наоружане ратнике знају и византијски писци, који их према античкој терминологији називају „хоплитима“ и „пре-торијанцима“.⁸⁴ Разуме се да таквих категорија војника није

⁸⁴ Византијски извори I, 210.

било међу Словенима, па се овим терминима упозоравало на тешко наоружану словенску пешадију. Таквих је ратника било и међу Србима.

ЛЕГАЛИЗАЦИЈА СРПСКЕ ДРЖАВНОСТИ И БОРБА ЗА ВРХОВНУ ВЛАСТ

Србија је као држава морала да ојача да би опстала. Захваљујући својој издвојености и удаљености од најважнијих комуникација, она није угрожавана деценијама, што јој је дало времена да се организује и оснажи. Током IX века Србију нису угрожавали Франци, па ни Византија, чије се присуство јаче осећало у Приморју, већ једино Бугари. Они су своју државу брзо створили и проширили, када се једна већа њихова скупина хунско-оногурског порекла населила 680. године између Дунава и планине Балкана.⁸⁵ На том простору већ је живело осам словенских скупина, а међу њима и Северци, које су Бугари померили према истоку, а остале скупине према југу и западу, наметнувши им обавезу да плаћају данак. Бугари су приликом досељавања донели чврсту војничку организацију, што је допринело брзом стварању бугарско-словенске државе. У овој држави су Бугари, односно „Протобугари“, представљали и владајући слој и етничку мањину, па су због тога славизирани. Примили су словенски језик, али су зато дали своје име држави и унели у њу своју хијерархију. Захваљујући чврстој војничкој организацији, Бугари су се током VII и VIII века са успехом одупирали Византији, настојећи истовремено да на своју страну привуку што већи број Словена, било милом било

⁸⁵ Сажет преглед сукоба између Византије и Бугарске од VII до IX века пружа Г. Острогорски, *Историја Византије*, 140–146, 163–164, 175–177, 200–205.

силом. Када је Карло Велики пред крај VIII века уништио Аваре у Панонији (796), бугарска држава је нагло ојачала, па је запосела велике територије преко Дунава све до Тисе. Почетком IX века на челу оснажене државе нашао се ратоборни кан Крум (803–814), који је нанео тежак пораз Византији, захваљујући снажној подршци Словена. За време кана Омуртага (814–831) и његових наследника, Бугарска настоји да што више прошири своје границе у правцу запада. Са експанзијом и поступцима Бугара нису се мирили Тимочани, па је један део одлучио да напусти своја станишта (818) и да се пресели на територију која је припадала Францима. Продори Бугара у правцу северозапада били су дубоки, па су упали у Срем, а уз Драву у Панонију, где су смењивали словенске кнезове које су поставили Франци (827). До тог времена запосели су свакако долину Тимока и потчиници Морављане, односно склавинију која је обухватала простор око Велике Мораве и њеног ушћа. Други правац освајања био је усмерен према Словенима у Македонији. Са ширењем и учвршћавањем власти Бугара међу Словенима, учврстило се и схватање о припадању бугарској држави и прихватању бугарског имена и бугарске државности. У својој експанзији стигли су и до граница Србије, на чијем се челу тада налазио кнез Властимир. Бугари су нападали Србију пуне три године, али нису ништа постигли.⁸⁶ Претрпели су осетне губитке. Хронологија ових догађаја не може се поуздано утврдити. Рат је свакако вођен у периоду између 835. и 852. године, па су у праву они научници који сматрају да су борбе вођене око 840. године. Србија се у то доба није ослањала на помоћ савезника са стране, изузев што је на страни кнеза Властимира био његов зет Крајина, кнез Травуније који му је био потчињен. Срби су тада властитим снагама одбранили своју државу и државност коју су сами изградили, не желећи да

⁸⁶ Византијски извори II, 50, 51; *Историја српског народа I*, Београд 1981, 147, 148 (С. Ђирковић).

се утопе у бугарску државу, као што се то догодило многим словенским скупинама.

Војнички успеси Срба привукли су пажњу Византије, која је тражила за савезнике непријатеље Бугарске са којом је често била у рату. Србија кнеза Властимира била је добар савезник, поготово што се, посматрано из Цариграда, налазила у залеђу Бугарске. Не зна се тачно када је умро кнез Властимир, али тада, по Константину Порфирогениту, „наследише власт у Србији његова три сина: Мутимир, Стројимир и Гојник, поделивши земљу“.⁸⁷ Цитирани податак показује да су феудални односи унапредовали до тог степена да се на државну територију гледало као на породично добро владара, које се може поделити међу синовима. У конкретном случају начело примогенитуре није на снази, већ је то секундогенитуре, по којој сваки син у кнежевској породици наслеђује посебан део државе. Не види се, међутим, јасно да ли су сва три брата међусобно равноправна или је неко првенство припадало најстаријем. Према догађајима који су се касније збили, изгледа да су се млађа браћа понашала самостално, што није одговарало најстаријем, кнезу Мутимиру. У доба владавине Мутимира, Стројимира и Гојника, Бугари су по други пут напали Србију око 880. године.⁸⁸ Изгледа да се у претходници налазио бугарски престолонаследник Владимир, али је претрпео неуспех, па је заробљен са још двадесетак истакнутих бољара. После заробљавања сина Владимира, бугарски кнез Борис био је приморан да обустави нападе и да са Србијом закључи мир, под условом да се његов син ослободи. Изгледа да за успостављање мирних односа нису подједнако била заинтересована сва три брата, већ како изгледа највише кнез Мутимир. Имајући у виду ову чињеницу, бугарски кнез Борис „плашећи се да га Срби негде

⁸⁷ Византијски извори II, 51.

⁸⁸ Љ. Максимовић, *О времену похода бугарског кнеза Бориса на Србију*, Зборник Филозофског факултета 14/1, Београд 1979, 69–76.

на путу из заседе не пресретну, затражи за своје обезбеђење децу архонта Мутимира, Борена и Стефана⁸⁹, који га заиста безбедно спроведоше до границе, „до Расе“.⁸⁹ За учињену услугу бугарски кнез је богато обдарио Борена и Стефана, а они су узвратили ударјем, што недвосмислено показује да су успостављени пријатељски односи између породице српског кнеза Мутимира и бугарског кнеза Бориса.

Византија је будно пратила шта се све дешава у залеђу Бугарске, посебно од када је на власт дошао цар Василије I Македонац (867–886). Он је развио веома живу војну и политичку активност дуж обала Јадранског мора и у дубини Балканског полуострва. Пре него што је Василије I дошао на престо, српски кнежеви, како у Приморју тако и у Србији, нису признавали врховну власт византијског василевса, али он је пронашао начин како да их на то приволи. Византија, као наследник Римског царства, умела је зналачки да искористи сва средства која су јој стајала на располагању да би приволела младе варварске државе на сарадњу. Све српске кнежевине признале су врховну власт византијског цара вероватно већ 868. године, изузев Паганије.⁹⁰ То признавање није било само формално, већ је имало и реалну садржину, пошто су српске кнежевине послале помоћне одреде Византији приликом опсаде Барија (869) у Италији, који су држали Арабљани. У тој војсци било је Срба из Србије, Захумља, Травуније и Конавала, а такође и Дубровчана. Признавање врховне власти византијског цара ишло је заједно са учвршћивањем хришћанства код Срба.⁹¹ Процес покрштавања трајао је дуго и одвијао се споро и парцијално, најпре из приморских градова под духовном јурисдикцијом папе из Рима. Изгледа да су се Срби у једном периоду одрекли хри-

⁸⁹ Византијски извори II, 52.

⁹⁰ Б. Ферјанчић, *Василије I и обнова византијске власије у IX веку*, ЗРВИ 35 (1996), 9–29.

⁹¹ Ј. Максимовић, *Покршћивање Срба и Хрватиа*, ЗРВИ 35 (1996), 155–174.

шћанства (прва половина IX века), па је цар Василије I послао из Цариграда свештенике који су Србе и званично привели хришћанској цркви. Све се то збило око 870. године, тако да се од тог времена у владалачким породицама јављају хришћанска имена (Стефан, Петар, Михаило). Заузврат, византијски василевс био је вољан да српским кнежевима призна наследна права, до којих им је било стало, као и суверенитет унутар њихових кнежевина, који се није могао оспорити. Све је то учињено на тај начин што је цар Василије I поставио српским кнежевинама „архонте, које су они хтели и изабрали, од рода од кога су они желели и волели. И од тада до данас су архонти [кнезови] код њих из истих родова и не из неког другог“.⁹² Према наведеној констатацији цара Константина Порфиrogenита, међународна легализација владалачких права српских кнезова је потпуна и неоспорна, а потврђена је са највишег места, од цара Ромеја, којем припада највише место у хијерархији хришћанских владара и који је претендент на универзалну власт међу свим хришћанима. Но, и поред тога што је цар Василије I објективно санкционисао постојеће стање, сам чин легализације наследних права и суверенитета српских кнежева има велики значај за учвршћивање српске државности. Све српске кнежевине имале су своје владаре и пре Василија I, али се са њиховом легализацијом учвршћује положај династије и владалачког рода, а са тим и државност.

За учвршћивање и развој српске државности имаће изузетно велики значај покрштавање Срба, које су обавили свештеници из Цариграда. Покрштавање Срба и легализација кнежевске власти догодили су се у време када су Србијом владали кнезови Мутимир, Стројимир и Гојник. У то доба, и не без разлога, кнезу Мутимиру (*Montemerus dux Sclavinicae*) упутио је своје писмо папа Јован VIII (872–882), захтевајући од њега да се по обичају предака врати под Панонску дијелу-

⁹² Византијски извори II, 16.

зу, са седиштем у Сирмијуму (Сремска Митровица), односно под недавно обновљену Панонско-сремску Методијеву архиепископију.⁹³ Ова чињеница на посредан начин говори о томе да се Србија заиста налазила под утицајем Цариграда, како у политичком, тако и у верском погледу. Из папског писма могло би се наслутити и да се Мутимиров део српске државе налазио на северу и североистоку Србије, а у суседству Бугарске. Управо због тога земље кнеза Мутимира налазиле су се прве на удару Бугара, што га је приморавало да успостави сарадњу са бугарским кнезом Борисом. До успостављања сарадње дошло је тек после српско-бугарског рата око 880. године. Превелико приближавање Мутимира бугарском владару одвојило га је од његове браће, Стројимира и Гојника, па је сукоб између њих био неминован. Као победник из сукоба изашао је кнез Мутимир, који је заробио своју браћу и поверио их на чување бугарском кнезу. У својој близини задржао је Гојниковог сина Петра, по свој прилици као таоца. Од тог времена кнез Мутимир је самостално владао Србијом без узнемиравања од Бугара. У току једне деценије он је настојао да у Србији ојача монархијски облик владавине, а у наслеђивању власти начело примогенитуре. Потребно је истаћи да је управо у то време његов синовац Петар Гојниковић успео да побегне и да се склони у Хрватску.

После смрти кнеза Мутимира (891) наследио га је најстарији син Прибислав, који није делио власт са млађом браћом, Браном и Стефаном. Објективне околности нису омогућавале примену начела примогенитуре, како је то желео кнез Мутимир, док је монархијски облик владавине постао доминантан. Наслеђивање државе и врховне власти није зависило само од воље актуелног владара, већ и од става родовске аристократије, односно од жупана, а посебно и од утицаја моћних суседа, у то доба пре свега од Византије и

⁹³ Љ. Максимовић, *О времену њиховог бугарског кнеза Бориса на Србију*, 73; *Историја српског народа* I, 152, 153 (С. Ђирковић).

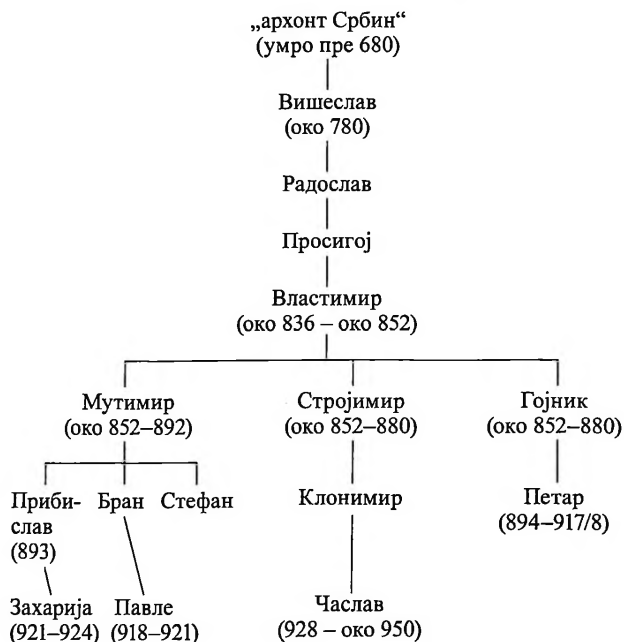
Бугарске. Кнез Прибислав Мутимировић одржао се на власти као самостални владар годину дана. За то време вратио се из Хрватске његов брат од стрица, Петар Гојниковић, који протера „Прибислава са два његова брата и узео власт, а они побегавши дођу у Хрватску“, каже Константин Порфирогенит.⁹⁴ Преузимање врховне власти од стране кнеза Петра Гојниковића представља преседан у редоследу наслеђивања, јер је био син Гојников, који је опет био најмлађи син српског кнеза Властимира.⁹⁵ У односу на браћу од стричева његова су права на врховну власт у Србији била најмања. Но, и поред тога, он се показао као способан политичар који се ослањао на родовску аристократију, а знатно мање на подршку суседних држава. Догађаји који су уследили потврђују да Петар Гојниковић није био експонент ниједне стране државе, пошто су отуда долазили претенденти на врховну власт у Србији.

Међу првима је своја права на врховну власт истакао Бран Мутимировић, рођени брат свргнутог кнеза Прибислава и брат од стрица кнезу Петра, а две године касније (997) и Клонимир Стројимировић, који је кнезу Петру такође био брат од стрица Стројимира. Пошто је овај други дошао из Бугарске са војском, а Бран Мутимировић из Хрватске, то је сасвим извесно да су они уживали подршку суседних држава, јер су отуда долазили са ратницима. Уосталом, Клонимира Стројимировића оженио је кнез Борис једном Бугарком из угледног рода, што показује да је уживао подршку бугарског владара. Но, и поред тога, кнез Петар Гојниковић успео је да победи оба претендента на врховну власт у Србији, али је зато дошао у сукоб са Бугарима. Сукоб је изглађен склапањем мира са бугарским кнезом Симеоном, па се кнез Петар Гојниковић одржао на власти скоро четврт века (894–917/8).

⁹⁴ *Византијски извори* II, 53.

⁹⁵ О начину наслеђивања врховне власти у Србији током IX и X века: М. Благојевић, *Српске удеоне кнежевине*, ЗРВИ 36 (1997), 52–54.

ПРВА СРПСКА ДИНАСТИЈА



У његово доба Србији је прикључена Паганија или област Неретљана, тако да су две српске кнежевине у Приморју, Травунија и Паганија, постале интегрални делови првобитне Србије. Све ово показује да је процес уједињавања српских држава започео у другој половини IX века, али је текао споро.

Византија је настојала да привуче на своју страну оснажену Србију, највише због тога што се годинама налазила

у рату са бугарским царем Симеоном. У том циљу преко посебног изасланика повела је преговоре са кнезом Петром, негде у Паганији, „тада у власти архонта Србије“⁹⁶ (917). Преговори су имали за циљ да кнез Петар ступи у савез са Угрима (Мађарима), који су од свог досељавања у Панонију (895) били у непријатељству са Бугарима. О садржини преговора био је обавештен цар Симеон од свог савезника захумског кнеза Михаила Вишевића, који је зазирао да и његова кнежевина не буде прикључена Србији. Плашећи се успостављања савеза између Србије и Угарске, Бугари су лукавством намамили кнеза Петра на преговоре, а онда га заробили и затворили, тако да је у њиховом заробљеништву и умро. Целокупна делатност кнеза Петра Гојниковића показује да је са ослоном на домаћу аристократију проширио државну територију, затим, да је био доследан у спољно-политичкој оријентацији и, најзад, да није био експонент ниједне суседне државе.

После свргавања Петра Гојниковића, бугарска војска довела је на власт у Србији кнеза Павла Брановића, сина Брана Мутимировића. Од тог тренутка па у наредних 7 година започињу жестоке борбе између експонената Бугарске и Византије за врховну власт у Србији. Разлози су се увек могли пронаћи, поготово што права на врховну власт кнеза Павла Брановића нису била највећа. Из тих разлога Византија је покушала да доведе за кнеза Захарију Прибислављевића, сина свргнутог кнеза Прибислава Мутимировића. Успех је изостао, па је Захарија доспео у руке Бугара. После трогодишње владавине Павле Брановић је прешао на страну Византије, а Бугари су онда уместо њега довели на власт Захарију Прибислављевића, који им је био само привремено лојалан. Борба претендата за врховну власт у Србији, као експонената Бугарске или Византије, њихово насилно смењивање и уплитање моћних суседа, разарало је

⁹⁶ Византијски извори II, 54.

ткиво младе српске државе и њену државност. Сваки покушај преузимања власти насилним путем, без обзира на исход, значио је истовремено и започињање грађанског рата на ужем или ширем простору Србије. Хегемонију Бугара није у суштини прихватао ниједан кнез Србије, изузев кнеза Мутимира. Са бугарском хегемонијом није се пре свега мирила родовска аристократија, односно жупани. Претендентима на кнежевско достојанство била је потребна подршка Бугара док се не учврсте на власти, а потом би они прелазили на страну Византије. Тако су поступили и Павле Брановић и Захарија Прибислављевић, па су Бугари одлучили да их казне. Послали су једну велику војску на Србију, али је она била поражена. После пораза променили су тактику, па је цар Симеон послао другу војску, која је фиктивно довела за новог кнеза Часлава Клонирировића. Изгледа да је овај потез Бугара поколебао унутрашње јединство Србије, јер су претенденти на кнежевско достојанство имали увек мањи или већи број присталица. Будући да је цар Симеон 923. године успоставио мир са Византијом, положај кнеза Захарије постао је несигуран, па се он склонио у Хрватску. Бугари су тада повукли још један вешт потез, позвавши све српске жупане да прихвате новог кнеза Часлава Клонирировића. Жупани су се одазвали позиву, што сведочи да је постојао обичај по којем жупани уводе у достојанство новог кнеза, али су их Бугари тада све заробили. Србија је на тај начин била потпуно обезглављена, јер је остала и без кнеза и без жупана, што је омогућило Бугарима да је страховито опустоше и привремено потчине 924. године.

Пустошење бугарске војске било је првенствено усмерено на територију Србије, а не и на српске државе у Приморју. До пустошења свакако није дошло у Захумљу, јер је кнез Михаило Вишевић био савезник цара Симеона. Сарадња између њих постојала је већ 912. године, а можда и раније, пошто је кнез Михаило заробио тада сина млетачког дужда, византијског штићеника и послао га Бугарима. Михаилова

пробугарска политика резултат је политичког окружења у којем се налазио.⁹⁷ У доба кнеза Петра Гојниковића у састав Србије улазили су и Травунија и Паганија, па је Захумље са три стране било обухваћено територијом српске државе, а на мору је господарила византијска морнарица. Плашећи се да не изгуби положај самосталног кнеза, Михаило Вишевић је постао савезник Бугарске, а противник Србије и Византије. Из тих разлога он је пријавио цару Симеону да је кнез Петар Гојниковић започео 917. године преговоре са Византијом. У периоду када се Србија налазила под привременом бугарском окупацијом (924–927), политички успон Михаила Вишевића достигао је врхуна. Он присуствује на сплитском црквеном сабору 925. године са својим „првацима“ као „dux Chulmorum“ (кнез Захумљана), заједно са краљем Томиславом који се помиње као „rex Chroatorum“. Већ следеће године (926) Михаило Вишевић је предводио један пљачкашки поход против византијског града Сипонта у Јужној Италији, па се тада у незваничним изворима помиње као „краљ“, односно као „rex Sclavorum“.⁹⁸ Према томе Михаило Вишевић је први српски владар којег су савременици титулисали као „краља“. Вешт и способан политичар какав је био, умео је да процени тренутак када треба да напусти Бугаре и пређе на страну Византије, што је учинио брзо после смрти цара Симеона. Заузврат, од византијског цара кнез Михаило Вишевић почаствован је титулом антипата (проконзула) и патрикија. Окићен домаћим и страним титулама, као што су кнез, затим „dux“, потом „rex“, односно „краљ“ како га незванично титулишу савременици, најзад, званично „антипат“ и „патрикије“, Михаило Вишевић је несумњиво био крупна политичка фигура у свом времену, мада је владао малом кнежевином Захумљана. Убрзо је дошао и његов крај, можда природни, или пак као крај политичке

⁹⁷ С. Мишић, *Хумска земља*, 41–43.

⁹⁸ *Историја српског народа* I, 159, нап. 8 (С. Ћирковић).

каријере, пошто се тада на положају кнеза Србије налазио Часлав Клонимировић.

Запоседање Србије од стране Бугара није могло да уништи и сећање на државну самосталност и српску државност. Убрзо после смрти цара Симеона (927), побегао је из Бугарске кнез Часлав Клонимировић, да би дошао у Србију, где је затекао опустошену земљу са малобројним становништвом. Уз обилату помоћ византијског цара кнез Часлав је брзо обновио државу, која је убрзо ојачала. За време кнеза Часлава Србија је обухватала у Приморју област Неретљана и Травунију, а по свој прилици и Захумље. Није искључено да се у границама Србије тада нашла и Дукља. Према казивању византијског цара писца, кнез Часлав је био „потчињен цару Ромеја“,⁹⁹ а конкретно цару Роману I Лакапину (920–944) и цару Константину VII Порфирогениту (913–959), чију је подршку уживао. О даљој судбини овог српског кнеза не зна се много. Налазио се још на власти када је средином X века завршен спис *De administrando imperio*, а можда и до смрти Константина Порфирогенита (959). Према знатно млађем *Барском родослову*, кнез Часлав је погинуо у рату против Мађара.¹⁰⁰ Потукао их је једном у жупи Дрини, али је са мање среће ратовао у „Срему“, који се простирао и јужно од Саве. Тамо је заробљен и погубљен, а тело му је бачено у Саву, што опет показује да је српска етничка граница допирала до обала ове реке. Обавештења о погибљи кнеза Часлава нису у довољној мери поуздана, али је сасвим извесно да се Србија у другој половини X века нашла на удару моћних завојевача и да је запала у дубоку кризу.

⁹⁹ Византијски извори II, 57.

¹⁰⁰ Историја српског народа I, 166, 167 (С. Ђирковић).

ДЕСТРУКЦИЈА СРПСКЕ ДРЖАВНОСТИ (X/XI ВЕК)

Од краја VIII до средине X века развој српске државности ишао је узлазном линијом и поред испољених криза у политичком животу, посебно између 917. и 928. године. Дошло је и до уједињавања српских кнежевина у Приморју са Србијом. За време кнеза Властимира припојена је Травунија, а за време Петра Гојниковића област Неретљана, да би кнезу Чаславу пошло за руком да припоји Захумље, а можда и Дукљу. Одмах треба приметити да спајање ових кнежевина са Србијом у једну државну заједницу није било чврсто, пошто је свака од њих сачувала своју индивидуалност и имала посебне владаре, који су се у најбољем случају понашали као „удеони кнезови“.¹⁰¹ Кнез Травуније признавао је врховну власт кнеза Србије, али је засновао своју династију и самостално управљао својом кнежевином. Заједничка им је била спољна политика, одбрана државе и офанзивне акције против заједничких непријатеља. Када је кнез Часлав нестао са историјске позорнице половином X века, као да је нестао најважнији чинилац који је држао српске кнежевине на окупу. Убрзо после његовог нестанка није се само распала његова држава на области из којих је била састављена, већ је дошло и до поделе Србије на западни и источни део, односно на Босну и на Расу. Свему томе највише су допринели Византија, Бугарска, па и Угарска, а нарочито промена у односу снага између Византије и Бугарске. За време бугарског цара Петра (927–969) његова је држава све више слабила, што је погодновало снажењу Србије на челу са кнезом Чаславом, али када је византијски цар Јован Цимискије потчинио Бугарску 971. године, византијска војска стигла је на источне границе Србије. Одмах после тога започео је процес обнављања византијске власти. У долини Велике Мораве и око њеног ушћа формирана је византијска

¹⁰¹ М. Благојевић, *Српске удеоне кнежевине*, 45–62.

војно-управна јединица, односно „тема“, по имену Морава.¹⁰² Ова „тема“ је свакако обухватала територију већ помињаних Морављана, тада још увек далеко од матичних српских земаља, али је зато у исто време са одредом војника протоспатар Јован постао катепан Раса. Тада су се под његовом управом нашли источни делови Србије, а пре свега „земља“ Раса. Уколико до тада кнежевина Србија није већ била подељена на Расу и Босну, стварање катепаната у Расу представљало је крупан корак у том правцу. На тај начин је деструкција српске државности, почетком седамдесетих година X века, добила конкретну форму и садржину.

Византијска територијално-управна подела одржала се кратко време, до избијања устанка Словена у Македонији 976. године, али то није зауставило разарање српске државности. Устаници су се окупили око идеје обнављања бугарске државе и бугарске државности, с намером да обнове све њене институције, укључујући и царство. Главну снагу устаника чинили су Словени из Македоније, па су за цара поставили Самуила, једног од својих вођа. Самуилу је као и бугарским царевима највећи противник била Византија, којој се тада налазио на челу цар Василије II (976–1025), чврст, способан, енергичан државник и војсковођа.¹⁰³ Борба између двојице способних царева, Василија II и Самуила, била је дуга и тешка. Цар Самуило настојао је да освоји све оне крајеве, које су некада држали бугарски цареви. Најпре је из својих центара, Преспе и Охрида, запосео целу Македонију, затим, Тесалију, Епир, матичне бугарске земље између Дунава и планине Балкана, као и цео простор северно од Македоније до Дунава и Саве, укључујући и Срем. Под његовом влашћу није се нашла само византијска „тема“ Морава, већ и катепанат са центром

¹⁰² Љ. Максимовић, *Организација византијске власти у новоосвојеним областима после 1018. године*, ЗРВИ 36 (1997), 35.

¹⁰³ О ратовима између цара Василија II и цара Самуила потпуније: Г. Острогорски, *Историја Византије*, 286–297.

у Расу. Сасвим је могуће да се Самуилова власт проширила и даље на запад, преко Раса у Босну.

На правцу његовог надирања нашао се византијски Драч, а истовремено кнежевина Дукља, затим, Котор, Дубровник и Далмација. Све до пред крај X века Дукља није била предмет већег интересовања суседних држава, па су и изворна обавештења о њој оскудна. Већи број фрагментарних података односи се на градове у приморју Дукље, који су тада били под влашћу Византије. Царски намесници у Драчу (архонти, стратежи, катепани, дуке) током IX и X века, а и касније, држали су под чврстом контролом Дукљу.¹⁰⁴ Њихове војне посаде налазиле су се у Љешу, Улцињу и Бару, док је Котор улазио у састав византијске теме Далмације. Почетком деведесетих година X века притисак цара Самуила осећао се и у Драчу и у Дукљи. Тада се на челу Дукље налазио кнез Јован Владимир, који је био потчињен византијском цару. Он је пружио отпор Самуиловој војсци, али је био побеђен и приморан да постане вазал цара Самуила, чијом се кћерком оженио. Животни пут кнеза Јована Владимира, човека изузетних врлина, прекинут је мучким убиством (1016) по наређењу узурпатора Самуиловог престола, цара Јована Владислава (1015–1018).

Захваљујући учешћу дукљанског кнеза у бурним догађајима, византијски хроничар Јован Скилица констатовао је: „Док је Трималијом и оближњим областима Србије владао Владимир, по кћери Самуилов зет, човек правичан и мирољубив и пун врлина, прилике су у Драчу биле мирне“.¹⁰⁵ У наведеном цитату привлачи пажњу констатација да дукљански кнез влада „Трималијом и оближњим областима Србије“. Познато је да су у византијским изворима радо коришћени архаични и антички називи за земље и народе, па се тако Ср-

¹⁰⁴ Ј. Ферлуга, *Драч и драчка област пред крај X и почетком XI века*, ЗРВИ 8 (1964), 117–132.

¹⁰⁵ *Византијски извори* III, Београд 1966, 117.

би често називају Трибалима или Далматима. Из тога следи даље поуздан закључак да су сви поданици кнеза Јована Владимира били Срби, односно Трибали и Срби, што се своди на исто. Према томе, у Дукљи се до краја X века стабилизовала етничка свест и учврстило осећање припадности српском народу.

У доба цара Самуила и његових наследника није могла да постоји ниједна самостална српска држава, а није могао опстати ни вазални кнез ако би се посумњало у његову лојалност, што је негативно утицало на српску државност. Са још већом и смишљеном деструкцијом српске државности настављено је после слома Самуиловог царства. Скрививши моћ ове државе, византијски цар Василије II настојао је да обнови и учврсти византијску власт на целој територији, којом је господарио цар Самуило, па и више од тога. У том циљу он је обнављао и ојачавао старе „теме“, а по потреби уводио и нове.¹⁰⁶ Снажан политички утицај и контролу над свим српским земљама у Приморју, па и дубље у унутрашњости, имала је „тема“ Драч и „тема“ Далмација. Од централних делова Самуилове државе организована је нова и велика „тема“ Бугарска са центром у Скопљу. Ова је тема због свог значаја уздигнута на ранг катепаната, односно дуката, а то је био случај и са темом Драч. Када су Византинци освојили Сирмијум (Сремску Митровицу), поверили су управу у освојеној области Константину Диогену, који је непосредно пре заузимања Сирмијума био „архонт“ у крајевима јужно од Саве. За Константина Диогена везано је неколико података из којих се види да је био „стратег“ Србије, под којом се подразумева византијска истоимена „тема“.¹⁰⁷

¹⁰⁶ Г. Острогорски, *Историја Византије*, 295–298; Љ. Максимовић, *Организација византијске власи у новоосвојеним областима после 1018. године*, 31–38.

¹⁰⁷ О „теми“ Србији, њеном стратегу Константину Диогену, као и о управној јединици у Сирмијуму, испрпно: Љ. Максимовић, *Организација византијске власи у новоосвојеним областима после 1018. године*, 39–42.

Теже је одредити њен територијални обим, али где год постоји „тема“, тамо је постојала и непосредна византијска власт. У својој каријери Константин Диоген је напредовао, па је постао „дука“ (dux) Солуна, Бугарске и Србије, под којима се подразумевају „теме“. Остаје отворено питање где се налазио центар теме Србије. Постоје ваљани разлози који упућују на закључак да се налазио у граду Расу, који је за време цара Јована Цимискија био седиште византијског катепана. Но, и поред тога, није искључено да је „тема“ Србија обухватала крајеве који се спуштају према Сави, будући да се стари српски град Соли (Салинес = Тузла) налазио у долини Спрече. Успостављање „теме“ Србије, са седиштем у Расу или северније према Сави, представља уједно и покушај потпуне деструкције српске државности на том простору. На подручју тема није било много простора за вазалне кнежевине, па је тиме затиран један од основних елемената српске државности. Није искључено да је слична појава постојала и на простору српских приморских кнежевина. У прве две деценије после уништавања Самуилове државе нема помена ни о једном српском кнезу, што не представља случајност. Дубље у унутрашњости српских земаља могли су се сачувати неки аутономни облици управљања, који су били ограничени на жупе, а можда и на „земље“.

У деструкцији српске државности одређено место припало је и тек основаној (1018) Охридској архиепископији, која је непосредно потчињена византијском цару.¹⁰⁸ Под њеном духовном јурисдикцијом налазио се велики простор, од Саве и Дунава на северу, па до Тесалије на југу, а од планине Риле на истоку, до обала Јадранског мора на западу. Охридска архиепископија је била аутокефална, а имала је приликом оснивања 31 епископију, од којих се 7 налазило

¹⁰⁸ С. Новаковић, *Охридска архиепископија у почетку XI века*, Глас САНУ 76 (1908), 1–62; И. Снџгаров, *Историја на Охридската архиепископија*, том I, София 1924.

на територији где ће се од XII века стабилизovati српска држава. Седишта ових 7 епископија налазила су се у Нишу, Браничеву, Београду, Сремској Митровици, Призрену, Липлану и Расу. У почетку су се на положајима архиепископа и епископа налазили Словени, али одмах после смрти првог архиепископа Јована (1019–1037), његово место заузима Грк по имену Лав, са којим отпочиње грецизација Охридске цркве, а са тим јачање верског и културног утицаја Византије. Територија која се нашла под духовном јурисдикцијом Охридске архиепископије, потпуно је одвојена од Рима, па је већ тада повучена граница између православних хришћана и католика, што ће у будућим вековима снажно утицати на етничку свест и државност српског народа.

ДРУГА ГЛАВА СРПСКА ДРЖАВНОСТ У ДУКЉИ, РАШКОЈ И БОСНИ

ОБНАВЉАЊЕ СРПСКЕ ДРЖАВНОСТИ У ДУКЉИ

Деструкција српске државности која је попримила драматичне размере у периоду између 1018–1038. године, није могла да угаси државотворност српског народа. Напротив, државотворност која је испољена у IX и X веку са видљивим облицима и садржином, тражила је и проналазила начине да се поново исказе. Као резултат таквих дуготрајних тенденција стварало би се ново политичко језгро, по правилу у некој српској „земљи“, где су постојали најбољи услови за организовање. То је опет утицало на померање и премештање центра српске државности из једне у другу српску „земљу“, којој припада водеће место у држави. То није нека особеност српског народа, већ је у питању појава која проистиче из објективних околности. Процес обнављања бугарског царства за време цара Самуила није започео у матичним бугарским земљама, већ на периферији у Преспи и Охриду. Слична појава али скромнијих размера може се уочити и приликом обнављања српске државности. Овај процес није отпочео у централним српским земљама, већ на периферији у Дукљи. Могло би се поставити питање због чега је обнављање српске државности започело баш на овом простору. Један од разлога треба тражити у свежој успомени на кнеза Јована Владимира. Јуначки

отпор, честито држање и мученичка смрт нису могли пасти у заборав, поготово што је црква прогласила Јована Владимира за светитеља.¹ Са његовом канонизацијом успостављао се култ владара светитеља, који је негован у цркви Св. Марије Крајинске. Био је то потпуно нов чинилац у државности српског народа, који је унела хришћанска црква, али је у погледу распрострањености остао ограничен на периферне крајеве. Уз све што је речено, не сме се занемарити привредни и друштвени развитак Дукље, који је подстакнут и убрзан захваљујући постојању градских насеља у Приморју, као и интензивнијем коришћењу аграрних површина.² У то доба равничарско земљиште уз обале Скадарског језера имало је већу површину него данас, па су постојали услови за прехрану и већег броја становника.³

Свежа успомена на државну самосталност, погодни услови за привређивање, развијени друштвени односи, релативно добра насељеност, постојање култа владара светитеља, а вероватно и аутономне локалне управе, представљали су важне чиниоце за обнављање српске државности у Дукљи. Но, и поред свега тога, до осамостаљивања није могло доћи све док је Византијом владао чврстом руком цар Василије II Македонац. После освајања Самуилове државе он је водио рачуна о обичајима становништва и о њиховим економским могућностима, па је дозволио покороном становништву да и даље плаћа порез у натури, а не у новцу, како се то тражило у старим византијским провинцијама.⁴ Једва да је прошло не-

¹ Љеџојис ѿѿа Дукљанина, 84–90, 125–130; *Византијски извори за историју народа Југославије* III, Београд 1966, 117, 118 (Ј. Ферлуга); К. Јиречек, *Историја Срба* I, 118, 119; II, 69; Василије Марковић, *Православно монаштво и манастири у средњовековној Србији*, Београд 1920, 34; М. Кашанин, *Српска књижевност у средњем веку*, Београд 1990², 67–69; Д. Богдановић, *Историја ситаре српске књижевности*, Београд 1980, 134, 135.

² *Историја Црне Горе* I, 318–332, 418–420.

³ *Историја Црне Горе* I, 10.

⁴ Г. Острогорски, *Историја Византије*, 295.

колико година од смрти цара Василија (1025), а Византија је запала у дубоку кризу, па је потреба за новцем постајала све већа. Тражећи излаз из насталих тешкоћа, централне власти су одлучиле да се порез убире у новцу и у недавно покороеним областима, што је опет пропраћено бројним злоупотребама. Фискално бreme постало је претешко за становништво у централним и западним деловима Балканског полуострва, па је незадовољство добило широке размере. Коначни резултат свега тога били су устанци, који су се низали један за другим у краћим или дужим размацама.

На устанак се међу првима дигла „Србија“, под којом се подразумевају српске земље у унутрашњости, а можда и српске кнежевине у Приморју. Устанак је плануо половином 1034, али је угушен до августа 1036. године. Изгледа да је устанак захватио Травунију под вођством кнеза Стефана Војислава, који је после претрпљеног пораза заробљен и одведен у Цариград.⁵ Отуда је успео да се спасе и да по други пут дигне устанак, вероватно 1038. године у Дукљи. На самом почетку борбе кнезу Војиславу се осмехнула срећа. У питању је био један брод који је византијском цару превозио „десет кентенарија злата“ (око 332 kg), па се насукao на морску обалу под контролом кнеза Војислава. Злато је заплeњено, а кнез Војислав је одбио да га врати византијском цару. Убрзо после тога уследио је напад велике византијске војске на Дукљу, али је успех изостао (1040). Две године касније кренула је друга византијска војска на Дукљу, па је продрла дубоко, пљачкајући успут. Приликом повратка са великим пленом упала је у заседу дукљанске војске, па је практично уништена јер је изгинуло две трећине византијских ратника.⁶ На тај начин остварена је одбрана земље у потпуности, па су се убрзо под влашћу кнеза Војислава нашле, поред Дукље, Травунија и

⁵ *Историја српског народа* I, 182 (С. Ђирковић).

⁶ Ј. Ферлуга, *Драч и драчка област пред крај X и почетком XI века*, 123–125; *Историја српског народа* I, 182–186 (С. Ђирковић).

Захумље. После више деценија центар српске државности преместио се из унутрашњости у Приморје и то према југоистоку у Дукљу.

Захваљујући ратовању између кнеза Војислава и Византије, настала је обимна историјска грађа на основу које може поуздано да се утврди етничка припадност и кнеза Војислава и становништва у његовој држави. Већ на основу чињенице да су се у оквиру његове државе налазили Травунија и Захумље, може се слободно рећи да су већину становништва чинили Срби. На исти закључак упућује казивање византијских писаца Јована Скилице и Кекавмена. За првог од њих двојице, Стефан Војислав је „архонт Срба“, који је после повратка из Цариграда „заузео земљу Срба“, односно Дукљу, протеравши отуда византијског намесника.⁷ Јован Скилица мало даље каже да је Стефан Војислав на почетку устанка најпре „заузео илирске планине“, прецизније планинске пределе српских кнежевина у Приморју, одакле је нападао и пљачкао „Трибале и Србе и околна племена подложна Ромејима“.⁸ У питању су били Срби који се нису одмах придружили устанку, већ су остали лојални према Византији. Сазнавши за све ово, византијски цар је наредио намеснику теме Драч да са војском „крене на Трибале“, што је и учињено, па је несмотрено „упао у земљу Трибала“.⁹ „Срби“ су му намерно дозволили да пустоши и пали поља, а док се византијска војска тим бавила „Срби су заузели и чували кланце“.¹⁰ Из наведених података јасно се види да су Срби и Трибали једно те исто, односно да Дукљу насељавају и бране Срби. Захваљујући вешто постављеним заседама, Срби су уништили велику византијску војску која је бројала 40.000

⁷ Византијски извори III, 157.

⁸ Византијски извори III, 159.

⁹ Византијски извори III, 160; Ј. Ферлуга, *Драч и драчка област пред крај X и почетком XI века*, 124.

¹⁰ Византијски извори III, 161.

војника. Кнеза Стефана Војислава наследио је његов син кнез Михаило, што је у науци добро познато, који је према Јовану Скилици „поставио владар Трибала и Срба“.¹¹ После ове констатације нема више сумње да су кнез Војислав и његов син Михаило владари Срба у Дукљи, Травунији и Захумљу и да не постоји неки посебан „дукљански народ“. Сада се са сигурношћу може рећи да је етничка свест о припадности српском народу била стабилизована у Дукљи до краја X века, а свакако у доба кнеза Јована Владимира и да није претрпела никакве промене ни у доба Стефана Војислава и његовог сина Михаила, као ни у каснијим временима.

О кнезу Војиславу доноси занимљива обавештења и византијски писац Кекавмен. Према његовом казивању, у Дукљи је против намесника Драча успешно ратовао „Травуњанин Србин“, што указује да је Требиње ближа постојбина кнеза Војислава.¹² Некако у исто време „Војислав Дукљанин“ је у својству „топарха“ неких градова у теми Далмацији, посебно Стона, осујетио византијског „стратега“ у Дубровнику да га зароби.¹³ Наведени подаци показују да је Стефан Војислав пореклом Требињац, али је као владар пре свега „Дукљанин“, као и да је по народности „Србин“. Његов син Михаило такође је Србин, уосталом као и сви чланови дукљанске династије Војиславића. Овде ипак треба нагласити да се обавештења о припадности српском народу како владара тако и становништва Дукље односе на период од краја X до средине XI века, док су за другу половину XI века обавештења нешто другачија. Но, и поред тога, српско порекло становништва и династије у Дукљи није могуће оспорити.

¹¹ Византијски извори III, 162.

¹² Византијски извори III, 210.

¹³ Византијски извори III, 212. Поуздано је утврђено да је држава кнеза Војислава обухватала Дукљу, Травунију (Требиње) и Хумску земљу (*Историја српског народа* I, 186).

УСПОН СРПСКЕ ДРЖАВНОСТИ У ДУКЉИ

Уједињавање српских кнежевина у Приморју на челу са Дукљом био је тек први корак у даљем развоју српске државности. Сачувани извори не омогућавају да се утврди колико се дубоко у унутрашњости Балкана простирала држава кнеза Војислава и његових наследника, али је сасвим извесно да је искорачила из првобитних граница српских кнежевина. Наследник кнеза Војислава био је његов син Михаило, чија је владавина испунила велики део друге половине XI века (око 1055 – око 1082). За разлику од свог оца, он је са Византијом успоставио пријатељске и савезничке односе, па је од цара почаствован титулом „протоспатара“, која није била нарочито висока.¹⁴ Половином XI века, 1054. године, дошло је до коначног расцепа између Цариградске и Римске цркве што ће непосредно утицати и на даље обликовање српске државности. Савременици нису могли одмах да осете последице тог расцепа, мада су границе између западне католичке и источне православне цркве пресецале српске земље. Та је граница фактички успостављена већ са оснивањем Охридске архиепископије, под чијом су се духовном јурисдикцијом напле источне српске земље у унутрашњости Балканског полуострва, док су дуж обале Јадранског мора постојали многобројни центри католичке цркве, који су били смештени по приморским градовима са романским становништвом. Све док су дуж обала Јонског и Јадранског мора постојале две византијске „теме“ – Драч и Далмација, постојале су и две архиепископије, једна у Драчу, а друга у Сплиту. Будући да је за време Василија II формирана још једна тема Далмација са седиштем у Дубровнику (Горња Далмација), Дубровачка епископија је уздигнута на ранг архиепископије 1022. године.¹⁵

¹⁴ Византијски извори III, 162.

¹⁵ Историја српског народа I, 188 (С. Ћирковић).

Са овим чином није била задовољна Сплитска архиепископија, као ни епископије јужно од Дубровника, а посебно епископија у Бару, због чега су се изродили многи спорови. Користећи се латинским језиком у богослужењу и трошећи снагу у споровима око граница јурисдикционог подручја, католички центри нису били у стању да успешно врше мисионарску делатност дубље у унутрашњости копна. Но, и поред тога, све српске земље у Приморју биле су бар у начелу обухваћене њиховом духовном јурисдикцијом. Ништа боље није било ни стање на подручју Охридске архиепископије, где су највиша свештеничка достојанства поверавана Грцима, па је дошло до рехеленизације у цркви.¹⁶ Коришћење грчког језика приликом богослужења у континенталним српским земљама, а латинског у приморским, није могло привући цркви већи број верника.

На српску државност, поред хришћанске цркве, утицала је и велика прекретница у међународном положају Византије, која се догодила 1071. године. Турци Селџуци су страховито поразили византијску војску, што им је омогућило да освоје највећи део Мале Азије, док су опет Нормани 1071. године освојили Бари, последње византијско упориште у Јужној Италији.¹⁷ Ово је опет утицало да српске земље у Приморју добију новог и ратоборног суседа на Јадранском мору и у Јужној Италији, што се одразило на спољнополитичку оријентацију дукљанске државе. Већ следеће године избио је снажан устанак (1072) против Византије под вођством Ђорђа Војтехе, на простору између Ниша и Скопља, а онда се проширио на југ до Костура у Грчкој. Устаници су се обратили за помоћ дукљанском кнезу Михаилу, обећаваши да ће његовог сина Константина Бодина поставити за владара државе коју су намеравали да створе. Пошто је још увек била жива

¹⁶ Византијски извори III, 170; Г. Острогорски, *Историја Византије*, 308.

¹⁷ Г. Острогорски, *Историја Византије*, 326, 327.

успомена на бугарску државу, а устанак је и иначе избио у „теми“ Бугарској, устаници су намеравали да обнове бугарско царство. Кнез Михаило се одазвао позиву за помоћ, па је послао свог сина Бодина са одредом искусних ратника.¹⁸ Када је дошао у Призрен, устаници су га прогласили за цара, па су му том приликом дали име Петар, што их је подсећало на име последњег бугарског цара, или на име вође устанка Петра Одељана (1040).

Обнављање бугарског царства превазилазило је и снаге устаника и моћ Дукље, па је Византија угушила тај устанак. Тада је заробљен и Константин Бодин, односно устанички „цар“ Петар. Уплатање дукљанског владара у ове догађаје представља сигуран доказ да су односи између Дукље и Византије 1072. године били непријатељски. Такво је стање представљено и после Бодиновог избављења из заробљеништва, што је упућивало Дукљу на тешњу сарадњу са Норманима у Јужној Италији и са папом у Риму. После ових догађаја кнез Михаило није више ни формално признавао врховну власт византијског цара, што је довело до отвореног рата. Византијски намесник Драча, Нићифор Вријеније, успешно је ратовао против Дукље у периоду између 1075. и 1077. године.¹⁹

Византијско-дукљанске сукобе (1072–1077) помињу византијски писци, који истовремено упозоравају и на етничку припадност становништва Дукље. Поводом прве године сукоба, „Скиличин Настављач“ пише како „народ Срба, које и Хрватима називају, крену да потпуно освоји Бугарску“.²⁰ У вези са истим догађајем византијски писац Јован Зонара упозорава како „народ Хрвата, који неки називају и Србима,

беше се подигао предузимајући да заузме земљу Бугара“.²¹ Поређењем ова два цитата лако ће се уочити да византијски писци не уочавају оштрију разлику између Срба и Хрвата, па у првом цитату изједначају Србе са Хрватима, а у другом Хрвате са Србима. Примера сличне садржине има и у текстовима других писаца, који говоре о дукљанско-византијским сукобима седамдесетих година XI века. Језичка сличност између Хрвата западно од Цетине и Срба источно од ове реке била је за странце велика, а пошто су се српске приморске кнежевине налазиле под духовном јурисдикцијом Рима, односно надбискупија и бискупија у приморским градовима, онда је та сличност за православне Грке изгледала још већа.

О стварним узроцима сукоба између Дукље и Византије у изворима нема правих објашњења. Наводно су Дукљани и Хрвати „злостављали Илирик“, па је византијски намесник у Драчу покренуо против њих велику војску.²² Прави разлог за рат треба потражити на другој страни. Баш у то време, нимамо случајно, папски легат је 1075. године прихватио хрватског краља, Димитрија Звонимира, за папског вазала и увео га у краљевско достојанство, предавши му заставу, мач, скиптар и круну. Непуне две године касије из једног писма папе Гргура VII, упућеног јануара 1077. године, сазнаје се, поред осталог, да је „Михаилу краљу Словена“ стављено у изглед добијање папске заставе.²³ У писму се највише говори о парници између Дубровачке и Сплитске архиепископије (надбискупије). Краљ Михаило је узимао у заштиту Дубровачку архиепископију, због тога што се Дубровник тада налазио под његовом влашћу. Од решења насталог спора зависило је да ли ће папа

¹⁸ *Историја српског народа* I, 190 (С. Ђирковић).

¹⁹ *Историја српског народа* I, 191, 192 (С. Ђирковић).

²⁰ *Византијски извори* III, 177. Јован Скилица је у својој *Крајкој историји* обухватио период од 811. до 1057. године, а „Скиличин Настављач“, који је писао почетком XII века, обухватио је раздобље од 1057. до 1079. године (*Византијски извори* III, 51, 173).

²¹ *Византијски извори* III, 255; Н. Радојичић, *Како су називали Србе и Хрватске византијски историци XI и XII века Јован Скилица, Нићифор Вријеније и Јован Зонара?*, Гласник Скопског научног друштва 2 (1927), 1–15; *Историја српског народа* I, 190, нап. 24 (С. Ђирковић).

²² *Византијски извори* III, 239.

²³ *Историја српског народа* I, 189 (С. Ђирковић).

признати „црквени ранг краљевства“ Михаиловог. Краљевска титула (гех) и краљевско достојанство владара дукљанске државе тада нису били спорни, већ искључиво црквени ранг државе. Краљевску круну и титулу Михаило је могао да добије од папе Гргура VII (1073–1085), а могао ју је стећи и на неки други начин. Остављајући ово питање отвореним, остаје као сигурно да је Михаило постао краљ после 1072. а пре почетка 1077. године.

Поставља се питање о каквој се краљевској титули ради и шта је у то доба значила титула краља? Латинска титула „гех“, којој одговара српска реч краљ, употребљавала се у раном средњем веку без неког утврђеног реда. Са титулом „гех“ помињу се истакнуте вође германских и других скупина, па и старешине појединих склавинија у VI и VII веку. Ова титула ће добити у свом значењу и угледу онда када су почели да је додељују претенденти на универзалну власт у хришћанском свету, папе или византијски и римско-немачки цареви.²⁴ Онај ко је додељивао ово достојанство, обично је даровао и материјалне симболе краљевског достојанства, тачније најважније инсигније, а пре свега дијадему или круну. У току дуготрајних сукоба између појединих папа и римско-немачких царева, који су се заоштрили до крајњих граница за време папе Гргура VII, додељивање краљевских титула и инсигнија претворило се у моћно средство за ширење утицаја папе или цара. Између дародавца и примаоца успостављао се посебан однос, какав постоји између старијег и млађег. Владари који су добијали краљевску титулу и круну претендовали су на велику самосталност, па су у начелу били потчињени само ономе од кога су такве дарове примили. Такав је случај био и са краљем Михаилом Војиславићем. Признавши универзалну власт папе, он је истовремено отказао потчињеност византијском цару, па је рат био неизбежан.

²⁴ Опширније о томе у одредници: „Краљ“, *Лексикон српског средњег века*, 321–324.

Пре краља Михаила са титулом краља поменут је једино владар Захумљана Михаило Вишевић 926. године. Његова се титула употребљавала незванично, па је вероватно није ни добио од папе, али, како је деценијама био у сукобу са византијским царем, није сасвим искључено да ју је добио од неког са Запада или да су му је савременици приписивали. Са смрћу Михаила Вишевића у Захумљу се више нико не помиње као „гех“ (краљ), што значи да ово достојанство није нико ни наследио. Другачије је случај са краљем Михаилом Војиславићем, владаром дукљанске државе. Он се не помиње као краљ само у папском писму, већ се за њега зна да је имао и краљевску круну, како га је живописац насликао у цркви Св. Михаила у Стону. Поред круне краљ Михаило је имао и друге инсигније, међу њима пре свега престо, који се вероватно налазио у његовом дворцима.²⁵ Један се налазио у жупи Прапатни, а други у Котору. Краљевска титула постала је наследна у династији Војиславића, па је после Михаила припала његовом сину Бодину, а потом и његовим унуцима и праунуцима. За тадашњу и будућу српску државност краљевска круна и титула имале су посебан значај.

ЦРКВЕНА И ДРЖАВНА ОРГАНИЗАЦИЈА У ДУКЉИ

Краљевска титула Константина Бодина, сина краља Михаила, била је неоспорна јер је наслеђена на легалан начин, али је за пуноћу државног суверенитета био од посебног значаја „црквени ранг државе“. За сваку хришћанску државу било је важно да се угледни верски центар (архиепископија, патријаршија) налази у земљи, јер је тада деловао као снажан

²⁵ *Историја Црне Горе* I, 438, 439 и слика бр. 65; *Историја српског народа* I, 187.

кохезиони чинилац. Када су Срби почели да оснивају своје државе, хришћанска црква је била одавно организована са познатим верским центрима, али се ниједан од њих није налазио у српским земљама. Из тих разлога папа је подстицао још кнеза Мутимира да своју земљу потчини Панонској дијецези са седиштем у Сирмијуму која му је најближа, односно архиепископу Методију, брату најпознатијег словенског мисионара Ћирила. Није познато шта је Мутимир учинио, али је зато захумски кнез Михаило Вишевић учествовао равноправно са краљем Томиславом на црквеном сабору у Сплиту 925. године, због тога што је Стонска епископија у његовој држави била потчињена Сплитској архиепископији. Напред је већ речено да се дукљански краљ Михаило залагао код папе за заштиту привилегија Дубровачке архиепископије (надбискупије), која се налазила у оквирима његове државе. Прилике су се у том погледу измениле за време краља Бодина, када је Дубровник 1081. године признао врховну власт Нормана. На тај начин се важан верски центар нашао изван граница дукљанске државе. Уз све то барски епископи су одавно били незадовољни уздицањем Дубровачке епископије на ранг архиепископије, сматрајући да то достојанство припада њима. Полазећи од ових и других чињеница, Бодин се обратио папи с молбом да се Барска епископија уздигне на ранг архиепископије, а папа је на молбу „Бодина преславног краља Словена“ издао своју булу барском архиепископу 1089. године и одобрио му употребу архиепископског огртача (палија).²⁶ На тај је начин барски епископ уздигнут на ранг архиепископа (надбискупа), па су му тада биле потчињене следеће епископије (бискупије): Дукље, Бара, Котора, Улциња, Свача, Скадра, Дриваста, Пилота, а затим још Србије, Босне и Травуније. На половину ових бискупија полагао је право и дубровачки надбискуп, због чега су се изродили дуготрајни спорови између Барске и Дубровачке надбискупије, који су

²⁶ *Историја српског народа* I, 196 (С. Ћирковић).

вођени до средине XIII века. Помињање бискупија које формално покривају целу територију Србије, Босне и Травуније, јасно показује да број католика на тим просторима није био велик. Према томе јурисдикција Барске надбискупије била је у суштини ограничена на узан приморски појас између Котора и Улциња, као и на крајеве око Скадарског језера. Седишта њених бискупија налазила су се у малим градовима са романским становништвом.

За разлику од проверених обавештења о црквеној организацији у Дукљи, о организацији државе постоје исцрпна али непоуздана објашњења. Сасвим је извесно да се на челу државе налазио монарх, најпре са титулом кнеза, а потом краља.²⁷ Титула је била наследна, па је краља Михаила наследио Бодин, а Бодина син Ђорђе. На основу тога могло би се закључити да се поштовало начело примогенитуре. Но, и поред тога, у *Барском родослову* говори се о многобројним борбама за престо, о брзом и насилном смењивању многих краљева, затим, о примогенитури, али и о сениорату, па и разним узурпацијама. Не улазећи у исцрпније разматрање смењивања на престолу према *Барском родослову*, због тога што су се сви покушаји у том правцу показали неуспешним, остаје као извесно да су краљеви Михаило и Бодин имали дворове у жупи Прапратној и у Котору. Будући да су град Бар и жупа Прапратна најближи суседи, излази да су се политички и верски центар налазили на истом месту.

У изворима из XI века нема сачуваних података о званичном називу дукљанске државе. Константин Порфирогенит знао је за „земљу Дукљу“, чији су се становници називали „Дукљани“. У питању је већа скупина Срба, која је добила посебно име према називу познатог истоименог античког то-

²⁷ Н. Радојичић, *Друштвено и државно уређење код Срба у раном средњем веку према Барском родослову*, Гласник Скопског научног друштва 15–16 (1935–1936), 1–28; А. Соловјев, *Предавања из историје словенских права*, 102–104.

понижа, али пошто је ова држава обухватала још Травунију и Захумље, онда се њен назив није исцрпљивао само Дукљом. Према млађим изворима из првих деценија XIII века може се наслутити да је званични назив државе гласио: Краљевина Дукља и Далмација.²⁸ Према *Барском родослову* Краљевина Дукља и Далмација је по структури представљала тетрархију, односно владавину четворице. До тога је дошло на тај начин што је наводно легендарни краљ Прелимир поделио државу четворици својих синова, па су тако издвојене четири области: Зета или Дукља, Травунија, Захумље и „Подгорје“.²⁹ Постојање прве три области потврђују многобројни извори, али се ништа слично не може рећи за Подгорје, што

²⁸ Дукља, односно Диокликтија и Далмација помињу се напоредо већ у интитулацији Стефана Првовенчаног (С. Новаковић, *Законски синоменици*, 586). Набрајајући Немањина освајања, Стефан Првовенчани каже: „Поврати Диокликтију и Далмацију, отачаство и рођење своје, праву днину своју“ (Стефан Првовенчани, *Живот светител Симеона*, Сабрани списи, Стара српска књижевност у 24 књиге, књ. трећа, Београд 1988, 73). Стефан је посебно упозоравао да Скадар „уистину, Далмацији припада“ (*Живот светител Симеона*, 93). У наведеним примерима под Далмацијом се подразумева пре свега византијска „тема“ Горња Далмација. Када је цар Манујло I Комнин успоставио своју власт на Балканском полуострву, помиње се 1166. године његов намесник „кир“ Изанацо као „dux“ Далмације и Диокликтије (Dalmatie atque Dioclie). Види: Д. Синдик, *Писци средњовековној латиници*, 157, 158. Господар читаве Горње Далмације и Дукље постао је кнез Стефан Војислав, а потом његови наследници, краљ Михаило и краљ Бодин и остали владари Дукље у XII веку. Њихова држава је с разлогом према спољном окружењу могла да се назива „краљевина Дукља и Далмација“. Када је Стефан Немања загосподарио „Дукљом и Далмацијом“, предао их је на управу свом најстаријем сину Вукану, који је тада преузео и стару титулу дукљанских владара, па је постао „краљ Дукље и Далмације“, а његова држава „краљевство Далмације и Дукље“ (*Историја српског народа* I, 264–266). Будући да су у питању стари називи, познати из административне поделе Римског царства, о томе се водило рачуна и касније. Када је Свети Сава посетио Александрију, представљен је александријском патријарху као „архиепископ Далмације и Диокликтије“ (Теодосије, *Житије светител Сава*, Београд 1984, 179).

²⁹ *Љешојис иопа Дукљанина*, 82, 83, 123; Н. Радојчић, *Друшћено у државно уређење код Срба у раном средњем веку*, 9.

представља чисту конструкцију творца *Барског родослова*. Њему је била „позната“ још једна старија подела територије такође на четири велике целине, коју је извршио легендарни краљ Светопелек. Он је, наводно, поделио Приморје између Винодола и Драча на два дела, на Доњу и Горњу Далмацију. Континенталну територију или Загорје, које се назива Србија, поделио је такође на два дела: на Расу и на Босну.³⁰ Управу у

³⁰ *Љешојис иопа Дукљанина*, 73, 112, 113. Према овом извору легендарни краљ Светопелек одредио је најпре називе великих географских регија, водећи рачуна о речним сливовима и њиховом развоју. Све крајеве кроз које протичу реке јадранског слива, од извора до ушћа у море, назвао је Приморје (Maritima vocavit), док је пределе кроз које протичу реке које се уливају у Дунав назвао Србија (vocavit Surlia). Ову регију писац помиње као Србију „која се назива и Загорје“ (Surliam autem, que et Transmontana dicitur). Поменути краљ поделио је Србију у две покрајине (провинције): једну од велике реке Дрине према западној страни све до планине Пини, коју је назвао Босна (quam et Bosnam vocavit). Другу покрајину од реке Дрине према истоку све до Липљана и Лаба, коју је назвао Раса или Рашка (quam Rassam vocavit).

Половином XII века када је писао „поп Дукљанин“, Србија више није представљала јединствену политичку целину. Она је била подељена на два дела, источно и западно од Дрине, тачније на Расу или Рашку и Босну. Биле су то две посебне државе, које су настале деобом првобитне Србије.

Легендарни краљ Светопелек поделио је и „Приморје“ у две покрајине (провинције), па је прву, од места Далме до Винодола назвао Белом Хрватском, која се назива и Доња Далмација (vocavit Croatia Albam, quae et Inferior Dalmatia dicitur), а другу покрајину, од места Далме све до града Бамбалоне, који се сада назива Драч, назвао је Црвеном Хрватском, која се назива и Горња Далмација (Croatiam Rubeam vocavit, quae et Inferior Dalmatia dicitur).

„Белу Хрватску“ и „Црвену Хрватску“, које се простиру дуж обале Јадранског мора од Винодола до Драча, не помиње ниједан извор, изузев *Љешојис иопа Дукљанина*, што значи да нису ни постојале. Према писању Константина Порфирогенита, „Бела Хрватска“ се налазила северно од Угарске и у суседству некрштених или „Белих Срба“ (*Византијски извори* II, 46, 47). Условно речено, била је то прапостојбина Хрвата. Према *Љешојис иопа Дукљанина* легендарни краљ Светопелек, чије је име такође измишљено, назвао је две велике покрајине у Приморју „Белом Хрватском“ и „Црвеном Хрватском“, али се управо те две покрајине према постојећој византијској административној подели званично називају „Доња Далма-

свакој од ове четири „провинције“ поверио је једном „од своје браће по крви“, са титулом бана, односно војводе (dux). „Од племенитих људи“ који потичу из поменутих провинција одредио је: жупане или кнезове и сатнике или центурионе. Сваки „бан“ имао је под собом „седам центуриона, који би право судили народу и примали данак и предавали га бану“.³¹ Половину данка задржавали су банови за себе, а половину предавали краљу. За разлику од бана, жупану је био потчињен само један сатник, „који би с њим једнако праведно судио народу“.³² Од сакупљеног данка жупани су за себе задржавали једну трећину, а две трећине предавали краљу. Иначе жупани су се налазили под непосредном краљевом влашћу и нису били потчињени бановима, односно војводама. У веродостојност овакве структуре власти у Краљевини Дукљи и Далмацији може се с разлогом сумњати, али се не може оспорити да је нека организација власти постојала.

ција“ и „Горња Далмација“. Византијска „тема“ Далмација основана је у другој половини IX века за време Василија I, да би за време Василија II била подељена на два дела, на Доњу и Горњу Далмацију, са седиштем у Задру и Дубровнику. У периоду између 1069. и 1165. године нема помена о царским намесницима у Далмацији, што значи да се тематска организација разградила или јако ослабила. У сваком случају тема Далмација није могла да обухвати државу кнеза Војислава и његових наследника краља Михаила и краља Бодина. Прилике су се ипак измениле у доба Манојла I Комнина, па се 1166. године помиње његов намесник „кир“ Изанаџије као „дука Далмације и Дукље“ (Д. Синдик, *Листци средњовековној латиници*, 157, 158). О византијској „теми“ Далмацији исцрпно: Ј. Ферлуга, *Византијска управља у Далмацији*, Београд 1957. На основу изложених чињеница може се закључити да су у доба писања *Барског родослова* или *Љеџојиса њоја Дукљанина* постојале Горња Далмација и Доња Далмација, као и то да „Црвена Хрватска“ ни у једном случају није могла да се изједначава са Горњом Далмацијом, па ни са делом Приморја од „Далме“, односно од Цетине па до Драча. На простору између Цетине и Бојане постојале су само „склавиније“, а потом кнежевине: Паганија, Захумље, Травунија са Конавлима и Дукља. На том простору није могло бити места још и за „Црвену Хрватску“, коју је измислио писац *Барског родослова*.

³¹ *Љеџојис њоја Дукљанина*, 73, 113.

³² *Ист.*

Подела државне територије, било између краљеве браће, било између његових синова, недвосмислено показује да се у то време на државну територију гледало као на патримонијално добро, које се може поделити између мушких чланова владалачке породице. Једном извршена подела, посебно у „давним временима“, могла је да постане трајна, као што је то био случај са Србијом која је подељена на Босну и Расу, или пак деобе Приморја на Горњу и Доњу Далмацију. Уз помоћ имена Босне и Расе истицала се најпре подела на две географске целине, а касније на две посебне државе, које су настале деобом првобитне Србије. За разлику од ове јасно разграничене регионалне и политичке поделе, у именима Горње и Доње Далмације садржана је византијска административна подела на „теме“ Горњу и Доњу Далмацију, које нису биле регионално оштро разграничене. Суочен са оваквим чињеницама, писац *Барског родослова* настојао је да пронађе у деоби Приморја одговарајућег двојника, какав је постојао приликом деобе Србије на Босну и Расу. Излаз је пронађен на тај начин што је Доња Далмација изједначена са Белом Хрватском, а Горња Далмација са Црвеном Хрватском. У доба када је састављан *Барски родослов*, половином XII века, није постојала самостална хрватска држава, ни Бела ни Црвена. Жива је била успонена на Хрватску, чије је границе писац *Барског родослова* протегао до Драча. За особу која је извршила многобројне конструкције у свом спису било је све дозвољено, па и постављање граница о којима нико ништа није знао, а такође и измишљање имена држава о којима нико ништа није чуо.

Подела државне територије на два или више делова представљала је уобичајену појаву, па то важи и за Краљевину Дукљу и Далмацију, али извршена подела није обавезно била и трајна. Владар је имао право да даје делове државне територије на управу појединим члановима своје породице, али да притом задржава врховну власт у држави. На тај начин стваране су „удеоње кнежевине“, којима су го-

сподарила владарева браћа или синови.³³ Ова се појава уочава и у доба краља Михаила. Када је избавио сина Бодина из заробљеништва „поново му повери ранију власт“, пише Скиличин Настављач.³⁴ Из тога следи закључак да је Бодин већ седамдесетих година XI века господарио одређеном територијом у Краљевини Дукљи и Далмацији. Једино се тиме може објаснити његова велика и прилично самостална политичка делатност док му се отац налазио у животу. Положај Бодина у држави краља Михаила подсећа на положај који је припадао „младим краљевима“ у Угарској, или, што је вероватније, на положај „удеоних кнезова“ у српским и словенским државама раног средњег века (Русија, Пољска).

Теже се може доказати да су удеони кнезови имали обавезно титулу бана, односно војводе. За титулу бана знао је још Константин Порфирогенит, због тога што је постојала у Хрватској, али је регионално била везана за жупаније: Лику, Гацку и Крбаву. Ова се титула касније усталила на територији Хрватске, па је угарски краљ после 1102. године именовао једног бана за Славонију, а другог за Хрватску. Од средине XII века па до 1377. године титулу бана носили су и владари Босне, који су обично признавали врховну власт угарског краља.³⁵ Постојање банова у Хрватској, Славонији и Босни послужило је као основа писцу *Барског родослова* да ову титулу уведе како у српске земље у Приморју, тако и у Рашку, што се на основу извора не може доказати. За разлику од банова, жупани су од давнина присутни у свим српским земљама, најпре као представници родовске аристократије, а са учвршћивањем државе, као најистакнутији представници државне управе по жупама. За време краља

Михаила и краља Бодина у државној управи појављују се и „сатници“. Били су то заповедници војних одреда од по 100 ратника, којима су владари у доба мира поверавали цивилне послове различите садржине.³⁶ Према *Барском родослову* они су помоћници жупана, али се из нешто млађих и поузданих извора сазнаје да сатници нису били потчињени само жупанима, већ и владару који их је слао да обаве разне државне послове. Према томе, сатници се појављују у улози покретљивих представника и локалне и централне државне управе, чије деловање од XI века постаје све видљивије. Истовремено са постојањем представника локалне управе по жупама, на владаревом двору основана је посебна финансијска служба на чијем је челу стајао „казнац“.³⁷ Он је био по рангу најстарији и најистакнутији члан централне управе, односно управе у центру. Казнацима је поверавано убирање свих дажбина у држави, које припадају владару. Он је тај посао обављао лично и уз помоћ својих сарадника. Потпунија обавештења о делатности ових представника државне управе потичу од краја XII па до средине XIV века, али је сасвим извесно да су постојали и деловали у дукљанској држави. Организовање централне и локалне управе у Краљевини Дукљи и Далмацији, затим, оснивање и организовање Барске архиепископије под јурисдикцијом Рима, и најзад, признавање краљевске титуле, а по свој прилици и добијање краљевске круне од папе, представљају нове и изузетно значајне чиниоце у српској државности. Све ове чиниоце показују да је током друге половине XI века остварена пуноћа државног суверенитета у српским приморским земљама.

³³ М. Благојевић, *Српске удеоне кнежевине*, ЗРВИ 36 (1997), 45–62.

³⁴ *Византијски извори* III, 185.

³⁵ *Византијски извори* II, 33, 34; види: Бан, *Лексикон српској средњег века*, 28, 29 (С. Ђирковић).

³⁶ М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, Београд 1997, 15, 16.

³⁷ М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, 17–24.

СЛАБЉЕЊЕ ПОЛИТИЧКОГ ЈЕЗГРА У ДУКЉИ

Успех који је остварен у развоју српске државности зависио је у великој мери и од спољнополитичког окружења. Тадашњи најближи и најмоћнији сусед – Византија – пролазила је кроз дуготрајну и дубоку кризу, па није могла да спречи краља Михаила и краља Бодина да остваре потпунији суверенитет, тачније да уместо опипљиве врховне власти византијског цара признају врховну власт папе, што није сужавало њихова владарска права. Дубину кризе која је захватила Византију најбоље илуструје чињеница да се у периоду владавине кнеза Војислава и краља Михаила (1038–1081) на цариградском престолу десетак цара. Унутрашња криза продубљивана је нападима Турака Селџука у Малој Азији и Нормана најпре у Италији, а потом и на Балканском полуострву.³⁸ У борбама које су вођене између византијске и норманске војске око Драча, а у суседству Дукље, Константин Бодин и поред колебања није пружио Византинцима очекивану оружану помоћ, чиме је на посредан начин допринео победи Нормана. Оваквим поступком Бодин је сачувао своју војску и осујетио евентуалне покушаје Византије или Нормана да угрозе његову државу. Захваљујући сачуваној војној сили, изгледа да је краљ Бодин баш у то доба (1081–1085) успео да наметне врховну власт Раси и Босни. Према писању *Барској родослова*, Бодин је поставио Вукана и Марка за жупане у Рашкој, а кнеза Стефана у Босни.³⁹ Остављајући отвореним све што је Бодин постигао, сасвим је извесно да је између краља Бодина и великог жупана Вукана остварена тесна сарадња, која се огледа у синхронизованим нападима на византијске територије.

Убрзо после повлачења Нормана (1085) енергични византијски намесник Драча, Јован Дука, кренуо је у контра-

офанзиву против Вукана и Бодина.⁴⁰ Успео је да преотме неке тврђаве које је српски велики жупан запосео, а у једној бици потукао је и заробио краља Бодина (око 1090). Бодин се избавио из заробљеништва, али под условима које је диктирала Византија. Морао је да призна врховну власт византијског цара и да преда неке градове које је освојио. Од тог тренутка његов је углед нагло ослабио у српским земљама. У последњој деценији XI века Бодин више не представља велику опасност за Византију, која придаје све већи значај војној и политичкој активности рашког великог жупана Вукана.

Неуспеси на бојном пољу ослабили су политички утицај дукљанске државе на српске земље, али то није био и једини узрок због којег је изгубљена водећа улога. Томе су допринели и природни чиниоци. Сама Дукља заузимала је периферни положај међу земљама које су населили Срби. Смештена на крајњем југоистоку између мора и високих планина, без добрих природних саобраћајница, које би је повезивале са залеђем, била је у суштини одвојена од централних, много већих и многољуднијих српских земаља. Скупљена на малом простору између Боке которске и ушћа Бојане, Дукља је увећала своју моћ политичким повезивањем са српским кнежевинама у Приморју, Травунијом и Захумљем, а делимично и са жупама на јужном рубу Србије. Без политичког повезивања поменутих земаља не би могла бити створена ни Краљевина Дукља и Далмација, али је и поред тога територија ове краљевине била знатно мања од површине оних српских земаља које су остале изван њених граница, тачније Босне и Раса. На слабљење водеће улоге утицала је и црквена организација, а у конкретном случају присуство Дубровачке и Барске архиепископије (надбискупације), које су се исцрпљивале у међусобним споровима.⁴¹

³⁸ Г. Острогорски, *Историја Византије*, 306–330.

³⁹ *Лейбойис ийойа Дукљанина*, 99, 140.

⁴⁰ *Византијски извори* III, 383.

⁴¹ Ст. Станојевић, *Борба за самостјалност католичке цркве у Немањинској држави*, Посебна изд. САНУ, 38, Београд 1912.

Обе су архиепископије биле потчињене Риму, али је њихова јурисдикција остала у суштини ограничена на приморске градове и ужи приморски појас, док се преостали и неупоредиво већи део српских земаља нашао у источно-хришћанској или православној екумени. У таквим околностима није било више ни могуће да дукљанска држава дуже времена сачува своју водећу улогу. Српска државност је у дукљанској држави уздигнута високо, али је ипак остала регионално ограничена највише због тога што Барска надбискупија није могла да јој створи довољно широку идеолошку основу за окупљање већине српских земаља. У почетку је хришћанска црква допринела организовању државе у Дукљи, али пошто су се сви центри католичке цркве налазили у приморским градовима са романским становништвом и пошто се богослужење вршило на латинском језику, то су се онда Барска и Дубровачка надбискупија, са свим бискупијама, нашле под непосредним утицајем Романа. Између Романа или Латина по приморским градовима и Срба или Словена у њиховом залеђу, постојале су разлике, не само језичке, већ у социјалном одређењу и политичком опредељењу.⁴² Латини су настојали и успели да за своје градове осигурају што ширу аутономију, што је опет слабило краљевску власт у држави. Владар је могао наћи ослонац међу својим ратницима, па и међу истакнутом властелом, али није могао да отклони антагонизам између Срба и Латина, што је негативно утицало на државно јединство. Посматрани заједно, сви узроци на које је указано, нису дозвољавали да Дукља за дужи временски период задржи водеће место међу српским земљама, али једном створена држава са развијеним елементима државности, оставила је дубоке и неизбрисиве трагове на будући политички живот ове српске области.

⁴² Н. Радојчић, *Друштвено и државно уређење код Срба у раном средњем веку*, 22, 23; *Историја Црне Горе* I, 418–420.

ПРЕМЕШТАЊЕ ПОЛИТИЧКОГ ЈЕЗГРА ИЗ ДУКЉЕ У РАСУ

На слабење политичког утицаја Дукље у српским земљама утицало је и нагло јачање њеног северног суседа Раше или Рашке. Требало је да прође више од 100 година док је „земља“ Раса са суседним крајевима прерасла у државну заједницу, за коју ће се везати и име Србије. Она је обухватала најпре источну половину првобитне Србије, односно територије источно од Дрине, али је њен први узлет постао приметан пред крај XI века. Византија се прибојавала још 1091. године од заједничких напада краља Бодина и рашког великог жупана Вукана, а касније само од овог последњег.⁴³ Било је разлога за бојазан, јер је велики жупан вршио снажан притисак у правцу Косова, па су његови ратници продирали кроз погранично подручје на византијску територију. У жељи да спречи овакве упаде, византијски цар Алексије I Комнин (1081–1118) пожurio је да утврди погранични појас 1092. године, на сектору познатом под називом „Зигос“, који се простирао између византијског Липљана на југу и српског Звечана на северу. Граница је била на брзину и слабо утврђена, па је Вукан 1093. године продрио са војском до Липљана и запалио га. Византијски цар пожurio је са војском да заустави даљи продор, што му је пошло за руком. Велики жупан Вукан ступио је у преговоре са царем Алексијем и обећао да ће испунити одређене услове, уколико се успостави мир. Нешто касније Византинци су силом покушали да приморају Вукана да испуни све што је обећао, међутим, он је са својим војницима напао Византинце и потукао их. Наставио је даље да ратује, па је заузео Липљан и цело Косово 1094. године. Отуда се упутио према Скопљу, где је опустошио околину града, затим је заузео Полог и извршио напад на шире подручје Врања, пленећи и пустошећи по

⁴³ *Византијски извори* III, 384.

целој околини.⁴⁴ Са свих тих похода ратници великог жупана вратили су се у земљу са богатим пленом. Изгледа да је баш у то време, или нешто касније, велики жупан Вукан усмерио своје нападе у правцу истока, па је тамо запосео трајно долине Лаба, Топлице и Расине.

После успешног продора на исток, границе Раса померене су из долине Ибра низ Топлицу до обала Јужне Мораве. Тада се државна граница приближила и обалама Велике Мораве. Биле су то необично значајне тековине српског народа, јер се унутар граница Раса нашло неколико нових, великих и плодних жупа, међу којима се налазила жупа Морава, смештена између Чачка и данашњег Краљева, северније жупа Борач, односно Гужа, а на истоку жупе Лаб, Топлица и Расина. Пре ових освајања у састав државе Рашке ушло је неколико већ помињаних „земља“, као што су Дрина, Лим, Моравице, јужни део „оностраног“ Срема, а пре свих „земља“ Раса, која је представљала политичко језгро и центар окупљања. Словенским скупинама на границама формиране државе Рашке постала је прихватљива идеја о обнављању и учвршћивању српске државности, нарочито када је Рашка испољила своју моћ за време великог жупана Вукана. Све до седамдесетих година XI века, код становника на релацији Ниш–Призрен–Скопље, била је жива идеја о бугарској државности, али је Словенима на том простору баш тада постало јасно да се без Срба не може успоставити на том простору ниједна словенска држава, осим државе српског народа. На тај начин учвршћивана је и свест о припадности српском народу, не само западно већ и источно од Велике Мораве.

Резултати тог процеса постали су видљиви 7 до 8 деценија касније. Када је саксонски херцег Хенрик Лав пролазио десном обалом Велике Мораве са својом пратњом и стигао пред град Равно 1172. године, констатовао је да у граду живе

⁴⁴ Љ. Максимовић, *Жијос на српско-византијској граници*, Зборник Филозофског факултета 15/1, Београд 1985, 73–90.

Срби,⁴⁵ који су тамо били и рођени. Према томе, на ширем подручју Равног, односно Туприје, била је учвршћена свест о припадности српском народу најкасније у XI веку, а вероватно и раније. Близина границе српске државе Рашке само је ојачала такве тенденције. Слична би се напомена могла учинити и за становнике Косова и Метохије, будући да се на том простору до краја XI века смењивала власт Византије, Бугарске, па опет Византије. Близина једне српске државе утицала је код свих суседних Словена, а посебно Срба на Косову и Метохији, да се освежи и оснажи свест о припадности српском народу и потреби учвршћивања српске државе. Било је само питање времена када ће се у политичким границама српске државе наћи и овај простор.

Осамостаљивање српских држава и учвршћивање српске државности одвијало се паралелно источно и западно од Дрине, како у Рашкој тако и у Босни, с неједнаким успехом. Политички успони Рашке и Босне били су временски краћи у поређењу са политичким успоном Дукље, а притом и са знатно скромнијим резултатима. О територијалном ширењу српске државе са политичким језгром у „земљи“ Босни нема прецизнијих обавештења, који би се односили на другу половину XI и почетак XII века. Познати су само коначни резултати из којих се види да је Босна проширила своје границе у правцу запада, на простор између Врбаса и Сана, где је формирана посебна „земља“ под називом „Доњи Краји“. Политички утицај државе Босне проширио се на север на све српске земље до обале Саве, а тачније на најважније жупе Усору и Соли, од којих ће свака постати центар посебне „земље“.⁴⁶ Територија босанске државе у настајању била је релативно велика, али недовољно повезана и организована са слабом привредом. Некако баш у то доба Угарска је започела

⁴⁵ К. Јиречек, *Историја Срба* I, 149, 150.

⁴⁶ В. Ђоровић, *Територијални развој босанске државе у средњем веку*, 21–31; Ј. Мргић, *Доњи Краји*, 34–43; Иста, *Северна Босна*, 51–64.

са постепеним освајањем Хрватске што је окончано 1102. године. Убрзо после тога Угарска се окренула и према Босни, коју је потчинила тридесетих година XII века.⁴⁷ Босном је и даље управљао члан из домаће династије са титулом бана, као вазал угарског краља, признавајући врховну власт Угарске. Од тада, па скоро у наредна два века, развој српске државности у Босни био је веома успорен, а повремено и прекидан, тако да најважнији чиниоци државности нису могли ни да се развију у потребној мери.

За разлику од Босне, еволуција српске државности у Рашкој имала је другачији правац, али је она и овде током XII века успоравана, па и прекидана. После смрти великог жупана Вукана рашка држава је запала у велику кризу (после 1106). Према каснијим и непрецизним обавештењима, настао је „велики метеж у овој српској земљи и Диоклетији и Далмацији и Травунији“, што значи да је у поменутим областима дошло до унутрашњих немира или грађанског рата.⁴⁸ У насталим „метезима“ био је угрожен и отац Стефана Немање, па се из Рашке склонио у Дукљу. Прецизна хронологија ових немира не може се утврдити, али су се ови догађаји збили пре 1112. године. Под непознатим околностима у Рашкој се ипак учврстио на власти велики жупан Урош I, синовац великог жупана Вукана. Настале нереде искористила је Византија, која је успела да запоседне град Рас и да Рашку стави под чврсту контролу. Срби се нису помирили са насталим стањем, поготово што су са губитком Раса биле угрожене све српске земље источно од Ибра. Из тих разлога, када је дошло до рата (1127) између Византије и Угарске Срби су се придружили Угарској, па су протерали византијску посаду из Раса.⁴⁹ На тај начин поново је успостављена контрола над крајевима источно од Ибра.

⁴⁷ С. Ђирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 42, 43.

⁴⁸ Стефан Првовенчани, *Живот светител Симеона*, 64.

⁴⁹ *Византијски извори за историју народа Југославије* IV, Београд 1971, 14, 15 (Ј. Калић и Н. Радосевић). У науци се још увек води жива

Савезништво са Угарском и успостављање родбинских династичких веза нису ослободили Рашку од потчињености Византији, нити су убрзали развој српске државности. После завршетка византијско-угарског рата, све је остало по старом. Све земље насељене Србима биле су у то доба подељене у неколико вазалних кнежевина. Босна на челу са баном била је потчињена Угарској, а Рашка са великим жупаном признавала је власт византијског цара. Дукља и Травунија такође су биле потчињене Византији, док се Захумље налазило под снажним утицајем Угарске. Око 1130. године Захумљем је загосподарио кнез Деса, син рашког великог жупана Уроша I и брат рашког великог жупана Уроша II. Кнез Деса се уплео у сукобе у Дукљи, што му је омогућило да загосподари Травунијом и Дукљом.⁵⁰ На тај начин су синови великог жупана Уроша I, Урош II и Деса, привремено загосподарили свим српским кнежевинама, изузев Босне, што није одговарало интересима Византије.

У то доба владари Рашке, за коју се све више везује појам Србије, носе титулу жупана, уз додатак „велики“, какву су носиле и старешине многобројних жупа.⁵¹ Оваквих достојанственика било је заиста много, пошто је велики жупан Вукан предао Византији као таоце чак 20 својих жупана, а то сва-

дискусија о томе где се тачно налазио град Рас. Према вишегодишњим истраживањима Марка Поповића „тврђава Рас“ налазила се на месту данашње „Градине“ изнад ушћа Себечевске реке у Рашку, док се опет према истраживањима Јованке Калић град Рас налазио ближе Петровој цркви на месту данашње „Градине“ у Постењу. Преглед свих досадашњих мишљења, историјских извора и резултата археолошких истраживања налази се у великој студији: М. Поповић, *Тврђава Рас*, изд. Археолошки институт, Београд 1999. За потребе нашег рада битно је да се Рас налазио у истом крају где и Петрова црква код Новог Пазара.

⁵⁰ С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 47; М. Благојевић, *Жујал Реке и „Дендра“ Јована Кинама*, ЗРВИ 35 (1996), 205–209.

⁵¹ М. Благојевић, *Државна уједиња у српским средњовековним земљама*, 38–55; Исти, *Тишње приче из куће Немањића у XII и XIII веку*, Манастир Морача, Београд 2006, 33–44.

како нису били сви.⁵² Иста титула и владара Рашке и старешина жупа јасно говори о томе да се владарско достојанство још увек није уздигло на потребну висину, какву заслужује. Разлог за овакву појаву треба тражити, поред осталог, и у потчињености српских владара Византији. Према устаљеном схватању, византијски цареви сматрали су српске велике жупане и кнезове својим „поданицима“, којима они шаљу своје „наредбе“. За време цара Манојла I Комнина (1143–1180) ове „наредбе“ нису биле формалност, јер је од његове воље зависило ко ће бити велики жупан, односно велики кнез у некој српској вазалној кнежевини.⁵³

Превелик притисак Византије и довођење у понижавајући положај свих српских владара, постао је временом до те мере неподношљив да је Србија или Рашка чекала повољан тренутак да уђе у оружан сукоб са Византијом. Таква се прилика пружила половином XII века, када је створена широка антивизантијска коалиција у Европи, којој су се придружиле Угарска и Србија. Византијски цар Манојло I Комнин није чекао да се његови противници припреме, већ је одмах напао Србију, као најслабијег члана коалиције 1149. године, али њен отпор није скршио. Идуће године (1150) дошло је до велике битке између византијске војске на једној и српске и угарске војске на другој страни. Битка је вођена на подручју данашњег Ваљева, а победа је припала византијској војсци.⁵⁴ После пораза српски велики жупан Урош II био је приморан да прихвати тешке услове које му је наметнуо цар Манојло I Комнин.

Са обавезама које су сужавале суверенитет српског владара и српске државе није се помирио један део аристокра-

⁵² Византијски извори III, 389.

⁵³ М. Благојевић, *Српске удеоње кнежевине*, 55–58; Исти, *Велики кнез и земаљски кнез*, ЗРВИ 41 (2004), 293–318.

⁵⁴ Ј. Калић, *Рашки велики жупан Урош II*, ЗРВИ 12 (1970), 21–39; М. Благојевић, *Сеченица, Сиримон и Тара у делу Јована Кинама*, ЗРВИ 17 (1976), 67–76.

тије, предвођен Десом, најмлађим братом великог жупана Уроша II. Они су били спремни да поново уђу у рат против Византије. Деса је имао ослонац у Захумљу и Травунији где је владао као „удеоци“ кнез, са малим изгледима да постане српски велики жупан. Амбициозан и предузимљив, кнез Деса је са својим присталицама збацио великог жупана Уроша II и заузео његово место. На том положају он ипак није могао да се одржи без пристанка византијског цара. Уколико би пренебрегао цареву жељу, уследио би рат, чије су последице осетили представници аристократије са поседима у близини византијске границе. Расположење у држави и однос снага били су познати и Деси и Урошу II, па су обојица изашли на арбитражу пред цара Манојла I Комнина. Поштујући начело примогенитуре, а вероватно и из других разлога, цар је донео одлуку да на престолу великог жупана остане и даље Урош II.

Незадовољство у Србији и даље је расло, па је тадашњи велики жупан покушао да се одметне од византијског цара, који га је због тога сменио и на власт довео Белоша, рођеног брата Уроша II. Ново достојанство није се допало Белошу због понижавајућег положаја према византијском цару, и он се добровољно одрекао титуле великог жупана, па је прешао у Угарску.⁵⁵ Тек тада је Манојло I Комнин доделио титулу великог жупана Деси, који је покушао раније да је присвоји. Приликом ступања на престо Деса је преузео обавезу да врати цару једну територију, коју му је цар раније уступио, али он ту обавезу није извршио. Уз све то, велики жупан Деса је успоставио везе са Угрима и Немцима, називајући угарског краља, а не цара, својим господарем. Блиска сарадња између Десе и угарског двора успостављена је још у време када је Деса као удеоци кнез господарио Захумљем. Успостављање веза са Немцима и савезнички односи са Угарском нису одговарали интересима Византије, па је цар Манојло I Комнин

⁵⁵ Ј. Калић, *Жупан Белош*, ЗРВИ 36 (1997), 76–78.

позвао Десу у Ниш где га је ухапсио, затворио и одвео у Цариград. Под непознатим околностима Деса се касније избавио из заробљеништва, па је отишао у Угарску, да би свој немирни живот окончао у Требињу.⁵⁶

УДЕОНИ КНЕЗ СТЕФАН НЕМАЊА

Десино хапшење и затварање најречитије говоре о томе до које је мере извршена деградација врховне власти у Србији и до које је мере био угрожен суверенитет државе и владара, а са тим и српска државност. Византија је настојала да распарча државну територију српске државе на више делова, с намером да је што чвршће стави под своју контролу, па је због тога подржавала удеоне кнезове. После свргавања Десе, византијски цар је на престо великог жупана довео Тихомира, свакако члана владарског рода, чија су браћа добила удеоне кнежевине. Биле су то њихове „чести“ (делови), како се тада говорило. Тихомировом брату, кнезу Страцимиру, припали су крајеви око Западне Мораве и северно од речне долине. Другом брату, Мирославу, додељено је Захумље, којим је господарио као кнез, док су најмлађем међу браћом Стефану Немањи додељене жупе Топлица, Ибар, Расина и Реке, односно подручје данашње Пусте Реке.⁵⁷ На својим удеоним кнежевинама, удеони кнезови су се понашали као прави владари. Убирали су приходе, имали су своју властелу и војску, али у међународним комуникацијама нису уживали статус пуноправних владара, јер је у том својству иступао велики жупан Србије. Византијски цар је могао да неког од удеоних кнезова уздигне на ранг пуноправног владара, који би био потчињен и цару, а не само великом жу-

⁵⁶ Види нап. 50 и 53.

⁵⁷ М. Блајојевић, *Српске удеоне кнежевине*, 58–60.

пану. То се управо догодило Стефану Немањи, којем је цар Манојло I Комнин даровао у наследни феуд жупу Глбочицу (Лесковачки крај), а истовремено га почаствовао „царским саном“, под којим се подразумева достојанство пуноправног владара. Примивши у феуд жупу Глбочицу и стекавши владалачко достојанство, Стефан Немања је за ове дарове дуговао војну службу византијском цару, а не великом жупану. Био је то вешт потез византијског василевса, који је настојао да Србију што темељније раскомада на неколико удеоних кнежевина, које се неће лако ујединити. Са добијањем „царског сана“, најмлађи брат великог жупана нашао се у посебном положају према својој старијој браћи, јер се по достојанству практично изједначио са најстаријим братом, великим жупаном Тихомиром. Манојло I Комнин је овим потезом заиста вешто убацио јабуку раздора међу рођеном браћом, нарушивши међу њима природну хијерархију, која се поштовала.

Нова владарска породица на челу са великим жупаном Тихомиром, којој је припадао и Стефан Немања, била је принчевског порекла и стајала је у блиским родбинским односима са великим жупаном Урошем II, а истовремено је била и у сродству са владајућом династијом у Дукљи. Сви писци *Житија Стефана Немање* истичу да се Немања родио у Дукљи, где се његов отац (Завида) склонио у доба „великог метежа“. За време ових нереда у Рашкој, Дукљи и Требињу, Немањин отац је остао без своје удеоне кнежевине, па је нашао прибежиште у Дукљи. Овде му се родио син Немања око 1113. године, па је тамо крштен по католичком обреду, пошто других свештеника није било. После извесног времена када се стање средило, његов отац се вратио у Србију и то у „столно место“. Под „столним местом“ подразумева се престоница, која се у то доба налазила у Расу, где је Немања по други пут крштен и то по православном обреду. Крштење је обавио тадашњи епископ Раса и то „усред српске земље у храму светих и свеславних и врховних апостола Петра и

Павла⁵⁸. Другачије речено, у цркви Светог Петра у Расу, која и данас постоји. Све што је речено у вези с Немањиним другим крштењем од посебног је значаја за познавање српске државности. Србија је у то доба, а свакако и у доба првог по имену познатог великог жупана Вукана, имала своју престоницу или „столно место“ у Расу. Када се има у виду ова чињеница, онда се јасније може сагледати значај византијског освајања Раса и увођење византијске посаде у тврђаву за време цара Јована II Комнина, као и значај поновног освајања Раса од стране Срба 1127. године. У истом смислу може се протумачити напад и привремено освајање Раса 1149. године од стране Манојла I Комнина, као и још брже напуштање Раса од стране византијског гарнизона. Он се овде није могао одржати без подршке велике византијске војске, којом Византија тада није располагала. Срби су настојали и успевали да ослободе своју престоницу, током XII века, кад год би је византијска војска заузела. Постало је то јасно и византијском цару, тако да је за њега увек био прихватљивији мир са Србијом, него рат.

Снага коју је ова српска држава испољила у првој половини XII века није била довољна да би се Србија извукла из чврстог загрљаја Византије, поготово што је Византија располагала и другим ефикасним средствима. Једно од тих средстава је давање подршке и уливање наде младим и амбициозним члановима династије да се дочепају врховне власти. Такву је подршку пружао Манојло I Комнин удеоном кнезу Стефану Немањи, чија се кнежевина граничила са територијама под непосредном управом Византије. Захваљујући стеченој подршци, Стефан Немања је у својој кнежевини наступао знатно самосталније него што то одговара положају удеоног кнеза, укључујући и вођење верске политике. Не питајући никог, подигао је храм посвећен Пресветој Богородици на ушћу реке Косанице у Топлицу, а затим је у

⁵⁸ Стефан Првовенчани, *Живот светіої Симеона*, 65.

близини почео да подиже храм посвећен Светом Николи. Такво понашање није било прихватљиво за Немањину браћу, јер је нарушавало устаљен поредак. Из тих разлога браћа су посетили Немању и опоменула га речима: „Шта радиш то, не договоривши се о томе с нама, што ти не [при]личи да радиш“. Према Доментијану, Немања је одговорио браћи да је храм подигао „на чести мојој“, па ако и ви желите да подижете цркве „градите их на честима вашим“. ⁵⁹ Из наведеног описа јасно се види какав је био однос између удеоних кнезова као и да су се удеони кнезови договарали о вођењу унутрашње и спољне политике тадашње Србије. Саветовање о тој врсти послова представљало је уобичајену појаву, па је долазак на саветовање био обавезан, као и поштовање свих одлука које су донете. У противном следила је казна, која се обично сводила на одузимање удеоног кнежевине. Нешто се слично догодило управо Стефану Немањи. Када су старија браћа одлучила да сазову „велики савет“, он је морао томе да присуствује, пошто се ни на који начин „није могао од њих уклонити“, пише Доментијан. Била је то устаљена обавеза сваког удеоног кнеза, па је и Немања дошао на саветовање, али казну није избегао због кршења раније донетих одлука. Браћа су га ухапсила и затворила, с намером да га лише удеоног кнежевине „јер није у јединству с нама“. ⁶⁰

Обавештења на која је упозорено јасно оцртавају структуру тадашње државе Србије. Држава представља целину у чије име иступа велики жупан, али је државна територија подељена на удеоног кнежевине којима господаре удеони кнезови, а у конкретном случају браћа великог жупана. Сваки од браће, укључујући и великог жупана, има своју „чест“ или део државе, којим непосредно господари. Вођење државне спољне

⁵⁹ Стефан Првовенчани, *н. г.*, 67; Доментијан, *Животіи свейіоїа Саве и свейіоїа Симеона*, превео Л. Мирковић, Београд 1938, 227; М. Благојевић, *Српске удеоног кнежевине*, 59.

⁶⁰ Доментијан, *Животіи свейіоїа Саве и свейіоїа Симеона*, 228.

и унутрашње политике било је усаглашено, што се постигало договарањем удеоних кнезова на заједничким скуповима. Све одлуке које би биле донете, постајале су обавезујуће. Уколико их неки кнез не би поштовао, кажњаван је губитком удеоне кнежевине. Врховна власт и престо у Србији припадали су великом жупану, на којима га је у начелу наслеђивао најстарији син, уколико се поштовала примогенитура, али се из практичних разлога поштовало и начело сениората. Политички опортунитет, као и утицај византијског цара, одлучивали су о томе које ће се од ова два начела поштовати. Начин на који је Стефан Немања дошао на престо сведочи о томе да се врховна власт могла стећи и без поштовања поменутих начела, једноставном узурпацијом врховне власти, поготово ако је узурпатор био експонент моћних политичких кругова у држави.

СТЕФАН НЕМАЊА ВЕЛИКИ ЖУПАН СРБИЈЕ

Када је Стефан Немања дошао на „велики савет“, који се одржавао у Расу, био је ухапшен, окован и затворен. Према писцима његовог житија, отуда се избавио захваљујући молитвама и помоћи Светог Николе, нарочито Светог Ђорђа и Богородице, а конкретно уз помоћ својих присталица, који су у њему видели заштитника православне цркве.⁶¹ Они су му омогућили не само да се избави из тамнице, већ и да постане велики жупан. Оваква промена није била прихватљива за Немањину браћу, па су се они склонили на византијску територију. Немањино узимање титуле великог жупана није одобравао ни цар Манојло I Комнин, који му је пружао подршку док је био удеони кнез, али чим је самостално за-

⁶¹ Стефан Првовенчани, *Живот светјої Симеона*, 68.

владао Србијом, таква му је подршка ускраћена, јер то није одговарало интересима Византије. У насталим околностима Немањина браћа су добила оружану помоћ из Византије, па су отуда са војском кренула против Немање. Противничке војске судариле су се код села Пантина на Косову. Победа је припала Стефану Немањи, док се његов најстарији брат Тихомир утопио у Ситници, па је и титула великог жупана припала победнику. Стефан Немања се измирио са својом браћом, па су Страцимир и Мирослав поново добили своје удеоне кнежевине.

Једном поремећени односи између Србије и Византије нису се брзо средили, поготово што је велики жупан Стефан Немања (1166–1196) настојао да се ослободи превеликог притиска Византије. Када је Венеција ушла у рат против Византије (1171) уз подршку Угарске, савезницима се придружио и Немања. Рат који је почео имао је неочекиван расplet због неке епидемије у млетачкој флоти, па су ратне операције заустављене, док је опет у Угарској дошло до промене на престолу. После ових догађаја Србија се нашла усамљена у рату и на удару премоћне византијске војске, коју није могла да победи. Пружање оружаног отпора било је нецелесходно, па је Стефан Немања ступио у преговоре са царем Манојлом I Комнином и прихватио све услове, па чак и понижавајуће. Тада је цар дозволио Немањи да „приступи престолу откривене главе и голих руку до лаката, босих ногу, са везаним конопцем око врата, са мачем о руци“.⁶² Била је то церемонија, којом је требало показати до које се мере српски велики жупан покорава царевјој вољи и сујети, али ни то није било довољно, па је са понижавањем настављено. Стефан Немања је одведен у Цариград да би као заробљеник красио тријумфалну поворку византијског василевса. Показало се на крају да се такво понижавање исплатило. Стефан Немања је искористио свој боравак у Цариграду да се као велики жупан

⁶² Византијски извори IV, 103, 104, 214, 218–220.

учврсти на престолу. Средио је своје односе са царем Манојлом I Комнином, исказавши му јавно своју покорност, а како изгледа и учинивши мање територијалне уступке, што је годило царевој сујети.⁶³

После ових догађаја изгледало је да је опстанак Србије осигуран, бар од стране Византије, али је у то доба доведен у питање опстанак државе услед разарања поретка. Постојећи поредак био је угрожен због учвршћивања јеретичког учења богомила. Јерес се појавила најпре у Бугарској, да би се после уништења бугарског царства и Самуилове државе раширила по Византији. Богомили су се појавили и у Србији, пре него што је Немања постао велики жупан, тако да су у његово доба представљали значајну политичку снагу. Успостављање мирних односа са Византијом омогућило је великом жупану да се позабави овим значајним питањем. Према учењу богомила творац видљивог и материјалног света није Бог, већ Сотона. Из тих разлога, а полазећи од дуалистичког погледа на свет, они су осуђивали уживање у свему што је материјално. Забрањивали су употребу вина и меса, захтевали су трајни пост и уздржавање, осуђивали су брак, робовање телу, одбацивали су крст, иконе, одрицали су вредност светим тајнама, нису градили цркве, а у прво време устајали су против световне власти, па и друге госпде.⁶⁴ Са оваквим и сличним схватањима није се мирила ни православна ни католичка црква, пошто су обе водиле упорну борбу против дуализма у верском учењу. Са затеченим стањем у Србији није се мирио ни Стефан Немања, поготово рашки епископ, као и већи део поданика. У Немањиној свеукупној делатности, сва црквена питања су била од посебног значаја, а поготово чистота вере. Будући да је настали проблем био заиста крупан, Стефан Немања је одлучио да га изнесе на

⁶³ М. Благојевић, *Жуја Реке и „Дендра“ Јована Кинама*, 210, 211.

⁶⁴ Више о томе: Бојомили, *Лексикон српској средњег века*, 51, 52 (С. Ђирковић).

државни сабор и тамо потражи решење. Против богомила били су пре свега: рашки епископ, игумани и монаси, затим, српски велики жупан, његови блиски сарадници, као и велики део бројне категорије „војника“, али је по свој прилици део крупне и моћне властеле имао другачије мишљење, због тога што им није одговарало јачање владареве власти. На сабору је превагнуло мишљење да се богомилска јерес мора искоренити оружјем, па је против њих поведен прави рат.⁶⁵ Јеретици су кажњавани различитим казнама: некима су куће попаљене, други су прогнани, а код свију је извршена конфискација свега што поседују, да би се то опет поделило најсиромашнијима. Њихов учитељ и старешина кажњен је одсецањем језика, а књиге су му запаљене. У држави није било места за богомиле, већ само за хришћане, православне и католике. Правовеље је у Немањиној оријентацији заузимало централно место и он је том питању приступао крајње искрено и побожно. Искорењивањем јеретика и подизањем православних манастира на почетку своје владавине, Стефан Немања је недвосмислено саопштио какво је његово верско, а у основи идеолошко опредељење. Он се предано прикључио источно-хришћанској екумени, што је било од примарног значаја за даљи развој српске државе и српске државности. У том погледу није било колебања ни у једном тренутку. Тесна сарадња са православном црквом, ослонац на православну властелу и ослобађање земље од јеретика, повољно је утицало на сређивање стања у земљи, на стабилизацију поретка, на јачање власти великог жупана, а у крајњој линији и на јачање српске државности.

⁶⁵ Н. Радојчић, *Српски државни сабори у средњем веку*, Београд 1940, 65–67; Т. Тарановски, *Историја српској права у Немањиној држави I*, Београд 1931, 169, 180; М. Благојевић, *Српски сабори и сабори ојачања Немањића и Лазаревића*, Глас 410 САНУ, Одељење историјских наука, књ. 14 (2008), 8, 9.

УЈЕДИЊАВАЊЕ СРПСКИХ ЗЕМАЉА

Све до смрти цара Манојла I Комнина (1180) српски велики жупан није започињао рат са Византијом, нити је склапао савезе са њеним непријатељима. Стефан Немања се тако понашао и првих година после Манојлове смрти, али како је Византија западала у све дубљу кризу, он је искористио повољну прилику да се придружи угарском краљу, који је са својом војском продор дубоко на византијску територију. Ушавши једном у рат (1183) Стефан Немања га није брзо окончао, већ је с краћим прекидима наставио да се бори до 1190. године. Резултати овог ратовања добро су познати. Српска и угарска војска опустошиле су околину Ниша, одакле су продрли до Софије, али се угарски краљ нагодио са Византијом и вратио у своју земљу. Немања је наставио да ратује на широком фронту. Од посебног значаја био је продор његове војске у Дукљу „коју је насиљем држао грчки народ“, па је у њој подигао многа утврђења, „тако да се прозвала грчка област“, пише Стефан Првовенчани.⁶⁶ О чврстој власти Византије сведочи и један которски документ из 1166. године, који је састављен поводом освећења катедрале Светог Трипуна, када је „царевао најпобожнији и вечни победник Манојло [Комнин], а намесник Далмације и Дукље био кир Изанаџије“. ⁶⁷ Према наведеном цитату, византијски цар је преко свог намесника господарио не само Котором, већ Дукљом и Далмацијом, као и градовима на тој територији. Ратујући против Византије, Немања је успео да до краја 1185. године „поврати Диоклитију и Далмацију, отачаство и рођење своје, праву дедину своју“, каже Првовенчани.⁶⁸ У цитираној реченици не може се ни наслутити

⁶⁶ Стефан Првовенчани, *Животъ святой Симеона*, 73.

⁶⁷ Д. Синдик, *Документи о посвећењу катедрале Святой Троицы у Кошору*, Писци средњовековног латинитета, 157, 158.

⁶⁸ Види нап. 66.

да је у питању освајање туђих земаља, већ је реч о враћању онога што су од Немањине дедине и државе отели Грци. Ослобађајући Дукљу од Византинаца, Немања је разорио њихове утврђене градове: Дањ, Сард, Дриваст, Скадар, Свач, Улцињ и Бар, „а Котор остави, утврди га и пренесе свој двор у њега“. У разореним византијским градовима „истреби грчко име, да се никако не помиње име њихово у тој области“, али зато „народ свој у њима неповређен остави да служи држави његовој, са страхом, и са уреченим данком“, каже Првовенчани.⁶⁹ Запоседање Дукље и свих градова представљало је у суштини ослобађање од византијске власти, која је искорењивана радикалним мерама. Грци или Ромеји тамо више нису имали места. Могли су остати Срби, а уз њих и они који су лојални српској власти, Латини или Романи, што се и догодило. Присаједињење Зете дало је нову димензију српској држави и српској државности.

За разлику од потчињавања зетских градова, заузимање и рушење византијских тврђава југозападно од Софије, као што су Перник, Стоб, Земун (Землн), Велбужд (Њустендил) и Житомитски, имало је за циљ разарање византијског одбрамбеног система.⁷⁰ Слично би се могло рећи и за рушење градова у долини Тимока, међу којима се помињу Сврљиг, Равни и Козаљ (Кожељ). Другачији су планови прављени када су освојени Ниш, Скопље, Лешак у Пологу и Призрен. Стефан Немања је највећи значај придавао „славном граду Нишу“, намеравајући да га претвори у престоницу српске државе.⁷¹ Одабирајући Ниш за престоницу, далековиди српски државник

⁶⁹ Стефан Првовенчани, *Животъ святой Симеона*, 73.

⁷⁰ Поводом освајања и рушења освојених градова, Стефан Првовенчани наглашава: „Те градове поруши и до краја темеља их искорени, јер не оста камен на камену који се не поруши. И не подигоше се ни до данас. Земље њихове, и богатства њихова, и славу њихову приложи богатству и слави отачаства свога, и слави велможа, и народа свога“ (Стефан Првовенчани, *Животъ святой Симеона*, 72).

⁷¹ *Историја српског народа* I, 258, 259 (Ј. Калић).

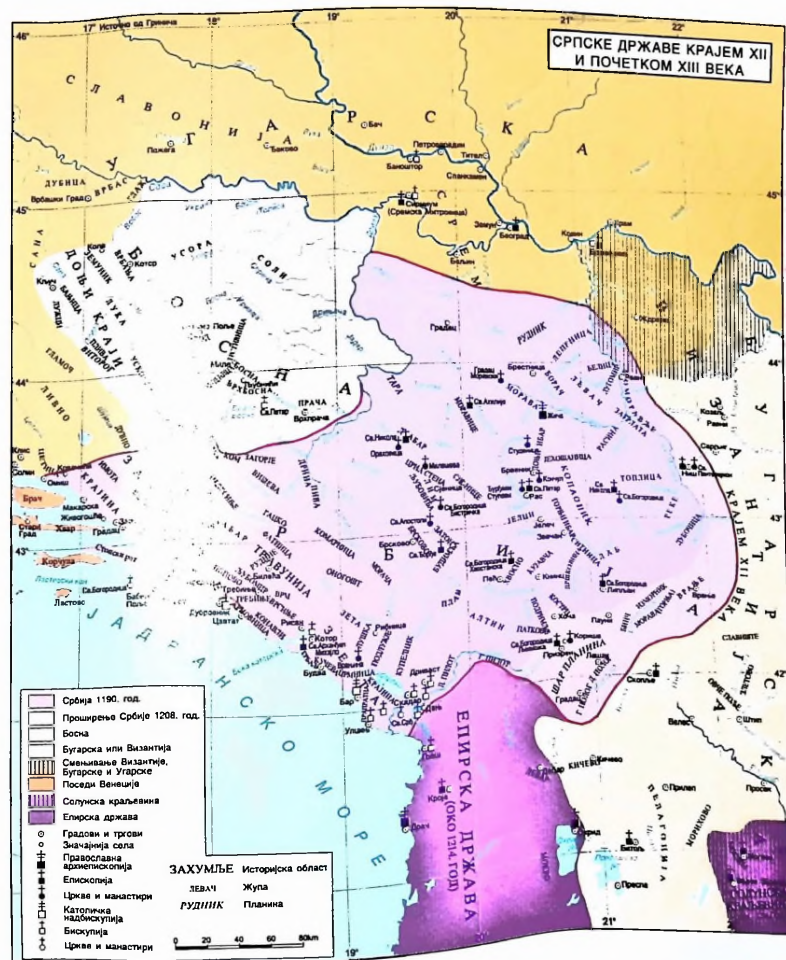
јасно је ставио до знања потомству и политичким круговима српског народа да кичму будуће српске државе треба да чине долине Велике и Јужне Мораве. Нажалост, за остваривање ове идеје било је тада још прерано.

У борби против Византије Немања се ослањао и на њене противнике, посебно на Петра и Асена, вође устанка у Бугарској (1186) које је помагао, а нарочито на моћног немачког цара Фридриха I Барбаросу. Када су крсташи на челу са Фридрихом Барбаросом стигли у Ниш (1189), српски велики жупан свечано их је дочекао и угостио.⁷² Сарадња између Немање и немачког цара трајала је кратко, јер је Фридрих I Барбароса несрећним случајем изгубио живот у пролеће 1190. године. Нестанак моћног противника ослободио је руке византијском цару Исаку II Анђелу, који је са својом војском напао Немању и потукао га негде на Јужној Морави, у јесен 1190. године. Српска војска била је способна да се и даље бори, али су византијски цар и српски велики жупан проценили да је успостављање мира најцелисходније решење уз обостране уступке. Стефан Немања је препустио цару Исаку Анђелу све територије које се простиру источно од Велике и Јужне Мораве, а на југоистоку градове Призрен и Скопље са околином, док је цар оставио Немањи све крајеве западно од поменутих река. Успостављање мирних, па и савезничких односа учвршћено је династичким браком између Немањиног сина Стефана и Евдокије, синовике цара Исака II Анђела.⁷³

Велики српски државник и после пораза на Морави успео је да се снађе на најбољи начин. Ородивши се са династијом Анђела, постао је савезник Византије, а уз све то задржао је под својом влашћу знатан део територије коју је освојио. После 1190. године Србији су трајно прикључене

⁷² К. Јиречек, *Историја Срба* I, 155–157.

⁷³ Б. Ферјанчић, *Када се Евдокија удала за Стефана Немањића*, Зборник Филозофског факултета 8/1, Београд 1964, 101–116.



следеће области и жупе: цела Дукља или Зета са градовима, жупе Горњи и Доњи Пилот око Дрима, освојене од Арбанаса. Од Грка или Византије добијене су следеће жупе у Метохији: Патково, Хвосно, Подримље и Кострц, а на Косову: Дршковица, Липљан, Ситница и Лаб. Према обалама Ј. Мораве освојене су: жупа Глбочица, Реке и Ушка, на саставу Јужне и Западне Мораве жупа Загрлата. Најзад, уз леву обалу Велике Мораве па према Гледићким планинама прикључене су жупе: Левач, Белица, Горња и Доња Лепеница.⁷⁴ Тако су у састав српске државе, поред Зете и Пилота, ушли цело Косово и Метохија без Призрена, затим, све територије дуж леве обале Велике и Јужне Мораве на потесу између ушћа Јасенице и Грделичке клисуре. Граница је местимично прелазила и на десну обалу ових река, као код града Равно (Туприја). Од Грделичке клисуре граница је повијала на југозапад све до ушћа Дрима у Јадранско море, а онда је ишла морском обалом све до ушћа Цетине код Омиша. На морској обали једино Дубровник са најужом околином није припадао Србији. Северну границу није могуће прецизније обележити, али су се унутар граница по свој прилици налазиле планине: Рудник, Суворбор, Маљен, Повлен, Јабланик, Медведник, Соколска планина, Јагодња, Борања и Гучево, као и неколико жуца у јужном делу „оностраног“ Срема између Дрине и Колубаре. Краће речено, северна граница се пружала између Дрине и Велике Мораве неправилном линијом, која је спајала долине Јадра и Јасенице, па се цео ваљевски крај са Подгорином налазио унутар српске државе. За крајеве који су лежали ближе Сави, не може се поуздано рећи шта је припадало Угарској, а шта Србији. Западну границу између Србије и Босне чинила је Дрина до Вишеграда, а онда је граница скретала преко планинских гребена Јахорине, Бјелаш-

⁷⁴ М. Благојевић, *Студеница – манастир заштитника српске државе*, Студеница и византијска уметност, Научни скупови САНУ, књ. 41, Београд 1988, 58, 59.

нице, Трескавице и Битовње, тако да је цела долина Неретве улазила у састав Србије. Западно од десне обале Неретве српској држави припадале су жупе: Вечерићи, Велика, Имота, као и цела Крајина, која обухвата Макарско приморје до Омиша.⁷⁵ Унутар описаних граница нашле су се све четири старе српске кнежевине у Приморју. Изван Србије једино је Босна остала, коју Стефан Немања као искусан политичар није ни покушавао да прикључи, знајући да би га то увело у рат са Угарском.

За све територије које су трајно припојене Србији између 1183. и 1190. године, Стефан Немања не каже да их је освојио као завојевач туђих земаља. У *Хиландарској хрисовуљи* саопштава да је обновио „своју дедину“ и још јаче утврдио „Божијом помоћу и својом мудрошћу“, као и да је „уздигао пропаљу своју дедину“.⁷⁶ На основу ових израза лако ће се закључити да је Немања све припојене крајеве сматрао својом „дедином“, односно интегралним деловима Србије, који су били насељени српским становништвом. Са прикључивањем многих жупа по Метохији, Косову, долинама Јужне и Велике Мораве, а такође и у Зети, државна територија Србије је не само постала већа него је истовремено стекла плодне, богате и велике равничарске пределе, који су били погодни за производњу свих ратарских култура, па према томе и за живот већег броја становника. На тај су се начин у политичким границама Србије нашли значајни привредни и демографски ресурси, који ће постати поуздан ослонац српској држави и српској државности. Ове су погодности увећане у првој деценији XIII века, јер је Србија стекла још неколико важних области (1207), као што су Ниш са околином,

⁷⁵ М. Блатојевић, *Преглед историјске географије средњовековне Србије*, Зборник Историјског музеја Србије 20, Београд 1983, 68–76.

⁷⁶ Свети Сава, *Хиландарска повеља Симеона Немање*, Сабрани списи, Стара српска књижевност у 24 књиге, књ. II, Београд 1986, 31; Стефан Првовенчани, *Хиландарска повеља*, Сабрани списи, 55.

Врање, Горња Морава и Изморник, Призрен са околином, Горњи и Доњи Полог (крајеви око Тетова и Гостивара), а на североистоку и неке крајеве на десној обали Велике Мораве.⁷⁷ Сви поменути предели били су од давнина погодни за живот људи, јер су им омогућавали да се баве различитим делатностима, посебно земљорадњом и сточарством. Српска држава, која је после територијалних проширења била ослоњена на већи број становника и снажнију привреду, постала је знатно јача, што ће се одразити и на јачање српске државности. У свим крајевима којима је Немања владао по наслеђу или их је прикључио својој држави, идеја о постојању и учвршћивању српске државности постала је реалност у наредним вековима.

СУВЕРЕНИТЕТ СРБИЈЕ И ИНСИГНИЈЕ ВЕЛИКОГ ЖУПАНА

Успешна борба против Византије, проширивање територије српске државе, плодна сарадња са угарским краљем, немачким царем, па и владарима Бугарске, затим, успостављање мира са Византијом и родбинских односа са византијском царском породицом, учврстили су схватање и у земљи и у иностранству да је Србија у политичком погледу самостална и да је српски велики жупан суверени владар. Све је то повољно утицало на српску државност, али је прихватљиво схватање о суверенитету требало и образложити. Стефан Немања је пре свих био свестан насталих промена и схватања која су се укоренила у Србији, па је то на језгровит начин саопштио у хрисовуљи коју је издао Хиландару 1198. године. У уводном делу ове исправе најпре се истиче да је људима Бог поставио једне владаре за царе, друге за кнезове, а треће

⁷⁷ Види нап. 74 и 75.

за господаре („владике“), па тако „премилостиви Бог утврди Грке царевима, а Угре краљевима“, а онда и њега постави за „великога жупана“.⁷⁸ Према Немањиним речима суверенитет српске државе је неоспоран јер проистиче из „милости Господње“, а не од неке овоземаљске власти. Уосталом, такво исходиште суверенитета имају сви хришћански владари, краљеви и цареви. Српски велики жупан је веома добро познавао универзалистичке тежње Византије, као и схватање Византинаца о хијерархији држава и владара.⁷⁹ За Стефана Немању је хијерархија држава и владара била стварност са којом се сучељавао од доласка на власт. На замишљеној хијерархијској лествици, српски велики жупан заузима ниже место од угарског краља, а поготово од византијског цара, којем припада искључиво право на сам врх лествице. Но, и поред тога, суверенитет српског владара није ограничен. Према казивању Стефана Немање тај је суверенитет стечен у давна времена и проистиче из „милости Господње“, која је даровала „нашим прадедовима и нашим дедовима“ да владају овом земљом српском.⁸⁰ Према схватањима великог жупана и његових савременика божанско порекло сувере-

⁷⁸ Свети Сава, *Хиландарска ѿвела Симеона Немање*, Сабрани списи, 31.

⁷⁹ Г. Острогорски, *Византијски систем хијерархије држава*, Сабрана дела, књ. V, Београд 1970, 238–262; Г. Острогорски, *Византијски цар и светски хијерархијски ѿредак*, Сабрана дела, књ. V, 263–277; Г. Острогорски, *Србија и византијска хијерархија држава*, О кнезу Лазару, Београд 1975, 125–137.

⁸⁰ Свети Сава, *Хиландарска ѿвела Симеона Немање*, Сабрани списи, 31; Т. Тарановски, *Историја српског црва у Немањинској држави* I, 117, 118; М. Благојевић, *Стефан Лазаревић и суверениетет српске државе*, Дани српског духовног преображаја I, Деспотовач 1994, 13, 14; Б. Војовић, *Краљевство и светост*, Политичка филозофија средњовековне Србије, Београд 1999, 45–50, 62–65 (објављена претходно на француском: В. Војовић, *L'idéologie monarchique dans les hagio-biographies dynastiques du moyen age serbe*, *Orientalia Christiana nacta* 248, Roma 1995); С. Марјановић, *Владарска идеологија Немањина*, Београд 1997, 60–63.

нитета је неоспорно, а више се од тога није могло ни тражити. Према томе, владарева права у Србији нико са стране не одређује нити их ограничава. Та су права успостављена у оквирима српске државе под утицајем различитих и многобројних чинилаца, који су их вековима обликовали и допуњавали.

Стефану Немањи било је и те како познато да његову државу чине три кључна елемента: земља, народ и власт. Према постојећој терминологији била је то „Српска земља“, затим, Срби као посебан народ или „језик“, који се разликује од других народа „по обичају и по закону“, и најзад, „власт“ у њеној свеукупности и разноврсности.⁸¹ Према учењу хришћанске цркве, којим је прожета Немањина хрисовуља, творац свега на свету, и земље и људи, јесте Бог. Он је људима дао и „власт“ над свим стварима (творевинама) својим, али та власт није равномерно распоређена, пошто је Господ поставио „једне царевима, друге кнезовима, треће господарима“, да разумно владају и управљају великим људским заједницама и да их бране „од свакога зла које би наишло“.⁸² У ових неколико цитираних реченица саопштене су основне обавезе и права свих хришћанских владара, укључујући и српског великог жупана, чије се надлежности простиру унутар „Српске земље“. Посебно је значајна Немањина констатација да га је Господ поставио за великог жупана, или, како сам каже: „И постави ме за великога жупана названог на светом крштењу Стефана Немању“.⁸³ Из наведеног цитата недвосмислено проистиче да се достојанство добијало по вољи или милости божијој. На тај је начин владарева власт уздигнута до недостижних висина изнад свих других носилаца власти у држави, што је и разумљиво пошто јој је дат сакрални карактер.

⁸¹ А. Соловјев, *Појам државе у средњовековној Србији*, 64–70.

⁸² Свети Сава, *Хиландарска ѿвела Симеона Немање*, Сабрани списи, 31; Стефан Првовенчани, *Хиландарска ѿвела*, Сабрани списи, 55.

⁸³ *Исти*.

Према схватањима која су се учврстила у Србији до краја XII века, суверенитет владара, владарско достојанство великог жупана и његова власт имају исто исходиште, пошто проистичу из највише инстанце. Исто исходиште има и Немањина „држава“, било да се под овим термином подразумева врховна власт (*imperium*), било територија на којој се ова власт простире, што по правилу иде заједно.

У другој *Хиландарској хрисовуљи* коју је издао Немањин син Стефан (око 1200) пише да његов отац „остави државу своју, од Бога њему даровану“, а затим да остави „у Христом дарованој му држави, мене љубљенога сина свога, Стефана великог жупана и севастократора, зета боговенчаног кир Алексија, цара грчког“.⁸⁴ Према цитираним реченицама, Господ Бог тј. Исус Христос даровали су Стефану Немањи српску државу, што владавини великог жупана осигурава највиши могући легитимитет. У стварности, а и са савременог становишта, то је изгледало другачије, пошто је Немања силом освојио врховну власт у Србији. Остављајући реалност на страну, у текстовима прве и друге *Хиландарске хрисовуље* изложена су основна начела доктрине о српској државности, што је битно, а која се у потпуности ослањају на учење хришћанске цркве. Суверенитет српских владара и српске државе постоје од памтивека и проистичу из „милости Господње“, а то нико у хришћанском свету не може да оспори. Достојанство великог жупана и његова легитимна власт над Србијом су дарови Господа Бога тј. Исуса Христа. Истој категорији припада и цела српска држава. Оваквим и сличним констатацијама све заслуге за постанак српске државе и изградњу српске државности приписују се највишој инстанци, а у конкретном случају српском народу, српском владару и властима које је успоставио. Нико други на свету заиста не може бити ни заслужан за стварање једне националне државе.

⁸⁴ Стефан Првовенчани, *Хиландарска повеља*, Сабрани списи, 57.

Одбрана државе и њен опстанак такође су довођени у везу са највишом инстанцом. Када је Немања пошао у бој против своје браће, која су са најамничком војском из Византије кренула на Србију, узео је „знамење животворног крста и копље дано му од Владике“.⁸⁵ У питању је крст са уграђеном дрвеном честицом или комадићем крста на којем је био разапет Исус Христос. Ономе ко поседује овакву честицу, по тадашњим веровањима, била је осигурана победа над овоземаљским непријатељима и нечастивим силама. Савременицима је, међутим, такође било познато да се у борбу обавезно иде са оружјем, па је тако био опремљен и велики жупан. Као симбол његовог наоружања помиње се „копље дано му од“ Господа, за које се управо због тога веровало да има посебна борбена својства. Поред невидљивих сакралних особина, оно копље истовремено представљало је видљиву ратничку инсигнију српског великог жупана. То није нека српска особеност, пошто је „свето копље“ у раном средњем веку представљало најважнију инсигнију германских краљева. У Угарској је током XI века позлаћено копље било симбол власти угарских краљева, па је по свој прилици и Немањино „Богом даровано копље“ било такође позлаћено. Свето копље има и своје хришћанско тумачење, али је оно видљив симбол врховног заповедништва над војском, која је извор сваке врховне власти.

Међу најстарије инсигније владалачке власти убраја се престо или „стол“, тачније, посебно украшена и обележена столица на којој је седео владар у свечаним приликама.⁸⁶ Престо су имали и Стефан Немања и сви његови претходници, тако да је престо веома рано постао видно обележје српске државности. На значај и својства великожупанског престола

⁸⁵ Стефан Првовенчани, *Животъ святоѣ Симеона*, 69; С. Марјановић, *Владарске инсигније и државна симболика у Србији од XIII до XV века*, Београд 1994, 32–34.

⁸⁶ С. Марјановић, *н. г.*, 24–26.

упозорава Стефан Првовенчани, посебно када описује избављење Немањино из тамнице, па каже: „Владика премилости-ви руком својом крепком и мишицом високом изведе га из камените пећине, и узведе га на стол отачаства његова и уздиже га за владара великога свему свету“.⁸⁷ У наведеном цитату се упозорава да је постојао престо „отачаства“, односно државе, на који је Немању узвела рука Господња, па га је тако и уздигла за великог владара народу. Престо отачаства или државни престо постоји од давнина и он је најрепрезентативнија инсигнија владалачке власти. То је место са којег владар у миру влада, суди, господари и управља, претежно цивилним пословима. После битке код Пантина у коју је пошао са „богом дарованим копљем“, Немања се вратио „на стол отачаства“, настављајући да испуњава своје редовне владалачке дужности.⁸⁸ За све време док владар располаже врховном влашћу, престо припада искључиво њему, али ако буде лишен или се одрекне ове власти, престо отачаства припада новом владару. Када се Немања добровољно одрекао власти, учинио је то на најсвечанији начин, па се одрекао и престола. Одредивши благовремено млађег сина Стефана за наследника и „уоставши с престола својега, предаде му га са сваким благословом“, а присутнима је рекао како оставља сина Стефана „да влада на престолу мојему“.⁸⁹ У свим наведеним случајевима престо је симбол владалачке власти и он припада искључиво владару све док располаже врховном влашћу, али престо истовремено припада и држави, па је као такав трансперсоналан, пошто се на њему владари само смењују, по правилу из једног владалачког рода или династије. Стефан Немања је силом узео престо од свог брата Тихомира, да би га добровољно предао свом сину Стефану. На сличан начин су поступали велики жупани и раније.

⁸⁷ Стефан Првовенчани, *Животъ святой Симеона*, 67.

⁸⁸ Стефан Првовенчани, *н. г.*, 70.

⁸⁹ Стефан Првовенчани, *н. г.*, 77.

О другим владарским инсигнијама, као што су круна и жезло, нема ближих обавештења, па изгледа да их велики жупани нису ни имали. Но, и поред тога, треба скренути пажњу да се од времена Стефана Немање учврстило владарско симболично име „Стефан“, које ће носити сви владари из династије Немањића.⁹⁰ Родоначелник династије звао се Стефан Немања, а његова браћа, Стефан Мирослав и Стефан Страцимир. Уз три народна имена додато је једно хришћанско и заједничко име – Стефан. У питању је име светитеља и првомученика архиђакона Стефана, којег су Немања и браћа узели као свога заштитника. Изгледа да су и њихови претходници на престолу радо узимали као свог заштитника Светога Стефана. Већ дукљански кнез Војислав, поред народног имена и хришћанско име, па се званично зове Стефан Војислав. Слично се догодило и са синовцем великог жупана Вукана, који се звао Стефан Вукан. Није искључено да се и Немањин отац звао Стефан Завида. Уколико је и постојало извесно колебање код прихватања имена Стефан, од времена Стефана Немање таквог колебања више нема, па сви владари из династије Немањића стављају испред свог народног имена хришћанско име Стефан. То нису морали да чине ако су га добили у детињству приликом крштења. У свим осталим случајевима, па и када су на крштењу добијали име Урош, приликом ступања на престо добијали су обавезно име Стефан, којем припада прво место (Стефан Урош, Стефан Драгутин итд.).

У науци постоје различита мишљења о томе зашто је прихваћено име првомученика Стефана, па и о томе да ли је он заштитник династије, владара или српске државе. Посредан одговор на постављена питања може се пронаћи у исправама босанских владара, посебно бана Стјепана II Котроманића. Њихови дијаци у јеретичкој средини и недовољно теолошки образовани стварали су необичне интитулаци-

⁹⁰ Искрпно о владарском имену Стефан: С. Марјановић, *Владарска игеологија Немањића*, 42–59.

је. У једној исправи она гласи: „Аз свети Гргур а зовом бан Стјепан“.⁹¹ Из ове титулатуре проистиче да се бан Стјепан истовремено звао и „свети Гргур“. Тако га титулише „дијак Прибоје“ или „Прибислав“. Образованији од њега био је „дијак Купусац“, који је стилизовао следећу интитулацију: „Аз бан Стипан а зовом светог Гргура раб“.⁹² Овде је извршено разграничење, пошто бана Стјепана називају слугом Светог Гргура. Нешто веће теолошко образовање имао је Дражеслав „дијак“ још непунолетног бана Твртка, који је обликовао следећу титулатуру: „Аз раб божији и светог Гргура а зовом господин кнез Владислав и госпоја кнегиња Елена и господин бан Твртко и његов брат кнез Вук“.⁹³ Сада је већ јасно да се бан Твртко, његови родитељи и његов брат називају слугама Светог Гргура, који се сматра њиховим породичним заштитником. Свети Гргур је сматран и заштитником бана Стјепана II Котроманића. Задржавање на Светом Гргуру као заштитнику две или три генерације Котроманића, упућује на закључак да је Свети Стефан сматран заштитником династије Немањића. Касније ће ово владарско симболично име носити многи владари и српски обласни господари, који не припадају династији Немањића, а међу првима босански бан Нинослав, чија интитулација у једном случају (1249) гласи: „Аз Матеј Стјепан по милости Божјој велики бан босански“.⁹⁴ Уз своје народно име Нинослав, он је најпре додао хришћанско име Матеј (апостол), а после тога и друго хришћанско име Стефан (првомученик), по угледу на суседну српску династију Немањића.

⁹¹ L. Thallóczy, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, München und Leipzig 1914, 7, 11, 14.

⁹² L. Thallóczy, *n. d.*, 17.

⁹³ L. Thallóczy, *n. d.*, 19, 21.

⁹⁴ Ђ. Стојановић, *Сјаре српске јовеле и јисма I/1*, Београд – Сремски Карловци 1929, 9.

ОРГАНИЗАЦИЈА ВЛАСТИ И СТРУКТУРА ДРУШТВА

Великом жупану Стефану Немањи припадала је врховна власт у Србији. Он је био врховни заповедник војске, врховни судија и врховни старешина државне управе, па ипак његове судске и управне надлежности нису се непосредно простирале на целој државној територији, због тога што су постојале удеоње кнежевине.⁹⁵ Сваки удеони кнез био је највиши војни заповедник, судија и старешина управе у својој кнежевини. До 1190. године у Немањиној држави постојале су две удеоње кнежевине, којима су господарила Немањина браћа. Кнез Мирослав био је господар Захумља, док је Страцимир био кнез у крајевима око Западне Мораве и северније од ове реке. Није искључено да се већ у то доба подручје кнеза Страцимира изједначаје са „земљом Моравице“. Поред своја два брата изгледа да је Немања већ 1189. године уздигао свог најстаријег сина Вукана на достојанство удеоног кнеза, предавши му на управу Зету и Травунију. На такав закључак упућује чињеница што је кнегиња Десислава, удовица дукљанског великог кнеза Михаила, напустила Бар августа 1189. године и стигла у Дубровник са великом пратњом. У њеној пратњи налазили су се архиепископ Бара Гргур, жупан Црнеха, жупан Црепун, казнац Грдомил и други.⁹⁶ Напуштање Бара сигуран је знак да кнегиња Десислава није више имала никаквих владарских права у Зети, тачније да су та права припала другој личности. Пошто се Вукан изреком помиње као господар Зете 1190, сасвим је могуће да се на том положају налазио и крајем 1189. године. У току 1190. године Стефан

⁹⁵ М. Благојевић, *Српске удеоње кнежевине*, 61; Исти, О „Земљишту радње Немањине“, Стефан Немања – Свети Симеон Мироточиви, историја и предање, изд. САНУ, Београд 2000, 65–75.

⁹⁶ А. Соловјев, *Одабрани сјоменици српској йрава*, Београд 1926, 4, 5; *Историја Црне Горе I*, 409.

Немања је одлучио да, уместо брата Мирослава, постави за кнеза хумског свог најмлађег сина Растка, који је тада могао имати око 16 година.⁹⁷ На тај начин би се на положају удеоних кнезова у Србији нашла два Немањина сина, Вукан и Растко, уместо Немањине браће. Није познато шта се све догодило кнезу Мирославу и кнезу Страцимиру, којима се губи траг, али лепо замишљена идеја о смени удеоних кнезова није остварена на очекиван начин. Млад кнез хумски Растко одрекао се своје кнежевине да би се замонашио (1191) на Светој Гори, па је његова титула припала синовима кнеза Мирослава. Велики кнез Вукан задржао је своју кнежевину, која је прешла у наслеђе његовом сину Ђорђу, док се о судбини Страцимирове кнежевине мало шта зна. У сваком случају, у држави Стефана Немање и пре и после 1190. године постојале су по две удеоне кнежевине.

Титула кнеза била је доступна и другим достојанственицима у Србији, али не и титула великог кнеза који господари удеоном кнежевином. Када је Растко кришом отишао у Свету Гору, Немања је послао своје славне велможе и своје кнезове да га траже на све стране. Према формулацији у изворима, изгледа да су кнезови управљали цивилним пословима у унутрашњости државе. Када је Немања одлучио да се одрекне престола, били су позвани: рашки епископ Калиник, затим, „приставници дјелом и кнезови земље своје који су над властима“, потом, војводе и војници.⁹⁸ У цитирајној реченици јасно су раздвојени носиоци цивилних и војних овлашћења. Први су „приставници дјелом“, под којима се подразумевају старешине у централној управи са одређеним надлежностима, док се други помињу као „кнезови

⁹⁷ М. Динић, *Три повеље из исписа Ивана Лучића*, Зборник Филозофског факултета 3, Београд 1955, 69–94.

⁹⁸ Стефан Провенчани, *Живот светител Симеона*, 77; В. Ђоровић, *Житије Симеона Немање од Симеана Провенчаног*, Светосавски зборник 2, Извори, Београд 1939, 39; М. Благојевић, *Велики кнез и земаљски кнез*, 293–318.

земље који су над властима“, под којима се подразумевају највиши представници локалне управе. Они су у најстарије доба носили титулу жупана, али изгледа да се ова титула више није строго везивала за високог представника локалне управе. Војне старешине носиле су добро познату титулу „војводе“, док се под „војницима“ у конкретном случају подразумевају сви ратници, односно сва властела, мада је у то доба постојала и посебна друштвена категорија „војника“, блиска каснијем појму „властеличића“. Из краћег осврта види се да су постојали чланови централне и локалне управе, који се претежно баве цивилним пословима, док су војни послови били препуштени војводама као заповедницима, а војницима као извршиоцима.

Међу представницима централне управе најистакнутије место припадало је „казнацу“ у чијој је надлежности било убирање свих владаревих прихода.⁹⁹ Један достојанственик са овом титулом налазио се у пратњи кнегиње Десиславе, па треба очекивати да је таква служба постојала на двору великог жупана и на дворовима удеоних кнезова. Разлика између њих огледала се у томе, што се за казнаца који је у служби великог жупана додаје да је „велики“. Иначе у пословима између једних и других не постоји субординација, већ су самостални, па је велики казнац потчињен великом жупану, а казнаци удеоном кнезовима. Поред казнаца постојало је и достојанство „тепчије“, који се као члан централне управе бринуо посебно о владаревим земљопоседима.¹⁰⁰ Између тепчија правила се слична разлика као и између казнаца, па је тако постојао „велики тепчија“, да би се нешто касније у изворима срео и „мали тепчија“. Казнаци и тепчије су најистакнутији представници централне управе, или управе у

⁹⁹ М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, 17–24.

¹⁰⁰ М. Благојевић, *Тепчије у средњовековној Србији, Босни и Хрватској*, Историјски гласник 1–2 (1976), 7–47.

центру, а по терминологији Стефана Првовенчаног називали су се и „приставници дјелом“. За разлику од малобројних чланова централне управе, било је знатно више представника локалне управе. На том су се положају налазили најпре жупани, а како их Стефан Првовенчани назива „кнезови земље“, који су се од родовских старешина у феудалној држави претворили у најистакнутије представнике локалне управе. Они су по жупама и најважније политичке личности, а не делегирани чиновници које владар поставља и смењује по нахођењу. Српски владари у то доба још не располажу стручним особљем које би преузело локалну управу, па су због тога упућени да се ослањају на услуге најугицајнијих представника родовске аристократије – жупана, који су од најстаријих времена располагали одређеним судским и управним компетенцијама. У организованој држави Стефана Немање најистакнутији представници локалне управе добијају назив „кнеза“, док се титула жупана све чвршће везује за племенито порекло.¹⁰¹

У Немањино доба постојало је разграничење између војних и цивилних послова. Војним пословима придаван је највећи могући значај, посебно и због тога што је војска извор власти у држави. Кома припада врховно заповедништво, томе припада и врховна власт у држави. Када се на челу Србије налазио велики жупан, он је истовремено био и врховни војни заповедник и носилац врховне власти у држави. У важним војним пословима владару су помагали верни, способни и искусни ратници, којима је поверавано заповедништво над већим одредом војника. Они су већ од давнина називани војводама, док су заповедници нижег ранга називани „сатницима“. Један сатник командовао је одредом у којем је бар у начелу било 100 ратника. И војводе и сатници, поред војних

¹⁰¹ М. Блајојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, 38–55; Исти, *Велики кнез и земаљски кнез*, 293–318; Исти, *Тишјеле иринчева из куће Немањића*, 33–44.

послова, обављали су по потреби и цивилне послове, посебно ако је то владар захтевао. Целокупан државни апарат био је малобројан, али ефикасан. Све њихове надлежности биле су прилагођене могућностима и потребама тадашњег друштва, али поводом тога треба приметити да државни апарат није могао равномерно да се развија и разгранавља све док се српска држава налазила под туђом влашћу, врховном или реалном. У таквим приликама, стране државе наметале су своје представнике централне па и локалне управе, који су обављали своје дужности у интересу владара који их је поставио. Тек са доласком на власт Стефана Немање и његових наследника створени су повољни услови за нормалан развој целокупне државне управе.

У доба Стефана Немање, а свакако и нешто раније, већ се јасно издвојио властеоски слој од осталог становништва, али је и у властеоском слоју дошло до унутрашње диференцијације. Када је Немања одлучио да се разрачуна са богомилима, позвао је на сабор, поред осталих, и „велможе“ своје мале и велике. У питању су властела „мала“ и „велика“, како их касније помињу извори, а и литература. Подела на „мале“ и „велике“ велможе извршена је, не по њиховим правима, већ по утицају и имовинском стању. На самом врху ове повлашћене категорије становника налазиле су се „славне велможе“. Био је то малобројан, најбогатији и у политичком погледу најугицајнији слој властеле, која је често боравила на владаревом двору и са којом се владар најчешће саветовао и сарађивао. Истовремено са велможама постојала је и једна повлашћена али бројна категорија становништва, са правима сличним властеоским, коју савременици називају „војницима“. У питању су слободни и наоружани људи, обавезни да иду у рат када их владар позове. Били су они сиромашнији од велможа и са мањим утицајем на државне послове. На прелазу из XII у XIII век, њихов број је још увек велик, а у старијем периоду било их је знатно више. У друштвеној хијерархији „војници“ се могу изједначавати са „властеличићима“, о којима постоје

потпунија обавештења.¹⁰² Из краћег осврта на повлашћене категорије становништва следи кратак закључак да се до XII века издвојила категорија велможа, малих и великих, односно властела, као и да им је по правилу била слична знатно бројнија категорија „војника“, односно властеличића. Колико је познато, њихов круг није био званично затворен, мада се увек знало ко је велможа, а поготово ко припада малобројном слоју „славних велможа“. Најлакше се улазило у круг „војника“ у каснијим вековима, који је био отворен, а онда већ према могућностима и приликама и у ред властеле.

У поређењу са повлашћеним категоријама друштва мање се зна о категоријама потчињеног или феудално зависног становништва. За средњовековну књижевност зависно становништво није занимљиво, јер не врши непосредан утицај на политику земље, а нису присутни ни у духовном стваралаштву. Малобројни извори из XII века о њима практично ћуте. Но, и поред тога, категорије зависног становништва су биле далеко бројније од властеле и властеличића. У крајевима које је тек Стефан Немања освојио од Византије, као и у пограничном подручју где је византијска власт обновљена после 1190. године, по сеоским насељима живела је и бавила се пољопривредом категорија позната под називом „парици“.¹⁰³ Њихове су обавезе биле тачно утврђене и према држави и према феудалцима. У Србији Стефана Немање и његових наследника не постоји категорија „парика“, али зато постоје друге категорије зависних земљорадника. Међу њима су најбројнији „меропси“, у ствари зависни земљорадници по селима, затим

¹⁰² Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањинској држави* I, 11–46; М. Динић, *Хумско-шребњанска власиела*, Београд 1967; *Власиела*, Лексикон српског средњег века, 87–89 (Р. Михаљчић).

¹⁰³ С. Новаковић, *Законски сјоменици*, 384; Свети Сава, *Хиландарска повеља Симеона Немање*, Сабрани списи, 32. О парицима постоје велика литература, види: *Парик*, Лексикон српског средњег века, 493, 494 (С. Пириватрић). О обавезама парика: Г. Острогорски, *Византијски пракици*, Сабрана дела, књ. I, Београд 1969, 3–118.

„сокалници“, „отроци“ и сеоске занатлије.¹⁰⁴ Све су ове категорије постојале и у другој половини XII века, а по свој прилици и раније. Категорије зависних земљорадника имале су посебне обавезе према цркви, владару и феудалцима. Највеће и најтеже обавезе биле су према феудалцима, а извршавале су се у облику радних обавеза и дажбина у натури. Исте категорије имале су и велике обавезе према држави и владару, које су биле утврђене и због тежине обично су се извршавале заједнички по селима и жупама. Обавезе према цркви категорије зависних земљорадника биле су најмање и најлакше, а сводиле су се углавном на дажбине у натури. Поред категорије зависних земљорадника постојала је и категорија феудално зависних сточара Влаха са посебном унутрашњом организацијом, као и са посебним правима и обавезама.¹⁰⁵ Веће групе Влаха организоване су у „судства“. Свако судство имало је свог старешину са посебним правима и обавезама, али он није био судија по професији, већ истакнути старешина Влаха са титулом „кнеза“. Једно судство чиниле су две или неколико мањих, али чврсто повезаних, заједница сточара, познатих под називом „катуна“.¹⁰⁶ На челу сваког катуна стајао је старешина са титулом „примићура“ или „катунара“. Обично је најугледнији старешина неког катуна истовремено стајао на челу „судства“ и носио титулу „кнеза“. Постојање ових старешина на посредан начин говори о томе да је држава ставила под контролу и веома покретљиве сточаре. На прелазу из XII у XIII век међу Власима се срећу лична имена и

¹⁰⁴ О категоријама и обавезама зависних земљорадника исцрпно: М. Блајојевић, *Закон светог Симеона и светог Сава*, Сава Немањин – свети Сава, Научни скупи САЛУ, књ. 7, Београд 1979, 129–144.

¹⁰⁵ О категоријама и обавезама Влаха: М. Блајојевић, *Закон светог Симеона и светог Сава*, 144–157.

¹⁰⁶ М. Филиповић, *Сиркићура и организација средњовековног катуну*, Симпозијум о средњовековном катуну одржан 24. и 25. новембра 1961. г., Сарајево 1963, 80–108; Д. Ковачевић, *Средњовековни катуну и његови дубровачки извори*, Симпозијум о средњовековном катуну, 121–140.

романског и словенског порекла, али су ова последња бројнија, што показује да је процес њихове славизације, односно србизације, далеко одмакао. Унутар влашких катуна постојала је диференцијација, како по имовинском стању, тако и према правима и обавезама. У најповлашћенијем положају налазила се категорија „војника“, за разлику од „ћелатора“ и „убогих Влаха“, који су имали знатно веће и теже радне обавезе према господарима властелинстава. Испуњавајући све своје обавезе, како Власи сточари, тако и сви зависни земљорадници, омогућавали су најпре функционисање државе, затим опстанак властеле – војника и најзад, успешно деловање цркве.

Земљорадња и сточарство биле су и остале најважније привредне гране кроз цео средњи век, али се у другој половини XII века наилази на организоване облике трговине, посебно када је у питању продаја соли.¹⁰⁷ У унутрашњости српских земаља није се производила со, ни морска ни камена, па се најчешће допремала из Приморја, као и са подручја данашње Румуније. У производњи и трговини сољу видно место припадало је приморским градовима, па су Дубровчани били међу првима заинтересовани за регулисање односа са Србијом. Одмах после окончања рата (1186) закључили су уговор са Немањом и његовом браћом о слободи трговања и пословања по српским земљама, а посебно на ушћу Неретве.¹⁰⁸ Дозволивши приморским градовима да слободно тргују и послују по унутрашњости, српски велики жупан је од тога имао велике користи. Још приликом потчињавања градова у Зети, Немања је обавезао грађане да служе његовој држави „са уреченим данком“. О висини „данка“ сазнаје се из каснијих извора у којима се прецизира да су градови Бар и Будва били обавезни да дају владару годишње по 100

¹⁰⁷ М. Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, Београд 1973; Р. Катих, *Сјочарство средњовековне Србије*, Београд 1978; *Сјочарство*, Лексикон српског средњег века, 710–714 (М. Благојевић).

¹⁰⁸ А. Соловјев, *Огабрани сјоменици*, 3, 4.

перпера.¹⁰⁹ Ова је дажбина позната под називом „акростих“, а плаћала се и у доба цара Душана. Још старију дажбину представљао је „могориш“ у износу од 72 златника, а касније од 72 перпера, колико су Дубровчани били обавезни да плаћају кнезовима Требиња и Захумља.¹¹⁰ Но то су најстарији приходи српских владара, а суме су мале, док ће се неупоредиво већи приходи остваривати од царина, најпре на со, а онда и на осталу робу.

СТЕФАН НЕМАЊА И ХРИШЋАНСКА ЦРКВА

Хришћанска црква током средњег века у начелу је деловала као интегративни фактор, када је у питању једна држава и један народ, али у случајевима где је интеграција на верској основи вршена регионално, а не у оквирима државе и целог народа, учинак је био супротан. Стефан Немања се сусрео управо са таквим последицама, када је у својој држави окупио већину српских земаља. У српским приморским земљама дуго су деловале хришћанске архиепископије и епископије које су биле потчињене Риму. Њихов учинак је био ограничен, пошто су се исцрпљивале у међусобним споровима, а посебно због тога што је православна црква са центрима у Цариграду и Охриду развила широку мисионарску делатност међу Србима, па је већина српског становништва до XII века прихватила православље као своје верско опредељење. Подела на припаднике православне и католичке цркве није била

¹⁰⁹ К. Жиречек, *Историја Срба II*, Београд 1952, 209; *Сјайитиј Бугве*, превод Н. Вучковић, приредили М. Лукетић и Ж. Бујуклић, Будва 1988, 16, 92.

¹¹⁰ М. Динић, *Дубровачки штрибути, Мојориш, Светиодмитијарски и Конавоски дохотак, Провижиун браће Влајковића*, Глас САНУ 168 (1935), 207 и сл.

и једина подела Срба по верској основи, пошто се од почетка XIII века у Босни учврстила јеретичка „Црква босанска“.¹¹¹ На тај начин српски народ је већ почетком XIII века био подељен између три цркве: православне, католичке и „Цркве босанске“. Оваква подела онемогућила је националну хомогенизацију у средњем веку, а то је опет погодновало политичком партикуларизму.

Стефан Немања је од доласка на власт, још као удеони кнез, био дубоко одан православљу, што је доказао на различите начине. Још као удеони кнез подигао је манастир посвећен Пресветој Богородици код Куршумлије, а убрзо у близини и манастир посвећен Светом Николи. После победе код Пантина подигао је манастир посвећен Светом Ђорђу, који је познат и као „Ђурђеви ступови“. Постигавши велике успехе у рату против Византије, Немања је започео са грађњом своје најлепше и најзначајније задужбине – манастира Студенице, чији је храм посвећен „Богородици Добротворки“.¹¹² Градња је окончана око 1190. године. Српском великом жупану приписује се оснивање манастира Кончула у жупи Ибру и подизање цркве Богородице Бистричке на реци Бистрици, десној притоци Лима. После великих освајања Стефан Немања је обновио манастир Светих Арханђела у Скопљу и манастир Светог Пантелејмона у Нишу. Поред тога он је богато обдарио најпознатије хришћанске

¹¹¹ С. Ђирковић, *Босанска црква у босанској држави*, Друштво и привреда средњовековне босанске државе, АНУБиХ, књ. 79, Сарајево 1987, 200–205.

¹¹² Стефан Првовенчани, *Живот светител Сидеона*, 66, 68, 74. О манастирима које је подигао или помагао Стефан Немања постоји обимна литература. За опште информације види: В. Марковић, *Православно монаштво и манастири у средњовековној Србији*, Сремски Карловци 1920, 54–68; *Историја српског народа I*, 273–291 (В. Ј. Ђурић). Велики број радова који се непосредно или посредно односе на Студеницу објављен је у великом зборнику радова *Студеница и византијска уметност око 1200. године*, Међународни научни скуп поводом 800 година манастира Студенице и стогодишњице САНУ, изд. САНУ, Научни скупови, књ. 41, Београд 1988.

храмове и светиње, а на првом месту цркву Господњу у Јерусалиму, познату и под именом цркве Светог Гроба или Васкрсења Христовог, затим, цркву Светог Јована Претече, такође у Јерусалиму, потом, цркву Светог Теодора у близини Витлејема. Богате дарове слао је манастиру Богородице Евергетидске у Цариграду и манастиру Светог Димитрија у Солуну. Поред оснивања и помагања православних храмова, Стефан Немања је слао дарове и цркви „светих и свеславних врховних апостола Петра и Павла“ у Риму, а такође и цркви „светитеља Николаја и чудотворца у Великом Бару“, односно у данашњем Барију.¹¹³

Слање дарова најугледнијим католичким црквама у Риму и Барију не могу се посматрати са становишта верског одређења Стефана Немање, већ се морају узети у обзир и друге чињенице. У другој половини XII века супротности између католика и православних хришћана нису биле толико заострене, као неколико деценија касније. Уз све то, српском великом жупану било је и те како познато да у његовој држави живи знатан број католика. Део ових католика на челу са которским бискупом био је у верском погледу потчињен архиепископу, односно надбискупу Барија, а не надбискупу Бара или Дубровника како би се очекивало. Поред овог разлога, одржавање веза са најважнијим католичким центрима олакшавало је Немањи сарадњу са католичким државама: Краљевином Сицилије, Угарском и Немачком, са којима је ступао у савез у борби против Византије. Када је, међутим, требало успоставити мир или сарадњу са Византијом, српски велики жупан имао је могућност да покрене дипломатске акције преко угледних православних манастира у Солуну и Цариграду. Стефан Немања је искрено био побожан и дубоко одан православљу, али је као државник водио рачуна о томе шта се све може искористити за добро државе и династије. Искорењивање богомила у Србији било је подједнако моти-

¹¹³ Стефан Првовенчани, *Живот светител Сидеона*, 74.

висано и верским побудама и државним потребама. После прогона богомила у држави су остали припадници православне цркве у огромној већини, али и католици у мањини, који нису излагани никаквим прогонима. Њихово верско опредељење је поштовано, па из тог времена нема никаквих података о ограничавању мисионарске делатности католика. Као добар политичар, Немања се не би ни одлучио на такав корак, поготово што је на помолу била офанзива католичке Европе против Византије, која је окончана освајањем Цариграда 1204. године.

Српски велики жупан није то дочекао до краја свог живота, пошто се у дубокој старости 1196. године одрекао власти и постао монах Симеон. Као монах живео је извесно време у Студеници, па је отуда отишао на Свету Гору, да би се почетком новембра 1197. године услио у грчки манастир Ватопед.¹¹⁴ Овде је већ од 1192. године боравио његов најмлађи син Растко, као монах Сава. За сусрет оца и сина, монаха Симеона и монаха Саве, доскорашњег српског владара и некадашњег младог српског принца, брзо је сазнала цела Света Гора. Био је то несвакидашњи догађај, па су дошли да их посете најугледнији светогорски монаси, игумани многобројних манастира на челу са протом Свете Горе. Угледни посетиоци лепо су угошћени и, како је обичај захтевао, још су богато одарени у новцу и скупоценим тканинама. Најбогатије дарове примио је Ватопед, а ускоро и други манастири. Одморивши се кратко време од далеког пута, монах Симеон у пратњи сина Саве кренуо је из Ватопеда да се поклати најзначајнијим црквама на Светој Гори. Најпре су посетили цркву Пресвете Богородице у Кареји, којој су поклонили велику количину

¹¹⁴ О монашењу Стефана Немање, његовом одласку на Свету Гору и подизању Хиландара писано је на много места и различитим поводом, а посебно поводом 800 година манастира Хиландара. Види: *Манастир Хиландар*, приредио Г. Суботић, Галерија САНУ, Београд 1998; М. Благојевић, *Србија Немањина и Хиландар*, Београд – Нови Сад 1998, 32–44; М. Живојиновић, *Историја Хиландара I*, Београд 1998, 46–72.

златног новца, драгоцене „свете сасуде“ и друге скупоцене предмете. Пошто се у Кареји налазило седиште светогорске управе, богато је обдарен прот, чланови његовог савета, као и сви монаси који су се тамо затекли. Из Кареје су Симеон и Сава отишли у грузијски манастир Ивирун, а одатле у највећи и најугледнији светогорски манастир Лавру Светог Атанасија. Обдарили су оба манастира, посебно игумане и монахе. Приложени дарови Лаври, Ивируну, Богородичиној цркви у Кареји и Ватопеду били су толико велики да су Симеон Немања и Сава стекли право да се назову њиховим „другим ктиторима“, односно оснивачима, па су због тога уписани „у помен са првим ктиторима да се и данас са благоверним царевима равночасно помињу“, каже Доментијан.¹¹⁵ Право на „помен“, односно уписивање у поменик, најважније је почасно право ктитора и за живота и после смрти, пошто се црква моли за њих и њихову душу. Био је то, пре свега, значајан верски чин, али када се помен врши за владара, онда он поприма верско-пропагандне особине. Било је то познато Симеону Немањи и Сави, пошто се са поменом њихових имена за време богослужења у најугледнијим светогорским манастирима, истовремено уздизао и јачао не само њихов лични углед, већ и углед српске државе.

У току свог путовања по Светој Гори и боравка у Ватопеду велики српски државник је брзо уочио значај светогорских манастира, па је за кратко време дошао на помисао да оснује посебан манастир у којем ће боравити сви монаси који из Србије дођу на Свету Гору. Захваљујући великом угледу и стеченом утицају код светогорских монаха, као и пријатељским везама са тадашњим царем Алексијем III Анђелом (1195–1203), чијом је кћерком био ожењен Немањин син и наследник, велики жупан Стефан Немањић, идеја о оснивању посебног манастира брзо је остварена. У питању

¹¹⁵ Доментијан, *Животи свештоа Саве и свештоа Симеона*, 61, 62, 267, 268.

је Хиландар, због којег је Сава већ пред крај 1197. године путовао у Цариград да би пред царем покренуо поступак за подизање и оснивање Хиландара. Није прошло ни пола године, а поступак је окончан, па је цар Алексије III својом хрисовуљом (јун 1198) ставио Хиландар „под власт и управу“ монаха Симеона и Саве. Овај манастир „неће бити ником подложен, ни светогорском проту, ни игуману манастира Ватопеда, него ће бити самосталан, својевластан и самоуправан“.¹¹⁶ Манастир који је утемељен треба „да буде Србима на поклон вечни“. Према одредбама цареве хрисовуље из 1198. године, Хиландар је у сваком погледу изједначен са осталим „царским“ манастирима на Светој Гори, чије је игумане потврђивао лично цар. Том приликом игумани су од цара примили жезло (штап) као симбол власти, али је Сава испословао код цара Алексија III да жезло, које ће симболизовати царску власт, буде стално у Хиландару, а то је опет значило да ће се избор игумана и његово потврђивање вршити искључиво у манастиру. После оснивања Хиландара, монах Симеон и монах Сава добијају свој манастир, а са њима и сви Срби монаси који дођу на Свету Гору.

Велики српски државник и као монах одмах је схватио од каквог ће значаја бити подизање националног манастира у једном од највећих центара православља. Постаће то важно место из којег ће се водити дијалози са монасима других народа, пре свега о верској и идеолошкој проблематици, а по потреби и о политичким односима. Велики значај Хиландара уочавали су и савременици, који су живели у XIII веку, посебно монаси Доментијан и Теодосије. Према занимљивом казивању Теодосија, неки угледни монах („старац“) посаветовао је Симеона Немању и Саву следећим речима: „Све вам је сада у Богу могуће; у својој сте земљи самодршци, и сродници сте по телу онима који сада царују, и што

¹¹⁶ М. Живојиновић, *Клишијорска делатност светих Саве, Сава Немањин – свети Сава*, 18.

молити благоизволите – молбе ваше неће бити узалудне. Пожурите се да место или запустели манастир измолите, и овај обновивши својему ошачасићу ушвердните да се српски манастир зове, да би они од вас који љубе Бога и од светског живота беже пристаниште спасења после вас налазили“.¹¹⁷ Из наведеног цитата јасно проистиче да је приликом подизања Хиландара, поред најпoboжнијих побуда, била истовремено уткана и национална и државна потреба. Државне потребе ставља у први план и Доментијан, када према савету неког побожног монаха Симеон Немања треба брзо да подигне манастир „да буде истинито прибежиште твоме отачаству“.¹¹⁸ И према Доментијану и према Теодосију манастир Хиландар је подигнут не само за потребе монаха Симеона и Саве, већ и за све монахе из Србије, који потраже уточиште на Светој Гори. Сви који дођу из Немањине државе или „отачаства“ наћи ће спасење у „српском манастиру“, односно Хиландару. Стефан Немања, односно монах Симеон, имао је такав став од почетка, будући да је био у дубокој старости и да је био свестан неумитног конца који се приближавао. Велики државник умео је и при крају живота да се побрине за добро своје државе и династије. Са подизањем Хиландара у који се уселио, Симеон Немања је веома одлучно истакао да се српски народ и српска држава у потпуности и без резерви прикључују источној православној екумени, али да ће у њој чувати своју посебност, своју државност и свест о припадности српском народу. Обликовању оваквог тумачења у Хиландару највише су допринели његови ктитори, од којих је први био српски велики жупан, а други његов син и бивши удеони кнез, а такође и српска властела. Већ приликом доласка Симеона Немање на Свету Гору, са њим је дошла и велика пратња, део некадашње његове „дружине“ коју су сачињавале вел-

¹¹⁷ Теодосије, *Житије светих Саве*, 49.

¹¹⁸ Доментијан, *Житије светих Саве и светих Симеона*, 65, 270.

може.¹¹⁹ Известан број ових велможа се замонашио и остао у манастиру, тако да је Хиландар већ приликом оснивања добио аристократски карактер. То је без сумње позитивно деловало на јачање свести о националној припадности, као и свести о неопходности јачања српске државе и српске државности. Манастир ће кроз цео средњи век задржати аристократски карактер, јер се само тако може објаснити велика улога Хиландара у српској држави. Свакако да у томе има удела и чињеница што је у Хиландару преминуо оснивач династије, монах Симеон Немања (1199), али ће непрекидни прилив монаха из властеоских редова освежавати аристократски карактер манастира.

СРПСКА ДРЖАВНОСТ У БОСНИ НА ПРЕЛАЗУ ИЗ XII У XIII ВЕК

За разлику од Србије о којој су сачувана релативно бројна обавештења за период XII века, о Босни се ништа слично не може рећи, па ни о њеној државности. Она је тридесетих година XII века доспела под врховну власт Угарске, али је ипак сачувала битне елементе своје државности, по којима се разликовала од Србије.¹²⁰ Познати византијски писац из тог времена Јован Кинам забележио је (1150) да река Дрина „одваја Босну од остале Србије“, а одмах је после тога додао: „Босна није потчињена архижупану Срба, него народ у њој има посебан начин живота и управљања“.¹²¹ Наведена обавештења одавно су позната у историографији и коментарисана су на више места. Из цитата јасно се види да је Босна у про-

¹¹⁹ Теодосије, *Житије светих Саве*, 40, 41; М. Живојиновић, *Житије српских делатности светих Саве*, 16.

¹²⁰ С. Ђирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 42.

¹²¹ *Византијски извори* IV, 28.

шлости чинила саставни део Србије, али да половином XII века више није део те државе, већ да има своју државност, односно „посебан начин живота и управљања“. Она као таква није била потчињена тадашњем српском великом жупану („архијупану“), већ је имала свог владара. Но, и поред тога, српски карактер Босне је неоспоран.

Територија босанске државе није била мала, али је била недовољно повезана, јер су је сачињавале „земље“: Босна, Соли, Усора, а вероватно и „земља“ по имену „Доњи Краји“.¹²² Владар ове територије није био потчињен српском великом жупану, али је признавао врховну власт угарског краља, чији је био и вазал. Владар босанске државе потицао је из домаће династије и носио је титулу „бана“. Први по имену познати владар Босне, а уједно и вазал угарског краља, био је бан Борић. Он је као вазал водио одред босанских ратника и борио се на страни Угарске у рату против Византије 1154. године. Није прошла ни једна деценија од ових догађаја, а бан Борић је нестао са историјске позорнице, као један од учесника у династичким борбама око угарског престола.¹²³

Две или три године касније византијски цар Манојло I Комнин освојио је 1166. године Срем, Босну и Хрватску, па је развој српске државности у Босни добио другачији правац. Многе појединости остају непознате, изузев да је у то време владар Босне постао бан Кулин. Будући да је после смрти цара Манојла дошло до наглог слабљења Византије, бан Кулин је прешао на страну угарског краља, па је као његов вазал ратовао 1183. године против Византије.¹²⁴ Признавши врховну власт Угарске, бан Кулин је успео да се одржи на власти до почетка XIII века. Он је био у пријатељским и родбинским од-

¹²² Поузданија обавештења о територији босанске државе потичу тек из XIII века. Види: В. Ђоровић, *Територијални развој босанске државе*, 17–31; Ј. Мргич, *Доњи Краји*; Иста, *Северна Босна*.

¹²³ С. Ђирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 43.

¹²⁴ С. Ђирковић, *н. г.*, 46, 47.

носима са хумским кнезом Мирославом, за којег је била удата сестра Кулина бана. Својом државом управљао је на сличан начин као и Стефан Немања, јер је државна територија била подељена на удеоне кнежевине, којима су управљали банови „честници“ (удеоничари), односно удеони кнезови.¹²⁵ Највећи део своје политичке активности бан Кулин је утрошио доказујући папама и угарском краљу да не пружа подршку јеретикама. У томе је углавном имао успеха, па његова држава није била изложена нападима крсташа, али се јерес постепено ширила и поред тога што је у Босни постојала посебна бискупија. Она је у другој половини XII века била потчињена надбискупији у Дубровнику, али се у много чему разликовала од метрополе. Иначе, доба Кулина бана остало је у успомени код народа као време када се мирно и срећно живело.¹²⁶

Није познато ко је наследио Кулина бана. После њега помиње се по имену бан Стефан, чији је син кнез Сибислав господарио Усором у својству удеоног кнеза.¹²⁷ Он је био католик, па је уживао подршку папе. Као католик декларисао се и бан Матеј Нинослав (1232–1250), али га то није спасло од напада крсташа, који су долазили из Угарске да искорене јеретике, а у ствари да Босну претворе у своју провинцију.¹²⁸ Под снажним притиском Угарске дошло је до зближавања јеретика и представника босанске бискупије, па је из тог споја настала посебна црквена организација, позната као „Црква босанска“ у којој је преовладало јеретичко, односно дуалистичко учење.¹²⁹ „Црква босанска“ је уживала снажну

¹²⁵ М. Благојевић, *Српске удеоне кнежевине*, 45, 46.

¹²⁶ Р. Михаљчић, *Историјска јодлоја изреке „Од Кулина бана“*, Историјски гласник 1–2 (1992), 7–13.

¹²⁷ С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 60, 63; Ј. Мргић, *Северна Босна*, 15, 55–58.

¹²⁸ С. Ћирковић, *н. г.*, 58–69.

¹²⁹ С. Ћирковић, *Босанска црква у босанској држави*, Друштво и привреда средњовековне босанске државе, АНУБиХ, књ. 79, Сарајево 1987, 198–210.

подршку већег дела босанске властеле, која је настојала не само да се одбрани од Угарске већ, пре свега, да сачува стечене позиције у држави, тачније велики степен самосталности у односу на владара. Овде се мора приметити да „Црква босанска“ са дуалистичким учењем није могла да изгради солидну идеолошку основу, која би послужила за учвршћивање и јачање државности уопште, а посебно за развијање српске државности.

Но, и поред тога, у Босни су постојали видљиви елементи државности који су настали пре учвршћивања јеретичког учења, у доба заједничког живота у првобитној Србији, као и у првим вековима самосталности Босне. На челу државе налазио се „бан“, док је државна територија била подељена на удеоне кнежевине на челу са удеоним кнезовима, односно бановим „честницима“ (удеоничарима), како се помињу у изворима. За време бана Матеја Нинослава постоје представници централне управе, казнаци и тепчије, а такође и војни заповедници – војводе.¹³⁰ У то доба већ се издвојио слој велможа, који се називају „бољарима“.¹³¹ Босанска држава је и поред другачијег уређења и присуства „Цркве босанске“ сачувала свој српски карактер. О томе најречитије сведочи чињеница да бан Матеј Нинослав доследно назива своје поданике „Србима“, за разлику од Дубровчана који су за њега „Власи“, као и сви остали Романи.¹³² Он је отишао и један корак даље па је узео и владалачко име „Стефан“. У повељи

¹³⁰ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 7, 10; А. Бабић, *Друштво средњовековне босанске државе*, Друштво и привреда средњовековне босанске државе, 80; М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, 19, 20, 29; Ј. Мргић, *Доњи Краји*, 36–40; Иста, *Северна Босна*, 56–58.

¹³¹ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 7, 9.

¹³² Љ. Стојановић, *н. г.*, I/1, 6, 8, 10. У питању је добро позната одредба која у слободном преводу гласи: „Ако вјерује Србин Влаха [Дубровчана] да се при [споре] пред кнезом [дубровачким], а ако вјерује Влах Србина да се при пред баном [босанским]“.

коју је издао Дубровнику марта 1249. године његова интитулација гласи: „Аз Матеј Стјепан по милости Божије велики бан босански“.¹³³ У једној од својих старијих повеља он се титулисао као „Матеј именем бан босански Нинослав“,¹³⁴ што потврђује да је заиста поред народног и једног хришћанског имена узео још и друго хришћанско име „Стефан“, које је било уобичајено у династији Немањића. Са нестанком бана Нинослава са историјске позорнице, ишчежавају и потпунија обавештења о развоју државности у Босни, што је и разумљиво, јер је Угарска ову државу ставила под своју чвршћу контролу. Но, и поред тога, одржала се домаћа династија или владалачки род из којег су босанска властела бирала своје банове. Био је то један од битних елемената државности, који је могао покренути и друге чиниоце значајне за развој државности, који је под притиском Угарске заустављен, па и уназађен.

¹³³ Љ. Стојановић, *Споре српске повеље и писма* I/1, 9. Прихватање титуларног владарског имена Стефан, односно „Стјепан“, недвосмислено показује да се босански бан у идеолошком погледу налазио тада под утицајем Србије Немањића.

¹³⁴ Љ. Стојановић, *н. г.*, I/1, 7.

ТРЕЋА ГЛАВА ИДЕОЛОШКА ОСНОВА СРПСКЕ ДРЖАВНОСТИ

ГРАЂАНСКИ РАТ И СЛАБЉЕЊЕ ДРЖАВНОСТИ СРБИЈЕ

После смрти или нестанка владара са историјске позорнице дешавало се често да држава западне у кризу. Такав је случај био са Босном после смрти бана Матеја Стјепана Нинослава, а такође и са Србијом после Немањине смрти. Стефан Немања је умро далеко од свог отачаства 13. II 1199. године у Хиландару као монах Симеон. Предвиђајући шта се све може догодити после његовог повлачења из политичког живота, благовремено је одредио за наследника млађег сина Стефана, који је био ожењен Евдокијом, кћерком цара Алексија III Анђела. Када је Алексије постао цар (1195), он је свом зету великом жупану Стефану доделио титулу севастократора, од које је једино била виша титула деспота.¹ Са добијањем ове титуле Стефан Немањић је бар формално признао врховну власт византијског цара, али не задуго, пошто се већ 1201. развео од Евдокије, а тиме су раскинути пријатељски и савезнички односи са Византијом.² Старији

¹ Б. Ферјанчић, *Севастократори у Византији*, ЗРВИ 11 (1968), 168–170.

² *Византијски извори за историју народа Југославије* IV, Београд 1971, 164–166 (Ј. Калић); *Историја српског народа* I, 268 (С. Ђирковић).

Немањин син добио је по очевој жељи удеону кнежевину, која је обухватала Зету, Далмацију (тему), Требиње, затим област Хвосна и Топлице.³ Била је то велика удеона кнежевина у којој се Вукан понашао као прави владар, па је чак узео и стару дукљанску титулу „краља“. Ову је титулу употребљавао унутар своје удеоне кнежевине, док је изван ње сматран и титулисан као „велики кнез“. У Захумљу као другој удеоној кнежевини учврстили су се потомци кнеза Мирослава.⁴ Између њих је дошло до сукоба, па је кнез Петар позвао у помоћ Угре и протерао свог млађег брата Андрију, који је уживао подршку српског великог жупана. На тај је начин кнежевина Захумље доспела привремено 1198. године под власт Угарске. После ових догађаја положај Стефана Немањића осетно је ослабио, што је утицало да се Вукан према њему понаша све независније. У сачуваним которским документима из тог времена помиње се власт „краља“ Вукана, као и власт његових кнезова у Котору, кнеза Богдана (1197) и кнеза Десимира (1199, 1200), док о врховној власти великог жупана Стефана Немањића нема ни помена.⁵ Вуканово понашање кажњено је

³ Китор цркве Светог Луке у Котору подигао је ову цркву 1195. године „sub tempore domini Nemanie magni iupani et filii sui Velcanni, regi Dioclie, Dalmatie, Tribunie, Toplice et Cosne“ (Д. Синдик, *Писци средњовековној латинској*, 160, 161). Г. Томовић је уверљиво доказала да се реч „Cosne“ односи на Хвосно (Г. Томовић, *Најстарија црква Светиога Луке у Котору из 1195. године*, Црква Светог Луке кроз вијекове, Котор 1997, 23–32).

⁴ С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 50–53.

⁵ Вуканова опширна титулатура из 1195. године почела је постепено да се скраћује, па су тако которске судије 1197. године донеле једну одлуку: „Sub tempore domini nostri Velcanni, Dioclie, Dalmatie, Tribunie atque Toplice incliti regis, et domini Boedani comitatum Catari optinente“. У наведеној титулатури нема више Хвосна, а не помиње се ни велики жупан Стефан Немањић, као врховни владар, већ само удеони кнез, односно „славни“ краљ Вукан и његов кнез у Котору који се зове Богдан. Наведена титулатура показује да је Вуканово осамостаљивање започело после Немањиног монашења. Осамостаљивање је настављено, па грађани Котора доносе одлуку 1199. године „sub tempore regis Velcanni et comiti civitatis Desimir“. У Вукановој титулатури су изостављени сви територијални ингредијен-

по свој прилици смањивањем удеоне кнежевине. Он је још 1197. године титулисан у которским исправама као „краљ“ (rex) Дукље, Далмације, Требиња и Топлице, али се касније у његовој титулатури 1199. и 1200. године не помиње ниједна од побројаних територија, што није случајност.⁶ Вукан је и тада господарио Дукљом и Далмацијом, а можда и Требињем, али је остао без Топлице и Хвосна, јер је Стефан Немањић баш у Хвосну и Дршковини поконио бројна села манастиру Хиландару око 1200. године.⁷ Велики жупан одузео је Вукану и Котор најкасније 1201. године и тамо поставио свог кнеза пореклом из Венеције.⁸ Ослонац на Венецију био му је неопходан јер се налазио у сукобу и са Вуканом и са Византијом. Отказавши сваку потчињеност византијском цару, покушао је да се приближи другом претенденту на универзалну власт у хришћанском свету, папи Иноћентију III (1198–1216). Ближи контакти са папом успостављени су већ 1199. године. Убрзо после тога, Стефан Немањић се обратио папи с молбом да му пошаље краљевску круну. Иноћентије III био је спреман да испуни жељу српског великог жупана, али до крунисања није

ти, као и помен великог жупана. Остали су само „краљ“ и његов „кнез“ у Котору. Годињу дана касније (1200) донета је једна одлука: „sub tempore domini regis Velcanni et comitatum regente apud nos Desimirus eius famulus“. Последње две титулатуре недвосмислено упозоравају да је једини господар Котора „краљ“ Вукан, док његов „службеник“ кнез Десимир управља градом. Стање се нагло изменило, како је приметио Д. Синдик, септембра 1201. године, пошто је Лауро Зан, грађанин Венеције „положио заклетву великом жупану Стефану и његовим синовима, односно грађанима Котора, да ће верно обављати дужност кнеза у том граду“. Овим је чином Котор издвојен из Вуканове удеоне кнежевине и непосредно потчињен великом жупану Стефану Немањићу, што је могао бити „casus belli“. За све наведене титулатуре види: Д. Синдик, *О политичким и друштвеним приликама у Котору крајем XII века*, Црква Светог Луке кроз вијекове, 13–21.

⁶ Види нап. 5.

⁷ Стефан Првовенчани, *Хиландарска повеља*, Сабрани списи, 58; М. Живојиновић, *Власителниство манастира Хиландара*, Манастир Хиландар, 87, 88.

⁸ Види нап. 5.

дошло због противљења угарског краља, можда на подстицај великог кнеза Вукана.⁹ Мора се указати на чињеницу да је на прелазу из XII у XIII век постојала жива сарадња између папе и Вукана „светлог краља Дукље и Далмације“.¹⁰ Ова је сарадња разумљива јер је у Вукановој кнежевини живео велики број католика, посебно у приморским градовима.

Разлози за сукоб између Немањиних синова брзо су се умножавали. Вукан је склопио савез са угарским краљем Емериком, па су заједничким снагама напали Стефана Немањића, средином 1202. године, и протерали га из државе. Он се касније с разлогом жалио на брата, што „изведе иноплеменике на отачаство своје, и одузе ми земље и опустоши их“.¹¹ Био је то тек почетак грађанског рата у Србији који је трајао две до три године. Поставши привремено господар српске државе, Вукан узима титулу великог жупана, па у интитулацији истиче да влада „својом српском земљом и зетском страном и поморским градовима и нишевским пределима“.¹² У титулатури недостају Захумље и Требиње, што би могло да значи да их је препустио Угарској. Вукан је заиста платио превисоку цену за угарску помоћ, јер је угарски краљ сматрао да је наметнуо своју власт и Вукану и Србији. Од тог времена па све до 1918. године, Србија се помиње у титулатури угарских краљева.¹³ За све то време угарски краљ Емерик залагао се код папе да Вукана крунише за краља, али се то није остварило.

Са насталим променама у Србији нису се слагали ни Босна ни Бугарска, па је бан Кулин већ 1202. године почео да

⁹ *Историја српског народа* I, 266 (С. Ђирковић).

¹⁰ О Вукановом деловању у Зети потпуније: *Историја Црне Горе* II/1, Титоград 1970, 3–20 (С. Ђирковић).

¹¹ Стефан Првовенчани, *Живот светјога Симеона*, 87.

¹² *Историја Црне Горе* II/1, 6 (С. Ђирковић); С. Марјановић, *Зайис сѣарца Симеона на „Вукановом“ јеванђељу*, Старица, Нова серија, књ. 43–44 (1992–1993), Београд 1994, 201 и сл.

¹³ *Историја Црне Горе* II/1, 6.

напада Вукана, док је бугарски цар Калојан (1197–1207) био у сукобу са Угарском због спорних територија на десној обали Саве и Дунава. Искористивши погодан тренутак, Калојан је у лето 1203. године упао са великом војском у спорне територије и том приликом у походу страховито опустошио Србију.¹⁴ Од тог тренутка положај Вукана у српској држави нагло се погоршао, што је отворило могућности да на власт поново дође Стефан Немањић. Грађански рат је и даље трајао, али када је Вукан остао без угарске помоћи у јесен 1204. године, био је приморан да одустане од даље борбе за врховну власт. На заустављање братоубилачког рата утицао је и исход Четвртог крсташког рата, пошто су крсташи 13. априла 1204. године заузели Цариград, што је имало и последица за Србију. Срушена је стара и велика империја, па је тиме поремећен дотадашњи поредак у хришћанском свету. Били су тога свесни сви владари у Европи, па и Немањини синови. Наставак грађанског рата није више био могућ и због превелике исцрплености Србије, како у људству, тако и у привредном погледу. У грађанским ратовима не постоје истински победници, јер на обе стране гину најхрабрији издаци једног те истог народа. Остају само превелике жртве и пустош на све стране. Мир је постао неопходан и Вукану и Стефану да би опстали на власти, па су борбе прекинуте крајем 1204. или у току 1205. године. Између браће успостављени су такви политички односи, какви су постојали и пре избијања рата. Врховна власт припала је великом жупану Стефану Немањићу, док је Вукан до краја живота задржао своју удеоу кнежевину, али без Хвосна и Топлице.

Последице грађанског рата биле су страшне до те мере, да је доведено у питање постојање и српске државе и српског народа. Настало стање у земљи кратко је описао Стефан Немањић, а допунио Доментијан у „писму“ које је српски велики жупан упутио свом брату Сави. У писму поред осталог он

¹⁴ *Историја српског народа* I, 269, 270.

каже следеће: „Оскрнави се земља наша нашим безакоњем, и постаде убијена крвљу, и упадосмо у ропство иноплеменика, и непријатељи наши поругаше нас се, и они који су око нас поругаше нас се због нашег безакоња. Јер када иноплеменици дођоше, ваистину опустеше отачаство светог, и сабрано преподобним са свију страна разграбише, једни падоше од оружја, други бише одведени у ропство, други изгубише сво имање и телесној ништети предадоше се. И пошто су Божијом помоћу по времену ови били истребљени, и пошто су прошли, после њих дође други иноплеменик, звани глад, гори од оних који су прешли, и сатвори свој други плен већи од првога, веома не волећи наш род.“¹⁵ После оваквих пустошења и страдања српску државу требало је што брже ојачати на све могуће начине, укључујући и верско-политичку пропаганду.

КУЛТ ВЛАДАРА СВЕТИТЕЉА И СРПСКА ДРЖАВНОСТ

У суштини сваке државне власти постоји непресушна потреба да буде поштована од поданика, непрекидно хваљена, величана и прослављана на безброј начина, чиме се потврђује њен легитимитет и неопходност постојања. У стварности све је могло да изгледа другачије, али се од непрекидног прослављања не би одустало. Потреба за прослављањем била је изражена и у средњовековним државама, али се то чинило на другачији начин него у антици или у модерно доба. У српским средњовековним државама пронађени су посебни облици прослављања власти, који су били усклађени са схватањима хришћанске цркве и материјалним могућностима. У свим хришћанским храмовима сла-

¹⁵ Доментијан, *Животој святоја Саве и святоја Симеона*, 302.

вило се име Господње, Господа Исуса Христа, Светог Духа, Богородице, хришћанских апостола, мученика и светитеља. Приликом оснивања и организовања хришћанске цркве „варварски“ народи нису у томе имали никаквог учешћа, па нису дали ни апостоле, нити мученике за хришћанску веру, па ни светитеље из својих редова. Њихов удео у свему томе био је једва приметан и несразмеран њиховом политичком утицају у средњем веку. Ова се констатација у потпуности односи на српски народ, који није дао свој допринос у периоду раног хришћанства. Неравноправност Срба са старијим хришћанским народима постајала је временом све приметнија, посебно од тренутка када су српске државе постале све снажније. Пролазиле су деценије и векови, а у редовима Срба ретко би се појавио светитељ, чији је култ прихваћен обично на малом простору. Такав је случај био и са дукљанским кнезом Јованом Владимиром.

Са појавом великог српског државника Стефана Немање, који је окупио све српске земље у једну државу, изузев Босне, чије су заслуге за православну цркву савременицима добро познате, а који је окончао своју политичку каријеру као обичан хиландарски монах, били су испуњени сви услови да се једна личност са признатим ауторитетом код свих Срба прогласи за светитеља и да његов култ буде прихваћен у свим српским земљама. Изгледа да је на томе његов син Сава брижљиво радио од тренутка када је Симеон Немања преминуо у Хиландару. Његова је сахрана обављена на најсвечанији начин и у присуству многобројних и најугледнијих светогорских монаха. Пре него што је сахрањен у припремљеном гробу, појали су уобичајене погребне песме монаси Срби, а када су се сакупили и монаси из осталих манастира, по Савиним речима „многи народи“, погребне песме „појали су прво Грци, потом Иверци (Грузини), затим Руси, после Руса Бугари, потом опет ми, његово стадо сакупљено“.¹⁶ Ови

¹⁶ Свети Сава, *Житије святоја Симеона*, 115.

подаци колико год да истичу организовану и планирану свечаност сахране, истовремено упозоравају да се богослужење у Хиландару већ од почетка вршило на српском језику. Све окупљене светогорске монахе Сава је задржао у Хиландару пуних девет дана и они су за упокојење свакодневно служили уобичајену службу. У начину на који је Сава описао смрт свога родитеља и у начину његове свечане сахране, наговештена је канонизација Симеона Немање.

Сам чин канонизације обављен је касније, тачније, када су Стефан Немањић и његов брат Вукан замолили Саву да очеве мошти пренесе из Хиландара у Србију, односно у Студеницу. Сава је пажљиво то учинио, утврдивши претходно да су мошти свете. Поводом тога он каже: „Отворих гроб блаженог старца, и нађох тело његово часно цело и неповређено“.¹⁷ Био је то најбољи знак да су у питању мошти једног светитеља. Пошто је утврђена ова чињеница, уследила је translација моштију, која је обавезни чин у канонизацији. Са моштима Светога Симеона његов син Сава стигао је у Хвосно, где су га сачекала браћа, велики жупан Стефан и велики кнез Вукан, са епископима, игуманима, многобројним монасима и што је за ову прилику битно, са својом властелом. Мошти Светога Симеона ношене су уз појање црквених песама, или како у његовом *Житију* пише: „а синови његови са свом државом примише га, радошћу радујући се и весељем веселећи се, сами носећи пречасно тело оца свога“.¹⁸ Пронели су га заиста на најсвечанији начин од Хвосна до Студенице. Часне мошти положене су у за то од раније „одређени му гроб“, 9. фебруара 1207. године.¹⁹ Била је то величанствена и необичајена црквена свечаност, каква до тада није виђена

¹⁷ Свети Сава, *н.г.*, 116.

¹⁸ Свети Сава, *н.г.*, 117; Б. Бојовић, *Краљевство и свештост*, 108–113.

¹⁹ Љ. Максимиовић, *О једини преноса Немањиних моштију у Србију*, ЗРВИ 24/25 (1986), 437–444. О Немањином гробу у Студеници, translацији, канонизацији и живопису који се односи на поменута збивања, испрпно: Д. Поповић, *Српски владарски гроб у средњем веку*, Београд 1992, 24–48.

у Србији, али истовремено и изузетно значајна политичка манифестација. Овом манифестацијом стављено је јасно на знање, како у земљи тако и у иностранству, да су се Немањини синови коначно измирили и да је обустављено свако непријатељство. Од још већег и далекосежног значаја била је чињеница да је Стефан Немања канонизован као Свети Симеон Мироточиви. На тај начин српски народ и српска држава добили су општеприхваћеног светитеља из своје средине и што је такође битно, светог родоначелника владајуће династије. На тај начин свети родоначелник династије уздигнут је на небеске висине, којег ће вековима прослављати православна црква у Србији, а са њим и све његове потомке, првенствено оне на престолу. Власт је заиста трајно осигурала начин да буде прослављана, а са тим истовремено и српска државност.

На гробу Светог Симеона према очекивању почела су да се дешавају „чуда“, најпре точење „светог мира“, а потом и други необични догађаји, од којих су посебно занимљива „чуда“ повезана са политичким животом тадашње Србије.²⁰ О њима испрпно пише Стефан Немањић у *Житију* свог оца. Догађаји који су се десили у првој деценији XIII века били су заиста драматични. Крсташи су 1204. године освојили Цариград и разорили Источно царство, које је вековима доминирало Балканским полуострвом, великим областима Италије, Азије и Африке. Поремећена је дотадашња равнотежа снага, посебно на Балканском полуострву. Србија није узела никаквог учешћа, нити је могла то да учини, у комадању Византије. Све се дешавало мимо ње, јер је у грађанском рату била разорена и исцрпена. Када су се прилике у Србији донекле средиле, изненада је погинуо бугарски цар Калојан 1207. године, што је отворило нову кризу, јер се његова др-

²⁰ За хронолошку неслагласност о точењу „мира“ види: Д. Поповић, *Српски владарски гроб у средњем веку*, 26. О точењу мира као „чуду“ види: Б. Бојовић, *Краљевство и свештост*, 113–120.

жава распала на неколико области. У једној од њих учврстио се рођак бугарског цара по имену Стрез уз помоћ српског великог жупана. Стефан Немањић је управо тада запосео Ниш са околином, Врање, долину Биначке Мораве, Призрен са околином, као и Полог. Он је ова освајања приписао Стефану Немањи, који је привремено држао поменуте крајеве, али их је изгубио после битке на Морави. Подршка коју је Стефан Немањић пружио Стрезу била је срачуната, јер се на тај начин спречавало поновно стварање велике бугарске државе. Но, и поред уложеног труда, због своје слабости, Србија се нашла у веома неповољном окружењу око 1214. године. Удружили су се најпре бугарски цар Борил и његов зет, латински цар Хенрик Фландријски, па су са војском пошли на Србију. Нашавши се у великој опасности, велики жупан се помолио Богу и обратио се посебном молбом Светоме Симеону, рекавши: „Не дај на радост непријатељима отачаства твојега“.²¹ Према наведеним речима, Србија се сматрала државом или отачаством Светога Симеона, коју је он дужан и као светитељ да заштити и одбрани. То се и догодило, пошто је Стефан Немањић успео да разбије војску својих непријатеља, али он је све заслуге приписао Светоме Симеону.

О Светом Симеону као заштитнику српске државе сачувана су занимљива обавештења у „чуду“ са Стрезом, која су описана неколико пута. Стефан Немањић је помагао Стрезу да се учврсти на власти, али он је прешао на страну његових непријатеља. Српски велики жупан покушавао је да га од тога одврати, па је у дипломатску мисију послао и свог брата Саву, тада старешину Студенице. Ова мисија није успела, али зато по речима Стефана Немањића: „Одмах помоћу пресвете Богородице и силом светог Симеона, који *подржава крејким гланом оџачасѣво своје*, би ово. Као што

²¹ Стефан Првовенчани, *Животъ святой Симеона*, 91; М. Благојевић, *Синдунца – манастир заштитника српске државе*, 57–60.

добропобедни и помоћливи и отачаствољубац Димитрије страсотрпац прободe цара [Калојана], рођака овога, и умори га злом смрћу, не дајући врећати отачаства својега, тако и овај мој свети господин [Симеон] помажући и чувајући отачаство своје, прободe овог злотвора [Стреза].“²² У подужем цитату саопштава се да Свети Симеон има исте особине као и Свети Димитрије, заштитник Солуна. Он је пре свега „отачаствољубац“, односно велики патриота, који крепким дланом подржава Србију. Бранећи је од непријатеља, погубио је Стрезу на исти начин као што је Свети Димитрије пробо копљем цара Калојана (1207). У стварности на Стрезу је извршен атентат у којем је убијен. Када је у питању заштита интереса српске државе, њен највећи заштитник на небу, Свети Симеон, не преза од тога да лиши живота огорчене непријатеље Србије, свакако на посредан начин и уз помоћ небеских сила.

Управо то се догодило и владару Епира, Михаилу I Анђелу, који је, искористивши заузетост Стефана Немањића на другој страни, освојио Скадар са околином. Српски велики жупан покушао је мирним путем да врати што му је отето, али је успех изостао. Потом се помолио Богу и у молитви обратио за помоћ Светом Симеону следећим речима: „Дођоше народи на достојање твоје и оскрнавише твоју свету цркву, слугу твог озлобише, трудећи се да твоје достојање узму“. После молитве која му је упућена Свети Симеон је притекао у помоћ на тај начин што је умолио Светога Ђорђа „кога узе себи за помоћника и победиоца над непријатељима, и као што Меркурије прободe нечастивог мучиоца Јулијана, тако и овај великомученик, умољен Светим Симеоном“²³ одузе живот епирском владару Михаилу I. Наведени случај је вишеструко занимљив јер се Светом Симеону приписују и нека овоземаљска својства. Он позива у помоћ Светога

²² Стефан Првовенчани, *н. г.*, 93; М. Благојевић, *н. г.*, 60, 61.

²³ Стефан Првовенчани, *н. г.*, 94; М. Благојевић, *н. г.*, 61.

Ђорђа, па обојица без устручавања лишавају живота непријатеља Србије, који угрожава њен интегритет. У стварности и владар Епира Михаило I и обласни господар Стрез, изгубили су живот у атентатима, које су извршили њихови дворани. Стефан Немањић помиње и друга „чуда“ Светога Симеона. Не задржавајући се дуже на њима, треба указати да је Свети Симеон био помоћник српском владару и у дипломатији, а такође и архиепископу Сави приликом тражења аутокефалности за цркву у Србији. Посматрано у целини, српска држава је са канонизацијом Светога Симеона добила свог националног светитеља и заштитника на небу, којем је припало достојно место међу хришћанским светитељима. Наглашен патриотизам овог светитеља је разумљив, због тога што је у животу био владар и господар Србије. Од њега се с разлогом очекивало да ће и као светитељ бранити своје отачаство, односно државу коју је створио. Према оваквим схватањима Србија је дело Светога Симеона и она као таква има сакрални карактер. Свако ко би напао Србију, угрозио би творевину једног светитеља, после чега је неминовно следила жестока казна. Са увођењем култа Светог Симеона и српска држава и тадашња династија добијају непосредног заштитника на небу, који ће их штитити и бранити заједно са осталим хришћанским светитељима. Оваква једноставна мисао била је блиска српском владару Стефану Немањићу, а такође и српској властели, која је веровала у заштиту Светог Симеона и осталих хришћанских светитеља. Према томе, са канонизацијом Светог Симеона и ширењем његовог култа, у српску државност уткан је један нов и необично значајан елеменат, који ће бити уклопљен и у етничку свест српског народа. Уношење нових чинилаца током средњег века, како у државност, тако и у етничку свест, вршено је полако али и темељно, пошто ће поменути чиниоци постати трајна тековина српског народа.

КРАЉЕВСКА КРУНА И АРХИЕПИСКОПСКО ДОСТОЈАНСТВО

Култ Светог Симеона Мироточивог посебно је негован у Студеници, где су почивале и његове мошти.²⁴ О томе је посебно водио рачуна Немањин најмлађи син Сава, тада старшина манастира, са достојанством архимандрита. Сава је остао у Србији на молбу свог брата Стефана, да би му помогао у уређивању унутрашњих прилика и вођењу државних послова. За време свог боравка у Студеници саставио је *Студенички титик* по узору на старији *Хиландарски титик*, али га је прилагодио средини у којој ће се примењивати. Студеница је уздигнута на ранг „првог“ манастира у српској држави, а њен старшина је „виши од свију игумана“ у Србији. За време свог боравка у Студеници, архимандрит Сава посветио је велику пажњу подизању храмова по Србији, којих није било много. Тамо где није постојала могућност да се црква сагради од камена, наређивао је да се сагради од дрвета, којег је било у изобиљу. Савина делатност у то време имала је за циљ потпунију хришћанизацију српског народа, па је у том погледу учинио много више него што је за достојанство архимандрита било предвиђено. Управо у то доба, нимало случајно, Стефан Немањић и Сава започели су са подизањем манастира Жиче, али је градња споро напредовала. Напоре са верском делатношћу, на молбу свог брата Стефана, архимандрит Сава је обављао и неке државничке послове, посебно у дипломатским преговорима са страним владарима у чему је имао и успеха.

У току прве деценије откако је Сава дошао у Студеницу, Србија је успела да се одбрани од непријатеља и сачува самосталност, као и да се донекле опорави од последица грађанског рата. Захваљујући томе, велики српски жупан успео је да наметне своју врховну власт удеоним кнежевинама и у Дукљу

²⁴ Д. Поповић, *Српски владарски пробој у средњем веку*, 24–47.

и у Захумљу. Поновно окупљање готово свих српских земаља, изузев Босне, омогућило је Стефану Немањићу да, са добрим изгледима на успех, затражи од папе краљевску круну. Приликом подношења таквог захтева подразумевало се признавање универзалне власти папе у хришћанском свету, којем је и владар Србије бар формално потчињен. Стефану Немањићу то није ни било тешко да учини, пошто је још почетком XIII века отказао сваку послушност другом претенденту на универзалну власт, византијском цару. Уосталом, некадашње Византије више није ни било, па се остатак грчких земаља окупио око Никеје у М. Азији и око Епира на Балканском полуострву. Пре него што је захтев поднет, српски велики жупан средно је своје односе са Епирском деспотовином, а пре тога је већ успоставио пријатељске и савезничке односе са Венецијом, која је имала премоћ у источном Медитерану. После женидбе са Аном, унуком млетачког дужда Енрика Дандола, Стефан Немањић је могао рачунати и на подршку Венеције код папе Хонорија III. Захваљујући овој подршци и стабилним приликама у Србији, испуњена је давнашња жеља српског великог жупана. Папа Хонорије III послао је Стефану Немањићу краљевски венац, односно круну, преко свог легата 1217. године, па је тада обављено и крунисање на свечан начин.²⁵ Било је то изузетно високо признање, а уједно и крупан политички успех српског владара и његове државе. Са добијањем краљевског венца, уз признавање универзалне папске власти која га није посебно оптерећивала, Стефан Немањић је у постојећој хијерархији држава и владара изједначен са осталим хришћанским краљевима, па је српској држави и на међународном плану признат суверенитет.

Краљевско достојанство припало је и српским владарима у Дукљу знатно раније (1077), али је оно било територијално

²⁵ За сва питања око добијања краљевске круне од папе, као и о догађајима који су томе претходили или следили, види: *Историја српског народа* I, 298–302 (Б. Ферјанчић).

ограничено на „Дукљу и Далмацију“ и персонално везано за династију Војиславића. За разлику од дукљанских краљева, Стефановим венцем биле су уоквирене све српске земље, изузев Босне. То је истакнуто и у његовој титулатури, где се каже да је он „велики краљ, намесни господин све српске земље и Диоклитије и Далмације и Травуније и Хумске Земље“.²⁶ На добијање круне од папе и крунисање посредством папског легата, није се касније радо гледало у високим круговима Српске православне цркве, која још 1217. године није била ни организована. Према Доментијановом писању, архиепископ Сава је послао епископа Методија у Рим код папе с молбом „да му пошаље благослов од светих апостола и од самога *блајословену круну*, да крунише свог брата на краљевство по првом отачаству краљевства њихова“.²⁷ Том приликом требало је још подсетити папу да Немањићима припада круна по праву „првог“ отачаства „краљевства њихова у којем се и отац њихов роди по божанственом смотрењу у месту званом Диоклетија, *које се зове велико краљевство од њојейка*“.²⁸ После окончане мисије – по Доментијану – епископ Методије донео је круну из Рима у Србију, па је архиепископ Сава на најсвечанији начин крунисао свог брата Стефана Првовенчаног у Жичи.²⁹ У свом излагању Доментијан је извршио малу али суштинску корекцију, да је крунисање Стефана Првовенчаног обавио Сава, а не папски легат. Монах Теодосије, млађи писац од Доментијана, уопште не помиње да је круна добијена из Рима, већ само детаљно описује како је архиепископ Сава крунисао свог брата. Став угледних и ортодоксних српских монаха је разумљив, јер је крунисање свих будућих српских

²⁶ С. Новаковић, *Законски сјоменици*, 586.

²⁷ Доментијан, *Животи свейога Саве и свейога Симеона*, 136, 137.

²⁸ Доментијан, *н. г.*, 137.

²⁹ Познато је да српски средњовековни писци саопштавају како је крунисање Стефана Првовенчаног обавио архиепископ Сава, а не папски легат. О текстовима српских писаца исцрпно: Б. Бојовић, *Краљевство и свейоси*, 146–154.

краљева обављао архиепископ Српске цркве. После добијања краљевског венца, Стефан Немањић је од савременика и потомака прозван „Првовенчани“, због тога што је био први владар из династије Немањића који је понео краљевску круну. Са добијањем краљевске круне порастао је углед српског владара у Србији и изван ње. Владарско достојанство Стефана Немањића било је својевремено увећано и добијањем високе византијске титуле севастократора, али га је баш та титула бар формално стављала у потчињен положај према византијском цару. У суштини Стефан Немањић је био суверен владар у својој држави, па је по угледу на византијске царе узео и титулу „самодршца“, која представља дословни превод царског епитета „автократор“.³⁰ Титула „самодршца“ не ставља у први план самодржавље српског владара у савременом значењу те речи, већ искључиво његову самосталност, односно сувереност, првенствено у односу на византијског цара. Од тог времена по правилу сви краљеви из династије Немањића уносе одредницу „самодржац“ у своју владарску титулатуру. Био је то потпуно нов елемент у српској државности, којим се истиче пуноћа владалачког суверенитета и на унутрашњем и на спољнополитичком плану.

Исте године када је Стефан Првовенчани постао краљ (1217), његов брат архимандрит Сава напустио је Србију и вратио се у Хиландар. Повлачење Савино на Свету Гору могло би се протумачити и његовим незадовољством, што се Стефан Првовенчани превише везује за Запад, а посебно за Рим. Можда у томе има и неке истине, али је у то време сарадња са Римом и Венецијом била за српску државу неопходна. Крсташи су 1204. године освојили Цариград, па су од освојених територија основали „Латинско царство“ са престоницом

³⁰ Г. Острогорски, *Автиократор и самодржац*, Глас САНУ 164 (1935), 142–160 (= Сабрана дела, књ. IV, Београд 1970, 321–338); С. Марјановић, *Владарска идеологија Немањића*, 60–69. У овој студији с разлогом се упозорава да је Стефан Немања био „самодржавни господин“, што је свакако тачно, али тек после 1180. године.

у Цариграду. Латинско царство било је опет састављено од вазалних, а у ствари самосталних, држава и државица, као што су Солунска краљевина, Атинско војводство, Ахајска кнежевина и друге државице. Од неосвојених византијских земаља организовано је у Малој Азији Никејско царство, а на Балканском полуострву Епирска држава. Обе су се грчке државе међу собом такмичиле која ће преузети улогу некадашње Византије. Нашавши се у окружењу неколико нових држава, Србија је била приморана да води опрезну политику и да тражи ослонац међу најмоћнијима и најутицајнијима. На Западу су то били Венеција и папа у Риму, док су у ближејем суседству избили у први план Епирска држава и Бугарска, такмичећи се међусобно за првенство на Балканском полуострву.

У тако сложеним околностима, проценивши прави третман, архимандрит Сава је готово изненадно отпутовао у Никеју, што опет посредно сведочи о присној сарадњи између Стефана Првовенчаног и брата му Саве. У Никеју се Сава упутио с јасним циљем, разрађеним планом и са поузданим обавештењима о добрим изгледима на успех. Никакве сметње нису се могле очекивати ни из Епирске деспотовине, нити из Никеје. Архимандрит Сава је допутовао у пратњи већег броја монаха из Хиландара и Свете Горе, па се обратио никејском цару Теодору I Ласкарису и васељенском патријарху Манојлу Сарантену Харитопулу с молбом да у Србији оснују посебну православну архиепископију. Ова је молба радо прихваћена, па је за архиепископа именован и освећен Сава Немањић.³¹ Нови српски архиепископ добро је проценио да ће избор будућих архиепископа бити скопчан с многобројним тешкоћама, па је замолио цара и патријарха да Српску архи-

³¹ Ст. Станојевић, *Свети Сава и независност српске цркве*, Глас САНУ 161 (1934), 199–251; Н. Радојчић, *Свети Сава и авиокефалност српске и бугарске цркве*, Глас САНУ 179 (1938), 177–258; Б. Ферјанчић, *Авиокефалност Српске цркве и Охридска архиепископија*, Сава Немањић – Свети Сава, 65–72.

епископију учине аутокефалном, што је такође прихваћено и учињено. Са добијањем аутокефалности, сви епископи из српске државе добили су право да из своје средине бирају и хиротонишу српског архиепископа, а да претходно не траже никакву сагласност ни од византијског цара, нити од васељенског патријарха. Поводом донете одлуке о аутокефалности, патријарх Манојло Сарантен је издао посебну исправу којом поставља „Саву као архиепископа свима српским и поморским земљама“, а то је значило да ће своју апостолску мисију вршити у српској држави. На целој државној територији он је имао духовну власт „над свим градовима и земљама, над митрополитима и епископима и поповима и ђаконима“.³² Са уздицањем архиепископије на степен аутокефалности, створене су могућности да се у оквирима православне екумене, а у политичким границама Србије, организује посебна Српска православна црква. Овај је догађај био од огромног значаја за даљу судбину српског народа, српске државе и посебно за развој српске државности. Тога су веома брзо постали свесни представници тадашње духовне елите, па су добијену аутокефалност изједначавали са добијањем краљевског венца. Монах Доментијан, који је био близак догађајима, истиче да је српска држава или „отацтво“, са добијањем краљевске круне, постало „самодржавно“, а да је са добијањем аутокефалности постало „самоосвећено“.³³ Значај једног и другог догађаја је изједначен, јер су самодржавност и самоосвећеност стављени у исту равн. Од тог времена у српској државности присутна су два битна и значајна чиниоца, политичка и црквена самосталност, чиме је и формално и суштински остварена највећа пуноћа суверенитета. Први чинилац – политичка самосталност – временом може бити разорен па и уништен, док

³² Доментијан, *Живојини светиоа Саве и светиоа Симеона*, 116.

³³ Доментијан наглашава да је после добијања аутокефалности српски архиепископ требало „да буде самоосвећен у отацтву његову, као што је [отацтво] и Божијом помоћу самодржавно“ (Доментијан, *н. г.*, 116).

за други, самосталну Српску православну цркву, не постоји временско ограничење, тако да ће она благотворно деловати на освежење и обнављање српске државности на свим просторима где живи српски народ.

СРПСКА АУТОКЕФАЛНА ЦРКВА У КРАЉЕВИНИ СРБИЈИ

Добијање аутокефалности и освећење архиепископа Саве у Никеји, представљали су само почетак организовања Српске православне цркве. Било је још много сложених послова које је требало обавити, као и политичких сметњи које је требало отклонити. Све до 1219. године највећи део српских земаља налазио се под духовном јурисдикцијом Охридске архиепископије, док су приморски крајеви били под јурисдикцијом католичких надбискупија у Дубровнику и Бару. Када је патријарх Манојло Сарантен посветио Саву за архиепископа „свима српским и поморским земљама“, он га је овластио да врши апостолску мисију „у сву васељену, што је област мога светитељства правоверне хришћанске вере“,³⁴ што је у конкретном случају значило да се целокупна територија тадашње државе Немањина изузима испод духовне јурисдикције охридског архиепископа и потчињава архиепископу Сави. Одлука васељенског патријарха није толико погађала барског и дубровачког надбискупа јер су били потчињени папи, колико тадашњег охридског архиепископа Димитрија Хоматијана. У то доба охридски архиепископ је уживао заштиту моћног епирског деспота Теодора I Анђела, чија се територија на северу граничила са Србијом. О томе се морало водити рачуна да не би дошло до оружаних сукоба између две државе. У том циљу благовремено су поведени преговори о успостав-

³⁴ Види нап. 32.

љању пријатељских и савезничких односа између српског и епирског двора. Преговори су окончани успехом, што је учвршћено женидбом Стефановог најстаријег сина Радослава са Аном, кћерком деспота Теодора. Брак је склопљен 1219. или 1220. године, па је Радослав одређен да буде наследник Стефана Првовенчаног.³⁵ Успостављање сродничких веза између два двора искључило је могућност да би деспот Теодор напао Србију с намером да пружи подршку Димитрију Хоматијану. После ових догађаја, охридском архиепископу остала је само могућност да се жали на поступке васељенског патријарха и српског архиепископа што нису поштовали његова права, али се тиме ништа није могло променити.³⁶

Окончавши свој боравак у Никеји, архиепископ Сава је кренуо за Србију, али је претходно посетио Хиландар и Свету Гору. У Хиландару је изабрао извештач брор најспособнијих монаха, који су били достојни да постану епископи или да обављају друге важне послове у Српској цркви. Новооснована архиепископија биле су неопходне добре богослужбене књиге, које су се могле пронаћи у Хиландару, Светој Гори и у Солуну. Овакве су књиге журно преписиване, па и умножаване. Од посебног значаја биле су тзв. „књиге законске“, које је морала да има свака епископија. Готових књига са таквом садржином, која би одговарала потребама Српске архиепископије, није било, па је због тога архиепископ Сава отпутовао у

³⁵ С. Кисас, *О времену склањања брака Стефана Радослава и Ане Комнине*, ЗРВИ 28 (1978), 131–139; Б. Ферјанчић и Љ. Максимовић, *Свети Сава и Србија између Ејира и Никеје*, Свети Сава у српској историји и традицији, изд. САНУ, Научни скупови, књ. 89, Београд 1998, 13–25.

³⁶ Г. Острогорски, *Писмо Димитрија Хоматијана св. Сави и одломак Хоматијановог писма патријарху Герману о Савином посвећивању*, Светосавски зборник 2, Београд 1938, 91–125 (= Сабрана дела, књ. 4, Београд 1969, 170–189); Б. Ферјанчић, *Авхиокефалности Српске цркве и Охридска архиепископија*, Сава Немањин – Свети Сава, 65–72; М. Петровић, *Историјско-правна ситуација Хоматијановог писма „Најпречаснијем међу монасима и сину великој жујани Србије кир Сави“*, Студенички типик и самосталност Српске цркве, Горњи Милановац 1986, 45–80, 158–162.

Солун, где се задржао неко време.³⁷ Овде су по свој прилици састављене „књиге законске“, боље познате као *Номоканон свейоја Саве*, односно као *Законоуравило* или *Законуравило*, које се у литератури помињу и као *Крмчија свейоја Саве*.³⁸ По садржини то су зборници царских или државних закона и црквених правила са тумачењима од стране угледних правника. „Књиге законске“ коришћене су као правни приручници најпре у Византији, а потом и у православним словенским државама. *Номоканон свейоја Саве* по много чему је специфичан, а посебно због тога што његове одредбе нису једноставно преузете и преведене са грчког на српски језик, већ је претходно извршен избор оних текстова за које се сматрало да се могу примењивати и у српској држави и у српској цркви. Приликом избора текстова доследно је спроведено идеолошко одређење, да се у односима између државе и цркве, као равноправних партнера, спроведе начело симфоније. Одредбе *Номоканона* не ограничавају суверена права владара у држави, нити пак цркву у њеној јурисдикцији. Искључује се свака превласт, пошто су и световна и духовна власт самосталне у свом делокругу, али и једна и друга теже истом циљу, односно, остваривању свега што ће бити добро и корисно за српски народ, државу, цркву, владара, династију, па према томе и за српску државност. Црква има право и обавезу моралног надзора над владарима, али нема право да их лишава власти, круне и престола, нити пак да организује неку активност у том правцу. У држави Немањина на тако се нешто није могло ни

³⁷ М. Живојиновић, *О боровцима свейоја Саве у Солуну*, Историјски часопис 24 (1977), 63–71.

³⁸ С. Троицки, *Црквено-јоилићичка идеологија Светосавске крмчије и Власијарева синџаје*, Глас САНУ 212 (1953), 155–206; Д. Богдановић, *Крмчија свейоја Саве*, Сава Немањин – Свети Сава, 91–99; М. Петровић, *О Законоуравилоу или Номоканону свейоја Саве*, Београд 1990; М. Петровић, *Законоуравило или Номоканон свейоја Саве*, Иловићки препис, Горњи Милановац 1991; V. J. Đurić, *La symphonie de l'Etat et de l'Eglise dans la peinture murale en Serbie médiévale*, Свети Сава у српској историји и традицији, 203–224.

помишљати. *Номоканон светиха Саве* био је од самог почетка приређен за конституисање аутокефалне цркве у сувереној српској држави. Са појавом и применом *Номоканона* двадесетих година XIII века, започет је процес завођења стабилног правног поретка и учвршћивање елемената правне државе у Србији. Сви православни житељи српске државе, укључујући и владара, били су обавезни да поштују „царске законе“ и „црквене прописе“, који су саопштени у *Номоканону*. Пре него што је *Номоканон* ушао у употребу, у Србији је правни поредак учвршћиван „законима“ из обичајног права, па и трговачким уговорима између српских владара и приморских градова. У овој врсти уговора зајемчена су првенствено права трговаца и пословних људи, па је све то имало неупоредиво мањи значај од одредаба *Номоканона*, које су се односиле на све становништво у српској држави.

Одредбе *Номоканона* не би се могле спроводити без црквене организације, компетентних кадрова и подршке државе. Било је то познато архиепископу Сави, па је по доласку у Србију одмах посетио свог брата Стефана Првовенчаног. Браћа су се договорили како да се реше најважнија питања о организацији Српске цркве, па и о томе где ће бити седиште Архиепископије. За седиште је одређена Жича, односно „Дом Спасов“, чију је градњу требало што брже привести крају. После завршених договора, архиепископ Сава је отишао у Студеницу, где се поклонио „гробу светог Симеона“, а онда је прве недеље на свечаној литургији посветио у достојанство многе „попове и ђаконе и подђаконе и чатце“.³⁹ Овим чином омасовљен је нижи свештенички кадар у Србији, који је био неопходан за чинодејствовање по црквама. Из Студенице је архиепископ Сава у пратњи својих ученика отишао у „Дом Спасов“ у велику архиепископију, „звану Жича“. Овде је изабрао између својих ученика најспособније и најдостојније, „који могу управљати људе по божанстве-

³⁹ Доментијан, *Животи светиха Саве и светиха Симеона*, 123.

ном закону и по предању светих апостола, и чувати указања светих богоносних отаца“.⁴⁰ У цитату саопштено је неколико значајних чињеница о организацији Српске цркве. За званично седиште „велике архиепископије“ одређена је Жича. Овде је архиепископ Сава освећењем увео у достојанство нове српске епископе, а затим је сваког епископа послао у одређену епархију, снабдевши их претходно „законским књигама“, односно *Номоканон*ом. Епархије су основане на тај начин што је цела територија српске државе „расписана“, односно подељена на веће територијалне целине, које ће се налазити под духовном јурисдикцијом епископа. Пре него што је Српска црква основана, на територији државе Немањина постојале су три епископије још од оснивања Охридске архиепископије. Биле су то епископије са седиштима у Расу, Призрену и Липљану. Призренски епископ није хтео да призна архиепископа Саву за свог старешину, па је напустио Призрен и склонио се код архиепископа Димитрија Хоматијана, док су епископи Раса и Липљана остали у својим местима и прихватили Саву као легитимног поглавара. Према сачуваним обавештењима територија под јурисдикцијом Српске цркве била је подељена на 10 епископија, односно епархија, док је једанаеста епархија била непосредно потчињена српском архиепископу.⁴¹

Поред три старе епископије: Рашке, Призренске и Липљанске, основано је још седам нових: Зетска, Хумска, Дабарска, Моравичка, Будимљанска, Хвостанска и Топличка. Свака епископија имала је посебан катедрални храм, своју саборну цркву, која је сматрана за седиште епископије. Са ширењем територије српске државе, на прелазу из XIII у XIV век, проширена је и територија под духовном јурисдикцијом Српске православне цркве, па је аналогно томе

⁴⁰ Доментијан, *н. г.*, 126.

⁴¹ Искрпно о организацији Српске цркве: М. Јанковић, *Епископије и митрополије Српске цркве у средњем веку*, Београд 1985, 17–33.

повећан и број епископија.⁴² За епископска седишта бирани су градови или места где се одвијао жив саобраћај, да би била доступна верницима и да би епископи што успешније обављали своју мисију. За успешно обављање епископских мисија била су неопходна и материјална средства, која је у то доба осигуравао владар већ приликом оснивања епископија. Извори материјалних средстава били су различити, а обично су то били земљопоседи са потчињеним земљорадницима и сточарима, који су сачињавали властелинство епископије. У улози господара властелинства редовно се појављује епископ.⁴³ Епископијама су често притицали приходи од уступљених царина, од солана или тргова соли, од рудника гвожђа или племенитих метала, рибњака, ловишта, пашњака и шума. Поред тога, епископи су остваривали одређене приходе и од парохијског свештенства, као што је „бир“ и „врховина“, као и од неких казни. Територије епархија биле су обично велике. Највећа по обиму била је по свој прилици Жичка епархија, која је била непосредно потчињена архиепископу, а обухватала је следеће жупе: Крушилницу, Мораву (Западну), Борач (Гружу), Расину, Лугомир, Левач, Белицу, Горњу и Доњу Лепеницу, као и још неке мање пределе.⁴⁴

Оснивање велике Жичке епархије, која обухвата десетак жупа, на крајњем североистоку српске државе, као и избор Жиче за седиште архиепископије, посредно сведоче о намерама и далековидости првог српског архиепископа. Прислањање граница ове епархије уз обалу Западне и Велике Мораве речито говори о томе да је архиепископ Сава издавао посебан значај описаном подручју, будући да је овде

⁴² М. Јанковић, *Епископије и митрополије Српске цркве у средњем веку*, 35–60.

⁴³ О властелинствима српских епископија види: М. Јанковић, *Епископије и митрополије Српске цркве у средњем веку*, 101–131.

⁴⁴ С. Новаковић, *Законски синоници*, 572, 573; Г. Шкриванић, *Жичко епархијско власелинство*, *Историјски часопис IV* (1954), 147–172.

непосредно вршио своју апостолску мисију. Савини погледи и схватања били су у много чему блиски или идентични схватањима Стефана Немање, који је упозорио своје савременике и сународнике да Поморавље треба да буде кичма српске државе. Архиепископ Сава је по свој прилици само другачијим средствима настојао да реализује далекосежне замисли свог родитеља, па је засновао своју епархију на простору, који ће и у ближој и у далекој будућности чинити средишни део Србије.

Организовање епархија свих епископија и избор њихових седишта обављени су брижљиво и са јасним циљевима. За седиште Зетске епископије изабран је манастир Арханђела Михаила на Превлаци у Боки Которској, па се оно тако налазило између Котора и Бара у којима су већинско становништво чинили католици, и, што је значајно, у Бару се налазила надбискупија, а у Котору бискупија. Нема сумње да је један од циљева Зетске епископије било учвршћивање православља на том простору, као и ограничавање католичке мисионарске делатности. Слична се напомена може учинити и за Хумску епископију са седиштем у Стону, док се опет седиште Дабарске епископије налазило у манастиру Св. Николе код Прибоја на граници према Босни, где се учврстила јеретичка „Црква босанска“. Мање сложен али веома одговоран посао морале су да обаве и све епископије у унутрашњости српске државе. Захваљујући солидној организацији Српске православне цркве, чије су епископије, манастири и парохије премрежиле територију целе српске државе, поједина села, катуни, жупе и „земље“ неће повезивати само политичка власт, јер је са чврстом црквеном организацијом започео процес успостављања нове и трајне духовне везе у српском народу, што ће утицати и на јачање српске државности.

СТАБИЛИЗОВАЊЕ ДИНАСТИЈЕ И СРПСКЕ НАЦИЈЕ

Откако је Стефан Првовенчани постао краљ, а његов брат Сава српски архиепископ, успостављена је најтешња сарадња између државе и цркве. Све што је било у интересу државе, користило је и Српској цркви, а што је опет одговарало потребама цркве, било је неопходно и за српску државу. Но, и поред овако тесне сарадње, Србија се није претворила у теократску државу, нити је краљевска власт наткрилила цркву. Уместо једног или другог, између политичке и духовне власти постојао је складан однос, што је опет погодно успостављању стабилног поретка у држави. Архиепископ Сава и Стефан Првовенчани настојали су да се успостављена стабилност одржи и после њихове смрти. У том циљу Стефан Првовенчани је благовремено одредио за свог наследника најстаријег сина Радослава, за којег већ 1219. године каже да је „по Божијој милости“ постао његов „намесник“, односно наследник.⁴⁵ Неколико година касније он упозорава да је свог сина првенца благословио „да буде краљ читаве ове државе“, тј. Србије.⁴⁶ Било је то познато и Доментијану, који пише да је Стефан Првовенчани непосредно пред смрт благословио „старијег сина Радослава, да он буде намесник после њега“.⁴⁷ Све ово али са више драматизације саопштава и Теодосије, према којем је архиепископ Сава указао свом брату Стефану да за наследника одреди сина Радослава. Стефан га је послушао, па је рекао: „Ја влашћу скиптра, а ти моли-

⁴⁵ Стефан Првовенчани, *Жички најћис*, Сабрани списи, 109; Д. Синдик, *Једна или две Жичке повеље?*, Историјски часопис 14–15 (1963–1965), 309–315; Д. Синдик, *О савладарству краља Стефана Радослава*, Историјски часопис 35 (1988), 23–29; Б. Ферјанчић, *Србија и византијски свет у првој половини XIII века (1204–1216)*, ЗРВИ 27–28 (1989), 123–126.

⁴⁶ Стефан Првовенчани, *Жички најћис*, Сабрани списи, 111. Види и нап. 45.

⁴⁷ Доментијан, *Живојшћ свейоа Саве и свейоа Симеона*, 149.

твама благослов“, што је значило да се по наредби и жељи старог владара и крунисањем уз чинодејствовање архиепископа, будући српски краљ уводи на легалан и легитиман начин у краљевско достојанство и власт.⁴⁸ Све је било испланирано до танчина да будући краљ из династије Немањића по начелима примогенитуре дође на власт без икаквих потреса.

Радослав је заиста и крунисан у Жичи, која је била предвиђена да се у њој крунишу сви будући српски краљеви и освећују сви српски архиепископи.⁴⁹ Крунисање Стефана Радослава обавио је архиепископ Сава према утврђеном церемонијалу, а који поближе описује Теодосије поводом крунисања Стефана Првовенчаног. У складу са својим погледима, по Теодосију је првог српског краља крунисао архиепископ Сава за време свечане литургије на Спасовдан, коју је служио у Жичи „са свима епископима и игуманима и са многим свештеницима“. Сава је у одређеном тренутку „када треба да се освећује“, увео будућег краља у олтар, где га је благословио, затим, огрнуо пурпурним огртачем (баграницом) и опакао скупоценим појасом који је украшен бисерима, а потом „венцем царства часну главу његову венчавши, и миром га помазавши, прогласи га за Богом самодржавна краља српског“.⁵⁰ Црквени ритуал је био и свечан и сложен, па је на присутне остављао снажан утисак. Цео церемонијал крунисања окончан је у цркви. Сви присутни и благородни и остали народ клањао се крунисаном и миропомазаном српском краљу, упу-

⁴⁸ Теодосије, *Житије свейоа Саве*, 157. Више о скиптру као владарској инсигнији: С. Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније и државна симболика у Србији од XIII до XV века*, 30, 31.

⁴⁹ О Жичи као храму у којем су крунисани први српски краљеви и посвећивани српски архиепископи, потпуније: Д. Поповић, *Српски владарски троб у средњем веку*, 43, 44.

⁵⁰ Теодосије, *Житије свейоа Саве*, 138. Упореди и: Н. Радочић, *Обред крунисања босанског краља Тврђка I*, Прилог историји крунисања српских владара у средњем веку, Посебна изд. САНУ, књ. 143, Београд 1948.

ђујући молитве за „дуг век од Бога, говорећи: Нека буде! Нека буде!“⁵¹ После изласка из цркве, сви присутни би седали за богату трпезу, јер је нови краљ приредио „веома богат пир“, како за властелу и епископе, тако и за „народ“ који се ту затекао. На крају гозбе сви присутни су још били и богато обдарени, али према свом друштвеном положају. Црквеним обредом крунисања, великом гозбом и богатим даровима, учвршћивала се приврженост најутицајнијих друштвених кругова новом српском владару. Према Доментијану, Стефан Првовенчани је после крунисања назван „самодржавни господин кир Стефан краљ“, уз додатак „свих српских и поморских земаља“.⁵² Овако обликована титулатура блиска је интитулацији краља Уроша I и његових наследника. За разлику од Доментијана, нешто млађи Теодосије саопштава да је архиепископ Сава прогласио Стефана „за Богом самодржавна краља српског“.⁵³

У наведеним титулатурама примећује се извесна разлика и слојевитост, што је последица времена у којем је краљевска титула обликована. За Стефана Првовенчаног поуздано се зна да се користио и опширном интитулацијом у којој се истиче да је он краљ „све српске земље и Диоклиције и Далмације и Травуније и Хумске Земље“, али се зато потписивао као „Стефан по милости Божијој венчани краљ и самодржац све српске земље и поморске“.⁵⁴ Слично је чинио и његов син краљ Владислав, међутим, у неким случајевима он се потписивао као „Стефан Владислав помоћу Божијом краљ српски“, па је и у интитулацији истицао да је „милошћу Божијом краљ српски“.⁵⁵ Ове ситне и наизглед безначајне промене у титулама првих српских краљева откривају да се политичка мисао у

српској држави брзо развијала. Српски краљеви су пре свега господари и владари одређених „земаља“, најпре „све српске земље“, а онда и приморских области: Дукље, Далмације, Травуније и Захумља, краће „српских и поморских земаља“. Но, и поред тога, титула Стефана Владислава открива да он није само краљ појединих „земаља“, већ да је истовремено и *краљ српски*. Употребом овог израза ставља се у први план етничко обележје и владара и државе. У свим горепомнутим „земаљама“ живе Срби, који имају свог краља. После ове констатације нема никакве сумње да је у држави Немањића, већ у првој половини XIII века, снажно истакнут њен национални карактер, а са тим је истовремено стављена у први план и српска државност.

Српска православна црква и духовна елита заслужни су за постепено грађење нераскидивих веза између државе, династије Немањића и најширих слојева српског народа. Обично се сматра да у свим средњовековним државама Европе постоји непосредна комуникација између владара на једној и властеле на другој страни, којој се могу придружити и најистакнутији представници цркве. Ова је констатација у основи тачна, али не исказује пуну истину. Српска православна црква је по природи свог опредељења увек водила бригу о душама целокупног становништва у држави Немањића, а првенствено и највише о православним Србима. Средњовековни писци, Доментијан, Теодосије и други, оставили су о томе драгоцену сведочанства. Описујући мисионарску делатност Светога Саве и Светога Симеона, Доментијан упозорава на њихов циљ да Богу „предају чеда свога отачаства, која су процвала разним цветовима, добром вером и чистотом богољубља, и да му припреме савршен народ, наоружан истинитим покајањем“.⁵⁶ У наведеном цитату не помињу се само властела или повлашћени слојеви друштва, већ „чеда отачаства“, под којима се подразумева сав српски народ. Свети Сава и Свети

⁵¹ Теодосије, *Житије светјој Саве*, 138.

⁵² Доментијан, *Животиј светјој Саве и светјој Симеона*, 138.

⁵³ Теодосије, *Житије светјој Саве*, 138.

⁵⁴ Стефан Првовенчани, *Повеља манасџиру Светје Богородице на Мљешу*, Сабрани списи, 117, 118; С. Новаковић, *Законски сјоменици*, 586, 587.

⁵⁵ Љ. Стојановић, *Сјаре српске повеље и писма* I/1, 16.

⁵⁶ Доментијан, *Животиј светјој Саве и светјој Симеона*, 92.

Симеон припремали су своје саплеменике да у хришћанској побожности постану „савршен народ“. За остваривање таквог циља, архиепископ Сава морао је најпре да разграна црквену хијерархију, па је поставио једне „за светитеље и учитеље умних стада, друге јави сваком богољубљу, треће научи сваком правоверју, сазда многе манастире, и породи многе зборове доброверних чрнаца Духом Светим, и научи побожности све по свом отачаству“.⁵⁷ Из наведеног цитата јасно се види да „савршени народ“ има своје епископе или „учитеље“, затим, побожне монахе, и што је битно, да је сав српски народ „научен сваком правоверју“, односно православљу и да је побожан. После ових констатација, од стварања „савршеног народа“ па до настанка „изабраног народа“ само је један корак.⁵⁸ Овакву идеју вешто је разрадио и образложио Доментијан, користећи личности из Старог завета. Према његовом казивању, Сава је својим писмом позвао Симеона Немању да из Студенице дође на Свету Гору. У писму га је подсетио како је „прекрасни Јосиф“ доспео у Египат, па је тамо због сина отишао с бројним потомством и његов отац Јаков, Божији изабраник који је назван Израил. По томе су сви Јаковљеви синови и потомци названи „синови Израилеви“ или „Израилци“, односно избраници Божији. У писму даље Сава објашњава Симеону Немању, пошто је Бог одлучио „да у теби прослави своја чудеса и да се назовеш *дрући нови Израил*, и обновив чеда твоја Духом Светим, и паства твоја Богом узравставши назваће се *изабрање Божије*“.⁵⁹ На тај начин Свети Сава је прорекао српском народу да ће постати „*изабрани народ*“, али тек пошто Симеон Немања дође на Свету Гору, да би

⁵⁷ Доментијан, н. г., 38.

⁵⁸ О Србима као „изабраном“ и „савршеном“ народу исцрпно: М. Благојевић, *О националним и државним интересима у делима Доментијана – Срби избрани народ*, Историјски гласник 1–2 (1994), 15–28; Исти, *Немањини и Лазаревићи и српска средњовековна државност*, Београд 2004, 115–132.

⁵⁹ Доментијан, *Животи светиоа Саве и светиоа Симеона*, 54.

потом сви Срби били християнизовани и приведени православљу. Све што је Свети Сава прорекао то се и обистинило. Према даљем Доментијановом образовању, други или нови Израил узео је првенство „првом“ Израилу, због тога што је у потпуности прихватио православље. Истакнути монах и учени теолог писао је са великом љубављу и неизмерним поштовањем о првим српским светитељима, а истовремено и о народу из којег је поникао. Он је на основу констатација преузетих из Библије вешто градио теоријску основу на којој је могла да се обликује и учвршћује етничка свест српског народа, његово духовно биће, а истовремено и његова државност. Образложењем да је српски народ стекао право да се назове „новим Израилем“ или „изабраним народом“, уздигнуто је национално самопоштовање до највиших могућих висина, попримивши сакрални карактер. Овакво схватање није имао само Доментијан. Он је по свој прилици био само најбољи тумач оних ставова, које је заступала тадашња духовна елита, а пре свега званична Српска црква. У једном запису из 1319. године тадашњи архиепископ Никодим пореди Немању са Адамом, односно како се појавио нови Адам у лику „светога нашега господина Симеона и новог мироточца у *новорођеном Израилу*, *ишћо ће рећи у српској земљи*“.⁶⁰ У констатацији архиепископа Никодима саопштен је уједно и званични став Српске цркве, према којем се „нови“ или „новорођени Израил“ изједначује са „српском земљом“, односно државом Србијом. У „новорођеном Израилу“ живе православни Срби као „изабрани народ“. На овакав или сличан начин Српска црква је уливала народу самопоштовање, не дајући првенство другим народима, везујући истовремено српску државност за српски православни народ и српску земљу.

⁶⁰ Љ. Стојановић, *Ситари српски записи и најписи* I, Београд 1902, 22, број 52; М. Благојевић, *О националним и државним интересима у делима Доментијана – Срби избрани народ*, 20, 21; Исти, *Немањини и Лазаревићи*, 122–123.

УЧВРЋИВАЊЕ МЕЂУНАРОДНОГ ПОЛОЖАЈА СРПСКЕ КРАЉЕВИНЕ И ЦРКВЕ

Политичке идеје које је прихватила и развијала српска духовна елита, често су се сукобљавале са суровом политичком стварношћу. Најстарији син Стефана Првовенчаног, краљ Стефан Радослав (1228–1234), ступио је на престо без икакве опозиције, пошто га је отац још за живота одредио за свог наследника. То још увек није значило да ће властела, па и црква, слепо ићи за својим краљем, не водећи рачуна о личним и државним интересима. Уколико би спољнополитичка оријентација владара претрпела неуспех и тиме угрозила српску државу, властела је проналазила начине да таквог владара уклони са престола и доведе другог, али обавезно из династије Немањића. Такав се случај догодио и синовима Стефана Првовенчаног. Краљ Стефан Радослав је као зет цара Теодора I Анђела следио његову политику, уживајући истовремено подршку моћне епирске државе, што је његовом положају давало већу сигурност. Будући да је Радослав по мајци био Грк и притом ожењен Гркињом, осећао се да више припада грчком него српском народу, па се чак и потписивао на грчком као „Стефан Дука“. У ослањању на Грке и Епирце он је ишао толико далеко да је за верска питања тражио мишљење охридског архиепископа Димитрија Хоматијана, који је био у сукобу са српским архиепископом Савом, стрицем краља Радослава. Његовим понашањем није могао бити задовољан српски архиепископ, а још мање српска властела.⁶¹

Настојећи да у границама својих могућности заштити интересе Српске цркве и да задовољи своје душевне потребе, архиепископ Сава је отпутовао из Србије у Јерусалим. Као и увек, он је све своје радње усмеравао на добро цркве, наро-

⁶¹ Б. Ферјанчић, *Србија и византијски свет у првој половини XIII века*, 123–139.

да, државе и династије. У Јерусалиму је успоставио трајну сарадњу са јерусалимским патријархом, једним од четворице најстаријих патријарха међу православним хришћанима, па је тиме истовремено ојачао положај Српске цркве. Сава се није тиме задовољио, већ је својим посетама представио Српску аутокефалну цркву најугледнијим монашким заједницама у Јерусалиму и његовој околини, а посебно монасима манастира Светог Саве Освећеног, који му је био узор и чије је име носио.⁶² Из Јерусалима архиепископ Сава је отпутовао у Никеју и посетио цара Јована III Ватаца (1222–1254). Била је то његова дипломатска мисија о чијој се садржини мало шта зна, да би из Никеје дошао на Свету Гору. Отуда је отпутовао за Солун, где се састао са царем Теодором I Анђелом са којим је водио дуже разговоре. Посета двојици царева, претендената на византијски престо, није била само куртоазног карактера, већ је у питању дипломатска мисија са одређеним циљем, који се укратко може свести на намеру да се што чвршће осигура међународни положај и српске државе и српске цркве.⁶³

Ускоро после Савиног повратка у Србију, краљ Радослав је остао без подршке свог таста цара Теодора I Анђела, који је тешко поражен код Клокотнице (1230) од бугарског цара Јована II Асена. У новим околностима Радослав се није добро снашао, па га је властела збацила са престола и довела

⁶² Доментијан, *Животни светиога Саве и светиога Симеона*, 151–161; Б. Ферјанчић, *Србија и византијски свет*, 136–139. О одласку Светог Саве у Јерусалим и обиласку светих места испрпно: М. Марковић, *Прво йшовање светиога Саве у Палестину*, Београд 2009, 11–93. Аутор је покушао да докаже како архиепископ Сава није ни долазио у Никеју, већ само у Нимфеј, што је могуће, а посебно због тога што раздаљина копном између Фокеје и Никеје износи 400 km. Подсећамо да је архиепископ Сава тешко подносио пловидбу и да се радо опредељивао да путе копно ако је то могуће. Враћајући се по други пут из Цариграда, путовао је копном од Антиохије па дуж јужне обале М. Азије, што је знатно дуже од 400 km, а потом од Месембрије на Црном Мору до Трнова у унутрашњости Бугарске.

⁶³ Доментијан, *Животни светиога Саве и светиога Симеона*, 161–166.

на власт његовог млађег брата, краља Стефана Владислава (1234–1243). Крунисање је обавио на свечан начин архиепископ Сава, мада се у начелу није слагао са насилним рушењем легитимног краља.⁶⁴ Од Стефана Владислава српска властела је очекивала да ће успешније штитити државне интересе него његов претходник, пошто је био ожењен кћерком тада моћног бугарског цара Јована II Асена (1218–1241). Убрзо после ових догађаја архиепископ Сава се добровољно одрекао старешинства над Српском црквом. Не препуштајући ништа случају, благовремено је изабрао за свог наследника способног и блиског сарадника и ученика Арсенија, који је потицао из угледне властеоске породице из Срема. Поводом тог важног догађаја сазван је државни сабор у Жичи, на којем су били присутни краљ Владислав, сви истакнути представници Српске цркве и најугледније српске велможе. У манастирском храму архиепископ Сава, са свим српским епископима, одржао је свечано богослужење и осветио Арсенија I (1234–1263) за „архиепископа све српске земље“.⁶⁵ На тај начин утврђена су општа начела како убудуће треба бирати и постављати српске архиепископе.

Оставивши на архиепископском престолу достојног и способног наследника, Свети Сава је одлучио да и по други пут посети Јерусалим и Света места у којима није био. Пут га је водио из Србије преко Будве за Бриндизи, а одатле даље бродом до Палестине. Најпре је посетио Јерусалим и јерусалимског патријарха, па је отуда отпутовао за Александрију. Овде је посетио Александријску патријаршију и патријарха. Обилазио је монахе по манастирима у пустињским пределима Египта, посебно у „Либији“. Стигао је и до Тебе у Египту и „у

⁶⁴ К. Јиречек, *Историја Срба I*, 173–176; Љ. Јухас, *Краљ Владислав у српској средњовековној књижевности*, Милешева у историји српског народа, Научни скупови САНУ, књ. 38, Београд 1987, 17–25.

⁶⁵ Доментијан, *Животи свейога Саве и свейога Симеона*, 177; Архиепископ Данило II, *Животи краљева и архиепископа српских*, превео Л. Мирковић, Београд 1935, 189.

Црну Гору [у Египту], у којој манастири имају скитски образ [начин], и свете мужеве који живе у њима по два или три⁶⁶. Приликом ових посета Свети Сава је желео да се упозна са организацијом хришћанске цркве и монаштва у Египту, али истовремено и да овој средини представи Српску аутокефалну цркву. Вративши се из Александрије у Јерусалим, Сава је још једном отпутовао за Египат, па је најпре посетио Каиро, тадашњи „Велики Вавилон“, а затим манастире и монахе на Синајском полуострву. После обиласка Светих места на Синају, вратио се у Јерусалим, па је отуда отпутовао у Антиохију, где се налазило седиште једне од четири старе патријаршије. Овде га је веома лепо примио антиохијски патријарх, што је најсигурнији знак да подржава постојање и деловање Српске аутокефалне цркве.⁶⁷ Обилазећи старе православне патријаршије и Света места, архиепископ Сава је свуда набављао мошти хришћанских светитеља и куповао многе ствари, које су недостајале Српској цркви. Из Антиохије пут га је водио за Цариград и даље у бугарску престоницу Трново. Архиепископ Сава је овде посетио цара Јована II Асена и бугарског патријарха Јоакима, који су га дочекали са највећим почастима.⁶⁸ Но он је већ тада био телесно исцрпен од строгог монашког живота, дугог и далеког путовања, које његове године више нису могле да поднесу. У Трнову се тешко разболео да би убрзо преминуо 14. јануара 1236. године (по данашњем календару 27. јануара). У Трнову је и сахрањен на најсвечанији начин у манастиру Четрдесет мученика. Идуће године краљ Владислав је успео и поред опирања бугарског цара, патријарха, свештенства и бољара, да пренесе часне мошти Светог Саве у своју задужбину, манастир Милешеву.⁶⁹

⁶⁶ Доментијан, *Животи свейога Саве и свейога Симеона*, 188.

⁶⁷ Доментијан, *н. г.*, 201.

⁶⁸ И. Дујчев, *Свети Сава у бугарској историји*, Сава Немањин – Свети Сава, 448–451.

⁶⁹ Р. Маринковић, *Доментијанов опис преноса моштију свейога Саве из Трнова у Милешеву*, Сава Немањин – Свети Сава, 121–135.

Савременицима је било добро познато шта је све архиепископ Сава учинио за Српску цркву, државу, династију и цео српски народ, па је још за његовог живота почео да се успоставља култ Светога Саве. После translације његових моштију из Трнова у Милешеву (1237), канонизација Светога Саве је и формално окончана, али његово „Житије“ није брзо написано како би се очекивало.⁷⁰ На ову су појаву утицали различити чиниоци, па и спољнополитичко окружење тадашње Србије. Краљ Владислав је веома много поштовао свог стрица, али се превише ослањао на свог таста цара Јована II Асена, што није увек одговарало интересима српске властеле. Пошто је Јован II Асен умро 1241, а Татари страховито опустошили Бугарску 1242. године и претворили је у свог вазала, положај краља Владислава био је озбиљно пољуљан. Шта се све тада догађало у Србији, остаје непознато, али је сасвим извесно да је извршена смена на престолу. Уместо Стефана Владислава, српски краљ је постао његов млађи брат Стефан Урош I (1243–1276). Промену је извршила српска властела, којој више није био потребан владар који ужива заштиту неког моћног суседа, већ краљ са претежним ослоном на снагу и оружје домаће властеле.⁷¹ До половине XIII века дошло је до видљивих промена у унутрашњем животу српске државе, посебно на економском плану, па је властела постала и богатија и моћнија. Промене су биле видљиве и у спољнополитичком окружењу. Четрдесетих година XIII века у суседству Србије није постојала ниједна држава која би угрожавала њену самосталност, што није значило да у наредних 10–20 година неће доћи до осетнијих промена.

Односи између краља Уроша I и његовог брата Владислава брзо су сређени, тако да је између њих успостављена дуготрајна и блиска сарадња. Захваљујући сређеним одно-

⁷⁰ Д. Поповић, *Српски владарски проб у средњем веку*, 48–60.

⁷¹ О владавини краља Уроша I, види: *Историја српског народа I*, 341–356 (С. Ђирковић).

сима у држави, краљ Урош је могао половином XIII века да укине удео кнежевине и у Зети и у Захумљу. Изгледало је да је централизација власти остварена у потпуности, тим пре што је и економска снага српског краља порасла. Захваљујући развоју рударства и трговине, у краљеву благајну почеле су да се сливају све веће количине племенитих метала и све веће суме новца. Но, и поред свега, започети процес централизације није спроведен до краја. На заустављање започетог процеса утицао је сукоб између краља Уроша I и његовог сина Драгутина, који је био ожењен угарском принцезом Кателином. Приликом склапања овог брака преузета је и обавеза да ће Драгутин, по угледу на угарске „младе краљеве“, односно престолонаследнике, добити и део српске државе на управу и господарство. То се ипак није догодило, па је Драгутин уз помоћ из Угарске и својих присталица збацио свог оца с престола и преузео врховну власт у Србији.

Одмах по преузимању власти, краљ Стефан Драгутин (1276–1282) уступио је својој мајци, краљици Јелени, Зету, Требиње, затим, крајеве око Плава и Ибра.⁷² Тада је вероватно и Драгутинов брат Милутин добио посебну област на управљање и господарство. На тај начин српска држава је опет распарчана на две или три управно-политичке целине, што је слабило српску државност. Једном раскомаданом државном територијом тешко се поново састављала. Српска држава се још више поделила после Драгутиновог силаска с власти (1282). Он је у ствари био приморан да се одрекне престола из више разлога, а највише због тога што српска властела није била задовољна Драгутиновим чврстим везама са Угарском. Незадовољна је била и Црква, због Драгутиновог насилног преотимања престола од свог оца. Ови и други разлози приморали су Стефана Драгутина да се добровољно одрекне престола. Обично се као непосредни повод наводи Драгутинов пад с коња и тешка повреда ноге, односно не-

⁷² *Историја Црне Горе II/1*, 46–61 (С. Ђирковић).

способност за вршење војне службе. Но, то је само један од више разлога.

Добровољно одрицање краља Драгутина од врховне власти довело је до нове поделе српске државе. Краљица Јелена је задржала све своје територије, док је краљ Драгутин добио део српске државе који се простире северније од Западне Мораве до граница са Угарском.⁷³ Њему су припале жупа Дабар, односно подручје око Прибоја, као и жупа Моравица, односно крај око Ариља. Бивши српски краљ добио је 1284. године од угарског краља Београд и Мачву, а у северној Босни бановину Усору и Соли. На тај начин територија под Драгутиновом влашћу мало је заостајала по величини за територијом под непосредном влашћу краља Милутина (1282–1321). Подељена српска држава на три дела могла је ипак бити ефикасна под условом да између краљице Јелене и њених синова влада слога и да постоји сарадња, што се и догодило у прве две деценије. Захваљујући таквој сарадњи, посебно са Драгутином, краљ Милутин је за кратко време успео да освоји од Византије град Скопље са околином, жупу Полог, Овче Поље, Злетово, Пијанец, затим, Кичево, Дебар и Пореч. Неколико година касније (1291), браћа Милутин и Драгутин протерали су из Кучева и Браничева бугарске великаше Дрмана и Куделина, па су освојили и њихово главно упориште град Ждрело на Млави.⁷⁴ Била су то знатнија освајања после Стефана Немање, па је на тај начин српска држава стекла нове земље и на југу и на североистоку, што је

⁷³ М. Динић, *Обласи краља Драгутина после Дежева*, Глас САНУ 203 (1951), 61–82; Исти, *Однос између краља Милутина и Драгутина*, ЗРВИ 3 (1956), 49–82. Краљ Драгутин се одрекао престола на сабору у Дежеву, али је у науци остало отворено питање његове краљевске титуле. О том проблему посебно: С. Марјановић-Душанић, *Влагарска идеологија Немањина*, 118–128.

⁷⁴ *Историја српског народа I*, 437–445 (Љ. Максимовић); М. Благојевић, *Српско краљевство и „државе“ у делу Данила II*, Архепископ Данило II и његово доба, Научни скупови САНУ, књ. 58, Београд 1991, 141, 147.

још више увећало моћ српских владара. Подељеност српске државе на три велике територијално политичке целине испунила је своју слабост почетком XIV века. Тада је дошло до размимоилажења у спољнополитичкој оријентацији између краља Милутина и Драгутина, што је довело до грађанског рата који је с прекидима потрајао око 10 година. У конкретном случају, краљ Милутин се измирио са византијским царем Андроником II Палеологом и оженио његовом кћерком Симонидом, што није одговарало интересима бившег краља Драгутина, који се ослањао на Угарску.⁷⁵

Водећи вешто и ратне операције и дипломатске акције, краљ Милутин је изашао као победник из дуготрајног оружаног сукоба.⁷⁶ За све то време територија српске државе била је подељена на три политичке целине. До промене је ипак дошло у Зети, где је 1306. године уместо краљице Јелене дошао Милутинов син Стефан. Он је управљао Зетом и Требињем у својству „младог краља“, односно потенцијалног наследника престола, али када се краљ Милутин измирио са братом Драгутином, Стефану је запретила опасност да изгуби статус престолонаследника. То је утицало на то да се побуни против оца, али је побуна угушена, па је Стефан затворен, кажњен ослепљењем и прогнан у Цариград (1314). После ових догађаја Зетом је неколико година управљао краљев делегат у својству „општег кефалије“.⁷⁷ Северним деловима српске државе, укључујући и Браничево, господарио је Драгутин све до своје смрти (1316), па су створени услови да се у овим крајевима учврсте на власти његови синови. То се ипак није остварило у потпуности, пошто је краљ Милутин, после Драгутинове смрти, затворио његовог сина Владислава и први

⁷⁵ *Историја српског народа I*, 446–448 (Љ. Максимовић).

⁷⁶ *Историја српског народа I*, 449–461 (С. Ћирковић).

⁷⁷ М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, 250, 251. О положају Милутиновог потенцијалног наследника и сина Стефана у Зети, види: С. Марјановић-Душанић, *Свети краљ, култи Стефана Дечанског*, Београд 2007, 216–239.

пут у својој дугогодишњој владавини самостално загосподарио целокупном територијом српске државе. Овај период Милутинове владавине био је кратак и трајао је између 1316. и 1321. године.

Смрт краља Милутина (1321) означила је и почетак борбе за престо, из које је као победник изашао његов најстарији син Стефан. Он се нешто пре очеве смрти вратио из Цариграда, па је са Милутиновим допуштењем боравио у жупи Будимљу. Испоставило се, међутим, да губитак његовог вида није био потпун, што му је омогућило да узме учешће у борби за круну.⁷⁸ Најпре је победио свог полубрата Константина, а потом и Драгутиновог сина Владислава, који се претходно избавио из заробљеништва. Вишегодишња борба за власт ослабила је међународни положај Србије и ауторитет српског краља. Моћна властела са поседима у пограничним крајевима, као браћа Бранивојевић у Захумљу, потпуно се осамосталила, што је угрозило целовитост српске државе. Учврстивши се на власти и сређујући унутрашње стање у земљи, краљ Стефан Дечански (1321–1331) предао је Зету са Требињем на управу свом сину Душану као „младом краљу“. На тај је начин у државним оквирима обновљена посебна територијално-политичка целина, којом је господарио „млади краљ“ са широким овлашћењима. Стефану Дечанском пошло је за руком, не само да се учврсти на власти и да среди стање у земљи, већ и да са успехом сузбије све нападе спољних непријатеља. Његова војска нанела је тежак пораз Бугарима 1330. године код Велбужда, а неколико месеци касније и Византинцима, док је опет „млади краљ“ Душан пре битке код Велбужда зауставио нападе босанског бана Стефана II Котроманића. После свих ових догађаја Србија је доказала да је постала најјача држава на Балканском полуострву. За њено политичко снажење,

⁷⁸ О догађајима у Србији за време Стефана Дечанског види: *Историја српског народа* I, 496–510 (С. Ђирковић); С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 55–60.

јединство и хомогенизацију бринули су се пре свега владари из династије Немањића уз подршку одане и верне властеле, а посебно уз непрекидну, широку и свестрану подршку Српске православне цркве. У том погледу била је непосредно ангажована духовна елита, али насупрот тежњама владара, цркве и елите, деловали су истовремено и разарајући чиниоци, који су били уграђени у темеље феудалног друштва, слабећи јединство српске државе, хомогенизацију српског народа и угрожавајући непрекидно српску државност. У дугој владавини Немањића однос између једних и других чинилаца био је углавном уравнотежен. Врховна власт је успевала да обузда центрифугалне силе, а тиме и да омогући непрекидно снажење српске државности. Управо у том периоду, духовној елити је пошло за руком да уз помоћ расположивих средстава унесе нове чиниоце у етничку свест српског народа и српску државност, са дуготрајним дејством.

КАНОНИЗАЦИЈА СРПСКИХ КРАЉЕВА

Отако је канонизован Стефан Немања – Свети Симеон Мироточиви – пронађен је начин да се непрекидно појачава углед династије Немањића.⁷⁹ Канонизација српских владара вршена је ипак по неком систему, а не произвољно, као што то на први мах изгледа. Свети Сава канонизовао је не само свог оца, Симеона Немању, већ и свог брата Стефана Првовенчаног, који је пред смрт постао монах Симон. Канонизацијом Стефана Првовенчаног осигуран је на најефикаснији начин положај његових синова, као потенцијалних краљева Србије, док је истовремено искључена свака могућност да краљевска круна припадне потомцима најстаријег Немањиног сина

⁷⁹ О култовима Срба светитеља посебно: Ј. Павловић, *Култови лица код Срба и Македонаца*, Смедерево 1965.

Вукана. После смрти Стефан Првовенчани, односно монах Симон, сахрањен је најпре у Студеници, а онда је архиепископ Сава пренео његове „свете мошти“ у Жичу, „у велику архиепископију“, где и „данас лежи телом сав неповредим“.⁸⁰ Сви цитирани изрази сведоче да је извршена транслација и окончана канонизација првог српског краља, монаха Симона. Поступак архиепископа Саве био је дубоко промишљен, јер је култ првог српског краља успостављен у Жичи, где је убудуће требало да се крунишу сви српски краљеви и освећују српски архиепископи. Према томе извршена канонизација имала је колико верску толико и политичку димензију. Утемељивање култа првог српског краља позитивно је деловало на снажење српске државности. Од тог времена његове мошти су представљале не само велику светињу, већ и највећу политичку драгоценост српског народа. Отуда и не представља велико изненађење то што су за време Турака мошти Стефана Првовенчаног преносене 15–20 пута да би се сачувале. Биле су оне најочигледнији доказ да је српски народ имао и своју државу и свог краља у далекој прошлости.⁸¹

После канонизације Стефана Првовенчаног сужене су могућности српској властели да бира и доводи нове краљеве. Она је могла да се опредељује једино за синове Стефана Првовенчаног, што је и чинила, доводећи на престо најпре Радослава, затим, Владислава и најзад, Уроша, али црква ниједног од њих није канонизовала. За тако нешто није постојала политичка потреба, а како изгледа ни верска оправданост. Потпуно другачије околности настале су у доба краља Милутина и Драгутина, синова краља Уроша I. Оба брата ревносно су помагала Српску православну цркву. Краљ Милутин је, према неким рачунањима, подигао 40 нових цркава. Међу њима се посебно истичу: Бањска, Грачаница, Хиландар, Богородица Љевишка у Призрену. Било би и ово довољно да му црква

⁸⁰ Доментијан, *Животни светлост Саве и светлост Симеона*, 148.

⁸¹ Д. Поповић, *Српски владарски проб у средњем веку*, 42–44.

искаже посебно поштовање. Краљ Драгутин је такође градио манастире и цркве, а притом је био необично побожан, па је живео као прави аскета. Но, и поред тога, црква је одлучила да канонизује само краља Милутина, а не и Драгутина. Према писању архиепископа Данила II, краљ Драгутин се пред смрт замонашио и постао монах Теоктист, али је наводно забранио да се започне са процесом његове канонизације.⁸² Званична црква је по свој прилици ову забрану и формулисала и поштвала, па су због тога синови краља Драгутина имали нешто мало мања права на српски престо од синова краља Милутина, који је постао светитељ. Драгутинов син Владислав покушао је силом да преотме врховну власт од Милутиновог сина Стефана Дечанског, али му то није пошло за руком, поред осталог, и због отпора Српске цркве. Краљ Милутин је сахрањен у манастиру Бањској, где је након две и по године, и после уобичајеног поступка канонизован,⁸³ па је овде релативно брзо успостављен култ „светог краља“, којег често и са поштовањем помиње његов унук Стефан Душан. Од владара из династије Немањића канонизован је још и Стефан Дечански, али са знатним закашњењем и под посебним околностима. Канонизација је извршена 7–9 година после његове смрти, а по неким рачунањима чак 12 година касније.⁸⁴

Канонизовање Стефана Немање, Стефана Првовенчаног, краља Милутина и Стефана Дечанског, у периоду од 130 година, учинило је династију Немањића незаменљивом и непомерљивом. У почетку је то деловало благотворно на су-

⁸² Данило II, *Животни краљева и архиепископа српских* (даље: Данило II), 39–41. Према казивању архиепископа Данила краљ Драгутин „заповедно је у животу своме и са страшном клетвом изрекао је говорећи: ако се јави каква благост Божја на њему, да не изнесе тела његова од прашњање земље. Тако је и било, јер Бог прославио оне који Га славе“ (Данило II, 41).

⁸³ Данило II, 120; Д. Поповић, *Српски владарски проб у средњем веку*, 95–98; Б. Бојовић, *Краљевство и светлост*, 192–195.

⁸⁴ Д. Поповић, *Српски владарски проб у средњем веку*, 101–113; С. Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића*, 167–175.

жавање потенцијалних претендата на српски престо, али је са претераним сужавањем запретила опасност да се више не може пронаћи погодна личност за српског владара. Но, и поред овакве опасности, двестагодишње постојање династије Немањића са највећим могућим легитимитетом, непрекидно је учвршћивало државу и српску државност. Канонизацијом нису били обухваћени само чланови династије, већ и најистакнутије старешине Српске цркве. На првом месту Свети Сава, затим његов наследник архиепископ Арсеније, а потом и други архиепископи. Са умножавањем светитеља Срба, увећавало се самопоуздање и самопоштовање српског народа. Срби су сада имали на небу светитеље из своје средине, којима су могли да упућују молитве за заштиту или благослов. Од свих светитеља Срба највећи су углед уживали Свети Симеон Немања и Свети Сава. Они заједнички помажу српским владарима, држави и војсци, да се одбране од многобројних непријатеља. Према Доментијану, Свети Симеон и Свети Сава сачињавају јединствену богоносну спрегу („супруг“), која је раздвојена телесно, али сједињена духом.⁸⁵ Из тих разлога њима се истовремено упућују молитве за помоћ. Када је татарски кан Ногај угрозио српску државу, краљ Милутин се помолио Богу и затражио помоћ од српских светитеља следећим речима: „А и вас молим, света господо моја, преподобни оче Симеоне и кир Саво, имајући смелост ка Владици, не презрите мољења мога, и не предајте отаџбину вашу у руке иноплеменика, које наследивши утврдисте непоколебимо вашим молитвама. Јер у телу сте пре боловали за њега [отаџбину], а сада и после смрти живи, не оставите

⁸⁵ Доментијан, *Животописи свештоја Саве и свештоја Симеона*, 64, 70–72, 74. Овде и на другим местима реч „супруг“ преведена је као „друг“, па је тиме донекле измењено првобитно значење. Имајући у виду духовно јединство Светога Саве и Светога Симеона, средњовековни сликари или живописци често су их приказивали заједно. Посебно о томе: Д. Милошевић, *Срби свештеници у сјајаром сликарству (Заједничке слике Свештоја Симеона и Свештоја Саве)*, О Србљаку, Београд 1970, 178–186.

мене грешнога раба вашег.“⁸⁶ Према писању архиепископа Данила, српски светитељи и заштитници српске државе помогли су краљу Милутину, па је кан Ногај одустао од планираног напада. Свети „прародитељи“ помагали су краљу Милутину и у његовим офанзивним акцијама, па он у једној исправи истиче да је захваљујући помоћи Светога Симеона и Светога Саве узео „по мачу“ Скопску страну и Овчеполску и Полошку и Дебарску страну, што му је касније византијски цар препустио као мираз („прију“) уз Симониду.⁸⁷

Помоћ српских светитеља била је неопходна и Стефану Дечанском, посебно у бици код Велбужда (1330). После завршене битке, Стефан Дечански је обавестио српског архиепископа и краљицу да је победио Бугаре „помоћу Божијом и заступством светогосподина нашег преподобног оца Симеона и Саве“.⁸⁸ Оба српска светитеља помагала су српском краљу у даљем ратовању, а такође и Стефану Душану и у рату и у миру, па је захваљујући молитвама Светога Симеона и Саве стекао царско достојанство.⁸⁹ Представници српске духовне елите саопштавали су на различите начине и на више места, како Свети Симеон и Свети Сава штите српску државу, војску и српске владаре од разних непријатеља. Начин на који су они то чинили описао је Теодосије следећим речима: „И отаџбину своју, српску земљу оба заједно, велим Симеон пречасни и свесвећени Сава, утврђују молитвама к Богу, и бранећи чувају од најезде непријатеља. И нико се други од другог колена не огосподи међу Србима, него само од племена њихова, предајући краљевство отаџбини и сину сину. Јављају се и пред пуковима српских скиптар божји анђели у облику њихову, послани од Бога молитвама њиховим на помоћ у биткама, тако да су многи од војника говорили:

⁸⁶ Доментијан, *Животописи свештоја Саве и свештоја Симеона*, 91.

⁸⁷ С. Новаковић, *Законски синоменици*, 477.

⁸⁸ Данило II, 143.

⁸⁹ С. Новаковић, *Законски синоменици*, 418.

‘Видесмо Светога Симеона и Светога Саву пред нама у пуку како језде на коњима...’ Многе непријатеље који су се били подигли на отачаство, на српску земљу, молитвама к Богу одвратише, а неке до краја оборише и убише.”⁹⁰ У Теодосијевом излагању, поред чисто верских, дошли су до изражаја и политичко-пропагандни елементи, којима се истичу својства српских светитеља. Свети Симеон и Сава својим молитвама Богу учвршћују опстанак „српске земље“, односно отачаства или државе. Они бране државу од непријатељских напада. Теодосије посебно упозорава да се нико „не огосподи међу Србима“, односно да нико није постао владар, изузев потомака Стефана Немање. Ова је констатација у то време била тачна, али је наслеђивање престола приказано идеализовано, да син наслеђује оца. Из тога би се на први мах могло закључити да се поштовало начело примогенитуре, што је опет само делимично тачно. Из политичко-пропагандних разлога приказани су Свети Симеон и Свети Сава као небески анђели, који у борби предводе пукове српских војника. Они најпре молитвама к Богу одвраћају од напада непријатеље српске државе, али ако се тако нешто не догоди, српски светитељи не презају од тога да непријатеље поразе у борби и побију. Патриотизам Светога Симеона и Светога Саве је несумњив, а подршка и заштита виталних интереса српске државе неоспорна и доступна.

Улога и значај династије Немањића били су јасни савременицима, посебно на прелазу из XIII у XIV век. Управо у то доба Србија постаје најјача сила на Балкану, па се све заслуге за политички, економски, војни и сваки други просперитет приписује владајућој династији. Српска елита је пронашла начин да истакне заслуге Немањића, како у књижевности, тако и у ликовној уметности. За светитеље из династије Немањића написана су посебна „житија“, службе и други пратећи текстови, али све то није било довољно за верско-политичку

⁹⁰ Теодосије, *Житије светителу Саве*, 205.

пропаганду.⁹¹ Из тих разлога пронађени су нови облици прослављања у виду ликовних представа, које се ослањају на препознатљиве старозаветне обрасце. Српским монасима биле су добро познате заслуге Јесејеве лозе из које су потекли цареви Израиља, као што су Давид, Соломон и други, а такође и овоземаљски Христови родитељи. Сада већ није било тешко да се направи поређење између Јесејеве лозе и светородне владајуће лозе Немањића. Будући да су Свети Симеон и Свети Сава били највећи и најстарији српски светитељи, то су они чинили „свети корен“, из којег су израсле напредне младице, које су процветале и доносиле добар плод. „Свети корен“ и „доброплодна лоза“ често су коришћене као метафоре у књижевности, а онда су по тим начелима раскошно и заједно насликани сви чланови династије Немањића, најпре закључно са краљем Милутином, затим, Стефаном Дечанским, царем Душаном и његовим сином Урошем.⁹² Веће поштовање заиста се није могло исказати династији Немањића. Истовремено са „лозом“, ликови појединих чланова династије Немањића, нарочито Немање и Саве, били су живописани по свим значајнијим храмовима средњовековне Србије.⁹³ Српски народ је тако могао увек да види Немањиће заједно са ликовима старозаветних пророка, царева и највећих хришћанских светитеља. Била је то за оно време и најефикаснија верско-државна пропаганда.

Писци житија и канонизованих и неканонизованих чланова династије Немањића истичу њихов велики патриотизам, називајући га „бол за отачаством“.⁹⁴ Када је бугарски велможа по имену Стрез изневерио Стефана Немањића, изгледало је да је рат неизбежан. Истовремено запретила је велика опасност

⁹¹ Б. Бојовић, *Краљевство и светлост*, 167–225.

⁹² Б. Бојовић, *н. г.*, 125–138; С. Марјановић-Душанић, *Владарска иконографија Немањића*, 111–117, 152–166.

⁹³ Д. Милошевић, *Иконографија светителу Саве у средњем веку*, Сава Немањић – Свети Сава, 279–318.

⁹⁴ Посебно о томе: М. Благојевић, *Свети Сава и „бол за отачаством“*, Казивања о Светој Гори, Београд 1995, 47–65.

српској држави и са других страна, што је било познато и Стефановом брату Сави. Због насталог стања он је у својој души много пропатио, поготово што је по Теодосију „у скрби брата срцем саосећао. Састрадаше и душом за отачаство, и био је у скрби за народ свога племена, јер помишљаше како је у сукобу многога оружја немогуће да прође без смрти многих, а нарочито оних који се с топлом вером и усрдно боре“.⁹⁵ Из наведеног цитата јасно се види једно људско и топло братско осећање, а онда превелика душевна патња за државу, српски народ, а посебно за најверније ратнике који ће у борби гинути. Када се у једном тренутку Србија нашла угрожена од Угарске, Теодосије поводом тога каже да је архиепископ Сава био спреман да помогне „свакоме коме се чини неправда и невоља, а како тек да усрдно не саосећа за отачаство и брата“.⁹⁶ У овом случају у први план је стављена љубав према отаџбини, а потом и према рођеном брату. „Бол за отачаством“, као посебно осећање и дужност, не приписује се једино српским архиепископима, већ и српским краљевима, а посебно краљу Милутину. Сазнавши да се татарски кан Ногај спрема да нападне Србију, краљ Милутин је осећао велики „бол за отачаством“.⁹⁷ У другом пак случају када је дошло до оружане побуне најамника, краљ Милутин се није уплашио пошто „није њихове нападаје рачунао ни у што, но свагда болећи за своје отачаство, није пазео ни своје тело од њихових нападаја“, нити је тражио заштиту у каквој тврђави, већ је „као небопарни орао посред њих“ пролазио.⁹⁸ Било је више прилика у којима је краљ Милутин испољио и личну храброст и патриотизам, па га архиепископ Данило упоређује због јунаштва са Александром Великим а због патриотизма са Светим Димитријем. Патриотизам је представљао не само врлину, већ и обавезу свих чланова ди-

⁹⁵ Теодосије, *Житије свештог Саве*, 107.

⁹⁶ Теодосије, *н. г.*, 147.

⁹⁷ М. Благојевић, *Свешти Сава и „бол за отачаством“*, 56.

⁹⁸ Данило II, 108.

настије Немањића, јер се од њих очекивало да воле и да бране српску државу на све могуће начине.

Прослављање канонизованих чланова династије Немањића било је заслужено, колико побожним делима у корист вере и цркве, толико и деловањем у корист државе. Добро је познато да су се поједини Немањићи појављивали у улози верских, идеолошких, па и ратних вођа српског народа. Свако од њих успешно је спроводио своју мисију, па је због тога назван „вождем отачаства“. Први познати „вожд отачаства“ био је архиепископ Сава, којег Доментијан пореди са Мојсијем.⁹⁹ Према *Лейокњиџу* Мојсије је био „вожд скупа Израилевог“, а његова делатност није била само верска, већ истовремено политичка и законодавна. Прослављајући свог учитеља, Доментијан ставља заслуге Светога Саве испред Мојсијевих, јер он није поштовао само Стари завет, нити је служио само једној „скинији“, већ је подигао многе цркве „по свом отачаству, но и по источним и западним земљама, селима и градовима, пустињама и горама и пештерама послужи, и свом отачаству постаде вожд на добру веру и на светињу постаде нови законоположник“.¹⁰⁰ Учврстивши православље у Србији, за Светога Саву се с правом могло рећи да је „вожд отачаства на благоверје“. Он је своју мисију са успехом спровео до краја, прикључивши Србију трајно источној или православној екумени.

Титула „вожда“ приписивана је и српским краљевима: Милутину, Стефану Дечанском и Стефану Душану. У житију Стефана Дечанског пореде се његов син, млади краљ Душан, са Исусом Навином који после Мојсија „други вожд постаде скупу Израилеву“. Поређење је извршено због тога што је Исус Навин био добар војсковођа. Стефан Дечански је слично Мојсију васпитавао Душана „поучавајући и учећи

⁹⁹ М. Благојевић, *Архиепископ Сава – вожд отачаства*, Свети Сава у српској историји и традицији, 63–70.

¹⁰⁰ Доментијан, *Животи свештога Саве и свештога Симеона*, 197; М. Благојевић, *Архиепископ Сава – вожд отачаства*, 65.

га богољубазним речима, јер знађаше да ће бити место њега *вожд и чувар ошачастиву своје*.¹⁰¹ Касније је Стефан Душан крунисан за краља, па писац његовог житија наглашава „да овога [Душана], као својом руком Господ даде као *вожда и засишуника српске земље*“.¹⁰² Из наведених цитата јасно се види да је Стефан Душан назван „вожд отачаства“ или „вожд српске земље“, што се своди на исто. На сличан начин називани су и Стефан Дечански и краљ Милутин, првенствено због тога што су извојевали победе у ратовима које су водили. Свако од њих поименично био је заиста прави ратни вођа, који је попут Исуса Навина, својим саплеменицима осигурао победу у ратовима против свих непријатеља. Његове заслуге су без сумње биле велике, па је и њихово прослављање било оправдано, што је српска елита умела да истакне и да искаже. Прослављање неког српског краља или архиепископа као „вожда отачаства“, затим, истицање њиховог великог патриотизма као „бола за отачаство“, а потом, и канонизација најзаслужнијих и најпобожнијих Немањића, вишеструко је учвршћивало српску државност, која је нераскидивим нитима била везана за „свети корен“ лозе Немањића.

ИНСИГНИЈЕ СРПСКИХ КРАЉЕВА И СРПСКА ДРЖАВНОСТ

Српска државност учвршћивана је и уз помоћ владарских инсигнија, којима је придаван сакрални карактер. Најстарију инсигнију врховне државне власти представља престо, средњовековни „стол“ или „престол“, чија старост сеже у далеку прошлост, односно у време када су изграђивани први елемен-

¹⁰¹ Данило II, 140.

¹⁰² Данило II, 140; М. Благојевић, *Архиепископ Саво – вожд ошачастива*, 71, 72.

ти српске државности.¹⁰³ Без намере да се шире расправља о назначеној проблематици, треба имати у виду чињеницу да је већ Стефану Немањи припадао „стол отачаства“, односно „престо српске државе“, како га назива већ Стефан Првовенчани у *Житију Симеона Немање*. Са употребом израза „стол отачаства“ недвосмислено се наглашава да је у питању основна инсигнија врховне власти у држави, али за све време док је Стефан Немања владао, имао је право да помиње ову инсигнију као „мој“ или „свој“ престо.¹⁰⁴ На основу испољеног двојства може се констатовати да је ова значајна инсигнија подједнако припадала владару и династији, а такође народу и држави. У начелу врховна власт и престо били су наследни, што у несигурним временима није било извесно. Имајући у виду ову чињеницу, велики жупан Стефан Немањић је непосредно пред сукоб са братом Вуканом (1200/1) наговестио да Бог може даровати његов престо коме хоће.¹⁰⁵ Двадесет година касније, када се потпуно учврстио на власти и добио краљевску круну, Стефан Првовенчани захваљује Богу и Богородици, што су га изабрали да буде „наследник престола оца мога“.¹⁰⁶ У српским средњовековним државама на престо се често долазило силом, па је тако поступио и Стефан Немања. За овај преседан Доментијан проналази објашњење, па каже да је Немањи престо дарован од „небеског цара“ и да га није узео силом, јер је Господ Бог низло-

¹⁰³ А. Соловјев, *Појам државе у средњовековној Србији*, 85–87; С. Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније и државна симболика од XIII до XV века*, 24–26.

¹⁰⁴ В. Поровић, *Житије Симеона Немање од Стефана Првовенчаног*, 23; Стефан Првовенчани, *Живот свейој Симеона*, 67; видети и одељак у књизи: „Суверенитет Србије и инсигније великог жупана“.

¹⁰⁵ Стефан Првовенчани, *Хиландарска повеља*, Сабрани списи, 58.

¹⁰⁶ Стефан Првовенчани, *Повеља манастиру Свейе Богородице на Мъейу*, 117, 118. У овој исправи Стефан Првовенчани помиње као потенцијалне наследнике најпре неког од својих синова, потом рођаке, а онда тек остале.

жио „силне са овога престола“.¹⁰⁷ После своје дуге и плодне владавине, Стефан Немања је одлучио да се замонаши и да преда престо свом сину Стефану. Доментијан саопштава да је он тада рекао: „И овај мој престо нека је благословен од Господа Бога мога и од мене оца твога и деци твојој, и после деце твоје и целом семену твоме до века“.¹⁰⁸ Доментијан је као истакнути представник духовне елите на својствен начин вршио пропаганду, да престо као инсигнија врховне власти увек припада династији Немањића. Разлога за ову врсту пропаганде било је више, а међу њима и стабилизовање српске државности.

Доментијанови савременици изван Србије сматрали су да престолу као посебној инсигнији припадају поједини делови српске државе, па и држава као целина. Када су Дубровчани склопили уговор (1253) са бугарским царем Михаилом Асеном против краља Уроша I и његовог брата Владислава, обавезали су се да ће за Бугаре освојити „поморске градове“ који припадају „рашком столу“, као и да ће бити непријатељи краља Уроша и онога ко би после њега дошао „на његов стол“.¹⁰⁹ У то доба Дубровчани су српску државу називали Рашком, пошто је та област чинила њено политичко језгро. Израз „рашки стол“ симболизује врховну власт у држави која има своје име, а истовремено упозорава и на старину ове инсигније. Половином XIII века „рашки сто“ је припадао краљу Урошу, као што је раније припадао његовим најстаријим претходницима, а убудуће члановима династије Немањића. Престо се сматрао симболом врховне државне власти и за време цара Душана. Када је цар Душан потврђивао земљопоседе и широка имунитетска права манастиру Лесново, чији је ктитор био деспот Оливер, било је предвиђено да ће манастир уживати стечена

¹⁰⁷ Доментијан, *Животи свейога Саве и свейога Симеона*, 256.

¹⁰⁸ Доментијан, н. г., 256; С. Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније и државна симболика од XIII до XV века*, 25.

¹⁰⁹ Љ. Стојановић, *Сигаре српске ђовете и писма* I/2, 207.

права чак и ако деспот Оливер погрешно „царству ми и столу српском“.¹¹⁰ Овај податак је вишеструко занимљив, посебно ако се „српски стол“ упоређи са „рашким столом“. За цара Душана није постојала ниједна територијално-политичка јединица која би се звала Рашка, већ је то искључиво „земља српска“, па је према томе могао да постоји само „српски стол“. Дубровчани су опет стављали у први план Рашку, као језгро „српске земље“, па су због тога помињали и „рашки стол“. Из наведених цитата посебну пажњу привлачи податак, што је деспот Оливер могао неким својим „делом“ да згреши „столу српском“, односно врховној српској власти, која је оличена у цару Душану. Неколико година раније Стефан Душан је као краљ исказао велико поштовање престолу, пошто је анђеоским предавањем добио „стол“ светопочивших краљева. За све то он је био захвалан Богу, па је указивао почаст светим црквама, најпре ради обнављања и помена и задушија светопочивших краљева првостолних и „*сјола српској*“.¹¹¹ До Душановог времена српска државност и врховна власт високо су уздигнути, па је разумљиво што су се давали дарови црквама, да би „стол српски“ још више ојачао.

О поштовању и уздизању краљевског престола посебно се побринуо Стефан Дечански. Приликом издавања Дечанских хрисовула он наглашава да га је Бог поставио „на престо мојих светих родитеља и прародитеља“.¹¹² Били би то пре свега краљ Милутин, Стефан Првовенчани, Стефан Немања и Свети Сава, који су уједно и најпознатији владари светитељи из династије Немањића. После тога Стефан Дечански с разлогом додаје да је Свети Сава а посредно Исус Христос „украсио и прихватио *ѿрестию краљевсѿва српској*“.¹¹³ Према

¹¹⁰ С. Новаковић, *Законски сјоменици*, 680.

¹¹¹ А. Соловјев, *Одабрани сјоменици српској ѿрава*, 125.

¹¹² П. Ивић и М. Грковић, *Дечанске хрисовуле*, Нови Сад 1976, 73.

¹¹³ П. Ивић и М. Грковић, н. г., 62, 74, 75, 304 („престо краљевства српског“).

оваквој констатацији, инсигнија врховне власти у држави, а посредно и сама врховна власт српског краљевства, ужива највећу могућу заштиту, тако да добија сакрални карактер. Велико поштовање које се исказује инсигнији врховне власти и њен сакрални карактер били су разлог да материјализовану инсигнију има право да користи искључиво владар и његов наследник. У пракси се то ипак није увек поштовало. Поводом тога Стефан Дечански каже да је видео „по другим црквама родитеља и прародитеља мојих седање на престо краљев“, па због тога „забрањујем и заклињем овде [у Дечанима] да не седа на престо краљев нико, ни архиепископ, ни епископ, ни који игуман, ни који властелин, ни челник, ни иконом, само краљевство ми и син краљевства ми, или неко други кога изволи Бог да краљује после нас“.¹¹⁴ Стефан Дечански је управо због тога посебно прописао и начин седења у осталим манастирским „столовима“, па је још једном напоменуо: „На столу краљевом да не седа нико, пошто је краљевски сто изабрао сам Господ“.¹¹⁵ Употреба израза као што су „стол отачаства“, „стол српски“ и „стол“ или „престол краљевства српског“, представљају јасно сведочанство о трансперсоналним својствима престола који припада српској држави, српском народу и српским краљевима, на којем се владари само смењују, а престо остаје.

Наведена обавештења осветљавају једну појаву, да су српски краљеви имали посебне „столове“ у црквама и манастирима које су подизали, односно чији су ктитори били, и то искључиво у српској држави. Овакви „столови“ имали су сва својства краљевског престола, а пошто су ктиторска права Немањина наслеђивана увек од стране владајућег краља, то је онда таквих престола било по свим значајнијим манастирима. На тај начин верницима је предочавано да је врховна власт,

¹¹⁴ П. Ивић и М. Грковић, *н. г.*, 135, 136, 274.

¹¹⁵ Горњу одредбу је потврдио и краљ Душан (*Дечанске хрисовуље*, 274).

преко својих инсигнија, присутна и у православним храмовима, а уједно и местима где се редовно окупљају многобројни владареви поданици. Престо краљевства српског, односно „стол српски“ или „стол отачаства“, представља званично место са којег владар суди, господари државом, доноси одлуке и обавља многобројне државничке послове. Прва група послова била је везана за судство, а друга претежно за државну управу, али постојали су и послови с другачијом садржином, који би се могли разврстати у посебне групе. Важну групу послова чинило је даривање или потврђивање земљопоседа властели и црквама, односно давање нових и потврђивање стечених привилегија. То се по правилу чинило са званичног места, са престола, па су због тога цар Душан и цар Урош, приликом издавања својих хрисовуља црквама и манастирима, молили онога ко после њих буде господарио „на престолу царства ми“, да не поништава дароване повластице, већ да их потврђује и оснажује.¹¹⁶ Свако место у којем би владар боравио краће или дуже време било је уједно и место где се налазио његов престо. После сахране краљице Јелене, њен син краљ Милутин вратио се „свом царском престолу“, а конкретно у двор у Паунима на Косову, где се налазио владарски („царски“) престо.¹¹⁷ Овде је једном краљ Милутин примио свог брата Драгутина, погостио га, обдарио богатим даровима и потом отпустио да иде „ка престолу његове владавине у државу Сремске земље“.¹¹⁸ Према саопштеном цитату, престо симболизује место са којег се влада и на које се владар враћа да би обављао државне послове. Посматран са материјалне и апстрактне стране, престо је стара владарска инсигнија, „стол“ са којег краљ влада и господари државом, доносећи различите одлуке, али је он уједно и симбол врховне власти у држави.

¹¹⁶ С. Новаковић, *Законски сјоменици*, 427, 440, 442, 445, 740.

¹¹⁷ Данило II, 71.

¹¹⁸ Данило II, 72.

Истовремено са престолом српског краљевства постојао је још и престо Велике архиепископије српске, односно престо српског архиепископа, који је засновао Свети Сава. Он је за свог наследника одредио Арсенија, који је потом освећен за архиепископа у Жичи. После освећења, црквени великодостојници узели су Арсенија „на свети и божествени престо светог Саве, и сви га једногласно прославише, говорећи: Арсенију преосвећеном архиепископу све српске земље многа лета“.¹¹⁹ Одмах треба приметити да се сваки архиепископски престо или трон сматрао „светим“, али према речима Данила II, престо српског архиепископа истовремено се сматрао и престолом Светог Саве. Овакво се схватање учврстило временом. Према Доментијану, Свети Сава је поставио архиепископа Арсенија „на свом престолу“, а Теодосије још додаје: „на својем богодарованом престолу“.¹²⁰ У доба када је Данило II састављао житија српских архиепископа сматрало се да се они само смењују на престолу Светог Саве. Поверавано им је привремено да предрже „свети и божествени престо великог архијереја кир Саве“, односно они би били узведени „на свети и божествени престо светог Саве“.¹²¹

Избор и освећење сваког српског архиепископа обављани су на најсвечанији начин, по правилу на државном сабору, најчешће у Жичи или Пећи, где се, уосталом, и налазио архиепископски трон. На избор архиепископа утицао је и српски краљ, али тај утицај није био увек одлучујући. Својевремено је краљ Милутин обећао Данилу II да ће му дати „престо светог Саве“, али се то није тада догодило, пошто је на државном сабору изабран архиепископ Никодим. Избор Данила II пао је тек после смрти краља Милутина, односно

¹¹⁹ Данило II, 189; В. Ј. Ђурић, *Престіо свейіо Саве*, Споменица САНУ, књ. 55, Београд 1972, 93–104.

¹²⁰ Доментијан, *Животіи свейіо Саве и свейіо Симеона*, 177; Теодосије, *Житіје свейіо Саве*, 172.

¹²¹ Данило II, 206, 218, 235, 244–247, 276, 279.

за време Стефана Дечанског. Према писцу његовог житија, избор је обављен на уобичајени начин, а потом „узведоше га на престо светог кир Саве“ и сви присутни прославише га говорећи: „Данилу преосвећеном архиепископу свију српских и поморских земаља многа лета“.¹²² Формуле прославања архиепископа Данила II и Арсенија I сличне су, али се разликују у нијансама, због тога што су титуле српских архиепископа усклађиване са титулама српских краљева. Из саопштењеног податка још се види да се архиепископски трон обавезно назива „престолом светог Саве“, а то значи да се овај термин потпуно усталио.

Духовна власт српског архиепископа простира се по целој српској држави, односно на „све српске и поморске земље“. За разлику од српског краља којем је припадала врховна власт у држави, архиепископу је била дарована „власт престола светитељског“. Престо је у овом случају симбол или инсигнија врховне духовне власти. После свог избора архиепископ Данило II је стекао такву част „у којој је имао савршену [пуну] власт да буде истинити и неискazани расудитељ духовним стварима међу људима“.¹²³ Наведеном констатацијом дато је објашњење о суштини власти српског архиепископа. Он има потпуну власт да одлучује о свим духовним питањима међу православним Србима. Његово одлучивање се односи најпре на чистоту учења Српске православне цркве, на чинодејствовање, црквене обреде и све остало што се тиче вере, али исто тако, архиепископ је имао најшира овлашћења у области брачног и породичног права, наслеђа, мираза, социјалне заштите, а посебно у сфери морала. Архиепископ је своју врховну духовну власт остваривао на престолу Светог Саве, па је тај престо инсигнија архиепископове власти, али и симбол врховне духовне власти у српској држави. Постојање истовремено престола краљев-

¹²² Данило II, 276.

¹²³ Данило II, 278.

ства српског, као симбола лаичке врховне власти и престола Светога Саве, као симбола духовне власти у Србији, упућује на закључак да је српска средњовековна државност била испреплетена са две различите власти, које су на срећу деловале симфонијски. Према томе, у српској државности паралелно учествују две власти са два престола, једна лаичка а друга духовна, што је за неговање и очување државности у Срба било од далекосежног значаја. Престо српског краљевства и световна власт могли су временом бити разорени, па и уништени, али су зато духовна власт и престо Светога Саве остали вечни. Била је то без сумње једна од најзначајнијих тековина српске средњовековне државности, која је предата у наслеђе српском народу.

Међу владарским инсигнијама веома важно место припада круни, која се према средњовековној терминологији често назива „венац“, а обред крунисања „венчање“.¹²⁴ Ова врста „венчања“ разликује се и по форми и по суштини од обреда венчања приликом ступања у брак. Изгледа да су неку врсту круне или венца имали већ српски велики жупани. Према писању Светога Саве, када се Немања одрекао власти и одредио за наследника сина Стефана, рекао је присутнима: „Овога постављам на престо Христом дароване ми владавине“, а одмах потом „сам га венча и благослови“.¹²⁵ У последњој реченици сачувана је по свој прилици успомена на прастари обред крунисања владара, а такође и на неку врсту круне или посебне инсигније великих жупана. Својевремено је још Константин Порфирогенит записао за Србе и Хрвате, да је цар Василије I „мудро наредио да њима владају они које они сами изаберу

¹²⁴ А. Соловјев, *Појам државе у средњовековној Србији*, 79–85; С. Ђирковић, „Суђи венца“ (*Прилози историји краљевства у Босни*), Зборник Филозофског факултета 8, Београд 1964, 343–370; С. Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније и државна симболика од XIII до XV века*, 26–30.

¹²⁵ Свети Сава, *Житије светог Симеона Немање*, Сабрани списи, 102.

и као на неки начин рукоположе“.¹²⁶ У овом чину „рукополагања“, као и у Немањином „венчавању и благосиљању“ наследника не учествују представници цркве, што указује на старину обреда. За разлику од прастарог обичаја, приликом добијања круне из Рима, није се могло ни замислити да у обреду крунисања или венчавања не учествују високи црквени великодостојници. Прво крунисање Стефана Првовенчаног обавио је папски легат, али су зато касније све српске краљеве крунисали српски архиепископи. Према Доментијану, од папе је затражена „благословена круна“, која је донета у Србију и смештена у олтар Жиче, односно у Дом Спасов. За време свете литургије и после великог исхода, архиепископ Сава је узео „свету круну“ којом је крунисао свог брата Стефана, „да се зове самодржавни господин кир Стефан краљ“.¹²⁷ Из наведених података се сазнаје да се од папе тражи и добија „благословена круна“, која после освешћења у олтару Жиче постаје „света круна“. На тај је начин српска краљевска круна или венац добила сакрални карактер. На такав закључак упућује и чињеница што Стефан Дечански и краљ Душан помињу круну као „Богом даровани венац краљевства српског“.¹²⁸ Чиме се истовремено истичу сакрална својства круне и ранг тадашње српске државе. У то доба статус Србије као краљевства није био споран код савременика, па је то често истицано у званичним актима. За разлику од званичног тумачења државног ранга, представници српске елите у својим списима радо су помињали краљевску круну као „венац царства“.¹²⁹

¹²⁶ Византијски извори II, 16.

¹²⁷ Доментијан, *Житије светог Симеона*, 138.

¹²⁸ П. Ивић и М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 74; *Хрисовуља цара Симеона Душана којом оснива манастир Св. Арханђела Михаила и Гаврила у Призрену године 1348?*, Гласник Друштва српске словесности XV, Београд 1862, 267.

¹²⁹ Теодосије, *Житије светог Симеона*, 138, 139 („венац царства“); Данило II, 23 („царска круна“ краља Драгутина), 165 („царски венац“ краља Душана).

То је свесно чинио Теодосије, а потом и архиепископ Данило II. Изгледа да су у то доба за коришћење поменутог израза постојали и одређени разлози.

Колико год да су писана обавештења о краљевској круни оскудна и уздржана, толико су ликовне представе богате и раскошне. Овом приликом није неопходно да се шире образлаже изглед краљевске круне на многобројним фрескама и иконама, пошто је то у науци познато.¹³⁰ Но, и поред тога, треба скренути пажњу на прихваћен закључак у науци, да се српска краљевска круна по свом изгледу приближила или изједначила са круном (стемом) византијских царева. На многобројним фрескама које су настале за време краља Милутина, Стефана Дечанског и краља Душана, не уочавају се разлике између круна српских краљева и византијских царева. Није искључено да је ова појава била усклађена са схватањима Теодосија и Данила II, који краљевски венац називају „царским“. Сама круна као посебна владарска инсигнија означавала је првенствено владарско достојанство. У српској држави она није добила шире значење, као што је то био случај са престолом. Понекад се „венац“ одваја од владареве личности и персонализује, тако да у начелу представља достојанство српског краља. У том својству круна као „благословена“ или од „Бога дата“ може самостално и да проклиње неку личност ако не поштује краљевске одлуке.¹³¹

Поред престола и круне постојале су и друге инсигније српских краљева, али оне нису битније утицале на снажење српске државности.¹³² Описујући силазак с престола краља

¹³⁰ Преглед литературе и најважнијих закључака о изгледу владарских круна и осталих инсигнија на фрескама саопштава: М. Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније и државна симболика од XIII до XV века*, 45–69.

¹³¹ А. Соловјев, *Појам државе у средњовековној Србији*, 83, 84.

¹³² С. Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније и државна симболика од XIII до XV века*, 30–36.

Драгутина, архиепископ Данило II подробно набраја све те инсигније. После незгоде која му се догодила сломивши ногу, краљ Драгутин је био приморан да преда власт брату Милутину. Предаја власти обављена је званично на Државном сабору у Дежеву (1282). Прво чега се Драгутин био одрекао је престо, па поводом тога он каже да више неће владати на овом престолу, који је силом узео свом родитељу. После тога одрекао се друге по важности инсигније, следећим речима: „А ти, драги мој и љубими брате, узми моју царску круну, и седи на престолу родитеља свога“.¹³³ Из овог казивања следи закључак да се на престо легално долази тек после крунисања. Данило II помиње „царску круну“, која је припадала Драгутину, као реалну инсигнију, док је престо трансперсоналан, пошто је најпре припадао краљу Урошу I, затим, Драгутину и потом, краљу Милутину. После предаје круне и престола, Милутин је крунисан, а онда му је Драгутин још предао „драгоцене дарове и злато и хаљине златоткане скупocene царске, коња свог и оружје своје, које сам на себи, на свом телу носаше“.¹³⁴ Овим чином била је окончана предаја свих инсигнија које припадају српском краљу, као и материјалних добара, укључујући и државне финансије (злато). Свака краљевска инсигнија имала је посебно значење, што је у литератури познато. Од свих инсигнија које су поменуте, према средњовековним схватањима која су дошла до изражаја у живопису, владари су добијали од Христа, преко анђела или непосредно, обично круну, а уз њу још мач и копље, чиме је истакнуто њихово божанско порекло, односно божанско порекло власти српских краљева, царева и других господара.

¹³³ Данило II, 23.

¹³⁴ Данило II, 23, 24.

ГРБ И ЗАСТАВА

Грб и застави су најважније инсигније сваке државе у новом веку, али оне нису имале такво симболично значење и у средњовековној Србији. У Западној Европи грб је по правилу имала свака угледна и племенита породица, а пре свега династија, чије је знамење временом прихватано као грб државе којом нека династија влада. Сама реч „грб“ каснијег је постања, па је за означавање овог појма употребљавана реч „знамење“, а такође и стране речи „cimer“ (лат. *cimera*) за украс на шлему, „вопн“ или „вапн“ (нем. *Wappen*), односно „оружје“ (лат. *arma*) и „штит“ као основни елементи у сваком грбу.¹³⁵ Сваки грб представља хералдичку целину у којој су по утврђеним правилима укомпонована два чиниоца: *шишић* са посебним знаком и повише њега *шлем* са свим украсима. Оба елемента представљана су у Србији засебно, што се може и разумети, јер се српска држава налазила на граници између Истока и Запада. Хералдичка правила стварана су од XII века у Западној Европи, а не на Истоку у Византији, али су зато српски владари преузели из Византије украсна знамења као што су: двоглави орао, лав, змај, па и крст, да би их почетком XIV века укомпоновали у свој грб. На сребрним динарима који су у то доба ковани у Србији утискиван је раскошан владарски шлем, а на другим предметима двоглави орао, којем ће припасти почасно место на штиту. У инвентарима познате цркве Светог Николе у Барију помињу се и предмети даровани од краља Милутина или Стефана Дечанског, на којима је уграђен „*краљев*

¹³⁵ Кратко излагање о грбу темељи се на студијама С. Новаковића и А. Соловјева. С. Новаковић је објавио студију: *Хералдички обичаји у Срба у ђрмени и књижевности*, Годишњица Николе Чупића VI (1884), 1–140, која је доживела друго издање 1982. године: С. Новаковић, *Хералдички обичаји у Срба у ђрмени и књижевности*, Историја и Традиција, изд. СКЗ, Београд 1982, 293–434 (С. Ђирковић, Допуне и објашњења, 453–478); А. Соловјев, *Историја српског грба*, Мелбурн 1958.

грб“ (*arma dicti regis*).¹³⁶ Био је то двоглави орао, симбол Немањића, којег је картограф Ангелино Дулцерт ставио 1339. године и на заставу краља Душана. Застава је иначе била нацртана изнад ознаке за град Скопље.¹³⁷ Ово није фикција једног картографа или сликара, пошто је и краљу Твртку било познато да је двоглави орао основни елемент у грбу Немањића, па га је ставио као посебну ознаку на штит. Краљ Твртко је себе сматрао легитимним наследником Немањића, укључујући и њихов грб, којем припада „сугуби“ (двоструки) венац, па му такође припадају и два грба, први, Котроманића – штит пресечен гредом и украшен љиљанима, и други, грб Немањића – штит са двоглавим орлом. Са оба штита украшен је велики печат босанског краља Дабише, који само понавља печат свог претходника, краља Твртка, па се оваквим украшавањем краљевог печата и званично потврђује да је двоглави орао био грб Немањића, односно државни грб Србије.¹³⁸ После Немањића и други српски владари прихватају двоглавог орла и уносе га у свој грб, посебно деспот Стефан Лазаревић,¹³⁹ а на самом крају самосталности српских држава и Црнојевићи, да би га већ уобличеног предали у наслеђе млађим нараштајима српског народа.¹⁴⁰

За разлику од грба који је постепено обликован, застава, као посебан државни симбол, није добила коначни изглед у средњем веку. Сви српски краљеви имали су посебан „*стег*“, како се тада говорило, али су те заставе изгубљене у непо-

¹³⁶ С. Новаковић, *Хералдички обичаји у Срба у ђрмени и књижевности*, Историја и традиција (Допуне и објашњења С. Ђирковић), 464, 465.

¹³⁷ С. Новаковић, *н. г.*, 330; А. Соловјев, *Историја српског грба*, 99.

¹³⁸ С. Новаковић, *н. г.*, 347 (слика грба), 467, 468 (С. Ђирковић, Допуне и објашњења).

¹³⁹ С. Новаковић, *н. г.*, 468, 469 (С. Ђирковић, Допуне и објашњења); А. Соловјев, *Историја српског грба*, 140, 141.

¹⁴⁰ А. Соловјев, *Историја српског грба*, 143, 145; *Историја Црне Горе* II/2, 277, 495, 496 (И. Божић, В. Ј. Ђурић).

врат. Једино се поуздано зна да је застава краља Владислава (1234–1243) била од fine тканине црвене и плаве боје (vexillum unum de zendato rubeo et blavo).¹⁴¹ Заставу Стефана Душана са двоглавим орлом, већ поменути картограф Ангелино Дулцерт обојио је на својој вињети можда жуто, што је требало да значи да је боје злата. За разлику од застava Немањића, господари Зете Црнојевићи имали су заставу црвене боје са белим двоглавим орлом, односно орлом сребрнкасте боје.¹⁴² Наведено излагање је показало да се боје у српским застavaма нису усталиле, изузев што се можда црвеној боји давало извесно првенство. За разлику од застava, грб са двоглавим орлом потпуно се стабилизовао, тако да је био присутан и на застави цара Душана, а такође и на застави Црнојевића, господара Зете, будуће Црне Горе.

ЧЕТВРТА ГЛАВА ДРЖАВНА УПРАВА

ДРЖАВНИ САБОРИ

У развоју српске државности, поред владара, његове врховне власти и владарских инсигнија, посебно место припада државним саборима.¹ У историографији се обично сматра да се ова институција развила постепено из родовско-племенских скупштина наоружаних ратника. На формирање највишег државног представничког тела, после примања

¹ У науци је испољено занимање за државне саборе већ средином XIX века и настављено све до наших дана, па је о назначеној проблематици написано неколико већих студија. Види: Н. Крстић, *О државном стору; О органима државној владања и управљања*, Гласник ДСС, св. IX, Београд 1857, 61–92; С. Новаковић, *Законик Стефана Душана цара српског 1349 и 1354*, Београд 1898, XVI–XXXI; Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањинској држави, Историја државног права*, I део, Београд 1931, 167–197 (= *Историја српског права у Немањинској држави*, Београд 1996, 225–262); Н. Радојчић, *Српски државни сабори у средњем веку*, Посебна издања СКА, књ. CXXX, Београд 1940; М. Динић, *Државни сабор средњовековне Босне*, Посебна издања САН, књ. CCXXXI, Београд 1955 (= *Из историје средњег века*, приредили С. Пирковић и В. Ђокић, Београд 2003, 229–304); Б. Недељковић, *О саборима и законодавној делатности у Срба у време владавине цара Стефана Душана*, Законик цара Стефана Душана, књ. I, Струшки и Атонски рукопис, Одељење друштвених наука САНУ, Извори српског права IV, Београд 1975, 25–61; М. Благојевић, *Српски сабори и сабори ошачастива Немањића и Лазаревића*, Глас СДХ САНУ, Одељење историјских наука, књ. 14 (2008), 1–40.

¹⁴¹ А. Соловјев, *Одабрани споменици српског права*, 63.

¹⁴² *Историја Црне Горе* II/2, 277 (И. Божић).

хришћанства, утицали су и обласни црквени скупови. Још већи утицај имало је раслојавање патријархалног друштва, после чега је учешће на саборима било резервисано за аристократију, односно за племство које је вршило војну и цивилну службу у корист владара и државе. У раном средњем веку створено је неколико српских држава или „протодржава“, с различитим степеном суверенитета, а у којима је црква деловала из неколико античких црквених центара, па је све то допринело да се сабори развијају на посебним основама. Но, и поред тога, бар у почетку, нису постојале суштинске разлике у делокругу њиховог рада. Колико је могло до сада да се утврди, на најстаријим саборима Србије, Захумља, Травуније, Дукље и Неретљана, током IX и X века, бирани су и увођени у достојанство њихови кнезови из познатих владарских родова.

Далека успомена о избору најстаријих српских владара сачувана је у казивању Константина VII Порфирогенита (913–959), који каже да је византијски цар Василије I (867–886) поставио словенским племенима, укључујући и Србе: „архонте (кнезове) које су они хтели и *изабрали*, од рода којег су они желели и волели. И од тада до данас су архонти из истих родова и не из неког другог.“ Константин Порфирогенит понавља то још једном, на другом месту, па саопштава како је цар Василије I наредио Словенима, међу којима су и Срби, да „*владају* они које они сами *изаберу* и као на неки начин *рукоположе*, обавезујући их да као *изабрани архонти* (кнезови), према њима чувају очинску благонаклоност“.² Први избори српских владара обављени су у давна времена, вероватно на скуповима наоружаних ратника, али су већ кнезови из најстарије српске династије Вишеславића, која је владала Србијом од краја VIII до средине X века, долазили на власт наслеђивањем престола, често уз помоћ

² Византијски извори за историју народа Југославије, том II, обрадио Б. Ферјанчић, Београд 1959, 16, 80.

оружане силе, домаће или стране. О њиховом избору на неком сабору не постоје ни наговештаји у познатим изворима. У поменутих изворима постоје јасна обавештења о потреби за легализацијом власти појединих и нових српских владара, која је обављена на тај начин што би новог кнеза прихватио и признао скуп српских жупана, односно скуп најугледнијих представника родовске аристократије.³ Из тога даље следи закључак да су језгро тадашњих српских сабора чинили жупани, а како њихов број никада није био велик, то је онда и број учесника у најстаријем представничком телу Србије био ограничен, а истовремено и малобројан. Представници хришћанске цркве, колико је познато, нису позивани на скупове жупана који су прихватили новог српског владара. Мали утицај цркве може се објаснити, поред осталог, слабашћу црквене организације, која није била усклађена са територијама српских кнежевина, већ је деловала из старих хришћанских центара. Такво је стање било и почетком десетог века, па се црквени сабори не сазивају у границама неке српске или хрватске државе, те су због тога хумски кнез Михаило Вишевић и хрватски краљ Томислав долазили на црквени сабор у Сплиту (925).

Знатно су потпунија обавештења о државним саборима у Дукљи, али су сва обавештења измишљена, па према томе и непоуздана. Према писцу *Барској родослова*, измишљени краљ Светопелек (Сфетопелек), сазвао је измишљени сабор у Далми који је трајао 12 дана. Првих осам дана расправљало се о црквеним пословима, а само четири дана о државним питањима. Делатност и одлуке поменутог сабора анализирао је и приказао Н. Радојчић, па је поводом тога саопштио следеће: „Писац *Барској родослова* истиче да се одмах после саборисања, још пред учесницима сабора, приступило

³ Византијски извори II, 46–58; Г. Острогорски, *Порфиријенитова хроника српских владара и њени хронолошки подаци*, Историјски часопис 1–2 (1948), 24–29 (= *Византија и Словени*, Сабрана дела Г. Острогорског, књ. 4, Београд 1970, 77–86).

извођењу саборских закључака. Посвећени су митрополити у Салони и Дукљи, и епископи. Раздвојене су покрајине и окружја, црквена и државна. Постављени су на чело покрајински банови и њихови помагачи. Утврђени су порези, и одређено је шта од њих припада владару а шта чиновницима. Дани су земљи закони и упуте.⁴ Списак одлука заиста је дугачак, али ништа од наведеног није тачно, што је било познато и Н. Радојчићу, па се поменутим одлукама не треба ни бавити.

Потпунија и поузданија обавештења о највишем представничком телу потичу из периода владавине династије Немањића, укључујући и постепено увођење њихових званичних назива у употребу, као што су сабор (сборъ) и збор (зборъ), затим собрање (сѣбрање), па и санам (съньмъ). Речи *сабор* и *збор* употребљавају се и данас у српском говорном и књижевном језику, али су оне временом добиле нешто другачије значење, док је *собрање* постало званични назив за представничко тело у Бугарској, као и *сабор* у Хрватској, а од старе речи *санам* изведена је на неки начин у српском језику реч *сајам*, а код Пољака *сејм*.⁵ На основу поузданих и релативно бројних података о представничком телу средњовековне Србије, у историографији постоје велика размимоилажења о њиховом карактеру. Узимајући у обзир снажну владалачку власт Немањића и утицај Византије, Н. Радојчић је закључио да сабори: „по свом кругу рада и по свом односу према владару показују много сличности с византијским дворјанским и чиновничким састанцима, свечаним скуповима, који су постали више симболички неголи стварни представници народа“.⁶ Насупрот оваквом тумачењу, Т. Тарановски упозорава на: „изричито сталешки карактер српских сабора“, које не треба поредити са свечаним скуповима на двору византиј-

⁴ Н. Радојчић, *Српски државни сабори*, 57.

⁵ Н. Радојчић, *н. г.*, 185.

⁶ Н. Радојчић, *н. г.*, 82.

ских царева. Он још додаје, да су средњовековни писци могли „сликати српске саборе бојама из византијског церемонијала, али се под тим бојама крила сасвим друга невизантијска садржина.“⁷ Разлике у тумачењима двојице угледних научника заиста су велике и да би се утврдило шта је тачно и због чега су сазивани државни сабори, потребно је обратити пажњу на конкретне случајеве. Ово је потребно учинити и због тога што су констатације Н. Радојчића извршиле, и још даље врше, снажан утицај у историографији, а нису у складу с расположивом изворном грађом.

У науци је постало прихватљиво објашњење како је са доласком на власт Стефана Немање подстакнут рад највишег представничког тела, што је само делимично тачно. Ово тело постоји од давнина, а како изгледа, Немања је, иако најмлађи од браће, дошао на престо захваљујући подршци државног сабора. У току своје дуге владавине (1166–1196), Немања је као велики жупан морао да обави неколико важних и сложених државних послова, а да истовремено прекрши устаљене обичаје. Кршење обичајног права и увођење у политику праксу нових и до тада непознатих поступака, захтевало је њихову легализацију у држави, а то се могло учинити једино на државним саборима. О томе су сачувана занимљива обавештења. Када је српски велики жупан сазнао да се у његовој земљи укоренило јеретичко учење, вероватно богумилство, које угрожава односе у породици, а истовремено и поредак у држави, одлучио је да са насталим стањем упозна највише представничко тело на којем ће се донети и одговарајуће одлуке. Стефан Немања је одмах позвао „свог архијереја Јефтимија, и монахе с игуманима својим и часне јереје, и старце, и велможе своје, од малога до великога“. Другачије речено, Немања је позвао рашког епископа Јефтимија, монахе и свештенике из Рашке епископије, а истовремено

⁷ Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањинској држави* I, 197, 198.

и своју властелу, „малу и велику“.⁸ Из цитиране реченице јасно се види састав представничког тела државе и ко га је сазвао. Иницијатива за сазивање државног сабора припадала је владару и он је одређивао време и место окупљања, као и предмет о којем ће се одлучивати. Сабор је одржан у Расу, где је дошло до „велике распре“ између окупљених учесника, колико верске толико и политичке. После окончане „распре“, односно дебате и доказног поступка, Стефан Немања се договорио са рашким епископом, монасима и велможама својим, па наоружавши неке од „славних“ велможа, одасла их да кажњавају јеретике. Упућивање наоружаних војника да кажњавају јеретике, владареве поданике, међу којима је било и угледне властеле, представља до тада непознату појаву, за чију је легализацију била неопходна подршка државног сабора. Сада постаје разумљиво што владарев предлог није олако прихваћен и што се развила дебата пре доношења коначне одлуке. Јеретици су сурово и селективно кажњавани, а по речима Стефана Првовенчаног, велики жупан „једне попали, друге разним казнама казни, треће прогна из државе своје а домове њихове, и све имање сакупивши, разда прокаженима и убогима“.⁹ Наведене чињенице истовремено показују да је овај Немањин сабор имао радни, а не свечани карактер и да је на њему вођена расправа пре него што је постигнут договор о кажњавању јеретика.

На другом по реду познатом сабору, Стефан Немања се одрекао престола (1196) и одредио за свог наследника млађег сина Стефана, а не старијег Вукана као што је био обичај. О том знаменитом догађају сачувана су четири различита

⁸ В. Ђоровић, *Житије Симеона Немање од Стефана Првовенчаног*, Светосавски зборник 2, Извори, Посебна издања СКА, књ. СХХV, Београд 1939, 28; Стефан Првовенчани, *Сабрани списи*, приредила Љиљана Јухас-Георгијевска, Београд 1988, 70. Види и: М. Благојевић, *Српски сабори и сабори ошачасиџа*, 8.

⁹ В. Ђоровић, *Житије Стефана Немање од Стефана Првовенчаног*, 29; Стефан Првовенчани, *Живот свейој Симеона*, 71, 72.

описа, од којих највеће поверење ужива писање Стефана Првовенчаног, када је у питању састав представничког тела, а такође и писање Светога Саве, када је реч о одлукама које су тада донете. У вези са саставом државног сабора, Стефан Првовенчани каже како Немања „призва к себи супругу своју и синове своје и архијереја својега по имену Калиника, и приставнике дјелом, и кнезове земље своје који су над властима, и војводе и војнике“.¹⁰ Опис учесника у представничком телу је прецизан. На сабор су позвани сви који су непосредно заинтересовани и који могу да утичу на коначну одлуку. На првом месту то су чланови владареве породице, супруга и синови, затим рашки епископ и малобројно свештенство, што је уједно и доказ да црква није имала већи утицај на предмет о којем се одлучивало. Знатно су већи утицај имали остали учесници, а пре свега „приставници дјелом“, односно чланови централне државне управе, затим „кнезови земље“ под којим се подразумевају најистакнутији представници локалне управе, односно „удеои кнезови“ и „земаљски кнезови“. На крају, али не и на последњем месту, велики утицај су имале „војводе“ и „војници“, односно војни заповедници и њихови ратници који су потицали из редова српске властеле. Из разумљивих разлога за промену на престолу, поред чланова владареве породице, највише је била заинтересована српска властела. Пред окупљеним сабором велики жупан Стефан Немања саопштио је како намерава да се замонаши, затим да се одрекне врховне власти и престола и да за свог наследника оставља млађег сина Стефана, а не старијег Вукана. Оваквим одлукама прекршено је обичајно право, па их је требало легализовати, а за тако нешто био је надлежан једино државни сабор. Пред окупљеним учесницима сабора Немања је одржао говор и образложио своје одлуке, каже његов син и наследник Стефан — „И устав с престола својега, предаде му га са

¹⁰ В. Ђоровић, *Житије Симеона Немање*, 39; Стефан Првовенчани, *Живот свейој Симеона*, Сабрани списи, 77.

сваким благословом“. Опис предаје врховне власти сувише је кратак и поједностављен.

Најмлађи Немањин син, тада још монах Сава, оставио је потпунији опис смене на престолу и одлука које су донете, а на посредан начин дао је и образложење због чега су одлуке донете. По његовим речима, Стефан Немања: „Божјом вољом изабра благороднога и љубљенога сина Стефана Немању, зета боговечаног кир Алексија, цара грчкога, и овога им предаде говорећи: Овога имајте уместо мене... и овога постављам на престолу Христом дароване ми владавине. И сам га венча и благослови изванредно, као што благослови Исак Јакова, сина свог.“ Немања потом „И другога свога благороднога и љубљенога сина, кнеза Вукана, благослови и постави га за *великога кнеза*, и одели му довољно земље“.¹¹ Из наведеног опису јасно се види да је на сабору легализовано неколико одлука. Прво, Немања се добровољно одрекао власти, а не под принудом; друго, велики жупан је за свог наследника изабрао млађег сина Стефана, а не старијег Вукана, па је тиме прекршио обичајно право. На овакву одлуку снажно су утицале спољнополитичке околности, посебно што је Стефан постао зет византијског цара, па се према устаљеној пракси очекивало да ће наследити престо. Треће, Вукану је тада додељена посебна удео на кнежевину и титула „великог кнеза“, па је по достојанству изједначен са достојанством великог жупана, али не и у погледу владарског суверенитета. Све су ово биле важне одлуке и за владарску породицу и за сву властелу и за српску државу, односно за будући поредак у земљи и поделу власти, па је за све то била неопходна и подршка државног сабора.

У Србији су државни сабори добили коначан изглед и састав тек после стицања краљевске круне и оснивања Српске аутокефалне архиепископије. Са оснивањем Српске архиепископије, црква добија чврсту организацију са изграђеном

и стабилном хијерархијом, па као таква делује као снажан повезујући чинилац у држави. На челу Аутокефалне цркве налазио се тада архиепископ Сава, који је поделио државну територију на једанаест епархија.¹² На челу Жичке епархије налазио се архиепископ, док су епископи били на челу преосталих десет епархија. У свакој епархији постојало је по неколико манастира на челу са игуманима, па су игумани најугледнијих манастира, затим епископи и архиепископ, представљали највише црквено тело, односно Сабор Српске аутокефалне архиепископије. Било је то ново, утицајно и добро организовано тело. Поред овог сабора, Свети Сава је сазивао и велике црквено-народне саборе, с циљем да се што више учврсти православље, па је утицај цркве постајао све већи. Сабор Српске архиепископије као целина укључен је у састав државног сабора, којем су редовно присуствовала најугледнија властела: представници централне и локалне управе, најистакнутији војни заповедници, а пре свих владар и чланови његове породице. Иницијатива за сазивање сабора припадала је владару и он је одређивао време и место сазивања државног сабора, као и предмет о којем ће се одлучивати. Чланови световног дела државног сабора, угледна властела, позивана су владаревим писмом или „књигом“.¹³ Српски краљ је, такође, посебним писмом обавештавао српског архиепископа о одржавању државног сабора, а архиепископ је писменим путем позивао чланове црквеног сабора да учествују у раду државног сабора. Државни сабор на којем истовремено присуствују најугледнија властела и најистакнутији представници Српске цркве, обавезно се састајао приликом крунисања српских краљева, бар у почетку, у Жичи, а такође приликом избора и освећења српских архиепископа.

Са оснивањем Српске аутокефалне архиепископије (1219) створени су, поред осталог, услови да српске краљеве кру-

¹² Посебно о томе: М. Јанковић, *Епископије и митрополије Српске цркве у средњем веку*, Београд 1985.

¹³ Н. Радојчић, *Српски државни сабори*, 202.

¹¹ Свети Сава, *Житије свештога Симеона Немање*, Сабрани списи, превод Л. Мирковић, Д. Богдановић, Београд 1986, 100–102.

нише српски архиепископ, па је Свети Сава лично крунисао краља Радослава (1228), најстаријег сина Стефана Првовенчаног. Искључиво право да по црквеном обреду крунише краља, представљало је моћно средство у рукама архиепископа, али ово право није злоупотребљавано. Када је већина српске властеле отказала послушност краљу Радославу, незадовољна његовом политиком и на престо довела његовог млађег брата Владислава, архиепископ Сава је негодовао,¹⁴ али је ипак крунисао свог другог синовца, знајући да се одлука властеле не може променити (1234). На сличан начин поступио је по свој прилици и наследник Светога Саве, архиепископ Арсеније, када је властела свргла краља Владислава и на престо довела његовог млађег брата краља Уроша (1243).

На основу изложених чињеница не би се смело закључити да су Српска црква и црквени сабор представљали послушно оруђе у рукама краља. У питању је било разграничење између црквене и световне власти у држави. Црква није ограничавала суверенитет владара, а посредно ни вољу већине властеле, нити је владар ограничavaо цркву у њеној јурисдикцији. Свако је био самосталан у свом делокругу, с тим што је црква имала обавезу моралног надзора, али не и права да лишава владара круне, престола и врховне власти. Када је „млади краљ“ Драгутин, уз помоћ угарске војске, а не већине српске властеле, збацио с престола свог оца краља Уроша I (1276), тај чин није наишао на одобравање Српске цркве, па је архиепископ Јоаникије напустио седиште Архиепископије у Жичи и повукао се у пограничну жупу Пилот.¹⁵ Овим чином била је ускраћена могућност, бар за неко време, да архиепископ крунише Драгутина краљевском круном. Крунисање је

¹⁴ *Живойи Свейѿоа Саве*, написао Доментијан (треба: Теодосије), изд. Ђ. Даничић, Београд 1860, 177; Теодосије, *Жийије свейѿоа Саве*, Београд 1984, 167.

¹⁵ Архиепископ Данило и други, *Живойи краљева и архиепископској српских*, 289; Архиепископ Данило II, *Живойи краљева и архиепископској српских*, 220.

свакако обављено, али тек после Јоаникијеве смрти и избора новог архиепископа. Предлог за избор новог архиепископа давао је увек краљ, али на основу тога не треба закључити да је државни сабор обавезно прихватао владаревог кандидата. После смрти архиепископа Саве III (јула 1316), краљ Милутин је сазвао државни сабор на којем је требало изабрати поглавара Српске цркве. На састанку сабора краљев предлог за избор новог архиепископа није прихваћен, па је државни сабор, поводом поменутог избора, морао да се састане три пута у једној години.¹⁶ Судећи по свему, на сабору се појавила снажна опозиција, вероватно међу високим представницима цркве. Према прихватљивим објашњењима у историографији, краљ Милутин је предложио за новог архиепископа тадашњег бањског, односно хумског епископа Данила (будућег Данила II), свог верног и оданог сарадника. Савременицима је било добро познато да се Данило превише приближио врховној власти и да је без поговора извршавао свако наређење краља Милутина, што није увек било и у интересу цркве. На трећем по реду сабору пронађено је компромисно решење, тако што је за архиепископа изабран Данилов ученик, тадашњи хиландарски игуман Никодим. После обављеног избора, краљ Милутин је позвао хиландарског игумана да дође и Никодим није могао а да не послуша цео „српски сабор“, односно Сабор Српске цркве, па је после извесног времена стигао у Србију. Ускоро после његовог доласка, краљ је сазвао државни сабор на празник Вазнесења Христова (Спасовдан), па је Никодим у присуству краља Милутина и државног сабора, по црквеном обреду узведен на престо Светога Саве, што су сви присутни поздравили речима: „Преросвешеном архиепископу све српске земље и поморске, многа лета“.¹⁷ У конкретном случају ти-

¹⁶ М. Благојевић, *Српски сабори и сабори ојачасиѿа*, 14, 15.

¹⁷ Архиепископ Данило и други, *Живойи краљева и архиепископској српских*, 154; Архиепископ Данило II, *Живойи краљева и архиепископској српских*, 116.

тулатура српског архиепископа усклађена је са титулатуром српског краља. Било је то маја 1317. године у Жичи.

Неколико година пре овог догађаја, Никодим је још као игуман Хиландара учествовао у једној важној дипломатској мисији, с циљем да се измире завађени српски краљеви и браћа, Милутин и Драгутин. Између ових српских владара вођен је дуготрајни рат с променљивом срећом, од почетка XIV века па до 1312. године. За избијање овог дуготрајног сукоба постојало је више разлога, а посебно што краљ Милутин није поштовао одредбе споразума у Дежеву (1282), по којем је краљевски престо требало да наследи један од Драгутинових синова, а не Милутинов син Стефан. Вишегодишњи рат без победника и велико незадовољство властеле, приморали су краља Милутина и Драгутина да се помире и да на државном сабору потраже решења за сва спорна питања. На сазваном сабору није постигнута сагласност која би задовољила обе сукобљене стране, али је зато пронађен начин како да се реше спорна питања. О томе је оставио занимљив запис архиепископ Никодим, који је у доба сазивања сабора био хиландарски игуман. Никодим у свом запису, поред осталог, каже: „Би, наиме, нека *распра велика... и раздор* би међу господином краљем Урошем [Милутином] и међу братом му краљем Стефаном [Драгутином]... *иа извољенијем оба, браћиа и сабора српске земље* послан бих у Нови Рим, у царски град, тада царству цара кир Андроника [II]... Палеолога и сина његовог цара кир Михаила [IX] и унука његовог цара кир Андроника [III], док је васељенским престолом управљао у Цариграду кир Нифон, а ту био тада и патријарх светога града Јерусалима кир Атанасије и антиохијски патријарх“.¹⁸ Другачије речено, у Цариграду су се тада затекла три цара, Андроник II и његова два савладара, као и три патријарха, цариградски,

¹⁸ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и најпјисци* I, 22; *Стари српски записи и најпјисци*, приредио М. Павић, Београд 1986, 53; М. Динић, *Однос између краља Милутина и Драгутина*, 49–82.

јерусалимски и антиохијски, баш у исто време када је српски изасланик стигао у Цариград, па је тешко поверовати да се то догодило случајно. Архиепископ Никодим не помиње упутства која је добио и садржину своје мисије, али пошто је на државном сабору вођена „велика распра“ или политичка дебата, а посебно што је постојао „раздор“ или велико неслагање између краља Милутина и Драгутина, слободно се може рећи да су српски краљеви и државни сабор били приморани на арбитражу за сва спорна питања. Арбитража није затражена било где и било од кога, већ на самом исходшту свеукупне власти у православној васељени. Виша и важнија инстанца од овог тела није постојала у православној екумени. Арбитража је заиста и обављена. На такав закључак упућује даље Никодимово излагање у којем саопштава да је у Цариграду примио: „духовну утеху и смирење и *јединство*, према којем треба да се *обједине... оба браћиа и сва српска земља*“. У цитираној реченици саопштен је на најкраћи начин исход арбитраже који је довео до јединства српских краљева и уједињења српске државе. У свему овоме српски државни сабор је имао важну и видљиву улогу.

За време владавине краља Милутина, а такође и његових претходника и потомака, државни сабор састајао се обавезно приликом избора сваког архиепископа и то најмање два пута. Први пут да би се обавио избор, а други пут и нешто касније када је по црквеном обреду нови архиепископ освешћен и узведен на престо Светога Саве. Међу присутним члановима државног сабора, односно „*сабора ошачасѿва*“ или „*сабора српске земље*“, како гласи званичан назив највишег представничког тела, јасно се издваја група високог свештенства са етничком одредницом, па се ова група као целина назива „*српски сабор*“, а понекад „*свѣти*“ или „*свеосвешћени сабор*“.¹⁹

¹⁹ Као што се Сабор Српске цркве називао „српски сабор“, тако се и Сабор Бугарске цркве називао „бугарски сабор“ (М. Благојевић, *Српски сабори и сабори ошачасѿва*, 15).

У питању је званични назив Сабора Српске православне цркве. Захваљујући садржини једног текста, где се описује како је архиепископ Никодим потврдио ваљаност садржане Бањске хрисовуље, саопштен је и тачан састав тадашњег „српског сабора“. У поменутом тексту уписано је поименично 14 епископа, колико их је било тада у Србији, као и називи њихових епископија, а такође у посебном списку још 14 игумана и називи њихових манастира.²⁰ Наведена бројчана сразмера показује да је у „сабору српском“, односно у Сабору Српске православне цркве, постојао паритет између броја епископа и броја игумана. Из наведених података лако се може видети да укупан број чланова „сабора српског“ није велик. У његовом саставу, крајем друге деценије XIV века, било је око тридесетак чланова, а међу њима се налазио архиепископ, 14 епископа, 14 игумана, а понекад и неколико угледних монаха. На основу ове чињенице може се с разлогом рећи, да ни број властеле на државним саборима није био велик, па ако их је било два или три пута више од црквених великодостојника, укупан број учесника на државним саборима, односно „саборима отачаства“, кретао се око 100 или 120 чланова.

У свим сегментима средњовековног друштва постојала је хијерархија, па и међу присутним члановима на државним саборима. Хијерархија је испољена на јасан начин међу члановима „српског сабора“. Редослед у хијерархији епископа зависио је од датума хиротонисања, па је после смрти било којег епископа долазило до промена у постојећој хијерархији. Редослед у хијерархији игумана био је стабилнији, али је и ту долазило до промена. Игуману манастира Студенице припа-

²⁰ Јб. Ковачевић, Споменик СКА IV (1890), 10. Овде се помињу следећи епископи: 1) зетски Михаило; 2) рашки Павле; 3) хумски Данило; 4) хвостански Јован; 5) топлички Јоаникије; 6) будимљански Никола; 7) табарски Јован; 8) моравички Никола; 9) скопски Стефан; 10) дебарски Јован; 11) призренски Арсеније; 12) липљански Игњатије; 13) браничевски Мојсије; 14) мачевски Јован.

дало је увек прво место у хијерархији српских игумана, па је он због тога титулисан као „први“. Други у редоследу био је игуман Милешеве, а трећи игуман Сопћана.²¹ Када је краљ Милутин подигао храм Св. Стефана у Бањској, манастирском хрисовуљом било је предвиђено за игумана: „на сабору да има место четврто“.²² До промене успостављеног редоследа дошло је после подизања манастира Дечана, па се манастирском хрисовуљом, поред осталог, наређује: „на сабору да седа игуман [Дечана] према игуману Светога Стефана [Бањске]“.²³ У постојећој хијерархији игумана дошло је до нове промене када је цар Душан издао хрисовуљу манастиру Св. Арханђела код Призрена. У поменутој исправи, поред осталог, пише: „милошћу Божијом и благословом господина патријарха кир Јоаникија и свега сабора нареди Царство ми да седа игуман Светога Стефана и Пандократоров и Арханђелов за посебном *ипрѣзом* са игуманима забрдским“.²⁴ Цитирана одредба је занимљива из више разлога, а посебно због тога што се игумани најугледнијих манастира: Студенице, Милешеве, Сопћана, Бањске, Дечана и Св. Арханђела, издвајају у посебну групу која ће седети за засебном трпезом на свим саборима. Из тога даље следи закључак да се по групама и за трпезама седело, како на „сабору српском“ тако и на „сабору отачаства“, у присуству архиепископа или патријарха, а такође краља или цара. На саборима су седели, не само игумани, већ свакако епископи и митрополити, а такође и српска властела, али се њихов

²¹ Када је издата *Бањска хрисовуља* постојао је следећи редослед игумана и манастира: 1) студенички Теодор; 2) милешевски Гаврило; 3) сопотски Атанасије; 4) бањски Сава; 5) грачанички Исаија; 6) моравског Градца Јефрем; 7) рашки Јевстрадије; 8) кончулски Јевстрадије; 9) модрички Вартоломеј; 10) хтетовски Теодор; 11) гостиварски Данило; 12) оравонички Гаврило; 13) нагорички Вениамин; 14) скопски Никола (Споменик IV, 10, 11).

²² Споменик СКА IV, 9.

²³ П. Ивић и М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 274.

²⁴ С. Мишић и Т. Суботин-Голубовић, *Свети арханђеловска хрисовуља*, 111, 141.

положај у постојећој хијерархији не може с лакоћом утврдити. Највише место припадало је члановима владарева породице и најближим рођацима, а од властеле, члановима централне управе. У старијем периоду то су казнаци и тепчије, док су после проглашења царства то логотети и протовестијари. Блиски су им у хијерархији високи војни заповедници, као што је војвода стегоноша (*vexilifer*), док су остале војводе и властела заузимали нешто нижи положај.

Занимљива обавештења о деловању и организацији државних сабора потичу из времена владавине краља Стефана Дечанског (1321–1331). Пред крај његове владавине одржана су чак три сабора, први по реду, „сутрадан“ после битке и победе код Велбужда (28. јула 1330). Тада је „био сабран цео сабор овога превисокога краља у дан недељни“.²⁵ Поменути скуп није представљао државни сабор, односно „сабор отацтва“, а још мање „српски сабор“ или сабор високог свештенства. На тако нешто није се могло ни помишљати, а није било ни потребно. На том скупу, „сутрадан“ после извојеване победе, били су присутни, првенствено, српски војни заповедници, па се краљ посаветовао са: „свима својима силним“ шта треба даље да се чини после извојеване победе. Тог дана је Стефан Дечански, поред осталог, послао гласнике архиепископу „кир Данилу и ка жени својој благочастивој краљици и госпођи Марији и ка свему сабору српске земље“,²⁶ обавестивши их о извојеваној победи и намери да са српском војском продре: „у државу царства земље бугарске“. Не задржавајући се на садржини обавештења, наведене чињенице показују да се државни сабор или „сабор српске земље“ састао у Србији, а не на бојном пољу и, што је битно, на државном сабору је одсутног краља замењивала његова супруга, краљица Марија.

²⁵ Архиепископ Данило и други, *Животни краљева и архиепископа српских*, 187–189; Архиепископ Данило II, *Животни краљева и архиепископа српских*, 142, 143.

²⁶ Исто.

Када је архиепископ Данило II примио вест о исходу битке код Велбужда, послао је писма у све манастире да се благодари Богу на извојеваној победи.

Стефан Дечански сазвао је највише представничко тело у држави поводом оснивања и организовања властелинства манастира Дечана (1330). Стварање веома великог црквеног властелинства захтевало је и посебну организацију и легализацију извршеног чина на државном сабору, поготово што је тада Дечанима потчињено око 40 земљорадничких насеља и десетак катуна професионалних сточара. Поводом овог догађаја Стефан Дечански каже: „сбрах сабор српске земље, архиепископској и епископској и игумане и казнаце и тепчије и војводе и слуге и савишлице и договорих се са њима и примих благослов од господина ми оца архиепископа Данила и свих епископа и свих игумана и од целог сабора српског за оно што је приложено овоме храму“.²⁷ Из наведеног цитата јасно се види да су истовремено присутна и да се помињу два сабора, први као „сабор српске земље“ или државни сабор, а други као „српски сабор“ или црквени сабор. У оба случаја саопштен је и њихов састав. „Српски сабор“ чине: архиепископ, епископи и игумани најугледнијих манастира. Сви они као целина и представници цркве улазе у састав „сабора српске земље“, а поред њих и најистакнутији представници централне управе: казнаци и тепчије, затим војни заповедници или војводе, као и носиоци највиших дворских звања: слуге и ставилци. Присуство представника централне управе, војвода и носилаца највиших дворских звања на сабору било је неопходно због тога што су из владаревог домена издвојени многобројни земљопоседи и потчињени Дечанима, који су тада били ослобођени готово свих обавеза према владару и држави, укључујући и војну службу. Приликом оснивања Дечанског властелинства Стефан Дечански се заиста „договорио“ с највишим представницима цивилних и војних власти,

²⁷ П. Ивић и М. Грковић, *Дечанске хрисовуле*, 69, 137, 309.

али је зато добио посебну сагласност и „благослов“ само од „српског сабора“, што је и разумљиво.

У доба владавине најмоћнијег српског владара, краља и цара Стефана Душана (1331–1355), одржан је највећи број државних сабора. На састанцима највишег представничког тела у држави, Стефан Душан је доносио многобројне одлуке о разним питањима. Издавао је хрисовуље црквама и властели, узимао у заштиту црквене поседе, доносио пресуде, потврђивао старе повластице црквама и властели, обично у договору с цариком, наследником престола, патријархом, митрополитима, епископима, игуманима и најугледнијом властелом, па је на тај начин донет и Душанов законик. Договор или како се у то доба говорило „зговор“, без прегласавања, представљао је основни облик саборског рада. Договарајући се са најутицајнијим личностима у држави, најмоћнији српски владар успевао је на тај начин да осигура широку подршку за вођење унутрашње политике, што је благотворно деловало на целокупан политички живот у земљи.

Добијање што шире подршке било је неопходно и приликом оснивања Лесновске епископије. Познато је да је Стефан Душан уздигао старе епископије на ранг митрополије, после проглашења Царства, па је тако учињено и са епископијом у Скопљу која је постала митрополија. Са овим чином искрсла је и потреба да скопски митрополит има свог суфрагана, односно бар једног потчињеног епископа, па се све то морало организовати. За седиште новог епископа и епископије одабран је манастир у Леснову, али је претходно требало отклонити многобројне препреке, због тога што је Скопље до тада било под духовном јурисдикцијом српског патријарха, док су се крајеви јужно од Скопља налазили под духовном јурисдикцијом Охридског архиепископа. У циљу проналажења најбољег решења и отклањања постојећих препрека сазван је државни сабор, на којем су били присутни: српски патријарх Јоаникије, охридски архиепископ Никола, скопски митрополит Јован, за-

тим сви митрополити, епископи, игумани, а такође и угледна властела, па се цар Душан договорио са „свим збором светог царства“, а посебно са цариком Јеленом и сином Урошем, као престолонаследником.²⁸ Српски цар је тада испојио посебну „милост“ према деспоту Оливеру, ктитору манастира Св. Арханђела у Леснову, којем је понуђено да се његова ктиторија уздигне на виши степен епископије, што је Оливер прихватио. На тај начин пронађено је седиште за лесновског епископа који ће бити суфраган скопског митрополита, али за све то била је потребна и сагласност Охридске архиепископије. Тадашњи охридски архиепископ Никола дао је своју сагласност, па је и са те стране отклоњена свака опозиција. Не треба ни доказивати да је сагласан био и српски патријарх, пошто се његова јурисдикција проширила још на једну епископију. На тај начин решено је једно сложено питање из домена црквених јурисдикција. Са одлукама сабора био је сагласан и деспот Оливер, као ктитор манастира, поготово што је имао право да непосредно утиче на избор лесновског епископа, који ће по свом положају управљати и властелинством манастира у Леснову. Право једног велможе да непосредно утиче на избор једног епископа представља својеврстан преседан који је могао бити легализован једино на државном сабору. Преседан је представљао и одузимање једне епархије Охридској архиепископији и потчињавање поменуте епархије Српској патријаршији, па је и то легализовано на државном сабору. Све што је речено о оснивању епископије у Леснову, јасно показује да се до сагласности на сабору долазило кроз сложене и дуге преговоре, па је и заседање сабора могло да потраје више дана.

Представничко тело састајало се и на почетку владавине Душановог наследника и сина, цара Уроша, први пут свакако приликом његовог крунисања царском круном. Државни сабор који се састао у Скопљу, априла 1357. године, пружио

²⁸ М. Благојевић, *Српски сабори и сабори ошачаства*, 25, 26.

је снажну подршку цару Урошу да сачува престо, као легитимни наследник цара Душана, али он ту подршку није умео да искористи.²⁹ Губио је постепено власт у земљи, препуштајући је најмоћнијој властели, најпре кнезу Војиславу Војиновићу, а нешто касније и знатно више краљу Вукашину и његовом брату деспоту Јовану Угљешу (1365).³⁰ У насталим околностима замро је и рад највишег представничког тела у држави. После погибије краља Вукашина и деспота Угљеше на Марици (1371), а убрзо и смрти цара Уроша, крајем 1371. године, престало је и формално да постоји Српско царство, а истовремено и јединствена српска држава. Великим територијама некадашњег Царства загосподарили су осамостаљени обласни господари, али никоме од њих није припало право да сазове државни сабор, односно „сабор отачаства“. Но, и поред тога, сазивање само „српског сабора“, односно Сабора Српске цркве, постало је неопходно после смрти патријарха Саве да би се изабрао његов наследник, а истовремено и због измирења Цариградске и Српске патријаршије.³¹ Иницијатива за измирење патријаршија потекла је од кнеза Лазара, који се о томе посаветовао са: „својим сабором, светитељима и властелом“, па овај податак представља поуздан доказ да је у Лазаревој области почело да се састаје представничко тело.³² На кнежевој територији налазио се и највећи број српских епископија и митрополија, али се знатан број епархија Српске цркве налазио и у области Балшића, тада на челу са Ђурђем I Балшићем. Све је то утицало да се црквени сабор за избор новог патријарха сазове по „заповести“ кнеза Лазара и господина Ђурђа I Балшића у Пећи (3. октобра

²⁹ Р. Михаљчић, *Крај Српског царства*, Београд 1975, 17, 24, 31.

³⁰ Р. Михаљчић, *н. д.*, 33–63, 79–97; Г. Острогорски, *Серска област после Душанове смрти*, Београд 1965, 7–14 (= Сабрана дела, књ. 4, 439–448).

³¹ Д. Богдановић, *Измирење српске и византијске цркве*, О кнезу Лазару, Београд 1975, 81–91.

³² Марко Пећић, *Житије светог патријарха Јефрема*, Шест писаца XIV века, приредио Д. Богдановић, Београд 1986, 167.

1375).³³ На сабору је дошло до полемике и размимоилажења по питању избора новог патријарха, због тога што је један број црквених великодостојника дошао из области кнеза Лазара, а други из области Балшића. Пронађено је компромисно решење на тај начин што није изабран ниједан митрополит, епископ или игуман, већ угледан монах и „старац“ Јефрем, пореклом Бугарин, који је узведен на престо Светога Саве.³⁴ Четири године касније Јефрем се добровољно одрекао свог достојанства (1379), па се тада поставило питање ко ће га наследити. Овог пута је кнез Лазар самостално сазвао сабор, без присуства других обласних господара, на којем је изабран патријарх Спиридон (1379/80). Са сазивањем овог сабора, по наређењу кнеза Лазара, обновљено је деловање највишег представничког тела у његовој држави, односно у држави Лазаревића, а истовремено је појачан и утицај патријарха у српским земљама.³⁵

Сваки сабор који је сазиван поводом освећења и увођења у достојанство поглавара Српске цркве, архиепископа или патријарха, имао је свечани карактер. Тако је било и приликом освећења наследника Светога Саве, архиепископа Арсенија. После завршетка црквеног обреда, архиепископ Сава и краљ Радослав приредили су велико славе: „са свим сабором отачаства свога“, па су на крају славља раздвојени дарови: „свечасним епископима и игуманима и свим велможама благочестивог краља“.³⁶ Још је свечанији карактер имао са-

³³ Архиепископ Данило и други, *Животи краљева и архиепископа српских*, 384; Архиепископ Данило II, *Животи краљева и архиепископа српских*, 292.

³⁴ Исто; М. Пурковић, *Српски патријарси средњег века*, Диселдорф 1976, 101–115. Види и нап. 32.

³⁵ М. Пурковић, *н. д.*, 116–126; Ђ. Сп. Радојичић, *Избор патријарха Данила III и канонизација кнеза Лазара*, Гласник Скопског научног друштва 21 (1940), 33, 34.

³⁶ Архиепископ Данило и други, *Животи краљева и архиепископа српских*, 250; Архиепископ Данило II, *Животи краљева и архиепископа српских*, 189.

бор приликом крунисања српских краљева. Када је „млади краљ“ Душан збацио с престола свог оца, Стефана Дечанског, одлучио је да овај чин легализује сазивањем државног сабора и крунисањем краљевском круном. О својим намерама обавестио је тадашњег архиепископа Данила II, а потом је наредио: „да буде сабор Богом сабрани отачаства његова“. Архиепископ Данило је дошао: „са епископима и игуманима“ у Душанов двор у Сврчину, где су се налазила и окупљена властела, па је обавио крунисање Стефана Душана по црквеном обреду, у храму Св. Јована Претече у Сврчину. После црквеног обреда, крунисани краљ Стефан Душан: „велики празник учини у тај дан, духовно и телесно утешивши се са овим преосвећеним и провеселивши се са целим сабором отачаства свога и ту многе и драгоцене дарове даде, што приличи овоме преосвећеноме и целом сабору отачаства, и тако се растаде с њима“.³⁷ Из наведеног цитата јасно се види да је државни сабор приликом крунисања краља Стефана Душана имао свечани карактер и да је окончан краљевском гозбом, великим весељем и поделом богатих дарова, уз помоћ којих је нови владар успостављао тешњу сарадњу са најистакнутијим и најутицајнијим личностима у држави.

Државни сабори нису имали стално место одржавања. За време Стефана Немање, његових првих наследника, затим краљева Драгутина и Милутина, сабори су се најчешће окупљали у „столном месту“, односно у Расу и околини. За време краља и цара Душана, највише представничко тело државе окупљало се у градовима као што су Скопље или Сер, али и у другим местима где је боравио владар или где је намеравао да борави, као што је то био дворца у Сврчину где је Душан крунисан за краља, затим Крупиша или већ помињано Лесново. Црквени сабори, односно „српски сабори“, одржавани су обично у седиштима Српске православне

цркве, у Жичи или Пећи. Пошто је српска средњовековна држава била подељена на удеоње кнежевине или на велике територијалне целине, којима су господарили чланови владарске породице, то су и на оваквим територијама сазивани посебни или „покрајински“ сабори.³⁸ Одлуке покрајинских сабора биле су регионално ограничене и поштовале су се у одређеној историјској области или привременој територијалној агломерацији. Између регионалних и државних сабора није успостављан посебан однос. Традиција одржавања покрајинских сабора сачувала се вековима, па су тако становници жупа: Требиња, Конавала и Драчевице сазвали посебан збор 1422. године.³⁹ Биле су то најважније жупе некадашње историјске области Травуније (Требиња). Поред покрајинских, одржавани су и жупски зборови, али обавештења о делокругу њиховог рада потичу тек с краја XIV и прве половине XV века, као и касније. Највише се зна о збору у Требињу, као и у Паштровићима, где су бирана „властела“ и „судије“ са утврђеним надлежностима.⁴⁰ Не би се смело занемарити ни постојање сеоских зборова који су, на иницијативу државних власти, сазивани да би се решила нека питања од заједничког интереса за два или три суседна села.

Истовремено са постојањем државних, покрајинских, жупских и сеоских зборова, постојали су и посебни црквени сабори. Поред „српског сабора“ или Сабора Српске православне цркве, сазивани су и „велики сабори“, односно црквено-народни сабори највишег нивоа, који су се разликовали од државних сабора и по саставу и по тематици. Црквено-народни сабори могли су да се окупе и око неког угледног црквеног места, као што су епископије, манастири, па и цркве. Када се

³⁸ Краљица Јелена и бивши краљ Драгутин сазивали су саборе у својим областима. Види: Н. Радојчић, *Српски државни сабори*, 95, 96; М. Блајојевић, *Српски сабори и сабори ошачасџа*, 29.

³⁹ Види: *Збор*, Лексикон српског средњег века, 226 (С. Ђирковић); Ђ. Тошић, *Требињска област у средњем вијеку*, 255, 256.

⁴⁰ И. Божић, *Паштровићи*, Немирно Поморје, Београд 1979, 129–143.

³⁷ Архиепископ Данило и други, н. г., 220; Архиепископ Данило II, н. г., 165; М. Блајојевић, *Српски сабори и сабори ошачасџа*, 24, 25.

угасила српска средњовековна држава и када су престали да се сазивају државни сабори, наставили су и даље да се окупљају црквени сабори на свим нивоима. Била је то тековина српске средњовековне државе и остатак њене државности. Ова врста скупова одржавана је редовно, понекад и изузетно, обично у близини неке цркве или манастира, где се окупљало становништво из тог краја. Нимало случајно, на чувеном збору у Орашцу 1804. и познатом сабору у Такову 1815. године, који су утемељени на политичком наслеђу из средњовековне Србије, донете су судбоносне одлуке о обнови српске нововековне државе и њених институција.

ЦЕНТРАЛНА ДРЖАВНА УПРАВА

На саборима свих врста доношене су обавезујуће одлуке, али се о њиховом спровођењу у дело бринула пре свега извршна власт. У српским средњовековним државама извор и утока свих власти био је владар.⁴¹ Но, и поред тога, његова власт није била апсолутистичка, нити се манифестовала као каква источна деспотија, јер је на различите начине умеравана, па и ограничавана. Српска православна црква је већ од свог оснивања захтевала од свих верника, укључујући и краља, да поштују начела хришћанског морала, који је поред осталог налагао хуманији однос према свима који су слаби и немоћни. Посебно је осуђивана неправда, насиље, злочин и грамзивост. Поред поштовања моралних норми, Црква је захтевала да се, најпре, поштују све одредбе *Номоканона свейога Саве*, међу којима је било и „царских закона“, а касније да се примењују одредбе из тзв. *Јусџинијановој закона*, *Синџајме Мајије Властара*, а свакако и *Душановој законика*. Колико

год се од српских краљева очекивало да ће поштовати хришћански морал и законе, толико су они били обавезни да поштују обичајно право, које је било дубоко укорено у најширим слојевима друштва. Према томе, хришћански морал, хришћанско законодавство и обичајно право представљали су препреке владаревој самовољи или самовлашћу. Уз све то владарева власт била је ограничена и присуством моћне властеле, која је представљала главну оружану силу у земљи. Српски краљеви били су и те како обавезни да се најпажљивије опходе према овој најмоћнијој снази у друштву. Сва српска властела добијала је од својих владара земљопоседе у „баштину“ са широким повластицама, што је више пута потврђивано, а то је опет на видљив начин умеравало и ограничавало краљевску власт. Овом приликом треба напоменути да у средњовековној Србији није донет посебан закон који би непосредно ограничавао краљеву власт, али је зато устаљеним обичајима, а касније и *Душановим законом*, званично заштићен повлашћени положај властеле у српској држави, па је самим тим и владарева власт била ограничена.

У току обављања својих владарских функција, српски краљеви су често боравили у свом „двору“, односно у посебној згради која се према тадашњој терминологији називала „палата“.⁴² Била је то само нешто угледнија грађевина од дрвета или чврстог материјала. Српски владари, посебно краљ Милутин, Стефан Дечански и Душан, не бораве дуго у једном граду или у једном „двору“, па се тешко може одредити њихово „столно место“. У доба Царства то је донекле било Скопље, али и Призрен, па и далеки Сер. Српски владари најрадије су боравили изван градских насеља у посебним резиденцијама, где су се налазили њихови дворови, као што су Пауни, Неродимље, Штимље и Сврчин, сва четири на

⁴¹ О владару у држави Немањића исцрпно: Т. Тарановски, *Историја српској права у Немањинској држави* I, 117–167.

⁴² С. Ђирковић, *Владарски двори око језера на Косову*, Зборник за ликовну уметност, 20, Београд 1984, 67–83; С. Ђирковић, *Двор српских владара: од утврђења до градској насеља*, Работници, војници, 423–434.

Косову, али су се често премештали са великом пратњом из једног у други крај државе. У таквим околностима владарев „двор“ би се увек налазио тамо где је и владар. Са премештањем „двора“, премештала се и целокупна централна државна управа, коју су сачињавали најистакнутији представници војних и цивилних власти. Захваљујући њиховом присуству и неопходној помоћи, владар је могао успешно да обавља све своје функције.

Драгоцену помоћ владару пружао је „дворски савет“, састављен од истакнутих и поверљивих представника властеле, који се увек налазио у владаревој близини.⁴³ Савет није самостално доносио одлуке, али је зато давао квалификовано мишљење о вођењу спољне и унутрашње политике, о рату и миру, војним подухватима, а по потреби пружао је и стручну помоћ. Када су на двору краља Милутина поведени преговори о успостављању мира и савеза са Византијом, српски краљ је одредио тројицу или четворицу од својих људи, који ће водити дуге и испрпљујуће разговоре са византијским послаником Теодором Метохитом.⁴⁴ Ови поверљиви краљеви људи били су вични томе послу, па су по свој прилици сачињавали део „дворског савета“. Знатно већи број властеле био је присутан на двору краља Душана, приликом склапања савеза с претендентом на цариградски престо, Јованом Кантакузином. Уз српског краља и краљицу била су присутна још 24 истакнута властелина, али тада се није радило о успостављању мира, већ о непосредном ступању у рат и то кроз форму пружања помоћи Јовану Кантакузину.⁴⁵ За учешће у таквој врсти рата

⁴³ Т. Тарановски, *Историја српској йрава у Немањинкој гржави*, 191–195; Н. Радојичић, *Српски државни сабори*, 259–268; Б. Недељковић, *О саборима и законодавној делатности у Србији у време владавине цара Свѣслана Душана*, 39–42.

⁴⁴ Византијски извори за историју народа Југославије VI, Београд 1986, 118 (И. Ђурић).

⁴⁵ Византијски извори VI, 395 (С. Ћирковић и Б. Ферјанчић). О значају и утицају српске властеле на државну политику види: Г. Острогорски,

био је неопходан пристанак најистакнутијих представника српске властеле, због тога што је властела сачињавала главнину српске војске. Све то, као и многе друге ствари везане за рат, биле су познате српском краљу, па је због тога био и обавезан да затражи мишљење и сагласност за рат најистакнутијих представника властеоског сталежа. Поводом тога вођена је дужа дебата у савету пре него што је постигнута сагласност, а онда су утврђени и услови за улазак у рат, после чега су одреди српске властеле одмах кренули у борбу против непријатеља Јована Кантакузина (1342). Предводила су их најмоћнија властела која су и учествовала у преговорима, а међу њима се налазио кнез Вратко, рођак краља Душана и потомак Вукана Немањића, као и велики војвода Јован Оливер, будући српски деспот.

Овом приликом неће се залазити у шира разматрања о целокупној војној организацији и поред тога што је војска извор свеукупне власти, али треба истаћи да су владареву личност обезбеђивали снажни одреди најамника и српске властеле.⁴⁶ У стране најамнике могло се имати поверење док су уредно плаћани, па ни тада не увек. Добро је позната па и описана побуна најамника, који су били у служби краља Милутина.⁴⁷ Захваљујући краљевој присебности и храбрости, затим, присуству његових телохранитеља из редова српске властеле, као и већем броју ближих или даљих краљевих рођака, који су боравили на двору, побуна је угушена. Присуство влада-

Душан и његова властела у борби са Византијом, Зборник у част Шесте стогодишњице Душановог законика, Београд 1951, 79–86 (= Сабрана дела, књ. IV, 190–196).

⁴⁶ О организацији српске војске за најстарији период, па чак и за период краљева из династије Немањића, недовољно се зна. Недавно је о томе расправљао А. Веселиновић, *Држава српских десиоја*, Београд 1995, 155–161, 178–183.

⁴⁷ Данило II, 108, 109; Византијски извори VI, 180–183; М. Живојиновић, *Житије архиепископа Данила II као извор за райовање Кайаланске комитаније*, ЗРВИ 19 (1980), 251–272.

ревих телохранитеља („унутрашњих“) и владаревих рођака на двору, упућује на закључак да су баш они сачињавали основно језгро владалачке власти. Њихово стално присуство у владаревој близини истовремено открива да су се сачували неки елементи старих „дружинских“ односа између владара и његовог најближег окружења. Овакви су односи успостављени на узајамној „вери“.⁴⁸ Владар је „веровао“ властелину којег узима у дворску и личну службу, док је властелин вршио „верну службу“ или „правоверно работаније“ свом владару. Уколико властелин не би то савесно и пожртвовано чинио, сматран је „неверником“, што се кажњавало најтежом казном. Властела која су вршила своју службу на двору и штитила владареву личност називала су се „храњеније“. Ово „храњеније“, заједно са владаревим рођацима – „сродством“, уживало је посебне повластице, укључујући и издржавање, али је зато имало и највише обавезе, тачније, да по цену живота сачува и одбрани свога господара. Одбрана владара изједначавана је са највишим степеном одбране државе, па према томе и одбране српске државности.

Истовремено са присуством елитне војне формације, на двору су постојале и разне цивилне службе на челу са својим старешинама. Старешине поменутих служби били су најближи владаревим помоћници и сарадници у вршењу цивилних послова. За време Стефана Првоченчаног они се сви скупа називају „приставници делом“, али је међу њима извршена подела послова, односно компетенција. Једни су управљали

⁴⁸ О „вери“ и „верној служби“ постоје драгоцене обавештења у исправама босанских владара. Искрпно о томе: С. Ђирковић, „Верна служба“ и „вјера јосиповска“, Везе личне зависности у босанској држави, Зборник Филозофског факултета 6/2, Београд 1962, 95–112 (= Работници, војници, духовници, 318–335). У Србији су такви односи саопштавани изразима „правоверно работаније“ и „милост“ владарева. Искрпно о томе: М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама* (одељак: Владарева милост), 59–97. О друштвеном положају, правима и обавезама властеле: Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањинској држави* I, 11–46.

пословима који омогућавају опстанак и функционисање владаревог двора, док су други били старешине над најважнијим службама у држави. Будући да је на двору увек боравио велики број различитог особља, а не само владарево „храњеније“ и „сродство“, за све то људство требало је обезбедити велику количину хране и пића, посебно вина. Старешина који се бринуо о пићу вршио је уједно и службу главног пехарника, која је постојала на свим европским дворovima. Ослањајући се на библијске текстове, за Доментијана је он „начелник медарски“ или „слуга медарски“, тачније главни пехарник, који се у *Дечанским хрисовулама* и другим изворима назива једноставно „слуга“. Било је то изузетно високо дворско достојанство, обично поверавано најугледнијој српској властели.⁴⁹ На Душановом двору, пре него што се крунисао за цара, службу великог пехарника обављао је „слуга“ Бранко, родоначелник Бранковића, а пре њега, „слуга велики“ Прибац, отац кнеза Лазара, а потом још и „велики слуга“ Оливер, који ће своју политичку каријеру завршити са титулом деспота. Свако од њих имао је сјајне изгледе да касније заузме неки важан положај у држави са новом титулом и одговарајућим компетенцијама.

На дворovima српских краљева, поред „великог слуге“, постојао је и „ставилац“, који се бринуо о прибављању хране за владарев двор, припремању и служењу јела на владаревој трпези.⁵⁰ Била је то висока и поверљива служба, доступна изданицима најугледнијих властеоских породица, на које су се српски краљеви највише ослањали. Први по имену познати ставилац био је Ђураш Вранчић, савременик краља Милутина и по свој прилици родоначелник Ђурашевића, моћног властеоског рода у Зети. Службу „ставилца“ на двору Стефана Душана вршио је Милош Војиновић (1333), најстарији син

⁴⁹ М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, 31–34.

⁵⁰ Р. Михаљчић, *Ставилац*, Историјски часопис 24 (1976), 5–21.

познатог војводе Војина. Две деценије касније (1350) ова је служба поверена млађем Милошевом брату Војиславу Војиновићу, који је за време цара Уроша постао најмоћнија политичка личност у држави са титулом „великог кнеза“. Управо у то доба (1363) службу ставилца на двору цара Уроша обављао је Лазар, син већ помињаног Прибца, касније познати српски кнез Лазар.⁵¹ Поверовање службе „ставилца“ и „великог слуге“ одређеним властелинским породицама посредно сведочи о томе да су такве породице биле генерацијама верне и одане српским краљевима и да су са династијом чиниле политичко језгро српске државе. Делатност слугу и ставилаца није била строго ограничена на двор, већ су им по потреби поверавани и други државни послови, поготово што су као моћна властела у некој области могли непосредно да утичу на извршавање владаревих одлука.

У централној државној управи имао је највиши ранг „казнац“ или „велики казнац“, којем је поверено прикупљање владаревих прихода.⁵² Његове су се надлежности простирале на целој државној територији. За обављање своје службе припадала му је и одређена новчана надокнада. Када је долазио у Будву да наплати владареву дажбину звану „акростих“ у износу од 100 перпера, казнац је добијао од града 10 перпера, што чини 10% од основне дажбине. Вероватно је казнацу и у осталим случајевима припадало 10%. Поред великог казнаца у краљевој служби, сваки удеони кнез имао је свог казнаца, који је убирао приходе за удеоног кнеза. Ови казнаци нису били потчињени великом казнацу, већ искључиво свом господару. Такав је случај био са казнацима у Захумљу и њиховим кнезовима, као и са казнацима у Зети и Требињу, који

⁵¹ А. Соловјев, *Одабрани сјоменици српској љави*, 167. Последњи ставилац цара Душана звао се Ђураћ и налазио се на том положају маја 1355. године. Види: С. Мишић, *Повеље цара Стефана Душана манасхиру Свејшћо Пейштра Коринској из 1355. године*, Историјски гласник 1–2 (1993), 127.

⁵² М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, 17–24.

су својевремено били потчињени краљици Јелени. Изгледа да је било и казнаца по значајнијим жупама, односно „жупама“ појединих градова, али су њихове надлежности биле територијално сужене на одређену жупу.

У хијерархији централне управе на другом месту налазио се „тепчија“, којем је поверавано старање о владаревом земљишном фонду.⁵³ Он је често био присутан када се утврђују међе краљевим земљопоседима или када се део тих земљопоседа некеме уступа. Краљев тепчија је називан и „велики тепчија“, па се по томе разликује од тепчија који су непосредно били потчињени удеоним кнезовима. Поред ове двојице тепчија, изгледа да је постојао и „мали тепчија“, чије су надлежности биле ограничене на једну жупу. У доба краља Милутина појављује се један динамичнији представник централне управе са титулом „челника“ или „великог челника“, који је у хијерархији заузимао ниже место од казнаца и тепчија.⁵⁴ Он је располагао и војним и цивилним овлашћењима, па је због тога био подесан да обавља послове различите садржине, како на двору тако и у унутрашњости земље. Велики челник боравио је на двору, бринуо се о заштити владареве личности и извршавао наређења различите садржине. Један од челника краља Милутина звао се Градислав (1284), а други знатно касније Бранко (1305). Дубровчани су рачунали на њихов утицај код краља, па су им слали богате дарове. Напредујући у постојећој хијерархији, познати Јован Оливер је најпре био „велики челник“ краља Стефана Душана, затим „велики слуга“, потом „велики војвода“, да би на крају стекао титулу деспота. Истовремено са великим челником постојали су и други челници, којима су поверавани различити послови, као што је утврђивање међа спорних црквених земљопоседа, али и да буду заповедници

⁵³ М. Благојевић, *Тепчије у средњовековној Србији, Босни и Хрватској*, Историјски гласник 1–2 (1976), 7–47.

⁵⁴ О челницима исцрпно: М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, 208–245.

значајних утврђења. За време цара Уроша челник Муса је најпре био заповедник града Звечана са жупом, а касније града Брвеника такође са жупом. Обављање државних послова у непосредној владаревој близини утицало је, поред осталог, и на то да је велики челник почео да замењује владара у многим цивилним пословима, а ређе у војним. Иначе титула челника била је широко распрострањена на територији српске државе, па се челницима називају старешине световних лица на манастирским властелинствима, понекад и утицајни службеници појединих митрополија, којима се поверава закључивање купопродајних уговора за црквено земљиште. На најнижој лествици налазили су се челници као предводници и старешине сточара Влаха.

ЛОКАЛНА УПРАВА

Деловање централне управе непосредно је утицало на снажење врховне власти владара и српске државности, што се без извесне оградe не би смело рећи и за локалну управу. Будући да је она поникла и да је деловала у жупама, као и да се налазила у рукама моћне властеле, то је онда у локалној управи увек постојала и клика сепаратизма. Позната је чињеница да српски владари нису располагали многобројним и стручним апаратом, па су због тога били упућени да се у управљању државом ослоне на помоћ своје властеле. Уосталом, једино се уз њену помоћ могло и да господари у унутрашњости, али ипак обично у оној мери колико је то властела подносила и колико је одговарало њеним интересима. Српски краљеви нису имали другог избора током XIII века, па и нешто касније.⁵⁵ То их је опет приморавало да траже

⁵⁵ Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањинској држави* I, 206–214.

и проналазе ослонац у моћној и најоданијој властели, којој је поверавана управа у појединим крајевима државе. Верној властели владар би даровао право да управља и господари неким крајем на неодређено време, али не као чиновницима, већ као најутицајнијим политичким личностима. Територије којима су властела господарила називају се „државе“.⁵⁶ Под појмом „државе“ у начелу подразумева се пре свега власт (*imperium*) над неком територијом и људима, а онда и сама територија са целокупним становништвом. Иста реч коришћена је као назив за територију под влашћу српског краља, па би то било блиско савременом појму државе, али се под „државом“ подразумевала и територија коју је владар дао на управу и господарење, односно „у државу“ или „на државу“, неком властелину. У свим дарованим „државама“ властела је стајала на челу војних и цивилних послова, па их с разлогом савременици називају „силнима“.

Властеоске „државе“ биле су различитих величина, а највеће по површини владар је даровао члановима своје породице. Својој мајци краљ Драгутин је даровао Зету и Требиње, затим, крајеве око Плава, Гусиња и Горњег Ибра, па су ове територије сачињавале државу краљице Јелене.⁵⁷ Још је већа по обиму била „држава“ краља Драгутина после силаска с престола.⁵⁸ Он је добио северозападни део Србије, а затим му је угарски краљ дао Мачву, Београд, Соли и Усору, да би са братом Милутином освојио још Кучево и Браничево. Према томе, Драгутинова „држава“ је готово по свему личила на државу у пуном смислу те речи. Ово су ипак били изузеци, пошто су „државе“ српске властеле знатно мање, али још увек довољно простране, тако да су обухватале десетине сеоских насеља. У пограничним крајевима организоване су посебне

⁵⁶ Т. Тарановски, *н. д.*, I, 203–206; М. Благојевић, *Српско краљевство и „државе“ у делу Данила II*, 139–155; види и: *Држава*, Лексикон српског средњег века, 165–169 (М. Благојевић).

⁵⁷ *Историја Црне Горе* I/1, 46–61 (С. Ђирковић).

⁵⁸ М. Динић, *Обласи краља Драгутина после Дежева*, 61–82.

„државе“, познате под називом „крајишта“, које су имале и преко 100 насеља.⁵⁹ На челу крајишта налазио се властелин крајишник. У унутрашњости земље било је такође великих властеоских „држава“. Челник Муса држао је најпре (до 1363) град Звечан са жупом, а потом град Брвеник такође са жупом, као и крајеве око Горњег Лаба.⁶⁰ Према томе, у састав „држава“ улазе „земље и градови“, а најчешће једна жупа и утврђени град уколико постоји. Једном приликом краљ Милутин се састао са братом Драгутином „у држави жупе расинске на реци Морави, у месту званом Мачковци“.⁶¹ У наведеном случају једна „држава“ обухвата жупу Расину. Изгледа да су овакав статус уживале и друге жупе. Када је краљ Милутин дозволио прогнаном сину Стефану да се из Цариграда врати у Србију, дао му је „неки мали део од државе жупе будималске“, где ће се издржавати.⁶² Према томе и жупа Будимље је имала статус „државе“, којом је господарио неки властелин, поверљив и одан краљу Милутину. У тој жупи, односно „држави“, Милутиновом сину Стефану додељен је мали део да би се прехранио са породицом. Пре прогонства Стефан је уживао све приходе од своје велике „државе“, која је обухватала Зету и Требиње.

Понекад се у српским књижевним списима термин „држава“ преноси и на византијске територијално-управне јединице, па се због тога Тесалија помиње као „држава земље Влахиотске“.⁶³ Ова је област била у саставу српске државе само за време цара Душана. Другачији је случај са Пологом, који је прикључен Србији за време краља Милутина. Учвр-

⁵⁹ М. Благојевић, *Крајишња средњовековне Србије*, Војне крајине у југословенским земљама у новом веку до Карловачког мира 1699, Научни скупови САНУ, књ. 48 (1989), 27–46.

⁶⁰ А. Соловјев, *Једна српска жупа за време царства*, Гласник Скопског научног друштва 3 (1928), 25–43.

⁶¹ Данило II, 87.

⁶² Данило II, 128.

⁶³ Данило II, 86.

шћујући широка имунитетска права за манастирско село Речице у Пологу, краљ Милутин је забранио представницима централне и локалне управе да издају наређења мештанима Речица и да их терају на работе. Није то смео да чини ни онај властелин „којем је дата жупа Полошка на државу“. У село Речице није смео да уђе „ниједан краљев управник (‘владалац’), нити управник онога који буде држао ту жупу“.⁶⁴ На основу наведених чињеница може се закључити да је господар једне властеоске „државе“ располагао посебним управним апаратом, уз чију је помоћ господарио повереном територијом. У „држави“ је властелин представљао краљевог намесника са широким овлашћењима, војним и цивилним, што је високо уздизало његову моћ и утицај у земљи. Велики утицај постајао би још снажнији због тога што се „држава“ није давала на одређено време, па је неко од „силних“ могао да остане на свом положају доживотно. То је опет стварало могућност да неко од властелинових синова такође постане господар исте „државе“, односно наследник.

Располажући широким овлашћењима и великим наследним земљопоседима (баштинама), господари држава представљали су најмоћније личности, које снажно утичу на целокупну унутрашњу и спољну политику Србије. Када је Стефан Дечански одлучио да преузме власт у Србији и наследи краља Милутина, тада су се по речима архиепископа Данила многи обрадовали, па и „силовименити његова отацства долазећи клањаху му се“.⁶⁵ Били су то господари „држава“, па је њихов долазак на поклоњење значио да прихватају Стефана Дечанског за свог краља. Слично се догодило и када је Душан преузео власт у Србији. Постојање „силних“ и њихових „држава“ давало је српском краљевству обележје феудалне расцепканости, толико карактеристичне за све др-

⁶⁴ С. Новаковић, *Законски споменци*, 614; М. Благојевић, *Српско краљевство и „државе“ у делу Данила II*, 150.

⁶⁵ Данило II, 128, 129.

жаве у Европи. Српски краљеви су захтевали од господара „држава“ послушност и вршење предвиђених служби (правовремено работаније), али се њихов узајамни однос сводио на однос између сениора и вазала.

Сениор је свим својим вазалима био „господин“ (господар) и они су га због тога ословљавали са „господине мој“, односно „мој господине“. Тако је говорила и краљица Јелена свом сину краљу Драгутину, када јој је даровао Зету и Требиње у „државу“, а тим пре господари осталих властеоских држава.⁶⁶ На повезивање ових територијално управних јединица у једну целину утицала је првенствено владарева личност, а не неко посебно државно тело. Имајући ову чињеницу у виду, представници духовне елите непрекидно су и на различите начине величали и прослављали краљеве из династије Немањића, приписујући њиховим личностима и врховној власти сакрални карактер. Оваквим поступцима краљевска власт је уздигнута необично високо, тако да са њом није могла да се пореди нити је могла да је досегне власт господара појединих властеоских држава. Но, и поред тога, када би утицај владара ослабио или када се не би још знало ко ће бити наследник престола и врховне власти, долазило би привремено до правог расула у српској краљевини. Расуло би потрајало све док „силни“ или већина од њих не прихвати новог краља из светородне лозе Немањића. Дешавало се у таквим периодима да се понеко од „силних“ потпуно отргне од централне власти и пређе на страну суседне државе, а са његовим преласком била би изгубљена и територија којом је управљао. Овакве појаве владар је морао да сузбија, па Мавро Орбин однекуд зна да Стефан Душан због тога ниједног од својих велможа „није држао дуго времена на управи покрајина у које их је постављао, већ их је често премештао с једног места на друго“.⁶⁷ За овакву тврдњу

⁶⁶ Данило II, 18.

⁶⁷ Мавро Орбин, *Краљевство Словена*, превод З. Шундрица, Београд 1968, 33.

Орбину су као доказ могле да послуже многобројне промене намесника у ширем залеђу Дубровника. Краљев намесник у Конавлима, Требињу и Рудинама био је 1330. године жупан Хлапен. На сличном положају, у периоду између 1334. и 1345. године, налазио се Дабижив Чихорић са титулом „слуге“. Следеће године (1346) помиње се као намесник властелин Угљеша, касније добро познати деспот Јован Угљеша (1365–1371). Наследио га је на том положају Ненад Страхинић, који се са титулом жупана и војводе помиње као намесник Требиња и Конавала између 1347. и 1350. године. Свако од њих појединачно био је привремено господар поверене му „државе“, па су Дубровчани настојали на разне начине да их придобију на своју страну, што још једном сведочи о угледу и утицају „силних“ на државне послове.⁶⁸

Властела која је добила „у државу“ земље и градове држала их је у „послушности и работи“, ослањајући се на оружану силу и друге органе власти. Велики властелин „стегаоша“ је пре свега војни заповедник у својој „држави“, односно жупи, а „властелин крајишник“ на крајишту које му је поверено „у државу“. И први и други имали су велике баштине, било у својој „држави“ било изван ње. Господари оваквих држава били су првенствено надлежни за извршавање свих обавеза према краљу и српској држави. То је на првом месту војна служба у свим њеним видовима, па су због тога наређивали када ће се и како ће се вршити мобилизација, зидање, поправљање и чување тврђава, затим, успешно обављање курирске службе за потребе врховне власти, извршавање судских одлука, потом, организовали су преношење владаревих ствари када владар пролази преко територије неке властеоске „државе“, а бринули су се и о извршавању осталих обавеза у корист владара и српске државе.⁶⁹ У дворским свечаностима „силнима“

⁶⁸ Ђ. Тошић, *Требињска област у средњем вијеку*, 83, 84.

⁶⁹ Зависно становништво извршавало је своје обавезе: 1) у корист владара или државе; 2) у корист цркве и 3) у корист феудалних господара,

је припадало најугледније место, а после успешно окончаног рата, владар је с њима прослављао победу.⁷⁰

У локалној управи нижи ранг од силних имали су жупани појединих жупа, које савременици називају и „судијама“, што ближе дефинише њихов положај. Жупани су били одговорни за одржавање поретка у жупи из које су потицали и где су имали баштинске поседе. У Конавлима се, двадесетих година XIV века, на таквом положају налазио жупан Познај Мирошевић, а у Стону и Пељешцу жупан Ђорђе Пријановић (1326–1333). Пре њега је исти положај заузимао жупан Клапац Тврдиславић, који је у својству изасланика браће Бранивојевића долазио у Дубровник 1324. године.⁷¹ Браћа Бранивојевићи су најпре били господари једне „државе“, а онда су се осамосталили и отказали послушност српском краљу, због чега су касније постали лак плен босанског бана Стефана II Котроманића и Дубровчана. Њихово осамостаљивање имало је за Србију тешке последице, јер је на западу изгубљена територија Хумске земље. Наведени примери су показали да су почетком XIV века жупани по жупама руководили цивилним пословима, посебно судским и да су непосредно потчињени господарима властеоских „држава“, који су такође могли имати титулу жупана или војводе. У крајевима које је краљ Милутин освојио од Византије у Северној Македонији (1282–1284) на челу локалне управе налазиле су се кефалије. Српски краљ је задржао ову установу јер је кефалија био владарев опуномоћеник и чиновник, којег он по свом нахођењу може да поставља и смењује. Кефалија је по правилу стајао на челу свих цивилних послова у насе-

односно господара властелинаста. Посебно о томе: М. Благојевић, *L'exploitation fiscale et féodale en Serbie du XIII^e au XV^e siècle*, Revue Roumaine d'Histoire XXII, Bucarest 1983, 137–146.

⁷⁰ М. Благојевић, *Српско краљевство и „државе“ у делу Данила II*, 153.

⁷¹ М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, 38–48.

љу градског типа, трга или рударског центра са околином. Његова стручност у послу и потчињеност владару допринели су да ова институција буде добро прихваћена широм Србије.⁷²

ЕТНИЧКА И СОЦИЈАЛНА СТРУКТУРА СРПСКОГ КРАЉЕВСТВА

Чврстина сваке државе, па и државност, умногоме зависе од етничке и социјалне структуре. Све до освајања краља Милутина и Стефана Душана, огромну већину становништва у држави чинили су Срби, док су остале етничке групе биле малобројне. У унутрашњости државе, обично на брдско-планинском земљишту, живели су потомци давно романизованих староседелаца, познати као Власи. Већина Влаха била је до почетка XIV века у доброј мери србизирана, што није учињено неком смишљеном акцијом, већ је до тога дошло приливом већих скупина Срба у влашку средину. За разлику од србизираних Влаха у унутрашњости земље, у приморским градовима одржале су се малобројне групе романизованих староседелаца, које су се служиле једном варијантом латинског језика, укључујући и богослужење, па су их због тога Срби називали Латинима.⁷³ Поред Влаха и Латина, у Србији је од средине XIII века живела и једна малобројна група немачке народности, позната као Саси.⁷⁴ Они су се претежно

⁷² М. Благојевић, *н. г.*, 246–252.

⁷³ К. Јиречек, *Власи и Мавровласи у дубровачким сјоменицима*, Зборник Константина Јиречека I, Београд 1959, 191–204; Исти, *Романи у градовима Далмације током средњег века*, Зборник Константина Јиречека II, Београд 1962.

⁷⁴ М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни I*, Београд 1953, 1–27.

бавили рударством, посебно експлоатацијом руда из којих се добијало сребро, злато, олово и бакар, због чега им је припало значајно место у тадашњој привреди. Ширећи се према југу, српска држава је загосподарила и деловима данашње Северне Албаније, у којој су већину становништва чинили Албанци, а Словени мањину.⁷⁵ За разлику од Саса рудара, скупине Влаха и Арбанаса бавиле су се претежно сточарством посебног типа, које неки истраживачи називају полуномадским, док је у суштини то био специфичан „влашки“ начин сточарења. Латини опет по приморским градовима били су упућени да се баве поморством, трговином и разним занатима, што им је у почетку осигуравало голу егзистенцију, а касније све већу новчану добит.

Овакав етнички састав, у којем огромну већину чине Срби и србизирани Власи, представљао је чврст темељ на којем је могла да се изграђује српска државност, али не ни превисе брзо нити на начин како би се према савременим мерилима могло очекивати. Највећу сметњу учвршћивању и продубљивању српске државности чинила је необично сложена структура тадашњег друштва, које је било испреграђивано многобројним преградама, са различитим правима и обавезама. Прелазак преко постављених преграда био је једва могућ, што је опет утицало да се издвоје посебне категорије или друштвени слојеви, који су почели да попримају особине одвојених сталежа. Успостављене релације између постојећих категорија друштва, обично се и уопштено називају феудал-

⁷⁵ О Словенима на територији Албаније постоји велика литература. Види: А. М. Селищев, *Славенское население в Албании*, София 1931; С. Ђирковић, *Трагови словенског становништва на југу Албаније у средњем веку*, Становништво словенског поријекла у Албанији, Зборник радова, Титоград 1991, 43–56. У истом зборнику: Б. Храбак, *Ширење арбанашких сточара по равницама и словенски рашари средњовековне Албаније*, 85–130; П. Влаховић, *Словенско становништво у Албанији у светлу етнолошке науке*, 221–229; А. Лома, *Словени и Албанци до XII века у светлу економије*, 279–327.

ним односима, који су постојали широм Европе у средњем веку, али су се успостављени односи манифестовали на различит начин у свакој држави, као и у већој области, што се односи и на све српске земље.

Горњи или најповлашћенији слој друштва чинила су властела „велика“ и „мала“, која се ређе називају и „бољарима“.⁷⁶ Велика властела се издвајала својим пореклом, богатством, утицајем у држави и већом политичком моћи. За савременике су то били „благородни“, „великоименити“, „велеславни“, „велможе“, а званично „велика властела“. За разлику од њих, који су иначе малобројни, већину је чинила остала властела, названа само због поређења са велможама „помала“ или „мала“ властела. На нижем степену налазили су се „војници“, познати у XIV веку под заједничким називом „властеличићи“. Они су били знатно скромнијег порекла, имовинског стања, угледа, па и положаја. Посматрани као целина, велможе, властела, војници, односно властеличићи, представљају посебан друштвени слој или сталеж, другачије речено феудалну класу. Ова је категорија становништва располагала наследним земљопоседима, односно „баштинама“, на којима су живели и радили потчињени становници. На својим баштинама феудална класа ужива економски имунитет, а припада јој видно место у локалној управи и судству. Уживајући велике повластице, сваки припадник властеоског сталежа имао је истовремено и највишу обавезу према владару и држави. Био је обавезан да „војује војску по закону“, а то је значило да лично учествује у војном походу на позив владара. Зависно од величине баштине, сваки властелин је

⁷⁶ О властели расправља се у многим радовима. Види: нап. 28; М. Динић, *Хумско-шребињска властела*, Београд 1967; И. Божић, *Пашировићи, Немирно Поморје XV века*, 105–149; И. Божић, *Племенићи људи Пољичани у XV веку*, Глас САНУ 280 (1971), 67–99; Г. Острогорски, *Пронија*, Прилог историји феудализма у Византији и јужнсловенским земљама, Београд 1951; С. Ђирковић, *Дојуне и објашњења*, С. Новаковић, *Историја и географија*, Београд 1982, 455–478.

још био обавезан да са собом поведе и одређен број војника, па ако је то неопходно и ако то ратне околности налажу, да погине бранећи владара и државу. Уколико неки властелин не би „војевао војску по закону“, починио би најтеже кривично дело према владару и држави, познато под називом „невера“, а то је повлачило најтежу казну. Сваки „неверник“ кажњаван је конфискацијом имовине, а по свој прилици и губитком живота.

Други по реду и јасно издвојени staleж у држави сачињавало је свештенство, које је такође уживало привилегован положај.⁷⁷ Оно је као целина и у начелу било ослобођено од свих обавеза према држави, због тога што је своју службу дуговало Богу, молећи се у црквама, не само за спас своје душе, већ и за владара и све његове поданике. Међу свештенством, као и међу властелом, постојало је неколико различитих слојева. На самом врху налазили су се митрополити, епископи и игумани великих манастира, односно високо свештенство, које по свом утицају може да се упоређује са великом властелом. Моћ и утицај високог свештенства ослањали су се на високо место у црквеној хијерархији, али истовремено и на велике земљопоседе. Све епископије и значајнији манастири имали су посебна властелинства са

⁷⁷ Свештенство је било предмет интересовања многих историчара. За основна обавештења види: Р. Грујић, *Средњовековно српско парохијско свештенство*, Скопље 1923; Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањинској држави* I, 87–100; Ст. Станојевић, *Српски архиепископи од Саве II до Данила II (1263–1326)*, Глас САНУ 163 (1935), 44–78; Д. Динић-Кнежевић, *Прилози проучавању свештенства у средњовековној Србији*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду 11/1 (1968), 27–61; С. Ђирковић, *Православна црква у средњовековној српској држави*, Српска православна црква 1219–1969, Београд 1969, 35–51 (= *Православна црква у српској држави*, Работници, војници, духовници, 197–213); М. Пурковић, *Српски папирјарси средњег века*, Диселдорф 1976; М. Петровић, *Архимандритско достојанство Светиога Саве*, Свети Сава у српској историји и традицији, 39–50; М. Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку*, Београд 1985.

десетинама сеоских насеља, којима су господарили епископи или игумани. Треба напоменути да је високо свештенство било малобројно, пошто су главнину чинили монаси и парохијско свештенство. Сви монаси живели су по правилу веома скромно у правом сиромаштву, одричући се свих овоземаљских задовољстава. У повољнијем положају налазило се парохијско свештенство, посебно свештеници чији су родитељи или преци били властеличићи, па су због тога поседовали властите баштине. За разлику од баштиника, постојала је и категорија попова без баштина. Они су лично били ослобођени од свих обавеза према владару и властели, па је то формулисано и законском одредбом: „Поповска капа да је слободна“. Попови без баштина добијали су за издржавање од властеле, црква или манастира по „три њиве законске“, односно тачно одмерену деоницу земљишта, али ако би више узели земље да обрађују, дуговали би господару властелинства исте обавезе као и остали потчињени земљорадници.

Укупан број свих припадника повлашћених staleжа – племства и свештенства – био је осетно мањи у поређењу са бројем припадника феудално-зависног становништва, али је ипак био приметан. Према законским одредбама, на сваких 100 кућа зависних земљорадника на манастирском властелинству могло је бити највише 5 калуђера.⁷⁸ Рачунајући да је у свакој кући било по 5 житеља, онда се на основу наведене релације слободно може рећи да укупан број свештеника, монаха и попова није прелазео 1% од целокупног становништва у средњовековној Србији. Другачије је био однос између припадника властеоског staleжа и феудално-зависног становништва. Поуздано се зна да је многобројна била ситна властела, односно властеличићи или војници. У Конавлима је почетком XV века свака пета или шеста кућа припадала властеличићима, из чега следи закључак да је око 15% до-

⁷⁸ Душанов законик, чл. 16.

маћинстава припадало властеоском сталежу.⁷⁹ Узимајући у обзир укупан број припадника властеоском и свештеничком сталежу, као и још неким повлашћеним категоријама, може се закључити да је у средњовековној Србији око 20% становништва припадало повлашћеним категоријама. Све ово становништво у целини било је заинтересовано за опстанак српске државе и спремно да је брани од свих непријатеља, јер је на тај начин истовремено штитило и стечене привилегије. Из ових редова најчешће је регрутована духовна, војна и политичка елита, која је на различите начине доприносила јачању српске државности и поред снажних центрифугалних сила које су разарале територијално и политичко јединство Србије.

Трећа категорија феудално-зависног становништва је била најмногобројнија, али је по занимању, имовинском стању, правима и обавезама, веома различита. Њено заједничко обележје је непосредно учествовање у производњи, мада је у производњи на посредан или непосредан начин учествовао знатан део свештенства, па и ситније властеле. Највећи део феудално-зависног становништва био је ангажован у пољопривредној производњи, односно у земљорадњи и сточарењу. Знатно мање њих се бавило занатством, трговином или другим посебним делатностима. Становништво које се бавило пољопривредом може се поделити у две велике групе. У првој групи налазе се сви земљорадници, који су махом живели по селима, а у другој, професионални сточари, Власи и Арбанаси, који су организовани у катуне. Сеоско или земљорадничко становништво, у складу са својим обавезама и правима, било је разврстано у неколико категорија, као што су: меропси, сокалници, сеоске занатлије, придворци и отро-

⁷⁹ Р. Грујић, *Конавли и одраз разних господарима од XII до XV века*, Споменик САНУ 66 (1926), 3–121. У овој студији Р. Грујић је упозорио да је у Конавлима двадесетих година XV века било око 700 кућа, од којих је око 130 уживало повлашћен положај. Тачније, те су куће припадале властелицима. Види и: М. Динић, *Хумско-шребињска властела*, 91.

ци.⁸⁰ Све поменуте категорије зависних становника сеоских насеља биле су оптерећене многобројним радним обавезама или „работама“, а такође и разним дажбинама у натури или новцу, односно „данцима“, или „поданцима“, које су извршаване у корист државе или владара, затим, цркве, и најзад, феудалних господара, односно господара властелинстава.⁸¹ Захваљујући извршавању ових обавеза, могла је несметано да функционише држава, затим, да црква врши своју мисију и да властела живе у релативном благостању, што јој је омогућавало да „војску војује по закону“, подносећи све материјалне издатке.

Не задржавајући се посебно на обавезама зависног становништва према цркви и феудалним господарима, што је познато у историографији, треба скренути пажњу на најважније обавезе према држави и владару.⁸² Једну од таквих обавеза зависног становништва представљало је „градозиданије“, под којим се подразумева подизање и поправљање градских утврђења. Градозиданију је блиска обавеза „градобљуденије“, односно чување и одбрана утврђења. Познато је да су српски владари били окружени великом пратњом и да су се често премештали из једног у друго место. Приликом оваквих путовања било је неопходно да се осигура храна за људе и коње, као и преношење многобројних и различитих ствари. За остваривање свега тога било је неопходно учешће зависног становништва по селима и жупама, које је у виду обавезе по имену „оброк“ давало потребну количину хране за људе, а у виду обавезе „позоба“ предавало неопходне ко-

⁸⁰ О категоријама зависног сеоског становништва и њиховим најважнијим обавезама исцрпно: М. Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, Београд 1973, 361–402; Исти, „Закон свейоја Симеона“ и „свейоја Сава“, 129–144; Исти, *Земљораднички закон, средњовековни рукопис*, Одељење друштвених наука САНУ, Извори српског права XIV, Београд 2007, 231–304.

⁸¹ Види нап. 49.

⁸² *Историја српског народа I*, 377–379 (М. Благојевић).

личине овса (зоби) за прехрану коња на којима се путовало.⁸³ Пренос владаревих ствари био је регулисан обавезом „понаса“, која је падала на терет целе жупе. Све становништво било је обавезно да пружи одређену помоћ владару приликом градње „дворова“, затим, када крштава или жени сина. Почетком XIV века све земљорадничко становништво било је још оптерећено и општим порезом, познатим под називом „соће“. На име овог општег пореза свако домаћинство је било дужно да плати годишње једну перперу, односно 12 сребрних динара, или 1 кабао жита, чија је тежина износила око 62 килограма.⁸⁴ Вредност овог пореза исказана у злату износила је приближно пола дуката по домаћинству. Крајем XIV и почетком XV века уведен је и други општи порез, који су морали да плаћају не само земљорадници, већ и сви сточари по катунима, као и сви становници градова и тргова. Овај је порез у Србији био познат под називом „унче“ (летње и зимске), а у суседним крајевима као „дукат“.⁸⁵ Вредност „дуката“ и „унчи“ била је приближно једнака, па тамо где се плаћао „дукат“ нису плаћане „унче“, и обратно. Обавезе зависног становништва које се претежно бавило сточарењем биле су другачије од земљорадничких, али је и међу сточарима Власима постојало више категорија с различитим правима и обавезама. Најугледнији су били Власи „војници“, затим долазе „поклоници“, потом „ћелатори“ и најзад, сви остали и сиромашни Власи.⁸⁶ На властелинствима су Власи „војници“ били задужени да врше војну службу, односно да бране и штите властeosка или црквена стада од непријатеља и разбојника, као и да обављају још неке послове. Сви

⁸³ М. Блајојевић, *Оброк и њиселица*, Историјски часопис 18 (1971), 165–188.

⁸⁴ М. Блајојевић, *Соће – основни порез средњовековне Србије*, Глас 390 САНУ, Одељење историјских наука, књ. 11 (2001), 1–44; *Соће*, Лексикон српског средњег века, 683–685 (М. Блајојевић).

⁸⁵ *Историја српског народа* II, 122, 123 (М. Блајојевић).

⁸⁶ М. Блајојевић, „Закон свейога Симеона“ и „свейога Саве“, 144–157.

остали Власи извршавали су своје обавезе у „работама“ и дажбинама у натури.

Становништво које је учествовало у рударству, као што су Саси, или је живело и радило по градовима и трговима, обично није било потчињено властели или црквама и манастирима, али је и оно било издељено на различите категорије. Становништво приморских градова или Латини било је оштро подељено на градски патрицијат и „пучане“.⁸⁷ Патрицијату су припадале малобројне, старе, угледне и богате породице, које су уживале различите повластице, а посебно и право да учествују у управљању градским насељем. Пучанима је то право било ускраћено, а они су опет зависно од имовинског стања и занимања припадали богатом трговачком слоју, знатно чешће занатлијама и сиромашним најамним радницима, а не тако ретко и земљорадницима. Градско насеље је као целина имало утврђене обавезе према српском краљу, које су се сводиле на плаћање одређених дажбина и давање одређеног броја војника. Уколико су грађани учествовали у трговини, били су дужни да плаћају уобичајену царину на трговима где се роба продавала. За разлику од обичних грађана, Саси који су се бавили рударством имали су обавезу да дају једну десетину од истопљеног и пречишћеног метала. То није могао да даје сваки појединац, већ цела дружина која је била ангажована у експлоатацији неке рударске јама.

Посматрано као целина, становништво средњовековне Србије било је заиста разврстано у много категорија са различитим правима и обавезама. Оваква подела негативно је утицала на српску државност, мада се мора имати у виду чињеница да је најмање 20% становништва било заинтересовано да сачува свој повлашћен положај. Били су то на првом месту властела и свештенство, а затим и знатан број трговаца и занатлија. Необично сложену друштвену структуру обједи-

⁸⁷ *Историја Црне Горе* II/1, 29–45 (С. Ђирковић), 83–93 (И. Божић).

њавала је у идеолошкој сфери Српска православна црква, а држала на окупу и у стабилном поретку врховна власт српских краљева, посредством свих представника државне управе и судства. Српска православна црква није окупљала само властелу и трговце, већ и све слојеве српског феудално-зависног становништва. Она је међу њима ширила и учвршћивала култ светородне династије Немањића и српских светитеља, па је на тај начин везивала за српску државност све слојеве тадашњег друштва у Србији. Тај процес текао је споро, али је зато свест о припадности српском народу и држави добила скоро своје коначне оквире, којима се мало шта могло додати или одузети.

ПЕТА ГЛАВА ВИШЕНАЦИОНАЛНА ДРЖАВА

ОД КРАЉЕВСТВА КА ЦАРСТВУ

Почетак XIV века представља уједно и велику прекретницу у развоју српске државности. У науци је одавно познато да се краљ Милутин оженио византијском принцезом Симонидом 1299. године, па је тиме окончано вишегодишње непријатељство између Србије и Византије. Краљ Милутин је до тада освојио од Византије неколико градова и области, међу којима: Скопље са околином, Полог, Овче поље, Пијанец на Брегалници, Злетово, затим, Дебар, Кичево и Пореч. После Симонидине удаје, њен отац цар Андроник II формално је препустио све освојене крајеве свом зету краљу Милутину, као Симонидин мираз или „прију“. Краљ Милутин се сагласио са наведеним начином уступања, али је згодном приликом истакао да је све те крајеве узео „по мачу“, што значи да их је задобио у борби.¹ Форма је била задовољена и на једној и на другој страни, али много је значајније што је са Симонидином удајом започео процес „византинизације“ Србије. Тада су снажним утицајима из Византије била широко отворена врата у свим сферама друштвеног живота, па и доктрини о српској државности. За боље разумевање треба још додати да се, после сједињавања у црквеном браку краља Милути-

¹ С. Новаковић, *Законски споменци*, 477.

на и Симониде, за оба супружника успоставља исти степен сродничких односа. О томе постоје поуздана обавештења, па у једној исправи краљ Милутин саопштава: пошто је Бог изволео да створи сродство између српског краља и византијског василевса, тада „превисоки цар Грка“ постаде „родитељ краљевства ми“.² О степену сродства још се јасније говори у хрисовуљи, којом краљ Милутин оснива пирг у Хрусији и дарује му земљопоседе на византијској територији. Поводом тога српски краљ упозорава да је све те поседе измолио „у господина и родитеља, светог цара грчкога кир Андроника, и у вазљубљеног сина његовог, *браћа* краљевства ми, кир Михаила, цара грчког“.³ Успостављени сроднички степени су јасни. Таст краља Милутина и отац Симонидин, цар Андроник II, постао је „родитељ“ српског краља, а краљев шурак и Симонидин брат, цар Михаил, постао је „брат“ краља Милутина.

Наведени родбински односи били су усклађени и са византијском хијерархијом владара и држава.⁴ Према византијским схватањима, ниједна држава на свету није била равноправна са Царством РOMEЈА, односно са Византијом, па према томе ниједан владар није био једнак у достојанству са византијским василевсом, па чак и када је у војном и политичком погледу био неупоредиво јачи. Поменути теорија

² С. Новаковић, *н. г.*, 391.

³ С. Новаковић, *н. г.*, 479, 480; Г. Острогорски, *Србија и византијска хијерархија држава*, О кнезу Лазару, Београд 1975, 132; Б. Ферјанчић, *Михаило IX Палеолог (1277–1320)*, Зборник Филозофског факултета 12/1, Београд 1974, 333–354; М. Благојевић, *Сродствена терминологија и груписана хијерархија у средњовековној Србији*, Брат и браћа, Зборник Етнографског музеја у Београду 1901–2001, Београд 2001, 122, 123; Исти, *Византијска хијерархија владара у свейлостии српских извора (XII–XV век)*, България и Србија в контекста на византијската цивилизација, София 2005, 60–63.

⁴ Г. Острогорски, *Византијски систем хијерархије држава*, Сабрана дела, књ. V, Београд 1970, 238–262; Исти, *Византијски цар и свейски хијерархијски поредок*, Сабрана дела, књ. V, 263–277.

полазила је од тога да је Византија легитимни наследник Римског царства, као и да је византијски цар легитимни наследник првог хришћанског цара Константина Великог. Као што постоји само један Бог и једна правоверна црква, тако међу хришћанима може да постоји само једно законито царство и један законити цар – византијски василевс. Стварност је изгледала знатно другачија, пошто је на некадашњој територији Римског царства створен већи број суверених хришћанских држава. Идеја о једном цару и једном Царству нарушена је после крунисања Карла Великог за цара 800. године, а један век касније и крунисањем (913) бугарског цара Симеона. Владару Бугара није био циљ да створи посебно бугарско царство, већ да замени стару Византију новим царством од универзалног значаја. То му није пошло за руком, па је нешто касније Византија признала Симеоновог сина Петра (927–969) само за цара Бугара. Реална моћ бугарске државе, царска титула и родбинске везе, одредили су положај бугарског цара у замишљеној хијерархији хришћанских владара. На челу те хијерархије налазио се византијски василевс, који је био у „духовном сродству“ са осталим владарима. Највеће поштовање указивано је оним владарима, који су називани „браћом“ византијског цара. Та је част припадала франачким краљевима. Нижи ранг су имали цареви „синови“, међу које су уврштени владари Бугарске и Велике Јерменије. Још ниже место додељено је царевим „пријатељима“. Могућности за градацију по „духовном степену сродства“ било је много, па се могло пронаћи место за сваког владара.

На хијерархију владара и држава посебно се пазило у дипломатској преписци. Писма која су слали византијски цареви владарима малих државица и својим вазалима називала су се „наредбе“, а само сувереним државама и народима упућивали су своја „писма“. Из тих разлога Византија је слала „наредбе“ српским великим жупанима све до смрти цара Манојла I Комнина (1180), јер им је у замишљеној хије-

пархији држава и владара припадало најниже место.⁵ Када се има све ово у виду, лако ће се закључити колики је искорак направила Србија за један век, односно од Стефана Немање до краља Милутина, који је према „духовном сродству“ постао „син“ византијског василевса. Овде треба посебно додати да је Србија у то доба војнички била јача од Византије, па је и због тога српском краљу припадао виши ранг у хијерархији владара. Но, и поред војничке премоћи, краљ Милутин је с поштовањем истицао да је „свети цар грчки“ његов „родитељ“ и „господар“. Оваквом изјавом српски краљ признаје само идејну супрематију византијског цара, али му ни у ком погледу није потчињен, па свој потпуни суверенитет истиче употребом термина „самодржац“. У складу са краљевим схватањем, тако су византијског цара помињали и српски писци. За све време док су између Византије и Србије постојали добри односи, архиепископ Данило II и његови настављачи помињу цара Андроника II као „благверног цара“, „светог и васељенског цара“, „светоименитог цара“, па чак и као „светог благоверног васељенског цара кир Андроника“. Користећи цитиране изразе, српски писци без икаквог колебања признају идејну супрематију византијског цара. У случајевима када је између Србије и Византије постојало ратно стање, тада се идејна супрематија не помиње и не признаје, па се о византијском цару говори само као о „грчком цару“, без икаквих епитета.

За српске владаре и државу, универзално царство на челу са православним царем вековима је представљало реалност од које се нису могли одвојити, па чак и када су против Царства ратовали. Српски владари су непрекидно тежили да се у хијерархијском погледу што више приближе цару, да би то

⁵ Г. Острогорски, *Србија и византијска хијерархија државе*, 126, 129.

⁶ Данило II, 95, 106, 110, 111, 127. За Андроника II краљ Милутин је „љубазни син државнога ми царства“, односно „Слатки и љубазни, пак најсрдјачнији син“ (Данило II, 109, 110).

на крају успело тек краљу Милутину. Српски краљ се није задовољио само високим местом у хијерархији и „духовним сродством“, већ је настојао да и свој двор преуреди по угледу на византијског василевса, а такође и да се украшава као да је цар.⁷ Све инсигније краља Милутина, посебно круна, одећа, жезло, како су приказане на живопису, у свему личе на царске. То није био плод сликарске маште, већ стварност. Добро је позната чињеница да је царица Ирина, супруга Андроника II, послала свом зету краљу Милутину неку врсту круне, која је у свему личила на круну какву има византијски цар.⁸ За разлику од византијских царева, српски краљеви се никада нису називали светим, али су зато често истицали да воде порекло из светог корена и да међу својим претходницима на престолу имају неколико светитеља. То им је свакако давало за право да их сликају као и византијске цареve с нимбом око главе, односно као и да су сами светитељи.

Према устаљеном схватању, краљ Милутин и његови претходници из династије Немањића нису имали право да доносе законе који би се примењивали у универзалном царству, па чак ни у мањем простору. Такво право било је резервисано за хришћанске цареve, односно византијског василевса. Но, и поред тога, краљ Милутин је доносио многобројне законске одредбе, којима су регулисана одређена питања, као што је рад пороте, права и обавезе дубровачких трговаца у Србији и сл. Од посебног је значаја његов „Закон стари Србљем“ у *Грачаничкој хрисовуљи*, затим, „Закон људима црквеним“ и „Закон Власима“ у *Бањској хрисовуљи*.⁹

⁷ Византијски извори VI, 111. О променама које су извршене у Србији непосредно и после Милутинове женидбе са Симонидом, види: *Историја српског народа* I, 437–448 (Ј. Максимовић), 449–475 (С. Ђирковић), 476–495 (Г. Бабић).

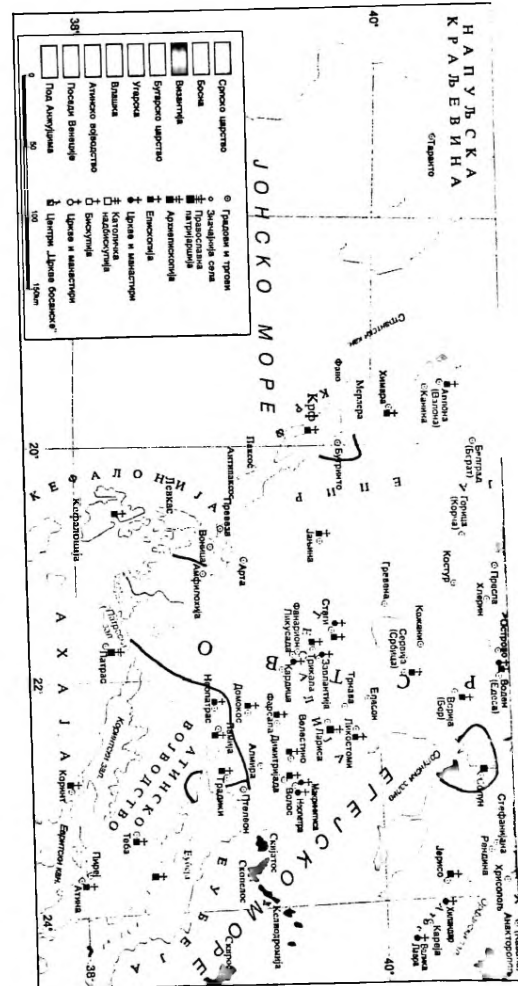
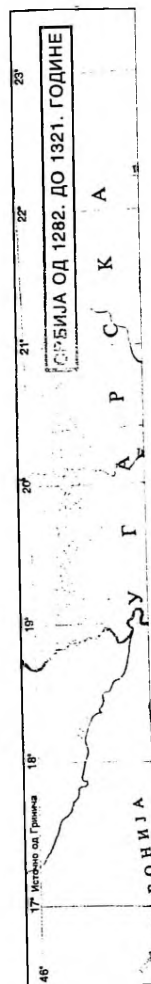
⁸ Византијски извори VI, 177.

⁹ С. Новаковић, *Законски синоеници*, 625–629, 635, 636; Р. Михаљчић, *Закони у сјајним српским исјравима*, Одељење друштвених наука САНУ, Извори српског права XIII, Београд 2006, 27–55, 142–151.

Законодавна делатност краља Милутина не исцрпљује се поменутим „законима“, пошто у хрисовуљама које је издао постоји читав низ законских одредби за регулисање одређене проблематике. Већи број таквих одредби саопштен је, не само у *Грачаничкој* и *Бањској хрисовуљи*, већ и у хрисовуљи која је издата манастиру Св. Ђорђа Скоропостижног код Скопља. Из садржине ове исправе јасно се види да је требало усагласити уобичајени начин управљања и господарења по српској држави са затеченим поретком на освојеном подручју од Византије. За тако сложеном и стручну делатност, српски краљ је одредио посебну комисију, која је на најбољи могући начин обавила поверени јој задатак. Сви резултати тог рада саопштени су у већ поменутој хрисовуљи манастира Св. Ђорђа код Скопља.¹⁰ Према одредбама ове исправе у освојеним крајевима од Византије постојале су другачије категорије зависног становништва (парици) него у српским земљама, са посебним правима и обавезама, затим, разрађен порески систем и другачија локална управа, на челу са кефалијама. Српски краљ није мењао суштину затеченог поретка, једино је на кључне положаје доводио своје људе. На тај начин је већ у доба краља Милутина један део српске државе имао исто или врло слично уређење какво је постојало у Византији, односно Царству. Било је сада само питање времена када ће се повећати површина територије са таквим поретком.

После смрти краља Милутина (1321), вођене су борбе око престола неколико година, што је довело и до територијалних губитака на западу државе. До губитака није дошло због слабости Србије, већ због унутрашњих немира. У Захумљу, на западу српске државе, осамосталила су се браћа Бранивојевићи. Преценивши властите снаге, постали су лак плен босанског бана Стефана II Котроманића и Дубровчана. Из тих заплета

¹⁰ М. Благојевић, „Закон светиога Симеона“ и „светиога Саве“, 129–134.

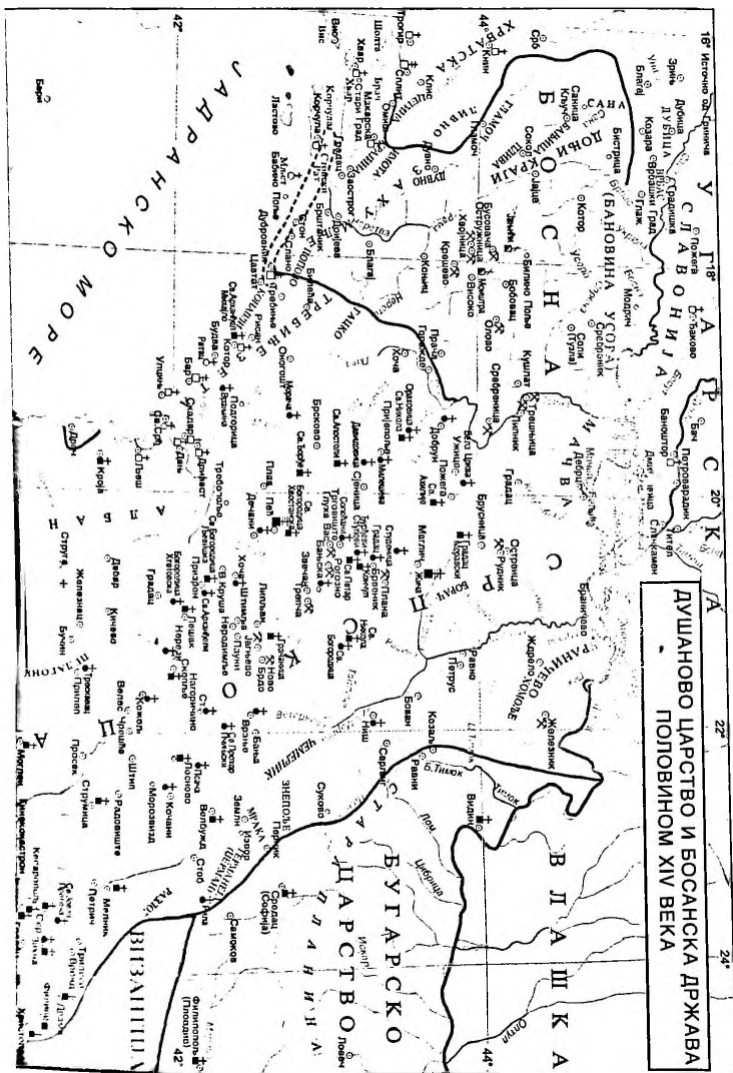


изродиле су се вишегодишње несугласице и сукоби између државе Немањића и државе Котроманића.¹¹ Спорна је била Хумска земља, коју је запосео босански бан после уништења Бранивојевића. Притиснута још са истока Бугарском, а са југа Византијом, Србија се нашла у незавидном положају. Краљ Стефан Дечански обратио је пажњу на онај простор са којег му је претила највећа опасност. Била је то Бугарска која је објавила рат. До судара између српске и бугарске војске дошло је код Велбужда (1330), где су Бугари претрпели катастрофалан пораз. Убрзо су потучене и византијске трупе, па је Стефан Дечански освојио од Византије Штип, Велес, Просек, Чрепће и Добрун. Освајања су била релативно скромна у поређењу са извојеваним победама.

За време рата између Србије и Византије, српски пици називају византијског василевса једноставно „цар кир Андроник“. Из тога не следи закључак да је њему оспаравана идејна супрематија. Чим су се односи између Србије и Византије сједили, Андроник III указивано је уобичајено поштовање. Према писању Јована Кантакузина, тада претендента на царски престо, када су се састали у Радовишту (1336) краљ Душан и цар Андроник III, српски краљ је испољио „велику разборитост и смерност, држао се према цару као господару“.¹² У цитираној реченици има претеривања, али остаје као извесно да је српски краљ признавао византијском цару највиши положај у хијерархији владара, па му је због тога указивао и очекивано поштовање. Било је то још увек далеко од признавања за стварног „господара“, што наглашава само Јован Кантакузин. Стварност је изгледала сасвим другачије, па се тако нешто не може ни претпостави-

¹¹ С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 88–92; С. Мишић, *Хумска земља*, 56–70.

¹² *Византијски извори* VI, 352, 353; С. Ћирковић, *О сасијанцима цара Андроника III и краља Стефана Душана*, ЗРВИ 29–30 (1991), 205–212.



ти, јер је Стефан Душан 1334. године освојио од Византије Прилеп, Охрид и Струмицу, што му је Андроник III признао на састанку који је између њих одржан ради склапања мира и савезништва.

Све до изненадне смрти Андроника III (15. VI 1341), српски краљ је поштовао постигнути споразум. До промене у Душановом држању дошло је после Андроникове смрти када се у Византији распламсао грађански рат.¹³ Легитимни наследник Андроника III био је његов син, Јован V, који је тада имао свега 9 година, па је уместо њега власт преузело регентство на челу са царицом Аном Савојском. Најближи сарадник Андроника III, велики доместик Јован Кантакузин, сматрао је да регентство треба да припадне њему, па је због тога ушао у оружан сукоб са царицом и њеним присталицама. Убрзо се Кантакузин прогласио и за цара (октобра 1341) као Јован VI, што је само допринело да се рат још више распламса. Срећа је брзо напустила новог цара и он је у лето 1342. године са малобројним присталицама напустио Византију, да би потражио спас на територији српске државе. Краљ Душан је примио Јована Кантакузина у свом двору у Паунима на Косову (јул 1342), где је између њих закључен споразум о заједничком нападу на присталице царице Ане Савојске. Споразумом је било предвиђено да свако од њих двојице задржи земље и градове које буде освојио. У борбу се кренуло врло брзо, већ у јесен 1342. године. Јован Кантакузин повео је своје присталице и војску коју му је дао српски краљ да освоје град Сер, али је успех изостао. За разлику од Кантакузина, Стефан Душан је освојио у Албанији градове Кроју, Берат и Канину, тако да се цела Албанија нашла под његовом влашћу, изузев Драча. Поред ових освајања, Стефан Душан је освојио у данашњој северној Грчкој

¹³ О поводу за грађански рат у Византији, види: Г. Острогорски, *Историја Византије*, 475, 476. Више о томе: *Византијски извори* VI, 225–262, 356–482 (С. Њирковић и Б. Ферјанчић).

градове Воден, Костур и Хлерин, а почетком 1343. и град Мелник у долини Струме.¹⁴

Сарадња између Стефана Душана и Јована Кантакузина није трајала дуго и они су се већ у пролеће 1343. разишли. Некадашњи савезници убрзо су постали огорчени противници. Боравак Јована Кантакузина у Србији с једне стране и велика освајања Стефана Душана с друге стране, подстакли су српског краља да одлучно крене ка стицању царског достојанства и царске круне. У то време он је био јачи од Јована Кантакузина и од регентства у Цариграду, а такође и од бугарског цара, што му је отварало пут ка царској круни. Своју одлуку јасно је наговестио увођењем нове владалачке титулатуре. Све до пролећа 1343. године његова краљевска титулатура је једноставна и он се обично потписује као „Стефан краљ“ или као „краљ свих српских и поморских земаља“. Крајем марта исте године, уз уобичајену титулатуру, први пут се додаје да је Душан постао и „честник грчким странама“, чиме се истиче да има удео („чест“) у владању над једним делом Византије.¹⁵ Од тог времена па све до пред крај 1345. године, уз уобичајену краљевску титулатуру по правилу се додаје да је Душан „честник Грцима“, затим, краљ „грчких страна“, „грчких предела“ или „грчких земаља“, а понекад и „бугарских“. Уношење „Грка“ или „грчких земаља“ у владарску титулатуру недвосмислено указује да је српски краљ одлучио да стекне

¹⁴ М. Динић, *За хронологију Душанових освајања византијских градова*, ЗРВИ 4 (1956), 1–11. О целокупној делатности Стефана Душана и његовом животу, исцрпно: Б. Ферјанчић и С. Њирковић, *Стефан Душан, краљ и цар 1331–1355*, Београд 2005.

¹⁵ А. Соловјев, *Повеља краља Душана о манастиру Св. Николе у Врању*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор VII, свеска 1–2 (1927), 9; Б. Ферјанчић, *О повељама краља Стефана Душана манастиру Трескавицу код Прилепа*, ЗРВИ 7 (1961), 166; М. Благојевић, *Када је краљ Душан поштовао Дечанску хрисовуљу?*, Историјски часопис 16–17 (1970), 81, 82; Ј. Максимовић, *Грци и Романија у српској владарској титулатури*, ЗРВИ 12 (1970), 63–65; Г. Суботић, *Прилози хронологији дечанског зидног сликарства*, ЗРВИ 20 (1981), 118–120.

царско достојанство и царску круну. Коначна одлука донета је убрзо после освајања града Сера (24. IX 1345), а свакако пре 15. октобра 1345. године. Тада је српски краљ у једном свом писму, које је било упућено млетачком дужду, истакао да је постао „господар скоро целог царства Романије“.¹⁶ После овакве констатације могло се очекивати да ово Царство добије и свог цара, а то је могао да буде једино Стефан Душан.

ЦАРСТВО

Са освајањем града Сера заузета је и цела долина Струме до Христовљских кланаца, па се тада под влашћу Стефана Душана нашла и цела Халкидика са Светом Гором или Атосом. Поставши господар једног од најважнијих центара православља, српски краљ је морао да среди своје односе са управом Свете Горе, односно са Протатом, пре него што се прогласи за цара. То је морао да учини што пре, јер су светогорски монаси, поштујући вековну традицију, сматрали за свог легитимног владара једино византијског цара. Они се својих схватања нису могли одрећи, али нису могли ни превидети чињеницу да је стварни господар Свете Горе и главнине манастирских земљопоседа постао српски краљ. У циљу сређивања узајамних односа, Стефан Душан је послао свог логотета Хрса да преговара са Протатом. У току новембра 1345. године преговори су окончани, па је поводом тога Душан издао посебно саопштење у којем се каже: „Да се никада не спречи помен цара Ромеја, него да се помиње у првом реду његово име а онда и име нашег краљевства“.¹⁷

¹⁶ Љ. Максимовић, *Грци и Романија у српској владарској титлатури*, ЗРВИ 12, 75.

¹⁷ А. Соловјев и В. Мошин, *Грчке новеље српских владара*, Београд 1936, 33.

Овом изјавом разрешио је најважније питање о којем се преговарало. Сви светогорски манастири помињаће за време богослужења на првом месту име византијског цара, као што су и до тада чинили, а одмах потом и име српског краља Стефана Душана. После закључивања споразума са Протатом, у границама тадашње српске државе више није било ниједне организоване снаге, која би се супротставила Душановом проглашењу за цара. Отклонивши и ову евентуалну сметњу, Стефан Душан је у граду Серу аklamацијом својих најближих сарадника, српске војске и властеле, проглашен за цара Срба и Грка, можда баш на Божић 25. децембра 1345. године.¹⁸

Овај чин требало је да санкционише и црква обредом крунисања и миропомазања. Према вековној традицији цариградски патријарх је крунисао цареве Ромеја (Грка), али у тадашњим околностима Стефан Душан се није могао ни надати да ће примити круну из руку васељенског патријарха. Излаз из настале ситуације пронађен је тако што је тадашњи српски архиепископ Јоаникије уздигнут у достојанству и освешан за првог српског патријарха, па је тиме стекао и право да српског владара крунише царском круном.¹⁹ Сам чин крунисања обављен је у Скопљу, на Васкрс 16. априла 1346. године, у присуству државног сабора, на најсвечанији начин, по црквеном обреду и византијском церемонијалу. Стефан Душан је тада примио круну из руку српског патријарха Јоаникија и трновског патријарха Симеона, уз „благослов“ српских, бугарских и једног дела грчких архијереја, светогорског прота, свих игумана и најугледнијих монаха светогорских манастира.

¹⁸ Стефан Душан се свакако прогласио за цара децембра 1345. године, а највероватније на Божић (25. децембра). Види: *Византијски извори* VI, 265–271, 482, 483 (С. Ђирковић и Б. Ферјанчић).

¹⁹ М. Пурковић, *Српски патријарси средњег века*, Диселдорф 1976, 55–68. Види и: Г. Томовић, *Морфологија ћириличких најписма на Балкану*, Београд 1974, 65, 66, бр. 47; *Византијски извори* VI, 482, 483 (С. Ђирковић, Б. Ферјанчић).

ра.²⁰ Све је ово увеличавало сјај царског крунисања, и што је од значаја, осигуравало је признавање новог цара међу великим бројем православних хришћана, посебно, Срба, Бугара, Албанаца, као и једног дела Грка. Мора се ипак приметити да је изостао најважнији „благослов“ цариградског патријарха, који ни на који начин није могао да се добије.

Стекавши царску круну без пристанка васељенског патријарха и византијског цара, Стефан Душан је за своје поступке тражио и проналазио објашњење у учењу хришћанске цркве. Из тих разлога нови цар у јавноправним исправама истиче да се све то није догодило по његовој личној жељи или вољи, или пак применом силе, већ искључиво по божијем провиђењу. Бог је тај који му је даровао Царство и учврстио га својом „десницом“ у царској моћи, а божија милост преместила га је „од краљевства на православно царство“. Царски венац или круну примио је из Христових руку, па је зато и од Бога дарованим венцем био „венчан на царство“. Проширујући своја образложења, нови цар још каже како Христос Бог „све ми даде у руке као Великом Константину цару, земље и све стране и поморја и велике градове царства грчкога“.²¹ Последња констатација је од посебног значаја, јер Стефан Душан приказује себе као легитимног наследника првог хришћанског цара Константина Великог. Био је то уједно и званичан став његове државе, односно да је он легитимни православни цар. Ратујући против Византије и освајајући њене територије и градове, Стефан Душан није намеравао да уништи и разори Царство као институцију, већ је настојао да га ојача на тај начин што ће његова држава преузети улогу и место онемоћале и истрошене Византије. Уколико би се такав циљ

²⁰ *Историја српског народа* I, 527, 528 (М. Благојевић).

²¹ Н. Радојичић, *Реч цара Стефана Душана уз његов законик*, Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354, Београд 1960, 142–144 (= *Душанов законик*, приредила Биљана Марковић, Стара српска књижевност у 24 књиге, књига осма, Београд 1986, 87, 88); С. Ђирковић, *Србија и царство*, Глас САНУ 384 (1998), 150, 151.

остварио, новом цару би припало оно место које је заузимао византијски василевс. Идеја о постојању једног православног царства била је блиска и драга духовној елити у Србији, посебно од времена краља Милутина, па је разумљива и жеља да српска држава учествује равноправно у остваривању такве идеје. Још у доба Стефана Немање, а вероватно и раније, у Србији се учврстило схватање да су Грци или Ромеји пуноправни баштеници универзалног царства, али су у Душаново доба у свему томе почели равноправно да учествују и Срби. Овакво стање обавезивало је новог цара да стави у исту равноту оба народа, па се због тога у српским исправама потписивао као „цар Срба и Грка“, а у грчким као „цар и самодржац Србије и Романије“.²² У оба случаја првенство је дато Србима, односно Србији, што је и оправдано јер су стварни носиоци политичке власти у држави били Срби, а пре свега владар који је поницао из њихове средине.

Са проглашењем царства суверенитет Стефана Душана и његове државе достигао је највиши могући ниво, али са аспекта Византије тај ниво никада није могао да се изједначи са суверенитетом легитимног византијског василевса, а у конкретном случају цара Јована V Палеолога. После успостављања пријатељских и савезничких односа између српског и византијског цара, Стефан Душан је назвао легитимног византијског василевса Јована V „преузвишеним царем Ромеја“ и својим „синовцем“, док је опет Јован V назвао (1351) Стефана Душана „преузвишеним царем Србије“ и својим „вољеним стрицем“.²³ Византијски цар није ни могао да учини веће

²² М. Динић, *Душанова царска штићула у очима савременика*, Зборник у част шесте стогодишњице законика цара Душана, Београд 1951, 90–95; Исти, *Српска владарска штићула за време царства*, ЗРВИ 3 (1985), 10; Љ. Максимовић, *Грци и Романија у српској владарској штићулашури*, ЗРВИ 12 (1970), 61–78.

²³ Д. Оболенски, *Византијски комонвелт*, Београд 1991, 303–305; Г. Острогорски, *Србија и византијска хијерархија државе*, О кнезу Лазару, 134; Р. Радић, *Време Јована V Палеолога*, Београд 1993, 210.

уступке. Душану је призната царска титула, али ограничена на Србију, док је опет Стефан Душан без икаквог ограничења признао Јована V као „цара Ромеја“, што се без освајања Цариграда није дало ни оспорити. Видљиво нијансирање у титулисању упозорава и на неједнакост у замишљеној хијерархији владара. Но, и поред свега тога, Душанова царска титула призната је са највишег места, од стране легитимног византијског цара.

Прогласивши се за цара, а своју државу за православно Царство, Стефан Душан је у начелу напустио дотадашњу доктрину о српској државности, коју је пре једног и по века образложио његов велики предак Стефан Немања. Немањина држава је имала видљиво национално обележје, па је то испољено и у званичном називу државе као „Српска земља“, док је опет Душаново царство у начелу требало да буде православно, универзално и вишенационално.²⁴ Овакво начело ипак није било могуће спровести у дело из објективних разлога, пошто се већ од самог почетка издавају као равноправни и пуноправни баштинници православног Царства само Срби и Грци, што је истакнуто и у царској титулатури. Из тих и других разлога савременицима је изгледало да је Душанова држава састављена из две етничке и политичке целине. На једној страни налазила се „земља српска“, а на другој „земља грчка“, односно Србија и Романија. У првој су владали „српски обичаји“, док је у другој постојао „ромејски начин живота“. Византијском историчару Нићифору Григори изгледало је да је Стефан Душан поделио државу са сином Урошем, којем је „дао да влада, по српским обичајима, земљом од Јадранског мора и реке Дунава до града Скопља, коју земљу и велика река Вардар, спуштајући се одгоре, одваја, а себи [је узео] према ромејском начину живота, ромејске земље и градове, одатле [од Скопља] па до пролаза код Хри-

²⁴ Т. Тарановски, *Историја српског црва у Немањинићкој држави*, 122, 127; А. Соловјев, *Појам државе у средњем веку*, 65.

стопољских кланаца“.²⁵ Одмах треба приметити да до стварне поделе власти између Душана и Уроша није ни могло да дође због Урошеве младости, па је сву власт држао у својим рукама једино Стефан Душан. Подела његове државе није проистицала из поделе политичке власти, већ се темељила на етничким разликама, на различитом културном наслеђу, на разликама у структури друштва, привреди, фискалном систему, локалној управи и судству. Матичне српске земље живеље су деценијама и вековима својим животом и оне су се по много чему разликовале од територија које је Душан освојио од Византије.

Између старих земаља Немањића и суседа, као што су Бугарска, Угарска, Босна, Венеција и Дубровник, успостављене су одређене релације, које нису могле да се раскину са проглашењем Царства. Отуда и не би требало да изненађује појава, што се у Душановој хрисовуљи, која је издата Дубровчанима 20. IX 1349. године, помиње „земља царства ми и краљева“, „тргови царства ми и краљева“, или „властела царства ми и краљева“, што би пре упућивало на државно јединство него на поделу.²⁶ Извесне разлике осећају се у одредби којом се наређује да „ни властелин царства ми ни краљев“ не сме да чини сметње трговцима, као и да Дубровчани не смеју да узимају залог „ни од властелина царства ми ни краљева“. У оба случаја недвосмислено се истиче да цар има своју властелу, а краљ такође своју властелу. Ни ова појава не треба да изненађује. Било би чак сасвим необично да Душанов син Урош, као краљ и савладар, није окружен властелом која се налази у његовој непосредној служби. Уосталом, „млади краљеви“ или престолонаслед-

²⁵ Љ. Максимовић, *Порески систем у ирчким областима Српског царства*, ЗРВИ 17 (1976), 102; *Византијски извори* VI, 270 (С. Ђирковић и Б. Ферјанчић).

²⁶ Љ. Стојановић, *Сјаре српске цовеље и писма* I/1, 59–64. О положају и улози „краља“ као савладара у Душановом царству, испрчно: С. Ђирковић, *Краљ у Душановом законуку*, ЗРВИ 33 (1994), 149–164.

ници, као и удеони кнезови, увек су имали своју властелу, па би било нелогично да их није имао и Душанов савладар, краљ Урош.

ТРАНСФОРМАЦИЈА ВЛАСТИ

Са проглашењем Царства, које је у начелу универзално и вишенационално, дошло је до прекида у развоју српске државности у чијој је доктрини национална компонента имала примарно место. У новим околностима морало је доћи до трансформације врховне и сваке друге власти, што је исказано на различите начине. Према новоствореној титулатури Стефан Душан је у „Христу Богу благоверни цар“, а његова супруга Јелена „благоверна и христољубива царица царства и августа“. За све поданике у држави он је „свети цар“, а Јелена „света царица“.²⁷ Но, и поред тога, Стефан Душан с поносом истиче да је изданак светородног корена, односно да је потомак светих родитеља и прародитеља: Светог Симеона и Светога Саве, Светог краља Милутина и Светог краља Стефана Дечанског. Култ Срба светитеља није прихваћен међу Грцима, који су већ у првим вековима учвршћивања хришћанства дали из својих редова многобројне мученике за хришћанску веру, односно светитеље. Из тих разлога међу Грцима није могао да буде прихваћен ни култ светородне династије Немањића, а са тим ни битан елемент српске државности. Но, и поред тога, поштујући традицију цар Душан је истицао да је захваљујући молитвама и подршци својих светих прародитеља уздигнут од краљевства на царство.²⁸ Према устаљеним

²⁷ *Историја српског народа* I, 531 (М. Благојевић).

²⁸ С. Новаковић, *Законски синоници*, 418, 427, 435; А. Соловјев, *Одабрани синоници српског права*, 133, 143, 155; Гласник ДСС 15, 267. Наведеним подацима се не исцрпљују сви примери где се цар Душан по-

схватањима, цар православног царства је изабраник Божији, који спроводи вољу Господњу на земљи. Он уједно има и врло високе обавезе, како према цркви, тако и према свим својим поданицима, што га је упућивало да предузима читав низ реформи, које су озваничене посебним одлукама и законима. Међу најважније реформе убраја се уздизање Српске архиепископије на ранг Патријаршије, а са тим и уздизање најугледнијих српских епископија на ранг митрополија. На томе се није стало, пошто је осетно проширена територија под јурисдикцијом Српске православне цркве, што је наишло на осуду Цариградске патријаршије. Приликом трансформације врховне власти морало се настојати да она у свему личи на власт византијских царева, али у томе није било и слепог опонашања. Душанова личност и врховна власт имају сакрални карактер као и у Византији, па је он за савременике „свети цар“, али се институције савладарства осетно разликују. Познато је да су цареви из династије Палеолога додељивали својим савладарима титулу цара (василевса). Но, и поред тога, увек се знало ко је владајући „велики цар“, а ко савладар.²⁹ За разлику од Палеолога, Стефан Душан је свом сину и савладару Урошу доделио титулу „краља“, коју је и сам носио пре него што се прогласио за цара. Овим чином он је исказао поштовање према дугој традицији династије Немањића, а такође и према устаљеном схватању да „српским земљама“ влада краљ. Од старих српских установа Душан је и као цар сачувао институцију државних сабора, која не постоји у Византији. Потребно је истаћи да су државни сабори баш у Душаново доба често сазивани.³⁰ На њима су заиста решавана

жива на помоћ Светога Симеона и Светога Саве, односно својих светих прародитеља и родитеља.

²⁹ Б. Ферјанчић, *Савладарство у доба Палеолога*, ЗРВИ 24–25 (1986), 307–384.

³⁰ Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањићкој држави* I, 173–177; Н. Радојчић, *Српски државни сабори*, 116–145; М. Благојевић, *Српски сабори и сабори ојачастива*, 23–26.

крупна питања, па је сабор радио и по више дана. Тако је било и када је доношен *Душанов законик*, па се због тога то време помиње као „саборно доба“.³¹ Сазивање државних сабора и постојање савладара са титулом краља, на јасан начин истиче разлику између структуре врховне власти у Душановом царству и Византији. Извесне разлике могу се уочити и када су у питању носиоци највиших титула у Царству: деспоти, севастократори и кесари.³² Нови цар је поштовао утврђена начела да се највише титуле додељују најближим царевим рођацима, али и да се понекад од тога одступа из политичког опортунитета. Цар Душан је заиста свом полубрату Симеону-Синиши доделио титулу деспота, а такође и царичином брату Јовану Асену. Царев зет Дејан постао је севастократор, а „братучед“ и „суродник“ Воихна кесар (ћесар), али су зато сви носиоци највиших титула постали цареви намесници у крајевима освојеним од Византије. Тамо су највише византијске титуле од давнина биле добро познате, док су опет намесници у матичним српским земљама задржали старе титуле из Немањинског и старијег периода. Биле су то титуле кнеза и жупана, које су за време цара Душана и цара Уроша увећане додатком речи „велики“ (кнез, жупан).³³ У свему што је речено, огледа се оригиналност и еластичност приликом додељивања највиших титула.

Стефан Душан се није задовољио само тиме да своје најближе рођаке украшава највишим византијским титулама, већ је приступио и темељној реформи државне управе, јер се од њега очекивало да своју државу у сваком погледу саобрази православном Царству, односно Византији. У настојању да

³¹ *Душанов законик*, чл. 83.

³² Б. Ферјанчић, *Десјојини у Византији и јужнословенским земљама*, Београд 1960; Исти, *Севастократори и кесари у Српском царству*, Зборник Филозофског факултета XI–I, Београд 1970, 255–269.

³³ М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, 51–53; Исти, *Титуле принчева из куће Немањина*, 33–44; Исти, *Велики кнез и земаљски кнез*, 293–318.

оствари такав циљ, преузео је из византијске номенклатуре титула и звања достојанство логотета или великог логотета, затим, протовестијара, кефалије и севаста. Приликом преузимања ових титула, истовремено је извршена и подела послова у државној управи, а такође и професионализација у раду најважнијих служби. Од логотета се захтевало да располаже високим образовањем, да добро познаје црквену књижевност, постојеће законске одредбе, стране језике а нарочито грчки, да је добар стилиста и да је способан да владареве одлуке и одлуке државних сабора преточи у законске форме. Велики логотет је руководио свим пословима царске канцеларије, а помагали су му „дијаци“, нарочито приликом писања јавно-правних и других исправа. Уз све то логотет је имао право и да управља одређеним црквеним пословима, првенствено материјалне природе.³⁴

За разлику од логотета, протовестијар је у својој надлежности имао послове који се везују за управљање владаревим или државним приходима, као и спровођењем фискалне политике.³⁵ Од протовестијара се захтевало да буде добар познавалац етикетије дворова Западне Европе, италијанског и латинског језика, финансијских трансакција и пословања на тржиштима Западне Европе, банкарског система, а уз све то да буде лично богат трговац са вишегодишњим искуством и разгранатим везама, тако да по потреби може да прибави владару и позамашан кредит. Први познати протовестијар цара Душана, који је испуњавао све наведене услове, био је которски племић и трговац Никола Бућа. Уживао је велико царско поверење и остао је у његовој служби све до своје смрти. У латинским и италијанским текстовима Никола Бућа се помиње као *comes camerarius*, односно коморник. Титуле и звање логотета и протовестијара преузете су из Византије, али су у Душановом царству добиле знатно другачије и ши-

³⁴ М. Благојевић, *Државна управа*, 167–185.

³⁵ М. Благојевић, *н. г.*, 186–194.

ре компетенције. Била су уједно и два највиша звања у централној државној управи, која нису постојала у доба српских краљева. Из Византије је преузета и титула кефалије, која се у Душаново доба проширила и у матичним српским земљама. Кефалија је најистакнутији представник локалне управе у граду и околини, који је задржао све своје надлежности какве је имао и у Византији.³⁶ Према најкраћим дефиницијама, кефалија је био „делегат владаоцев и право оличење административне власти на месту“, тако да се у начелу мора „третирати као царски чиновник или опуномоћеник“.³⁷ Владар је по свом нахођењу постављао и смењивао кефалије, обично на утврђен рок од неколико година. Кефалија је по правилу управљао свим цивилним па и војним пословима у једном градском насељу или тргу, али су цивилни послови били у првом плану. За свој труд он је добијао утврђени „доходак“, односно неку врсту плате. Владар је преко кефалија остваривао непосредну контролу над урбаним насељима и „мешовитим“ жупама које нису имале једног господара. Но, и поред увођења кефалија у локалну управу, већи део државне територије и даље се налазио под управом властеле, којој је цар даровао „земље и градове“ у „државу“ или „на државу“. За разлику од владаревих „чиновника“, кефалија, властела су у својим „државама“ представљала крупне политичке фигуре, чија је подршка била неопходна сваком српском владару, па и цару.³⁸ Реорганизација локалне управе са којом се започело, није добила свој логични крај, већ је задржала двојаки карактер. На једној страни налазиле су се кефалије, као владареве чиновници, а на другој властела са дарованим правом да господаре и управљају својим „државама“. За учи-

³⁶ М. Блајојевић, *н. г.*, 246–266.

³⁷ Т. Тарановски, *Историја српској права у Немањинској држави I*, 203; Љ. Максимовић, *Византијска провинцијска управа у доба Палеологија*, Београд 1972, 75.

³⁸ М. Блајојевић, *Српско краљевство и „државе“ у делу Данила II*, 139–155.

њене услуге цар Душан је верну властелу обдарио великим „државама“, понекад са историјским областима, које ће послужити као језгро за стварање осамостаљених области у доба цара Уроша.

У току свог царевања Стефан Душан је увек настојао да се понаша као легитимни цар и да то доказује делима. Као резултат таквог настојања и деловања, донет је и добро познат *Душанов законик*.³⁹ Првих 135 чланова донето је на државном сабору, 21. маја 1349. године на Спасовдан, а пет година касније (1354) и преосталих 66 чланова, тако да *Законик* према прихваћеној нумерацији има укупно 201 члан. Доношење добрих закона била је обавеза сваког православног цара, а у Душановој држави која је била састављена од „српских“ и „грчких“ земаља, наметала се и потреба за правним уједначавањем. Правни живот био је знатно развијенији у крајевима освојеним од Византије, што је опет упућивало на рецепцију византијских правних норми, које су ушле у *Душанов законик* у нешто измењеном виду. Поред ове рецепције у *Законик* су ушле норме из српског обичајног права, као и одредбе из уговора са приморским градовима. Законик као целина не односи се на једну проблематику, нити пак регулише све случајеве везане за неку појаву. Законодавац није имао такав циљ, већ је настојао да правно регулише најактуелнија питања од интереса за целу државу. Прву већу целину *Законика* чине првих 38 чланова, који се односе на црквену проблематику. Не залазећи у шира разматрања, треба скренути пажњу на 25. члан који гласи: „Црквама да управља господин цар и па-

³⁹ О *Душановом законик*у постоји многобројна литература. За потпунија обавештења, како о *Законик*у, тако и о литератури, види: С. Новковић, *Закон Стефана Душана цара српског*, Београд 1898; А. Соловјев, *Законодавство Стефана Душана цара Срба и Грка*, Скопље 1928; Исти, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354. године*, Београд 1981; Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354. године*, Београд 1960; *Душанов законик*, приредила Биљана Марковић, Стара српска књижевност у 24 књиге, књига осма, Београд 1986.

тријарх и логотет, а други нико“. Овакву одредбу није могао да донесе ниједан српски краљ, већ искључиво „свети цар“, као првоборац цркве, заштитник и чувар вере, бранилац од јеретика, којем је припадало и право да управља и црквеним пословима. Део тих права цар је пренео и на свог логотета, али не и на неку другу личност. Из разумљивих разлога истовремено је и патријарху припадало право да управља многобројним црквеним пословима. Друга велика целина *Законика*, од члана 39. до 62, односи се на властелу. Према 42. члану све властееоске баштине су слободне, једино су морале „да дају соће и да војују по закону“, а према 39. члану баштине су још и „тврде“, односно неповредиве и сигурне, све док извршавају своје обавезе према владару и држави. Оваквим и другим одредбама ограничавано је царево самовлашће, што је благотворно деловало на стабилност поретка. Потребно је још истаћи да када законодавац говори о правима и обавезама властеле и властеличића, он изричито помиње само Србе и Грке, а не и властелу друге народности. Ово опет недвосмислено показује да су носиоци државности у Душановом царству били пре свега Срби и Грци, а не и други народи и поред вишенационалног карактера Царства.

Сачувани рукописи *Душановој законика* спојени су по правилу са још неким законским зборницима, као што су *Јустинијанов закон* и *Синџаџа Матије Власџара*.⁴⁰ *Јустинијанов закон* нема никакве везе са царем Јустинијаном, већ представља својеврсну компилацију византијских закона, којима се регулишу нека питања из аграрних односа. То је на првом месту кратак избор одредаба презузетих из *Земљорадничкој закона* и неких других законских зборника. Насупрот томе, *Синџаџа Матије Власџара* представља

⁴⁰ *Историја српског народа I*, 557–565 (Д. Богдановић). О *Јустинијановом закону* исцрпно: Биљана Марковић, *Јустинијанов закон, средњовековна византијско-српска правна компилација*, Одељење друштвених наука САНУ, Извори српског права XV, Београд 2007.



велики номоканонски зборник црквеног и грађанског права. Зборник је приредио 1335. године солунски монах Матија Властар, који је све прописе груписао у 24 „састава“ по редоследу грчког алфабета, тако да се у једном „саставу“ налазе одредбе само о једном предмету. Према својим концепцијама *Синџаџа Матије Властара* супротставља се интересима и српске државе и српске цркве. Искључује се могућност осталим народима, изузев РOMEЈА, да своју државу уздигну на ранг Царства, а не признаје се аутокефалност ни српској нити бугарској цркви. Због оваквих концепција приређена је *Скраћена синџаџа*, из које је изостављено све што се супротставља интересима српске државе и цркве.⁴¹ Овако *Скраћена синџаџа* и *Јустинијанов законик* налазе се најчешће заједно у зборницима са *Душановим законом*, што је пружало могућност судовима по српским земљама да суде и пресуђују из веома широке проблематике. Захваљујући законодавној делатности цара Душана и његових сарадника, већ тада су уграђени елементи правне државе у којој је закон старији од сваке овоземаљске власти.

КРАЈ ДУШАНОВОГ ЦАРСТВА

Царство које је створио Стефан Душан није успело да замени Византију из више разлога, а посебно због тога што није освојен Цариград. Душанова освајања практично су окончана 1348. године, после запоседања Епира и Тесалије, тако да се његово Царство простирало између Саве и Дунава на северу, па до Коринтског залива на југу.⁴² Намесник

⁴¹ С. Новаковић, *Матије Властара синџаџа*, Београд 1907; V. Mošin, *Studenički rukopis*, *Starine JAZU* 42 (1949), 7–103; С. Троицки, *Црквено-политичка идеологија Свештосавске крмчије и Властарева синџаџа*, *Глас САНУ* 212 (1953), 155–205.

⁴² Б. Ферјанчић, *Тесалија у XIII и XIV веку*, Београд 1974, 227–237.

Епира постао је Душанов полубрат Симеон, а намесник Тесалије искусни војсковођа кесар Прелуб. Годину дана пре освајања Тесалије и Епира, пошло је за руком Душановом огорченом противнику Јовану Кантакузину да загосподари Цариградом (1347) и остацима Византије, уместо легитимног цара Јована V. После ових догађаја, Кантакузин је и крунисан у Цариграду као цар Јован VI Кантакузин, додуше уз обавезу да влада 10 година, а онда да дели власт са легитимним царем Јованом V.⁴³ Учврстивши се у Цариграду уз помоћ Турака, Јован VI Кантакузин правио је планове како да од цара Душана преотме освојене византијске области. Искористио је повољно време када је Душан са војском кренуо против Босне 1350. године, да врати Хумску земљу коју је босански бан заповео. Кантакузин је тада са својом војском на југу преотео од Срба градове Бер, Воден и неколико мањих утврђења, што је приморало Душана да прекине започету офанзиву. Уз све то, Кантакузин је наговорио цариградског патријарха Калиста да искључи цара Душана, патријарха Јоаникија и све српске архијереје из заједнице православних хришћана, с циљем да ослаби политички положај свог такмаца и противника. До црквеног „раскола“ дошло је због тога што је Српска патријаршија ставила под своју јурисдикцију неколико епископија и митрополија, које су се пре Душанових освајања налазиле под јурисдикцијом Цариградске патријаршије. У питању је била долина Струме, а пре свега подручје Серске митрополије. На све Кантакузинове потезе Душан је енергично реаговао. Брзо је пребацио своју војску из долине Неретве на југ своје државе, па је дошао пред Солун. После неуспелих преговора са Кантакузином, цар Душан је поново заповео градове Бер, Воден и остале тврђавице, да би убрзо успоставио и савезничке односе са легитимним византијским царем Јованом V, којем је обећао војну и новчану помоћ. Остао је, нажа-

⁴³ Р. Радић, *Време Јована V Палеолога*, 165, 166.

лост, „раскол“ између Цариградске и Српске патријаршије са далекосежним последицама.⁴⁴

Јован VI Кантакузин ослањао се на Турке у борби и против Стефана Душана и легитимног византијског цара Јована V. Када је 1352. године између њих букнуо сукоб свом жестином, цар Душан је послао у помоћ свом савезнику Јовану V одред од око 4.000 коњаника, док су опет Османски Турци послали у помоћ Кантакузину војску од 10 до 12 хиљада ратника. Надмоћне снаге Османских Турака нанеле су тежак пораз савезничкој војсци цара Душана и цара Јована V код Димотике.⁴⁵ После ових догађаја српски цар није превидео велику опасност од Турака, која је запретила свим хришћанским народима на Балкану и у Европи, па је због тога ступио у преговоре са папом Иноћентијем VI. Изразио је спремност да призна папу као поглавара свих хришћана, што му није ни било тешко после „раскола“ са Цариградском патријаршијом, а папа би му заузврат помогао у борби против Турака. Од планираног рата против Турака није било ништа, јер је угарски краљ Лудвиг I упао са војском на територију Србије.⁴⁶ Овај упад није нанео веће штете, али је омео цара Душана да поведе рат против Турака, који су управо 1354. године запосели тврђаву Галипољ, и тако се учврстили на Балканском полуострву. Стефан Душан није још дуго поживео, пошто је изненадна смрт, која се догодила 20. децембра 1355. године, пресекла све планове овог способног и амбициозног српског владара. У току његове владавине није остварено политичко јединство државе коју је створио, па чак ни очекивано приближавање између Срба и Грка. „Раскол“ између Цариградске

⁴⁴ Византијски извори VI, 509–543 (С. Ђирковић и Б. Ферјанчић); Р. Радић, *Време Јована V Палеолога*, 187, 188, 197–202; М. Благојевић, *О сјорним митрополијама Цариградске и Српске патријаршије*, ЗРВИ 38 (1999/2000), 359–372.

⁴⁵ Византијски извори VI, 280–289, 546–555 (С. Ђирковић и Б. Ферјанчић); Р. Радић, *Време Јована V Палеолога*, 209–223.

⁴⁶ К. Јиречек, *Историја Срба I*, 234, 235.

и Српске патријаршије негативно је утицао на приближавање ова два народа, па се чак негативно одразио и на достигнуту хомогеност српског народа. Надвила се и опасност од Османских Турака, а врховна власт у Душановом царству прешла је у руке личности неспособне да влада.

После Душанове смрти није се постављало питање његовог наследника, који је био познат и благовремено представљен јавности. Био је то његов син и савладар Стефан Урош, који је пре 10. јануара 1356. године крунисан за цара Срба и Грка. Он је тада имао 19 година, свега две године мање од свог оца када је постао краљ Србије.⁴⁷ Брзина којом је млади цар крунисан показује ефикасност наслеђене државне управе, која ништа није препуштала случајности. Нажалост, носилац врховне власти, цар Стефан Урош, није се ни у чему могао мерити са својим претходником. Неспособност младог цара брзо је избила на видело, па га један од млађих савременика описује као стаситу фигуру, лепе спољашњости, добродушне нарави, али који је „млад смислом“, што га представља као незрелу, па и неспособну личност.⁴⁸ Државна управа могла је још неко време по инерцији да ефикасно штити државне интересе, али не и да креира политику уместо носиоца врховне власти. Убрзо су у држави почели да се нижу крупни догађаји један за другим.

Почетком 1356. године погинуо је Душанов верни сарадник, искусни војсковођа и намесник Тесалије, кесар Прелеуб, што је искористио деспот Нићифор II Анђео, син последњег господара Тесалије, да брзо освоји ову област, а затим још Епир и Етолију.⁴⁹ Тадашњи намесник Епира, Душанов полубрат Симеон, склонио се у град Касторију (Костур). Овде је окупио шарену војску од 4–5 хиљада ратника, па се прогласио

⁴⁷ Р. Михаљчић, *Крај Српској царства*, Београд 1975, 29, 30.

⁴⁸ Љ. Стојановић, *Сити српски родослови и леиоисци*, Сремски Карловци 1927, 54, бр. 88, 82, бр. 131.

⁴⁹ Б. Ферјанчић, *Тесалија у XIII и XIV веку*, 237–241.

за цара „Ромеја и Срба“. Намеравао је да преотме престо цару Урошу, али је у походу на Скадар доживео пораз 1358. године. Из незавидне ситуације спаса га је погубија деспота Нићифора 1359. године, после чега су га домаћи феудалци у Епиру и Тесалији прихватили као свог владара.⁵⁰ Учвршћивање на власти цара Симеона означило је трајно одвајање Епира и Тесалије из оквира некадашњег Душановог царства, чиме је уједно најављен и његов брзи крај. Распад Царства постаје видљивији 1360. и 1361. године. У граду Серу и његовој околини царица Јелена иступа све самосталније.⁵¹ Осамосталио се и њен брат деспот Јован Асен у јужној Албанији, поставши господар градова Канине и Валоне. У Зети се осамосталају Балшићи, мада се у почетку под њиховом влашћу налази ма-ла област између Скадарског језера и Јадранског мора.⁵² На западним границама Царства почела је да се помаља велика област кнеза Војислава Војиновића и његовог брата жупана Алтомана.⁵³ Они су држали под својом контролом на северу крајеве између Дрине, Рудника и Гроуже, па на југ цео простор до обала Јадранског мора, између Дубровника и Котора. На исток је област кнеза Војислава допирала до долине Ибра, па се под његовом влашћу налазио и добро утврђени град Звечан. Овај српски велможа остао је лојалан цару Урошу, а уживајући широку подршку српске власти у Рашкој, некадашњој Травунији (Требињу), па и Захумљу, водио је свакако рачуна и о својим интересима. Све док се у животу налазио велики кнез Војислав, цар Урош је поштован као легитимни владар и поред осведочене неспособности.

После изненадне смрти кнеза Војислава (23. IX 1363) цар Урош је остао без поузданог ослонаца, па је неопходну по-

⁵⁰ Б. Ферјанчић, *н. г.*, 241 и сл.; Р. Михаљчић, *Крај Српској царства*, 11–19.

⁵¹ Г. Острогорски, *Серска област после Душанове смрти*, Београд 1965, 56 (= Сабрана дела, књ. 4, 437).

⁵² *Историја Црне Горе* II/2, Титоград 1970, 6–16 (С. Ђирковић).

⁵³ Р. Михаљчић, *Крај Српској царства*, 33–63.

дршку потражио и нашао међу српским велможама, које су господариле појединим градовима и крајевима у „грчкој земљи“. Међу овим велможама најистакнутије место имала су браћа Вукашин и Угљеша, пошто су до 1364. године постали признате вође широког породичног савеза властеле у „грчкој земљи“. За привремену подршку овог савеза, цар Урош је платио превисоку цену. Вукашину је доделио титулу краља и тиме га именовао за свог савладара, а Угљешу титулу деспота, који је постао господар велике и богате Серске области.⁵⁴ Планови краља Вукашина били су јасни и једноставни, стару династију Немањића требало је да замени нова династија. У том циљу он је благовремено свом сину Марку доделио титулу „младог краља“, коју су својевремено носили престолонаследници из династије Немањића.⁵⁵ У случају смрти цара Уроша или његовог нестанка са историјске позорнице, краљу Вукашину би припала царска круна, док би његов син Марко наследио очеву титулу краља и постао Вукашинов савладар, а потом и будући цар. Смена династије била је на помолу, а изгледи за остваривање поменутих планова постали су реални после 1369. године, када је цар Урош потпуно потиснут из политичког живота. Вукашинови планови нису наилазили тренутно ни на већи отпор Српске патријаршије, која је била заокупљена „расколом“ са Цариградском патријаршијом. Изгледа ипак да се врх Српске цркве, одане династији Немањића, није у свему слагао са политиком краља Вукашина и деспота Угљеше, који се на своју руку измирио са Цариградском патријаршијом. Одлучан отпор Вукашиновим плановима пружала је властела из матичних српских области, посебно у Рашкој, Требињу и Поморављу, која се груписала око жупана Николе Алтомановића и кнеза Лазара.⁵⁶ Властела

⁵⁴ Г. Острогорски, *Серска област после Душанове смрти*, 7–14 (= Сабрана дела, књ. 4, 439–448); Р. Михаљчић, *Крај Српског царства*, 79–97; С. Ђирковић, *Област кесара Војине*, ЗРВИ 34 (1995), 175–184.

⁵⁵ *Историја српског народа* I, 601 (Р. Михаљчић).

⁵⁶ Р. Михаљчић, *Крај Српског царства*, 111–124.

из ових крајева традиционално је била привржена Немањићима, па је то омогућило цару Урошу да се како-тако одржи на престолу. Но, и поред тога, неспособном цару нико није могао да помогне. Коначну одлуку о томе ко ће завладати Душановим царством донели су Турци, када су на Марици тешко поразили војску краља Вукашина и деспота Јована Угљеше 26. септембра 1371. године. У овој бици изгубили су животе и краљ и деспот, као и многи њихови војници. После битке на Марици престала је да постоји област деспота Угљеше, док је област краља Вукашина осетно смањена. Његов син Марко прогласио се за краља после очеве погибје, а у теорији и за савладара цара Уроша, који је био без икакве власти. Последњи легитимни владар из династије Немањића преминуо је готово незапажено, почетком децембра 1371. године. Безначајност овог догађаја један савременик пропратио је следећим речима: „У то време и српске госпode седми, мислим, род крај прими.“⁵⁷ Трагичне последице пораза на Марици бациле су потпуно у засенак смрт цара Уроша. Његову смрт као да ни црква није на примерен начин обележила. За све савременике цар Урош је био политички мртав знатно пре своје природне смрти, па његов у теорији легитимни наследник, краљ Марко, није имао шта да наследи, па ни царску круну, како би се то могло очекивати.

ЦАРСТВО БЕЗ ЦАРА – СРБИЈА БЕЗ ВЛАДАРА

После Маричке битке српска државност запада је у најдубљу кризу, не толико због распада Душановог царства, колико због тога што су из темеља пољуљане идеолошке основе српске државности. Све до Душановог крунисања за

⁵⁷ *Шари српски зайиси и најийиси*, приредио М. Павић, Стара српска књижевност у 24 књиге, књига деветнаеста, Београд 1986, 72.

цара, Српска црква је брижљиво неговала и развијала култ светородне лозе Немањића, прослављала патриотизам српских владара, посебно светитеља, јачала националну компоненту на различите начине, а посебно кроз трансформацију српског народа у „савршени“ и „изабрани“ народ, односно „нови Израил“. После стварања Царства морало се постепено одустајати од оваквог учења, па је уместо националне компоненте стекла предност православна, па аналогно томе и вишенационална компонента, додуше ограничена на Србе и Грке. Потискивана је постепено и светородна лоза, па се према византијским обичајима предност давала „светом цару“ који је жив. Отуда не представља никакво изненађење што цар Душан није канонизован, како се могло очекивати. Његову канонизацију онемогућавао је „раскол“ између Српске и Цариградске патријаршије. У околностима у којима се налазила Српска црква после 1350. године, није се могло ни помишљати на било чију канонизацију, а поготово не цара којег је васељенски патријарх искључио из заједнице православних хришћана. Тежина „раскола“ све више је притискивала врхове српске цркве и православно монаштво, тако да они нису могли брзо да се усредсреде на обнављање српске државности.⁵⁸ Спутавало их је и присуство последњег и неспособног изданка лозе Немањића, чији се легитимитет није могао оспорити. Требало је да прође неколико година од смрти цара Уроша па да се створе потребни услови у којима би српска државност могла да се обнови.

Царство које је једном створено, није брзо ишчезло из свести савременика и после његовог стварног гашења. Осамостаљени обласни господар Зете, Ђурађ I Балшић, у једној исправи коју је издао Дубровнику 1373. године допушта

⁵⁸ Д. Богдановић, *Измирење српске и византијске цркве*, О кнезу Лазару, 81–87; С. Мешановић, *Још једном о Калистојој анаџеми*, ЗРВИ 29–30 (1991), 221–232; М. Благојевић, *О спорним митрополијама Цариградске и Српске патријаршије*, 359–372.

могућност да неко „буде цар господин Србима и властели и српској земљи“.⁵⁹ Овакво се очекивање није испунило, нити је пак неко после Урошеве смрти покушао да се прогласи за цара. Душаново царство се распадало на осамостаљене области, чије су се границе мењале, а обласни господари нису могли нити су хтели да обнављају Царство, па чак ни српску државност. После Маричке битке највећи део некадашње области деспота Јована Угљеше припао је браћи Драгаш, деспоту Јовану и господину Константину. Западно од њихове области и реке Вардара налазила се област краља Марка и његове браће, Андрејаша и Димитрија.⁶⁰ Обе области убрзо су признале врховну власт Турака, па су њихови господари постали вазали емира Мурата и његовог сина Бајазита. У таквим околностима ни краљ Марко нити браћа Драгаш нису могли активније да учествују у обнављању политичког живота српског народа, па ни његове државности. У томе је одређену сметњу представљала и Охридска архиепископија, под чијом су се духовном јурисдикцијом налазиле земље краља Марка, па и највећи део области браће Драгаш.

Српску државност није могла да обнавља ни властеоска породица Растислалића, која је господарила Подунављем, јер су врло рано постали вазали угарског краља.⁶¹ Веће изгледе је имао кнез Лазар као господар територија дубоко у унутрашњости некадашњег Царства, тачније долине Јужне, Западне, па и једног дела Велике Мораве, са центром у Крушевцу. Знатно су мањи изгледи били Вука Бранковића, господара Косова, поготово што је његов политички успон текао споро и постепено. Нешто су веће шансе имали Балшићи, али као господари Зете, периферне српске области, нису

⁵⁹ Љ. Стојановић, *Старе српске јовеле и њихова I/1*, 107.

⁶⁰ Р. Михаљчић, *Крај Српског царства*, 164–184.

⁶¹ М. Динић, *Растислалићи, Прилози историји распадања Српског царства*, ЗРВИ 2 (1953), 139–144.

могли очекивати да ће лако загосподарити територијама, које су се простирале дубље у унутрашњости. Највеће изгледе у обнављању српске државе и српске државности имао је жупан Никола Алтомановић, син жупана Алтомана Војиновића и синовац Војислава Војиновића.⁶² Његов је успех био муњевит, али не толико због његових личних способности, колико због жеље српске властеле у матичним српским земљама да поново створи своју државу. Никола Алтомановић је постао господар крајева између Дрине и Рудника на северу, па на југ до обала Јадранског мора, између Дубровника и Боке Которске. Под његовом влашћу налазило се подручје Горње Дрине, долина Лима, као и крајеви на исток све до долине Ибра. Будући да је био веома млад и нестрпљив, настојао је да што брже створи државу, која ће обухватити поред Рашке и Травуније и остале матичне српске земље, а то га је довело у сукоб са осталим обласним господарима. Најпре су то били Балшићи и краљ Вукашин, а после Маричке битке, кнез Лазар и босански бан Твртко I Котроманић. Ова двојица су заједничким снагама успела да поразе Николу Алтомановића 1373. године и да поделе његову велику област. Кнезу Лазару припале су земље између Дрине и Рудника, као и цео ужички крај, док је бан Твртко запосео Горњу Дрину, средњи и доњи ток Лима, да би почетком 1377. године запосео Требиње, Конавле и Драчевицу, које је преотео од Балшића. У деоби територије Николе Алтомановића узели су учешће и Вук Бранковић и Балшићи, иако се нису ангажовали у рату против Николе Алтомановића. Деоба територије Николе Алтомановића имала је далекосежне последице за цео српски народ, јер је њоме разбијено старо политичко језгро матичних српских земаља. Јужни део припао је босанској држави, а северни моравској Србији, која се тек конституисала.

⁶² М. Динић, *О Николи Алтомановићу*, посебна издања САНУ 90, Београд 1932; Р. Михаљчић, *Крај Српској царства*, 111–124.

Подела старог политичког језгра српских земаља благотворно је деловала на обнављање српске државности, како у босанској држави, тако и у области кнеза Лазара, али је претходно морао да се отклони „раскол“ између Српске и Цариградске патријаршије. Иницијатива је потекла од кнеза Лазара, који је уз помоћ светогорских монаха успео да измири Цариградску и Српску патријаршију. Изасланици цариградског патријарха дошли су у Србију, па су над гробом цара Душана у манастиру Св. Арханђела код Призрена 1375. године скинули духовну казну са свих српских владара и црквених великодостојника, посебно са патријарха Јоаникија и патријарха Саве.⁶³ Пре него што је овај чин обављен, умро је српски патријарх Сава, па се поставило питање избора новог патријарха, који је по правилу биран на државном сабору. Пошто није постојала једна јединствена српска држава, сабор су сазвали кнез Лазар и Ђурађ I Балшић, као најутицајнији обласни господари српских земаља.⁶⁴ Одлука о избору није донета лако, јер су се укрштали различити интереси. После оштре дебате за патријарха је изабран угледни монах Јефрем, по пореклу Бугарин. Он је био добро позната личност у монашким круговима на Светој Гори, у Бугарској и Србији, а, што је од значаја, био је по вољи Цариградске патријаршије. Патријарх Јефрем је без сумње представљао компромисну личност, која је по свом опредељењу била највише окренута верској проблематици, а не политичком животу или обнављању и снажењу српске државности. У том периоду то је одговарало интересима Цариграда, а свакако и интересима неких велможа у српским земљама, који су настојали да сачувају своју самосталност. Од свега тога ипак

⁶³ Д. Богдановић, *Измирење српске и византијске цркве*, О кнезу Лазару, 87–90.

⁶⁴ Н. Радојчић, *Српски државни сабори у средњем веку*, 158–165; М. Пурковић, *Српски патријарси средњег века*, 101–115; М. Благојевић, *Српски сабори и сабори ошачасића*, 27, 28.

је најважније да је нови српски патријарх изабран легално и уз присуство представника Цариградске патријаршије. После избора патријарха остварено је јединство Српске цркве, која је поново примљена у заједницу свих православних хришћана. Јединство Српске православне цркве, са легално изабраним патријархом на сабору, представљало је битан предуслов за поновно обнављање и јачање српске државности.

ШЕСТА ГЛАВА ОБНАВЉАЊЕ НАЦИОНАЛНЕ ДРЖАВЕ

ОБНАВЉАЊЕ СРПСКЕ ДРЖАВНОСТИ У БОСАНСКОЈ ДРЖАВИ

После распада Душановог царства осамосталиле су се поједине области са нестабилним политичким границама, што је представљало озбиљну сметњу за брзо обнављање српске државности. Но, и поред тога, једном изграђена српска државност више није могла да се угаси. Напротив, она је могла брзо да оживи на сваком већем простору који је насељен Србима, уколико су тамо постојали повољни услови. У последњој четвртини XIV века најповољнији услови постојали су у босанској држави, на челу са баном Твртком I Котроманићем (1353–1391). На стварање повољних услова благотворно су деловала освајања бана Твртка, као и освајања његовог претходника бана Стјепана II Котроманића (1314–1353). Он се најпре ослободио превласти хрватског бана Младена II, да би убрзо после тога, поред Босне, постао господар бановине Усоре и Соли (1324). Стјепан II Котроманић је некако баш у то време постао и господар Доњих крајева. Две године касније (1326) запосео је Крајину између Цетине и Неретве, а такође и Хумску земљу, стару српску област и некадашњу кнежевину.¹ За

¹ С. Ђирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 84–92; С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 60–69; Ј. Мргић, *Доњи Краји*, 44–69; *Иста, Северна Босна 13–16. век*, 65–86.

кратко време држава бана Стјепана постала је три пута већа и он је после извршених освајања радо истицао да је „господин свим земљама босанским и Соли и Усори и Доњим Крајевима и Хумској Земљи господин“, или пак да је „бан Босни и Усори и Соли и Хумској Земљи“.² Његова титулатура јасно показује да је матичној области Босни придружио неколико „земаља“, којима је касније загосподарио. Из наведеног начина саопштавања не може се ни наслутити да је у питању обнављање или јачање српске државности са елементима који су изграђени у држави Немањића. На основу ових и других чињеница пре би се могло говорити о обнављању или јачању старе српске државности у Босни, односно посебне „босанске“ државности, чије су се идеолошке основе битно разликовале од идеолошких основа у држави Немањића. У бановини Босни сачувана је свест о припадности српском народу, али пошто тамо није деловала Српска православна црква, није могао бити успостављен култ Светог Симеона и Светога Саве, а поготово није могла да се прославља светородна династија Немањића. Уместо Српске православне цркве деловала је јеретичка „Црква босанска“, која због својих верских начела није узимала активно учешће у политичком животу земље.³ То свакако не значи да у Босни нису постојали најважнији и веома чврсти елементи државности. Међу такве елементе убраја се на првом месту присуство владарског рода, који ужива опште поштовање и из којег су према утврђеним начелима постављани банови Босне. Од XIII века, а вероватно и раније, на челу босанске државе налазио се владарски род Котроманића, из којег су потицали и бан Стјепан II и бан Твртко I Котроманић, као и сви остали њихови наследници до пада Босне под власт Турака.⁴

² L. Thallóczy, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, 7, 14, 17; Љ. Стојановић, *Старе српске њевоље и њисма* I/1, 44, 45.

³ С. Ђирковић, *Босанска црква у босанској држави*, Друштво и приреда средњовековне босанске државе, Сарајево 1987, 195–254.

⁴ О старини рода Котроманића види: С. Ђирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 365, нап. 2.

Поштујући само један владарски род, Босна се у потпуности придружује старим српским кнежевинама које су се на сличан начин понашале, као што су првобитне Србија, Травунија, Дукља, а касније Рашка и Србија Немањића.

Истовремено са чувањем старог владарског рода у Босни се одржала и брижљиво неговала једна од најстаријих установа српске државности, а то је државни сабор, збор или како се у Босни често називао „станак“. Потпунија обавештења о овој институцији потичу тек из XIV и XV века, која се тада назива и „сва Босна“ или „сав русаг босански“.⁵ На сабору или станку присуствују искључиво властела, без представника цркве, било да је у питању „Црква босанска“, било да су у питању католички или православни свештеници. Поред властеле на сабору или станку редовно је присутан владар, често његова супруга или мајка. Временом је утицај крупне властеле или велможа, односно „русашке госпде“ постао одлучујући у раду сабора.⁶ Босанска властела била је непосредно заинтересована да се сачува установа „станка“, због тога што је преко ове установе успевала да сачува стечене повластице, а посебно да сачува неповредивост својих баштина. Босанска властела осигурала је себи право да на станку одлучује ко ће бити владар Босне. Владар је обавезно биран из рода Котроманића, али су се приликом избора укрштали различити интереси, укључујући и интересе суседних држава, а највише Угарске. На државним саборима доношене су и друге одлуке од највећег значаја за државу, посебно одлуке о рату или миру, а такође и о вођењу спољне политике, као и о сређивању стања у унутрашњости државе. Иницијатива за сазивање сабора потицала је у начелу од владара, али су у немирним временима иницијативу преузимале велможе, односно „русашка госпда“ без владареве сагласности. Станак

⁵ М. Динић, *Државни сабор средњовековне Босне*, Посебна издања САНУ 231, Београд 1955.

⁶ С. Ђирковић, *Русашка њевоља*, Историјски часопис 21 (1974), 5–17.

босанске властеле у поређењу са државним саборима Немањића имао је знатно већи утицај на целокупну унутрашњу и спољну политику државе. Босанска држава разликовала се од државе Немањића и по томе што је у њој од XII века присутна врховна власт Угарске, а ретко и краткотрајно Византије. Све побројане особености, чији је списак непотпун, доприносиле су одвајању Босне од државе Немањића и утицале су на изграђивање посебне „босанске државности“ у другој и трећој четвртини XIV века.

Када је на власт дошао Твртко I Котроманић (1353), његова титулатура најчешће је гласила „*бан босански*“, па се на тај начин у први план ставља Босна и њена државност.⁷ Твртко I је истовремено био и „господин“ Соли, Усоре и Хумске земље, као и његов стриц Стјепан II Котроманић, али код њега тада још није сазрела идеја да се прогласи за краља Срба или српских земаља. Оваква се идеја могла родити тек после смрти краља Вукашина и цара Уроша, а поготово после запоседања јужних области Николе Алтомановића, које су вековима чиниле политичко језгро старе Србије.⁸ На овом простору била је дубоко укореењена идеја о неопходности постојања српске државе и српске државности, а такође била је још жива успомена на краљеве и царе из династије Немањића. Одлука о узимању краљевске титуле пала је по свој прилици одмах после запоседања Требиња, Конавала и Драчевице, почетком 1377. године.⁹ Бан Твртко I био је тада господар знатног дела старих земаља Немањића, које су се простирале између Неретве и Лима, чија је укупна површина била већа од површине области Босне у ужем значењу ове речи. Владање над великим делом старих земаља Немањића

⁷ L. Thallóczy, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, 25; Љ. Стојановић, *Старе српске ђовље и ђисма* I/1, 72, 74, 75.

⁸ М. Динић, *О Николи Алјомановићу*, Посебна издања САНУ 90, Београд 1932; Р. Михаљчић, *Крај Српској царсјива*, 200–202.

⁹ М. Динић, *О Николи Алјомановићу*, 35, 36; Р. Михаљчић, *Крај Српској царсјива*, 203–206.

обавезивало је Твртка I Котроманића да узме титулу краља, која је деценијама припадала Немањићима.

За разлику од српских обласних господара, чији је владарски статус био свеж и нестабилан, бан Твртко је потицао из старог и признатог владарског рода Котроманића који је деценијама давао банове Босне. Уз све то, он је по женској линији био и далеки потомак Немањића, пошто му је краљ Драгутин био прадеда. Старина банског рода Котроманића, сродство са Немањићима и владање над великим делом старих земаља Немањића давали су за право Твртку I Котроманићу да се крунише за краља. Крунисање је обављено на Митровдан 26. октобра 1377. године у манастиру Милешеву, који се тада налазио у Твртковој држави.¹⁰ Сам чин крунисања извршен је по православном обреду, а обавио га је по свој прилици милешевски митрополит и то са знањем тадашњег српског патријарха Јефрема. Тада је краљ Твртко I узео и владарско име Стефан, уобичајено у династији Немањића.¹¹ Његова краљевска титулатура била је прилагођена титулатури Душановог сина и савладара, краља Уроша, а такође и титулатури краља Вукашина. Управо због тога Тврткова интитулација, у повели којом потврђује повластице Дубровчана (10. IV 1378), гласи: „Стефан краљ Србљем и Босне и Поморју и Западним Странама“.¹² Краљ Твртко I преузео је из титулатуре цара Душана, његовог сина Уроша и краља Вукашина све што је могао, а изоставио је све што је морао. Из разумљивих разлога он није могао бити краљ „Грка“, али

¹⁰ М. Динић, *О крунисању Тврћка I за краља*, Глас САНУ 147 (1932), 135–145; Н. Радјочић, *Обред крунисања босанској краља Тврћка I*, Прилог историји крунисања српских владара у средњем веку, Београд 1948, 77–82.

¹¹ С. Ђирковић, *Сујуби венац, Прилој исијорији краљевсјива у Босни*, Зборник Филозофског факултета VIII–I, Београд 1964, 343–370; Исти, *Исијорија средњовековне босанске државе*, 135–140. Приликом крунисања краљ Твртко је истовремено добио и владарску титулатуру име Стефан, које ће по угледу на Немањиће носити и сви краљеви босанске државе.

¹² Љ. Стојановић, *Старе српске ђовље и ђисма* I/1, 76, 77.

је зато био краљ „Србима“, обавезно Босне, затим, Поморја и Западних Страна. Последње две територијалне одреднице преузеле су из Душанове царске титулатуре, па су због тога морале да буду напуштене или да добију ново значење. Корекције су извршене већ на поменутој повељи, коју је краљ Твртко издао Дубровчанима, где се потписао као „Стефан Твртко у Христу Богу краљ Србљем и Босне и Приморју“.¹³ У потпису су изостављене „Западне Стране“, а „Поморје“ је замењено „Приморјем“, под којим се подразумевао део обале Јадранског мора под непосредном влашћу краља Твртка. У цитираном потпису, као и у интитулацији, на првом месту су поменути „Срби“, па тек онда Босна и остале територијалне одреднице, што недвосмислено потврђује да су Срби најважнији део у краљевској титулатури. Другачије речено, владару Срба или „српске земље“ од давнина припада легитимно право да носи краљевско достојанство и краљевску круну. Овде треба још приметити да је „Србе“ као најважнију одредницу у владарској титулатури увео Стефан Душан, када се прогласио за „цара Срба и Грка“, док су Немањићи пре њега били краљеви „српских земаља“ и „поморских“. По угледу на цара Душана, његов син и савладар Урош био је „краљ свим Србима“, док се Вукашин као савладар титулисао као краљ „земљи српској и свим Грцима и Поморју и Странама Западним и свему Дису“, али и као благоверни краљ „Србима и Грцима“.¹⁴ Титулатуре српских царева и краљева савладара биле су добро познате Твртку I Котроманићу, пошто је он био њихов савременик. Уосталом, у обликовању краљевске титулатуре Твртка I учествовао је његов учени логотет Владоје.¹⁵

¹³ Јб. Стојановић, н. г., 82, 83.

¹⁴ А. Соловјев, *Одабрани сјоменици српској йрава*, 167, 168; С. Новиковић, *Законски сјоменици*, 509. Приликом издавања своје повеље Дубровчанима, краљ Вукашин каже да га је Бог поставио за „господина земљи српској и Грцима и Западним странама“ (Јб. Стојановић, *Сйаре српске йовеље и йисма* I/1, 116).

¹⁵ С. Ћирковић, *Сујуби венац*, 343.

Логотет Владоје саставио је и образложење којим се оправдава Твртково крунисање за краља. Владоје је иначе потицао из старих српских земаља, а располагао је високим образовањем, које је било неопходно логотетима, па је могао на леп начин и у складу са учењем хришћанске цркве да образложи Твртково крунисање. Према саопштенем образложењу, божија милост даровала је Твртку да процвета као благосадна младица у свом роду и удостојила га је двоструким венцем („сугубим“), да управља са две владавине. Првом и од давнина, у богодарованој земљи Босни, а потом га је Господ Бог удостојио да наследи престо својих прародитеља, госпде српске, зато што су ти прародитељи у земаљском царству царевали, али су се на небеско царство преселили. Твртко је потом видео напуштenu земљу својих прародитеља, која нема свога пастира, па је отишао у „српску земљу“, желећи да учврсти престо својих родитеља и отишавши тамо, беше венчан Богом дарованим венцем на краљевство прародитеља својих, да буде „о Исусе Христе благоверни и Богом постављени Стефан краљ Србљем и Босне и Поморју и Западним Странама“.¹⁶ Одмах после крунисања Твртко је почео „с Богом краљевати и учвршћивати престо Српске земље, желећи да оно што је пало уздигне и разорено учврсти“.¹⁷

У последњих неколико реченица, као и у титулатури, дато је образложење каква је права имао Твртко на краљевску круну Немањића и зашто се крунисао, а истовремено је саопштен и његов владалачки програм. Нови краљ је најпре истакао да је његовом роду, па и њему лично, припадала од давнина владавина у земљи Босни, а пошто је био и потомак Немањића који су изумрли, онда га је Господ Бог одредио да наследи престо Немањића, односно врховну власт, а са њом и краљевску круну или „венац“ прародитеља. То нису биле

¹⁶ Јб. Стојановић, *Сйаре српске йовеље и йисма* I/1, 75, 76; С. Ћирковић, *Сујуби венац*, 343.

¹⁷ Јб. Стојановић, н. г., I/1, 77.

само голе претензије, већ стварност која је могла још више да добије у својој пуноћи. У тренутку Твртковог крунисања нико од српских обласних господара није имао већа права на краљевску круну од Твртка и што је битно, нико од њих није био ни моћнији од новог краља Срба, па му се није ни могао супротставити. Уосталом, крунисање је обављено на легалан начин, пошто је Твртко примио краљевску круну из руку једног од највиших представника Српске цркве, вероватно милешевског митрополита и уз сагласност српског патријарха Јефрема. Овако стечену круну нико од обласних господара у српским земљама није могао да оспори, па је заиста никада нико није ни оспоравао, нити је посегнуо за њом. „Света круна“ српских краљева остала је у трајном поседу династије Котроманића, практично до пада босанске државе под власт Турака.¹⁸ Једино је последњи краљ Стефан Томашевић затражио и добио другу круну од папе и то две године пре коначног пада Босне (1463). Све до тог времена босански краљеви су крунисани круном краља Твртка I, која се чувала у граду Бобовцу. Била је то „света круна“ (*śasra soḡopa*), па је као таква трансперсонална, пошто се не везује за једну личност, већ за краљевско достојанство. Захваљујући присуству краљевске круне и краљевског престола, уздигнута је врховна власт у босанској држави на виши ниво. До Твртковог крунисања босанска држава је имала патримонијални карактер, тако да су са баном у владању учествовали и чланови његове породице, родитељи и браћа. Оваква се пракса напушта пошто је краљевска власт недељива.¹⁹

Но и поред уздизања краљевске власти, то не значи да је она увек била и довољно снажна да обузда центрифугалне

¹⁸ „Свети венац“ или свету круну Стефана Првовенчаног помиње већ Доментијан (*Доментијан, Животи свейіога Саве и свейіога Симеона*, 138). Више о томе: С. Ћирковић, *Сујуби венац*, 362–365; С. Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније и државна симболика у Србији од XIII до XV века*, 28, 29.

¹⁹ С. Ћирковић, *Сујуби венац*, 365–369.

снаге у земљи. Пред крај XIV века босанску државу захватио је процес осамостаљивања обласних господара, али је држава као целина и даље постојала. Она се обично називала русаг краљевства босанског или само русаг босански, али је овај термин служио и као назив за државни сабор. Властела окупљена на државном сабору или „станку“, заиста су у том тренутку представљала босанску државу, која има сталешки карактер. Но, и поред велике моћи државног сабора и босанских велможа, трансперсоналној „светој краљевској круни“ припадају градови, земље и трибути, а потчињени су јој у начелу сви поданици и сви представници државне управе. Са Твртковим крунисањем за краља Срба, у државну управу уводе се одређена звања, која су постојала у државној управи цара Душана, а пре свега звања логотета и протовестијара, као и дворска служба ставилца.²⁰ Врховна власт за време краља Твртка настојала је да своје одлуке спроведе у дело преко посебних извршилаца, који се називају „ручници“.²¹ Ова је пракса брзо напуштена, због наглог јачања обласних господара.

Краљ Твртко I није се ограничио само на узимање краљевске круне и пратеће титулатуре, нити пак на звања која су постојала у држави Немањића, већ је истовремено преузео и најважнија права и обавезе српских краљева. Настојао је да поштује одредбе у уговорима између Дубровчана и краљева из династије Немањића, па је са таквим образложењем укинуо и „трг соли“ у граду Светог Стефана, будућем Херцег Новом.²² Када се трудио да запоседне град Котор и пошто је постао његов господар, истицао је да је то град његових предака. У исто време примао је од Дубровчана „доходак српски“ од 2.000 перпера, који су они раније исплаћивали владарима из династије Немањића. Уз све што је речено, краљ Твртко I

²⁰ С. Ђирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 139.

²¹ М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, 144–154.

²² С. Ђирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 150–152; *Историја Црне Горе* III/2, 35, 36, 40–43.

је преузео на себе и најтежу обавезу, да брани Србе и српске земље од страних завојевача, па је послао своју војску на Косово 1389. године, сматрајући да то није само борба између кнеза Лазара и емира Мурата, већ да тамо рат против Турака води његово краљевство. После свега што је речено, нема никакве сумње да је српска државност, са Твртковим крунисањем за краља, оснажена у оквирима тадашње босанске државе. Од тог времена она ће наставити да живи, у неким областима са јачим а у неким са слабијим интензитетом, све до пада босанске државе под власт Турака. Поводом реченог мора се приметити да српска државност није доживела процват као у држави Немањиха, из једноставног разлога што краљеви из династије Котроманића нису успоставили потребну сарадњу са Српском православном црквом, па нису уживали ни њену подршку.

ОБЛАСНИ ГОСПОДАРИ И СРПСКА ДРЖАВНОСТ

Смрт цара Уроша означила је формално и крај Царства у којем су се већ осамосталили обласни господари. Са њиховом појавом није се истовремено угасила и српска државност, већ се разлила по осамостаљеним областима. Тако нешто више није било ни могуће, после оствареног унутрашњег јединства старих српских земаља и српског народа у доба Немањиха. Велика криза у коју је запала врховна власт у Царству почела је да се разрешава на тај начин што су обласни господари приграбили поједине области са свим регалним правима. Убрзо после тога осетила се потреба за легализацијом власти обласних господара и они су због тога настојали на разне начине да се прикажу као легитимни наследници Немањиха. Један од начина легализације било је наслеђивање ктиторских права у „краљевским манастирима“, чији су оснивачи

били Немањихи, а посебно у Хиландару. Колико је познато, први је у том правцу кренуо господин Вук Бранковић, по свој прилици због тога што је у Хиландару имао велики утицај његов брат Радоња, са монашким именом Герасим.²³ Бранковић су као властела имали баштинске поседе у Дреници на Косову, па су део својихседа даровали Хиландару већ 1365. године. Када се Вук Бранковић осамосталио, опрезно је ширио своју власт, најпре на Скопље са околином, вероватно после погибије краља Вукашина на Марици (1371), а затим на јужне крајеве Метохије, укључујући Призрен, после смрти Ђурђа I Балшића (1378).²⁴ Поставши господар Скопља, а по савету свог брата Герасима, Вук Бранковић је 1377. године потчинио Хиландару познати манастир Св. Ђорђа Скоропостижног код Скопља, па је на тај начин стекао право да буде „други“ ктитор (оснивач) Хиландара. Све до смрти цара Уроша и царице Јелене (1376), ктиторска права у Хиландару припадала су искључиво потомцима Стефана Немање, односно његовог сина Стефана Првовенчаног, а са изузетком и понеком византијском цару. Од српских велможа изгледа да је међу првима стекао извесна ктиторска права и деспот Јован Угљеша, када је постао господар Серске области, али су та права брзо угашена, а после њега Вук Бранковић.

У то време Вук Бранковић је тек започињао са својим политичким успоном, па се скромно титулисао и потписивао као „Аз раб Христу Вук“. Десетак година касније (1387) он је већ „по милости божијој Вук Бранковић“, који влада сво-

²³ М. Благојевић, *Кнез Лазар кћинџор Хиландара*, Свети кнез Лазар, Споменица о шестој стогодишњици Косовског боја, Београд 1989, 54, 55.

²⁴ М. Динић, *Обласи Бранковића*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 26, свеска 1–2 (1960), 5–12 (= Српске земље у средњем веку, 148–156). О територији Вука Бранковића пре битке на Косову (1389) и признавању старешинства кнеза Лазара, види: М. Благојевић, *О издаји или невери Вука Бранковића*, Зборник Матице српске за историју 79–80 (2009), 7–25.

јом земљом, онолико колико му је Бог уручио.²⁵ Другачије речено, Вук је самостално владао својом облашћу, мада је признавао врховну власт кнеза Лазара, чији је био зет и којег назива својим „господином“ (господарем). Сарадња између ове двојице обласних господара потрајала је годинама, а учвршћена је када се Вук оженио Маром, кћерком кнеза Лазара. Сарадња са кнезом Лазаром омогућила је Вуку да ојача властите позиције, али све док је кнез Лазар био у животу, Вук је признавао његово старешинство.²⁶ Из тих и других разлога у његовом управном апарату нема логотета и протовестијара, као код кнеза Лазара, али зато постоје војводе, челници и кефалије, уз чију је помоћ владао својом облашћу. Према томе, ктиторска права у Хиландару сама по себи нису осигуравала првенство у српским земљама, али су била неопходна за такав подухват.

Убрзо после Вука Бранковића ктиторска права у Хиландару стекао је и господин Константин Драгаш, који је овом манастиру најпре потчино породичну задужбину у Архиљевици (1379), а потом и манастир Лесново (1381) са свим земљопоседима.²⁷ Он и његов брат деспот Јован Драгаш били су сестрићи цара Душана, па су после Маричке битке запосели највећи део области деспота Јована Угљеше. У својој области браћа су се понашала неко време као прави наследници цара Душана, којег називају својим „господином“, па дају богате дарове светогорским манастирима, посебно Хиландару и руском манастиру Св. Пантелејмона. Сродство са царем Душаном и релативно велика област којом је загосподарио, омогућили су господину Константину да се

²⁵ С. Новаковић, *Законски сјоменици*, 451.

²⁶ Ф. Баришић, *Владарски чин кнеза Лазара*, О кнезу Лазару, 45–62; М. Благојевић, *Јединство и подвојеност српских земаља пре бишке на Косову*, Зборник Филозофског факултета 18–1, Београд 1994, 82–84; Исти, *О изјави или невери Вука Бранковића*, 15–17.

²⁷ М. Благојевић, *Кнез Лазар ктитор Хиландара*, Свети кнез Лазар, 55–57.

ороди са византијском царском породицом. Његова кћерка постала је царица и мајка последњег византијског василевса Константина XI, названог по деди Константин Драгаш, који је погинуо 1453. године бранећи Цариград од Турака.²⁸ Релативно брз успон господина Константина зауставили су Турци, претворивши га у свог вазала. У том својству он није имао никакве изгледе да окупи српске земље и обнови српску државност, а како је време одмицало ти су изгledi постајали још мањи. Као турски вазал погинуо је 1395. године на Ровинама.

Исте године погинуо је на Ровинама и краљ Марко, такође као вазал емира Бајазита. Поставши бар формално кратко време савладар цара Уроша, после битке на Марици, он у суштини није наследио ништа, изузев области западно од Вардара. Власт над овом облашћу делио је неко време са братом Андрејашом, а потом је самостално завладао, али је као турски вазал без поговора извршавао све своје обавезе. Ни краљ Марко није имао никаквих изгледа да постане владар свих српских земаља.²⁹ Колико је познато, он није ни истакао своје претензије на земље Немањића, а можда је неко време веровао да му таква права припадају као царевом савладару, али о тим формалним правима нико није водио рачуна у матичним српским земљама.

У првој деценији своје владавине Балшићи нису истицали никакве претензије на наслеђе Немањића, из једноставног разлога што су сматрани бунтовницима против цара Уроша. Нагли успон браће Балшића, Страцимира, Ђурђа и Балше II почиње после битке на Марици.³⁰ Они тада заузимају Метохију, а после пораза Николе Алтомановића и његове жу-

²⁸ Г. Острогорски, *Господин Константин Драгаш*, Зборник Филозофског факултета 7–1, Београд 1963, 287–294 (= Сабрана дела, књ. 4, 271–280); Р. Михаљчић, *Крај Српској царствију*, 173–180; И. Ђурић, *Сумрак Византије*, Београд 1984, 44, 65, 70–81, 88.

²⁹ Р. Михаљчић, *Крај Српској царствију*, 164–173.

³⁰ *Историја Црне Горе* II/2, 29–33, 44–48 (С. Ђирковић).

пе Драчевицу, Конавле и Требиње. Настојећи да осигурају своју власт, Балшићи су већ 1369. године били спремни да прихвате католичанство, посебно Ђурађ I и Балша II. Но, и поред тога, Ђурађ I је заједно са кнезом Лазаром сазвао државни сабор на којем је изабран патријарх Јефрем (1375). Ова чињеница на посредан начин указује да су Ђурђа I у то доба сматрали једним од легитимних наследника владара из династије Немањића. Он је у том својству потврђивао Дубровчанима повластице, које су стекли у доба цара Душана, па и поред тога Балшићи не истичу да су непосредни наследници Немањића. Без ослонаца на традицију Немањића и признавањем папе као поглавара свих хришћана, они нису имали изгледа да на дужи временски период заступе матичним српским земљама. Већ на почетку 1377. године изгубили су област старе Травуније, односно жупе Драчевицу, Конавле и Требиње, а мало касније и Метохију. Када је Балша II погинуо у рату против Турака (1385) изгубили су значајне градове и територије у Албанији. После ових губитака област Балшића сведена је на Зету.

Наследник браће Балшића, Ђурађ II Страцимировић, изабрао је други пут.³¹ Још увек у непријатељству са краљем Твртком I, приближио се кнезу Лазару, па је постао његов зет најкасније 1386. године. У то време, а свакако и раније, Ђурађ II је као и његов отац Страцимир био православни хришћанин. То му је опет омогућавало да образложење за своју владавину налази у учењу Српске православне цркве. Поводом тога он каже у исправи, којом је потврдио повластице Дубровчана 1386. године, да је захваљујући божанственој благодати „процветао као богосадна младица у свом роду“, а онда је „молитвама и мољењем светих својих прародитеља Симеона Немање, првог мироточца и светитеља Саве“, постао „благоверни и самодржавни господин Ђурађ свој Зети и Поморској Земљи“.³²

³¹ *Историја Црне Горе* II/2, 50–54 (И. Божић). Види и нап. 26.

³² Љ. Стојановић, *Сјаче српске повеље и писма* II/1, 110.

Цитираним реченицама не треба шире образложење, пошто је српска државност присутна у Зети са истом садржином као и у доба краљева из династије Немањића. Свети Симеон Немања и Свети Сава називају се и сматрају „прародитељима“ Ђурђа II Страцимировића, па је он према томе њихов легитимни наследник у „Зетској и Поморској земљи“.

У науци бар до сада није утврђено никакво Ђурђево сродство са Немањићима, изузев ако се то сродство не рачуна по његовој жени Јелени, кћерци кнеза Лазара и кнегиње Милице, која је била далеки потомак Вукана Немањића. За даље излагање то није ни битно, пошто је за Ђурђа II сродство са светородним кореном Немањића био предуслов без којег није могло легитимно да се влада „Зетском и Поморском земљом“. Захваљујући томе, он је могао себе да сматра и назове „самодржавним господином“, што је значило да је у својој области био суверен владар. Признавање првенства кнезу Лазару, па чак и његове врховне власти, није ограничавало суверена права Ђурђа II Страцимировића у његовој области. Поштујући богато наслеђе Немањића, он је по угледу на цара Душана имао свог протовестијара, али за кратко време, затим логотета, који му је писао исправе и којем није припадало „логотетство велико“, потом, још кефалије, војводе и друге представнике државне управе.³³ Обновљена и учвршћена српска државност у Зети сама по себи није могла да осигура овој области водеће место међу српским земљама, па чак ни да сачува Ђурђу II Страцимировићу све наслеђене крајеве који су постепено прелазили под власт Турака или Венеције. Ново и знатно јаче политичко језгро српских земаља већ се преместило на север, у крајеве којима су господарили кнез Лазар и Вук Бранковић.

³³ О логотетима, протовестијарима и кефалијама у служби Балшића види: М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, 174–177, 196–201, 277, 278.

СРПСКА ДРЖАВНОСТ У ОБЛАСТИ КНЕЗА ЛАЗАРА

За све време откако је почео да шири своју власт, кнез Лазар је био савезник Твртка I Котроманића, све до погибије на Косову. Њихово савезништво осведочено је заједничком борбом против Николе Алтомановића, затим, заузимањем истог или веома сличног става према угарском двору и на крају, у заједничкој борби против Турака. Не треба посебно ни доказивати да је свако од њих двојице водио самостално политику, али и поред тога њихови савезнички односи нису никада дошли у искушење. Кнез Лазар је био искусан и утицајан дворанин цара Уроша већ 1363. године, градећи даље спретно своју политичку каријеру.³⁴ Почетком шездесетих година он је успоставио родбинске односе са челником Мусом, господарем града Брвеника на Ибру. Некако у то време ородио се и са породицом деспота Иваниша, који је имао поседе у Топлици, а када је Лазар постао кнез са седиштем у Крушевцу, успоставио је срдачне, а можда и родбинске односе са властелском породицом Вукославића, која је господарила тврђавом Петрус и Петруским крајиштем, односно ширим подручјем данашњег Параћина. У савезу са ове три моћне властелске породице, којем се придружио и Вук Бранковић, кнез Лазар је заокружио своју област,³⁵ а пошто је загосподарио и једним делом земаља Николе Алтомановића, постао је најмоћнији српски обласни господар 1373. године. Управо у то доба већ се јасно назиру обриси нове српске државе, моравске Србије, која је стварана. Кнезу Лазару као искусном политичару и државнику било је јасно да се српска држава не може консолидовати све док се не отклони „рас-

кол“ између Српске и Цариградске патријаршије. Као иницијатор измирења које је постигнуто 1375. године, кнез Лазар је осигурао трајну подршку Српске православне цркве.³⁶ Ослањајући се на савезнике, а пре свега на властите снаге, српски кнез је изгледа брзо савладао Радича Бранковића-Растислалића, господара Браничева и Подунавља, па је запосео његову област вероватно 1379. године.³⁷ После ових догађаја, област кнеза Лазара обухватала је слив све три Мораве, Подунавље, цео Руднички крај, затим, земље између Дрине и Велике Мораве, цело ужичко подручје, потом, Копаоник, Горњи Лаб, а на Косову град Ново Брдо, затим Липљан, као и шире подручје Гњилана. Кнез Лазар је већ 1379. године постао господар северног дела Метохије, па се на његовој територији налазило седиште Хвостанске митрополије, град Пећ и, што је битно, и седиште Српске патријаршије у Пећи. На овом подручју српском кнезу припадале су и две средњовековне жупе: Хвосно и Кујавча, као и данашњи Метохијски Подгор. После победе над Николом Алтомановићем, кнезу Лазару припали су, поред крајева између Дрине и Рудника, још и територије западно, северозападно и југозападно од Звечана према средњем току Лима, а изгледа и до Таре, са значајним трговима и градовима: Звечан, Јелеч, Глухавица, Сјеница, Бродарево, а вероватно и Брсково. Области кнеза Лазара припао је и највећи део долине Увца, па су његови службеници били присутни у насељу Радо(х)иња, на левој обали Увца, а такође и у Сјеници. На истоку се територија кнеза Лазара простирала до планина Мироча и Дели Јована, приближавајући се долини Тимока, а обухватајући свакако Ниш са околином, па вероватно и Пирот. Кнезу Лазару је пошло за руком и да запоседне Мачву, где је могао да покло-

³⁴ Р. Михаљчић, *Кнез Лазар Хребељановић, историја, култи и идеологија*, Београд 1984, 13–26.

³⁵ М. Благојевић, *Јединство и подвојеност српских земаља пре бишке на Косову*, 78, 79.

³⁶ С. Ђирковић, *Православна црква у средњовековној српској држави*, Српска православна црква 1219–1969, Споменица о 750. годишњици аутокефалности, Београд 1969, 48, 49; Д. Богдановић, *Измирење српске и византијске цркве*, О кнезу Лазару, 81–90.

³⁷ М. Динић, *Расписланици*, ЗРВИ 2 (1953), 139–144.

ни манастиру Раваници (1380/81) и неколико села на десној обали Саве.³⁸

Исте године када је освојена област Растислалића, случајно или не, одрекао се старешинства над Српском црквом патријарх Јефрем, наводно због старости. Овај разлог не изгледа уверљив јер је Јефрем поживео још двадесетак година, па је у том периоду и по други пут дошао на чело Српске цркве.³⁹ Са Јефремовим повлачењем отворено је питање избора новог патријарха, па је због тога сазван државни сабор. Овог пута сабор је сазвао само кнез Лазар, без учешћа неког од обласних господара, што јасно показује да га је црква прихватила као легитимног наследника Немањића. На државном сабору који је одржан 1379. или најкасније 1380. године, за новог патријарха изабран је Спиридон, који је постао близак сарадник кнеза Лазара.⁴⁰ За разлику од патријарха Јефрема са претежним интересовањем за верску проблематику, патријарх Спиридон је водио рачуна и о интересима српске државе, народа и владара. Он је то истицао на различите начине, посебно у титулатури, па се по правилу називао патријархом „Срба и Поморја“.⁴¹ Обе су одреднице преузете из Душанове царске титулатуре, па је Спиридон уз помоћ њих наглашавао да је патријарх, како православних Срба у унутрашњости Балкана, тако и оних који живе у „Поморју“ или „Приморју“, тада под влашћу краља Твртка, Балшића и других господара.

Некако у исто време када је створена титула патријарха Спиридона, почела је да се обликује и владарска титула кнеза

³⁸ М. Благојевић, *Насеља у Мачви и њихова српско-ујарске границе*, Ваљево – постанак и успон градског средишта, Ваљево 1994, 81; Истиче, *О издаци или невери Вука Бранковића*, 23–27.

³⁹ М. Петровић, *Титулатура патријарха Спиридона и његовогословске црквенополитичке промене у Србији*, Свети кнез Лазар, 110, 111.

⁴⁰ М. Пурковић, *Српски патријарси средњег века*, 101–122; М. Петровић, *Титулатура патријарха Спиридона и његовогословске црквенополитичке промене у Србији*, 104, 111.

⁴¹ М. Петровић, *н. г.*, 100, 101.

Лазара. Према повељи која је издата манастиру Ждрелу око 1379. године, ова би титула гласила: „благверни кнез Лазар, самодржац све српске земље“.⁴² На исти га начин титулише и патријарх Спиридон у својој потврди манастиру Ждрелу, у којој се помиње „самодржац све српске земље господин кнез Лазар“.⁴³ Из наведених цитата лако ће се закључити да је најстарија титула кнеза Лазара била прилагођена титулатури краљева из династије Немањића, који су по правилу били и „самодршци“ и краљеви „српских земаља“, а уз њих још и „поморских“. Убрзо је овакав начин титулисања напуштен, па интитулација у једној хиландарској повељи из 1380. године гласи: „Ја у Христу Богу благоверни и самодржавни господин Србљем и Подунављу Стефан кнез Лазар“. На истој исправи потпис је краћи и гласи: „У Христу Богу благоверни Стефан кнез Лазар“.⁴⁴ Цитирана интитулација и потпис показују да је дошло до веома значајних промена у државноправном положају кнеза Лазара. Он је пре свега самодржац, као што су то били и сви Немањићи, затим, он је господин односно владар Срба, као што су то били цар Душан и цар Урош, а истовремено и владар Подунавља и, најзад, испред његове титуле кнеза и личног имена Лазар додато је још и Стефан. Било је то титуларно владарско име свих крунисаних Немањића, па се на основу тога може слободно рећи да је патријарх Спиридон посебним верским обредом, који се врши приликом крунисања владара, санкционисао владарско достојанство кнеза или великог кнеза Лазара. На тај начин Српска црква је вероватно 1380. године и званично признала кнеза Лазара за легитимног

⁴² Fr. Miklosich, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, Vienna 1858, 194; С. Новаковић, *Законски синоменици*, 771 (скраћено).

⁴³ Fr. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 212; С. Новаковић, *Законски синоменици*, 772.

⁴⁴ С. Новаковић, *Законски синоменици*, 449, 450. Од српских обласних господара једино се кнез Лазар потписивао као „господин Срба и Подунавља“. Посебно о томе: М. Благојевић, *Господари Срба и Подунавља*, Историјски гласник 1–2 (1983), 43–52.

наследника државе Немањића. Од тог времена његова титулатура има бар две до три од четири поменуте одреднице. Најчешће су то „Срби“ и „Подунавље“, затим, владарско титуларно име „Стефан“, као и термин „самодржац“, односно „самодржавни господин“. Устаљеној титулатури учињена је извесна допуна 1387. године, пошто се тада уводи и одредница „Поморје“, која се својевремено налазила у титулатури српских царева.⁴⁵ Ову одредницу је најпре увео у своју титулатуру патријарх Спиридон (1380), да би је касније још и под утицајем Дубровчана прихватио и кнез Лазар. Колико је познато, кнез Лазар није држао под својом влашћу ниједан град или предео у приморју, али се његов утицај осећао и на обалама Јадранског мора, посебно у трговима из којих се извозила со у унутрашњост српских земаља. Из тих разлога помиње се и „владаније“ кнеза Лазара у „Приморју“, у „трговима поморским“ и „сланицама“, па се чак у једном запису наглашава како су кнез Лазар и његов зет Вук Бранковић „држали“ не само „све српске земље“ већ и „поморске“.⁴⁶

Увођење „Поморја“, „Приморја“ и „поморских земаља“ у титулатуру кнеза Лазара 1387. године служи као јасно упозорење да је његов утицај до тог времена ојачао у свим „српским и поморским земљама“, па је истовремено оснажена и српска државност. Вук Бранковић је постао вазал кнеза Лазара, признавши га за старијег и свог „господина“. Није то био само куртоазни гест, јер је вазални однос озваничен у целој Вуковој области. О томе сведочи начин датирања записа у Вуковој области, који се најпре датирају по владавини кнеза Лазара, а потом и Вука Бранковића.⁴⁷ За разлику од оваког начина датирања, записи који су настали на територији под

⁴⁵ Ф. Баришић, *Владарски чин кнеза Лазара*, О кнезу Лазару, 45–62; М. Благојевић, „Владаније“ кнеза Лазара у *Приморју*, Зборник Филозофског факултета 15–1, Београд 1985, 97–114.

⁴⁶ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и најписи* I, 50.

⁴⁷ М. Благојевић, *Јединство и подвојеност српских земаља пре бишке на Косову*, 82, 83; Исти, *О издаји или невери Вука Бранковића*, 15–17.

непосредном влашћу кнеза Лазара, увек су датирани само по времену његове владавине и никог другог. Вук Бранковић је и поред вазалних односа на својој територији задржао сва права обласног господара. У сличан је положај доспео и Ђурађ II Страцимировић, господар Зете, који се оженио кћерком кнеза Лазара. Он је признавао српског кнеза као старијег свакако 1387. године, а можда и нешто раније, што је без сумње утицало на то да Дубровчани признају кнезу Лазару „владаније“ у „Приморју“ и „поморским градовима“.

Уздизање кнеза Лазара и његово старешинство нису оспоравали ни Вук Бранковић ни Ђурађ II Страцимировић, па су из разумљивих разлога поштовали и његову владарску титулатуру. Одмах треба приметити да су његову титулатуру уважавали и Балша II Балшић, а вероватно и Ђурађ I Балшић, затим, деспот Јован Драгаш и његов брат господин Константин. Нико од ових обласних господара није унео у своју титулатуру да је „господин Срба“, нити је испред свог имена или владарског достојанства додавао титуларно име „Стефан“.⁴⁸ Ово последње нису могли да учине без санкционисања Српске цркве, док би за уношење „Срба“ било неопходно да владају највећим делом српских земаља, што се опет није догодило. Једино је краљ Твртко одмах после крунисања (1377), а пре кнеза Лазара, добио име „Стефан“ и ставио „Србе“ на прво место у својој владарској титулатури. Он је на то имао сва права, колико због тога што га је Српска православна црква крунисала за краља, толико и због тога што је владао великим делом некадашњих земаља Немањића. Господарење над приближно једном половином старих земаља Немањића, на посредан или непосредан начин, давало је за право и краљу Твртку и кнезу Лазару да унесу у своју титулатуру „Србе“, с тим што се мора водити рачуна о томе да је Тврткова титулатура обликована за време патријарха Јефрема, а кнеза Лазара за време патријарха Спиридона. Ово

⁴⁸ М. Благојевић, *Господари Срба и Подунавља*, 43–52.

би опет упућивало на закључак да је у ставу званичне цркве дошло до одлучног заокрета.

Кнез Лазар се није задовољавао само обликовањем титулатуре, већ је свој долазак на власт образлагао божјом милошћу. У *Раваничкој повељи* он каже да је ревностно помагао цркву, као што су то пре њега чинили бивши благочестиви цареви, па га је због тога Бог узнео на њихов престо и украсио владалачким достојанством.⁴⁹ Овде се свакако мислило на престо као симбол врховне власти Немањића, која је припала кнезу Лазару. Слична мисао, мада не тако непосредна, саопштена је и у повељи коју је кнез Лазар издао Дубровчанима 1387. године. На самом почетку исправе он каже да је по неизреченом милосрђу Исуса Христа уздигнут на „господство“, односно да постане владар. Потом се на њега излила благодет пресветог Духа, као и на прве, свете и православне царе, која га је поставила за „господина земљи српској и Поморју и странама Подунавским“.⁵⁰ После ових речи кнез Лазар потврђује Дубровчанима све „простагме и законе“, које су имали „у прве госпде српске и цара Стефана“. Из свега што је речено, јасно се види да кнез Лазар све то чини у својству легитимног наследника Немањића. Он није потомак светородне лозе, али је по учењу хришћанске цркве постао њихов наследник и господар српске земље, захваљујући неизмерној милости Господа Исуса Христа. Другачије речено, легитимитет његове власти проистиче из највише инстанце, којој нико не може да се супротстави.

У току свог живота кнез Лазар је веома интензивно сарађивао са Српском православном црквом, па се и у том погледу понашао као легитимни наследник Немањића. Своју заду-

⁴⁹ Раваничка повеља издата је неколико пута. Види: F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 196; С. Новаковић, *Законски сјоменици*, 769 (скраћено); *Болоњски припис Раваничке повеље*, изд. Св. Мандић, Манастир Раваница 1381–1981, Београд 1981, 257–262; А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, Београд 2003, 52, 110.

⁵⁰ Љ. Стојановић, *Сшаре српске повеље и писма* I/1, 120; А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 192.

жбину манастир Раваницу обдарио је многобројним селима, а помагао је и друге цркве, светогорске манастире, посебно Хиландар у којем је стекао и ктиторска права.⁵¹ Црква му се још за живота на свој начин одужила. Посебним црквеним обредом даровано му је титуларно владарско име Стефан, па је тада по свој прилици и „венчан“ (крунисан) посебном круном. Према сачуваном живопису, круна кнеза Лазара разликује се од круне краљева и царева из династије Немањића. По мишљењима неких истраживача Лазарева круна личи на круну српских „младих краљева“.⁵² Кнежева одећа је раскошна, али се такође разликује од одеће српских краљева, што без сумње сведочи да су и Лазар и његови савременици строго водили рачуна о томе какво владарско достојанство има тадашњи „господар Срба“. Поштујући традицију Немањића, кнез Лазар је прихватио и њихов грб, али није запоставио ни свој породични грб препознатљивог изгледа – заобљен шлем са два рога. Са прихватањем двоглавог орла, грба Немањића, истакнуте су и претензије на наслеђе Немањића.⁵³

Угледајући се у много чему на Немањиће, кнез Лазар је организовао своју државну управу по угледу на цара Душана. Увео је звање „великог логотета“, свакако са знањем и пристанком званичне цркве, којем је доделио највиши ранг у централној државној управи. Обновио је и звање протовестијара, са компетенцијама сличним као и у доба Царства. У раду државне управе све више се осећа присуство челника, а нарочито кефалија, уз чију помоћ врховна власт настоји да стави под своју контролу пре свега урбана насеља, али и аграрна подручја.⁵⁴

⁵¹ Г. Шкриванић, *Раваничко власићелнство*, Историјски часопис 16–17 (1970), 235–254; М. Блајојевић, *Кнез Лазар кћиштор Хиландара*, Свети кнез Лазар, 57, 58.

⁵² Г. Бабић, *Инсигније кнеза Лазара*, О кнезу Лазару, 75.

⁵³ С. Ђирковић, *Дойуне и објашњења*, С. Новаковић, *Хералдички обичаји у Срба*, Историја и традиција, Београд 1982, 468.

⁵⁴ М. Блајојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, 182, 183, 191, 229, 266–268.

Војна служба није претрпела осетније промене, пошто у њој углавном учествују властела баштинници и пронијари. Све што је до сада речено упућује на закључак да је смишљеном политиком кнеза Лазара остварено политичко јединство српских земаља у границама могућности. Врховна власт на том простору није поједнако присутна, али се њен утицај ипак осећао и у области Бранковића и у области Балшића. Босна је као и раније била изван сфере тог утицаја, поготово што је у другој половини XIV века доживела највећи могући узлет. На простору под непосредним или посредним утицајем кнеза Лазара, српска државност је добила снажан подстицај, тим лакше што је на том простору остварено духовно јединство српског народа, захваљујући деловању Српске православне цркве. Политичко језгро српске државности налазило се на простору у сливу све три Мораве и у чврстој вези са Косовом и Метохијом. На том простору постале су видљиве и границе нове српске државе или Србије, али о томе више нису одлучивале само унутрашње политичке снаге, већ и Турци који су са свих страна надирали.

ПОСЛЕДИЦЕ КОСОВСКЕ БИТКЕ И КАНОНИЗАЦИЈА КНЕЗА ЛАЗАРА

Осамдесетих година XIV века Турци су покушали неколико пута да угрозе српске земље, али су претрпели неуспех. Најпре су поражени у Дубравници код Параћина 1380. године, а потом и код Билећа 1388. године. Остварили су ипак делимичан успех, када су освојили Ниш 1386. године, али их је кнез Лазар зауставио код Плочника у Топлици. После три неуспела покушаја, емир Мурат одлучио је да потражи решење наметањем одлучне битке на Косову 1389. године. Продор велике турске војске није изненадио кнеза Лазара, јер је благовремено извршио све припреме, како на војном, тако и на спољнополитичком плану. Он је већ одраније имао

поузданог савезника у краљу Твртку Котроманићу, а удајом својих кћери успоставио је родбинске и савезничке односе не само са Вуком Бранковићем и Ђурђем II Страцимировићем, већ и са мачванским баном и трновским двором у Бугарској. За рат против Турака кнез Лазар је практично окупио све српске земље и њихове господаре.⁵⁵ Ослањајући се првенствено на властите снаге, затим, на војску Вука Бранковића, као и на значајну војну помоћ краља Твртка, кнез Лазар је прихватио битку на Косову 15. VI 1389. године, рачунајући с разлогом да ће из ње изаћи као победник. Пошто су обе стране тражиле решење у одлучујућој бици, постаје разумљива жестина сукоба у којем су изгубили животе емир Мурат, његов син Јакуб, српски кнез Лазар и мноштво ратника на обе стране. Посматрано са војничког аспекта, исход битке је био нерешен, а пошто су Турци на челу са Бајазитом у журби напустили поприште борбе, савременицима је изгледало да су Срби извојевали победу.⁵⁶ У суштини све је било другачије, због тога што су последице ове битке, најпре за земље кнеза Лазара, а убрзо и за све српске земље, биле катастрофалне. Битка као војна операција могла је бити и нерешена, али је зато изгубљен један велики рат у којем су се сударила два народа, две религије и две цивилизације. Рат су добили Турци, док су горки плодови изгубљеног рата припали српском народу. Објашњење за изгубљени рат треба тражити у томе, што су се српске земље, привремено окупљене око кнеза Лазара, поново разјединиле и то оног тренутка када је са историјске позорнице нестао признати и поштовани вођа. За разлику од српских земаља које су имале неколико владара, Турци су имали строго централизовану врховну

⁵⁵ М. Благојевић, *Јединство и појединости српских земаља пре бишке на Косову*, 69–92.

⁵⁶ Бој на Косову између Срба и Турака (15. VI 1389) привукао је пажњу многих истраживача, тако да о томе постоји велика литература. Види: *Косовска бишка у историографији*, Зборник радова, књ. 11, Историјски институт САНУ, Београд 1990.

власт, па аналогно томе и војну команду, што им је осигурало победу у рату.

У борби против Османских Турака највеће жртве су поднеле земље кнеза Лазара. Тако ослабљене биле су изложене жестокиим нападима, који су долазили са севера из Угарске, а са југа од стране Турака. Уз све то, у земљи су почели унутрашњи немири, јер је дошло до политичке поделе властеле. Знатан део властеле остао је веран породици Лазаревић наследника, док је део крупне властеле покушао да се осамостали, не презајући да почину „неверу“ према наследницима кнеза Лазара.⁵⁷ За средњовековне прилике са израженим сепаратистичким тежњама била је то уобичајена појава. Поготово што се уместо способног и искусног владара на челу државе нашла његова жена, кнегиња Милица са два малолетна сина, Стефаном и Вуком, од којих је старији Стефан имао око 12 година. Они као владари нису уливали превелико поверење савременицима, па је држави коју је са великим трудом створио кнез Лазар запретио потпун распад. У циљу спречавања пропасти државе сазван је државни сабор, а у ствари нека врста ширег савета, у којем су узели учешће сарадници кнеза Лазара и присталице његових наследника, међу којима је најистакнутије место припадало високим представницима Српске

⁵⁷ И. Божић, *Неверсјиво Вука Бранковића*, О кнезу Лазару, 229, 230; М. Благојевић, *О издаји или невери Вука Бранковића*, 29. Описујући прилике у земљи после погибје кнеза Лазара и многобројних упада Турака, Константин Филозоф пише: „А они који остоадоше сироти и ужасавајући се од њиховог [турског] грабљења, јер није претила беда само од Исмаиљана [Турака], но се и западни суседи [Угри] спремише на рат. И к томе међусобне поделе који су овима подручни [Лазаревићима], а други су били као самостални“ (Константин Филозоф, *Живот деспота Стефана Лазаревића*, превод Л. Мирковић, Старе српске биографије XV и XVII века, Београд 1936, 61). Ово нису биле празне речи јер се поуздано зна да је војвода Обрад Драгославић или Декиндић, који је имао поседе у долини Ибра, „изневерио“ Лазаревиће, па је због тога, поред осталог, био кажњен конфисковањем целокупне имовине, односно одузимањем „баштине“ (С. Новаковић, *Законски сјоменици*, 458).

православне цркве на челу са патријархом Спиридоном.⁵⁸ На том саветовању донета је одлука о неопходности успостављања мира са Турцима, макар и по цену понижавајућих уступака и губитка државног суверенитета. Са успостављањем мира са Турцима откљоњена је највећа опасност за земље Лазаревића, а то је опет омогућило наследницима кнеза Лазара да се разрачунају са непокорном властелом, да уз помоћ турских одреда одбијају нападе угарске војске и смање притисак Вука Бранковића. Све је то плаћено високом ценом. Млади кнез Стефан Лазаревић и његов брат Вук постали су турски вазали, уз обавезу да чим постану пунолетни лично са српским ратницима учествују у турским војним походима, док је њихова сестра Оливера послата у харем емира Бајазита, који је на Косову наредио да се њен отац погуби. Стефан Лазаревић је знатно касније описао настало стање следећим речима: „Од Косова бејак потчињен Исмаиљанском народу“,“⁵⁹ тј. Турцима све до битке код Ангоре (1402). Дуже од једне деценије Лазаревићи су се заиста налазили у тешком положају. Њихов међународни углед и утицај у српским земљама био је скroman, па се због тога Дубровчани обраћају кнегињи Милицы само као „почтеној госпођи“, а Стефану Лазаревићу као „почтеном господину“.⁶⁰ За разлику од Лазаревића, утицај Вука Бранковића у свим српским земљама нагло је порастао, па му се Дубровчани обраћају као „славном и велеможном господи-

⁵⁸ Поводом одржавања сабора после битке на Косову, деспот Стефан Лазаревић каже: „Видевши толико побеђивање у земљи отачаства ми и примивши савет од патријарха кир Спиридона и од других архијереја и од мајке ми кнегиње Милице, инокки названа монахиња Јевгенија, и од свега сабора, поћох на источну страну у велику Севастију к великоме амиру Пајазиту“ (Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића, превод и правоисторијска студија Биљане Марковић, Споменик САНУ 126 /1985/, 13).

⁵⁹ Константин Филозоф, *Живот деспота Стефана Лазаревића*, Старе српске биографије XV и XVII века, 70; Ђ. Трифуновић, *Деспот Стефан Лазаревић, Књижевни радови*, Београд 1979, 152, 166.

⁶⁰ М. Благојевић, *Савладарсјиво у српским земљама после смрти цара Уроша*, ЗРВИ 21 (1982), 189.

ну“.⁶¹ Начин титулисања јасно показује да је после Косовске битке водећа улога припала Вуку Бранковићу. Он је наставио да се супротставља Турцима, па би се у том погледу могао сматрати настављачем антитурске политике кнеза Лазара, не занемарујући истовремено ни властите интересе. После погибије кнеза Лазара на Косову, Вук Бранковић није преузео никакве обавезе према младом Лазаревом сину Стефану и његовој мајци кнегињи Милицы, већ се потпуно осамосталио. На руку су му ишле и друге околности. Турци нису могли тада да угрозе његов положај, а изненада је умро (11. VIII 1389) патријарх Спиридон, верни сарадник кнеза Лазара и његових наследника. На патријаршијски трон поново је доведен бивши патријарх Јефрем, који се пре десет година добровољно одрекао патријаршијског престола, па се повукао у манастир Св. Арханђела код Призрена, тада у области Вука Бранковића. Не треба посебно ни истицати да је поновни долазак Јефрема на чело Српске цркве највише одговарао интересима Вука Бранковића, а не и Лазаревићима. Савременици су брзо уочили и прихватили настале промене, а посебно исполнену и потпуну самосталност њиховог обласног господара, па су о томе оставили занимљиве записе. На једној књизи из Пећке патријаршије „Грешни Пахомије“ записао је следеће: „Писа се ова света књига Отчник... у дане благоверног Вука Стефана. Те године када Турци убише кнеза Лазара, а цара Амурата Србљи. Хвала Богу за све.“⁶² Запис је датиран и владавином Вука Бранковића

⁶¹ М. Благојевић, *Стефан Лазаревић и суверенишети српске државе*, Дани српског духовног преображења, књ. 1, Деспотовца 1994, 17. Млечани су очекивали да ће Вук Бранковић постати владар Србије, па када су му доделили грађанство (1394) он је титулисан као: „magnificus et potens dominus Volchus de Branko dominus Rassie, Sclavonie et cet“. На ову титулатуру Вука Бранковића скренуо је пажњу: И. Божић, *Неверсѣво Вука Бранковића*, 235.

⁶² И. Божић, *Неверсѣво Вука Бранковића*, О кнезу Лазару, 234, нап. 28; Ђ. Трифуновић, *Најсјаирији записи о косовском боју*, Горњи Милановац 1985, 14–22; *Бишка на Косову 1389. године*, Галерија САНУ, 65. свеска, Београд 1989, 167, бр. 3. Вук Бранковић је тада, поред Пећи, запосео и жупу Хвосно са седиштем Хвостанске митрополије. О томе сведочи запис

и годином у којој су погинули кнез Лазар и цар (емир) Мурат. Према византијском начину рачунања година се завршава 31. августа, па је поменути запис настао после 15. јуна и пре 31. августа 1389. године. Пошто је „Пахомијев запис“ састављен у Пећкој патријаршији, а датиран је и по владавини Вука Бранковића, из тога следи закључак да је господин Вук запосео Пећ убрзо после битке на Косову, а најкасније до 31. августа 1389. године. Посебну пажњу привлачи и чињеница да је поменута књига написана „у дане благоверног Вука Стефана“. Сличну титулатуру често је користио и „благоверни кнез Лазар“, па је у нову Вукову титулатуру поред термина „благоверни“, унето и владарско име „Стефан“ које је припадало и кнезу Лазару и свим крунисаним владарима из династије Немањића. Тешко се може поверовати да је „Грешни Пахомије“ то учинио по свом нахођењу, поготово што се у потпису на једној хиландарској повељи Вука Бранковића може јасно прочитати: „господин Стефан Вук“.⁶³ Уз све ово треба још додати да се према

„Грешног Михаила“ који гласи: „Ова света и божаствена књига, која се зове генуар, написа се годиште по боју кнежевом, у дане благоверног и христољубивог господина Вука. Написа се по заповести господина хвостанског митрополита Арсенија... и сврши се у 6898. године [1390]. Грешни Михаило написа“ (*Списи о Косову*, приредила Милица Грковић, Београд 1993, 178). Начин датирања годином и владавином Вука Бранковића, као и то да је књига писана по наредби хвостанског митрополита, потврђује да је Хвосно и седиште Хвостанске митрополије било под влашћу Вука Бранковића већ у току прве године после битке на Косову. За све своје поданике, укључујући и „грешног Михаила“, Вук Бранковић је био пуноправни и легитимни владар, односно „благоверни и христољубиви господин“, као што су то раније били кнез Лазар и владари из династије Немањића.

⁶³ На све примере у којима се налази владарско име „Стефан“ које је придодато Вуку, упозорио је већ И. Божић (*Неверсѣво Вука Бранковића*, 234). Призренски поменик Богородице Љевишке, после помена кнеза Лазара и кнегиње Милице (монахиње Јевгеније), наводи „Стефана Вука и монахињу Марину“, а после деспота Стефана Лазаревића. То је ипак незванични документ, међутим, владарско име „Стефан“ налази се у једном потпису Вука Бранковића на хиландарској повељи која је издата Вуковом брату монаху Роману, а посредно и Хиландару. О тој исправи више: В. Мошин, *Грамота Вука Бранковића с печатом Иоана Палеолога*,

„Призренском поменику“, на шта је давно упозорио И. Божић, чинио помен за „Стефана Вука и монахињу Марину“, односно за Вука Бранковића и његову жену Мару, која је приликом монашења добила име Марина. Наведене чињенице упућују на закључак да је један део високих представника цркве у Области Бранковића, укључујући и бившег патријарха Јефрема, почастовао господина Вука владарским именом Стефан убрзо после битке на Косову. Употреба цитираних титулатуре била је ограничена и временски и територијално, а како изгледа и Вук Бранковић је нешто касније одустао од употребе владарског имена „Стефан“.

Истицање потпуне самосталности и запоседање Пећи нису били крајњи циљ амбициозног обласног господара, већ су наговестили почетак запоседања нових територија. Некако у исто време када је запоседнута Пећ, заузето је и суседно подручје у којем се налазило седиште Хвостанске митрополије, а свакако и жупа Хвосно на северу Метохије. Ослањајући се на властите снаге и сарадњу са краљем Твртком I Котроманићем, Вук Бранковић је проширио своју област на рачун некадашњих земаља кнеза Лазара, односно његових наследника. Главни продор извршен је у правцу запада и северозапада, с јасним циљем да се успостави територијална веза са државом босанског краља. О свему томе сачувана су само фрагментарна обавештења на основу којих се поуздано може доказати да

Polychronion – Festschrift Franz Dölger, Heidelberg 1966, 379–380. Приликом наше посете Хиландару 1983. године покушали смо да прочитамо потпис који се води под инвентарским бројем А 8/4, о даровима Гргура и Вука, синова севастократора Бранка. Потпис је нечитак, посебно први део, а који по читању В. Мошина гласи: „В Христа Бога благоверни господин Стефан Влк“. Други део потписа: „господин Стефан Влк“ може се прочитати, али је реч „Влк“ прецртана. То је вероватно учинио неко касније. Наведене чињенице упућују на закључак да је део свештенства, првенствено у Области Бранковића и у Хиландару сматрао да господину Вуку припада владарско име „Стефан“. Овако је схватање могло да се одржи само док се на патријаршијском трону налазио по други пут Јефрем, а прецизније од битке на Косову, па до избора патријарха Данила (1390/91).

је запоседнута и Сјеница, пре фебруара 1391. године, која је још 1388. била под влашћу кнеза Лазара. Заузимани су крајеви и западније од Сјенице, до Лима и преко ове реке, на подручје Комарана, где се налазило село властелина Прибила Кућнића који је био „човек господина Вука“ (homo domini Volchi).⁶⁴ Ово је поуздан доказ да је до 1392. године запоседнута и лева обала Лима. На основу расположивих података може се рећи да је Вук Бранковић, после битке на Косову, запосео многе области кнеза Лазара, почевши од Ибра и Дренице на истоку, па на запад до Лима, Таре и Мораче, са градовима и трговима: Звечан, Трепча, Јелеч, Глухавица, Трговиште, Сјеница, Бродарево, вероватно Плав и Брсково, као и већ помињана Пећ. На тај начин је првобитна област Вука Бранковића постала три пута већа и то на рачун земаља кнеза Лазара и његових наследника. Није искључено да су баш ова освајања и целокупно држање Вука Бранковића после битке на Косову, послужили касније за стварање легенде о издаји Вука Бранковића.

У годинама ширења области и утицаја Вука Бранковића положај Лазаревића био је доведен у питање, па су били приморани да се што ефикасније бране. У настојању да се одрже и учврсте свој положај, ослањали су се и на Турке да сузбију своје противнике, а користили су се и правом које је стекао кнез Лазар, па су сазивали државни сабор да изабере новог патријарха. Изабран је Данило (1390/91), после чега се Јефрем по други пут повукао у Вукову област, у Пећ, једно од два седишта Српске патријаршије.⁶⁵ За разлику од Јефрема,

⁶⁴ О томе да је Вук Бранковић заузео Сјеницу, Комаране, село Прибила Кућнића, а свакако Хвосно, Метохијски Подгор и друге крајеве и градове, више: М. Благојевић, *О издаји или невери Вука Бранковића*, 33–36. О томе шта је све припадало кнезу Лазару на Косову и Метохији, види: М. Благојевић, *Територије кнеза Лазара на Косову и Метохији*, Косово и Метохија, прошлост, садашњост, будућност, Одељење друштвених наука САНУ, књ. 28, Београд 2007, 102–140.

⁶⁵ Ђ. Сп. Радојичић, *Избор патријарха Данила III и канонизација кнеза Лазара*, Гласник Скопског научног друштва 21 (1940), 76; М. Пурковић, *Српски патријарси средњег века*, 127–134; М. Благојевић, *Десетог Стефан Ла-*

патријарх Данило је био одан и веран сарадник Лазаревића и велики поштовалац Лазаревог дела. Изгледа да је баш он најзаслужнији за канонизацију кнеза Лазара. Иницијатива је формално потекла од Стефана и Вука Лазаревића, који су предложили кнегињи Милицы да се тело њиховог оца пренесе из Приштине у манастир Раваницу.⁶⁶ Ова иницијатива добила је пуну подршку званичне цркве, као и одређених политичких кругова. Што је време више одмицало после Косовске битке, то су њене последице биле све јасније, па је и Лазарева жртва у очима савременика постајала све већа. Његова смрт у борби против „неверних Агарена“, односно Турака, изједначена је са жртвама првих хришћанских мученика. Био је то разлог што су по часне мошти новог мученика, које су почитивале у Приштини, пошлели најистакнутији представници цркве: митрополити, епископи и игумани, као и многобројна властела из области Лазаревића. У сусрет им је изашао Вук Бранковић, његова жена Мара, кћерка кнеза Лазара, и њихова властела. Из области Вука Бранковића свечана поворка се упутила долином Ибра до града Брвеника и манастира Нове Павлице, који су подигли браћа Мусићи, сестрићи кнеза Лазара. Из Брвеника је свечана поворка кренула према Крушевцу и даље за Раваницу, а у сусрет им је изашла кнегиња Милица са синовима и најугледнијом властелом. За све време док се свечана поворка кретала из Приштине према Раваници, непрекидно су пристизале велике групе свештеника и монаха, који су са упаленим свећама и кадоницама појали погребне песме. Била је то својеврсна верско-политичка манифестација, какву српске земље нису одавно виделе, од преношења моштију Светога Симеона и Светога Саве. Са оваквом манифестацијом свима је објављено да су српске земље и српски

заревих и Милешева, Милешева у историји српског народа, Научни скупови САНУ, књ. 38, Одељење историјских наука, књ. 6, Београд 1987, 166, 167.

⁶⁶ О преносу моштију: В. Ђоровић, *Силуан и Данило II, српски ђисци XIV и XV века*, Глас САНУ 136 (1929), 95–97; Р. Михаљчић, *Кнез Лазар Хребељановић, Исидорија, кулш, иредане*, 151–157.

народ добили новог светитеља, Светог кнеза Лазара.⁶⁷ Његове мошти сахрањене су у Раваници у благовремено припремљеном гробу. Канонизација је окончана прослављањем новог српског светитеља и посебном свечаношћу на којој су подељени богати дарови високом свештенству, монасима, властели, као и сиротињи, што упућује на закључак да је канонизација била унапред добро испланирана.

Нови српски светитељ разликује се по много чему од светитеља из династије Немањића, што је исказано и називом да је мученик. Његово мучеништво није било пасивно, све до последњих часова живота, јер се пре тога борио против „неверника“ као војни заповедник скупа са својим ратницима. Имајући у виду ову чињеницу, духовна елита приказала је погбију кнеза Лазара и његових ратника као свесну жртву за веру, за отачаство и за владара. Према садржини похвале коју је написао Данило III, српски кнез је пред борбу храбрио своје ратнике и властелу речима, да је за добро отачаства „боља смрт у подвигу, него живот са стидом. Боље је погинути од мача, него окренути плећа нашим непријатељима“. На ово храбрење, властела „која је израсла из српске земље, као прекрасне младице“, одговара да је сва добра добила од свог владара, па ће „умрети за отачаство, не штедећи себе“, после чега је уследила порука: „Умрећемо да увек живи будемо. Принећемо себе Богу као живу жртву“.⁶⁸ Била је то заиста страшна порука, која до тада никада није била изречена, нити се чула, нити је била записана. У питању је потпуно ново схватање, које је постало прихватљиво не само духовној елити и властели, већ и целом српском народу. На таквом схватању изграђена је брзо косовска легенда, потом политичка етика и патриотизам српског народа. Према тада

⁶⁷ О култу кнеза Лазара, свестрано: Р. Михаљчић, *Кнез Лазар Хребељановић, Исидорија, кулш, иредане*, 127–220; Д. Поповић, *Српски владарски гроб у средњем веку*, 121–127; Б. Бојовић, *Краљевство и свейоси*, 245–271.

⁶⁸ В. Ђоровић, *Силуан и Данило II*, 89, 90; Р. Михаљчић, *Кнез Лазар Хребељановић, Исидорија, кулш, иредане*, 331, 332.

створеном тумачењу, ниједна жртва за одбрану отаџбине није довољно велика. Са губитком живота стиче се вечна слава и небеско царство, што је за православне хришћане имало највећи значај. Подвиг у борби против непријатеља отаџбине, а посебно „неверника“, изједначавањем је са подвигом хришћанских мученика. У идеолошким припремама за борбу против непријатеља, не ставља се у први план мржња или освета, већ свесна жртва ратника да погине бранећи веру и државу. Оваква схватања постала су убрзо саставни део српске етничке и политичке свести, па према томе и интегрални део српске државности. Погибија кнеза Лазара и свих косовских јунака уздигнута је у епским народним песмама на степен највећег херојства, а истовремено и на највиши степен хришћанског пожртвовања и мучеништва, које се искључиво остварује у бескомпромисној одбрани отаџбине.⁶⁹

Канонизација кнеза Лазара пружила је снажан ослонац за учвршћивање власти Лазаревића и одбрану од евентуалних претензија Вука Бранковића. Канонизација је уједно представљала и нов идеолошки ослонац за обнављање и учвршћивање српске државности. Малолетни синови „светог кнеза Лазара“, Стефан и Вук, постали су „издаци“ новог и „светог корена“, па су као такви постали најдостојнији да наследе не само свог родитеља, већ и изумрле изданке светородног корена Немањића. У сфери тадашње доктрине о српској државности ово је послужило Лазаревићима да се успешно заштите од политичког утицаја и претензија Вука Бранковића, а потом и за изградњу властитих претензија. Канонизација кнеза Лазара није сама по себи осигурала његовим синовима права која су припадала Немањићима, али их је највише приближила тим правима, поготово што је кнегиња Милица била далеки потомак великог кнеза Вукана Немањића. Сродство са осни-

⁶⁹ О косовској легенди свестрано и исцрпно: Р. Михаљчић, *Кнез Лазар Хребељановић, Историја, култи, предање*, 223–324; Р. Михаљчић, *Јунаци косовске легенде, Бој на Косову*, Посебно изд. БИГЗ, Београд 1989.

вачем светородне лозе био је основни разлог што су синови кнеза Лазара и кнегиње Милице добили иста имена као и синови великог жупана Немање, Стефан и Вук, односно Вукан. Разлика постоји једино у редоследу давања имена. Наведена чињеница показује да се приликом изградње и учвршћавања српске државности у земљама кнеза Лазара водило рачуна и о таквим детаљима и да се ништа није препуштало случају, па су се тако понашали и његови наследници.

ДЕСПОТ СТЕФАН ЛАЗАРЕВИЋ И ОБНАВЉАЊЕ СУВЕРЕНИТЕТА

Стварање идеолошке основе за обнављање државе Немањића није по неком аутоматизму водило обавезном уједињавању српских земаља, које су биле под влашћу неколицине владара. Краљ Твртко је и после битке на Косову остао противник Турака, али је сву своју пажњу усмерио на освајање далматинских градова и хрватских земаља. У томе је постигао видне успехе, што му је дозвољавало да се у неким латинским исправама титулише (1390) као краљ „по милости божијој, Рашке, Босне, Далмације, Хрватске и Приморја“.⁷⁰ Он није узнемиравао и угрожавао Лазаревиће, а пошто је умро већ почетком марта 1391. године, његова је држава брзо запала у дубоку кризу. Тада је у босанској држави нагло започео процес осамостаљивања појединих области и обласних господара, међу којима су избили на прво место херцег Хрвоје Вукчић, војвода Сандаљ Хранић и кнез Павле Раденовић. Настојећи да учврсте личну власт на што ширем простору, њих је мало интересовала српска државност. Једино су краљеви босанске државе у својим исправама истицали да су краљеви „Срба“, али је мало ко о томе водио рачуна, па нису

⁷⁰ С. Ђирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 164.

чак ни Дубровчани.⁷¹ За разлику од обласних господара, православне епископије које су се нашле под њиховом влашћу деловале су на устаљен начин, негујући и даље култ Светога Симеона и Светога Саве, па је на тај начин српска државност непрекидно освежавана и у политичким границама неких обласних господара.

После битке на Косову Вук Бранковић је скоро три године пружао отпор Турцима, па је за неко време преузео улогу кнеза Лазара у српским земљама. Његов положај је ојачан кти-торством у Хиландару и утицајем на Светој Гори, а нарочито поновним Јефремовим доласком на патријаршијски трон. Све је то уливало варљиву наду Вуку Бранковићу да ће задржати водећу улогу у српским земљама, па је настојао да прошири свој утицај и на Зетско приморје, запоседањем неког града, али се све завршило на покушају.⁷² Одлука о Вуковом политичком успону налазила се у рукама Турака, који су на самом почетку 1392. године запосели део његове области са градом Скопљем. Суочен са територијалним губицима, Вук Бранковић је увидео да више не може да пружа отпор Турцима, па је исте године постао вазал емира Бајазита, уз обавезу да плаћа годишњи харач и учествује у војним походима.⁷³ Вукова лојалност као вазала била је проблематична, што није остало скривено од Бајазита, који је са војском упао у Вукову област и скршио његов отпор до августа 1396. године.⁷⁴ Највећи део Вукове области предат је привремено на управу Стефану Лазаревићу, а уједно је враћена већина земаља које је Вук преотео Лазаревићима после погибје кнеза Лазара, али је тиме истовремено убачена јабука раздора између две владарске породице блиских рођака, Лазаревића и Бранковића. Годину дана пре ових догађаја Турци су непосредно загосподарили територијама краља Марка и

⁷¹ С. Ђирковић, *Сујуби венац*, 356, нап. 68.

⁷² М. Динић, *Обласи Бранковића*, 11, 12.

⁷³ С. Новаковић, *Законски сјоменици*, 459; И. Божић, *Неверсѣво Вука Бранковића*, 232.

⁷⁴ М. Динић, *Обласи Бранковића*, 15.

господина Константина Драгаша, пошто су обојица као турски вазали погинули на Ровинама 1395. године. Истовремено са запоседањем области тројице моћних обласних господара, турска војска је озбиљно угрозила и положај Ђурђа II Страцимировића, освојивши неколико његових градова у Зети. Ђурађ је успео да преотме ове градове, али увиђајући да их не може задржати, уступио их је на чување Венецији, која више није намеравала да их напусти. На тај начин мала област Ђурђа II Страцимировића још више је смањена.⁷⁵

За разлику од поменуте четворице обласних господара, Лазаревићи су успели да сачувају своју област неокрњену, па и да је прошире, вероватно због тога што се њихове земље нису граничиле са Турском и што су представљали најмању опасност. Млади кнез Стефан био је лојалан вазал емира Бајазита, што му је помогло да се одржи и учврсти на власти. Стабилизацији његове власти допринела је Српска православна црква канонизацијом кнеза Лазара. Црква је и другим средствима која су јој била на располагању учвршћивала власт Лазаревића. Када је млади кнез Стефан постао пунолетан (1393), сазван је државни сабор на којем је званично преузео врховну власт. Преузимање врховне власти санкционисано је и црквеним обредом на тај начин што га је патријарх моли-твама и рукоположењем благословио, да буде украшен очевим достојанством и да се „назове велики кнез Стефан, самодржац и владар Срба“.⁷⁶ Присутна властела поклонила се великом кнезу, признавши га тако за свог легитимног владара, а онда му је убичајеним поздравом пожелела „многа лета“. Увођење у врховну власт кнеза Стефана Лазаревића окончано је весељем и великом свечаношћу. Но, и поред тога, он је још неколико година делио власт у земљи са мајком Милицом, која се тада замонашила и постала монахиња Јевгенија, што јој ни-

⁷⁵ *Историја Црне Горе* II/2, 71–84 (И. Божић).

⁷⁶ В. Ђоровић, *Силуан и Данило II*, 98, 99. Својевремено је на сличан начин црквеним обредом санкционисана и врховна власт кнеза Лазара. Види: И. Божић, *Неверсѣво Вука Бранковића*, О кнезу Лазару, 227.

је сметало да учествује у политичком животу. Известан удео у власти временом је стекао и млађи Стефанов брат Вук.⁷⁷

Подршка коју је кнез Стефан уживао од стране Турака била је привремена и неискрена. Они су подржавали Лазаревића све док је требало рушити моћног Вука Бранковића. Када су скршили Вука 1396, настојали су да ослабе положај кнеза Стефана на тај начин што су (1397) подстакли сепаратизам крупне властеле, од којих је неколицина покушала да се осамостали 1398. године. На такве покушаје реаговали су брзо и енергично кнез Стефан и кнегиња Милица, па су једног од њихових вођа, војводу Новака Белоцрквића, погубили, док је други, војвода Никола Зојић, спасао главу на тај начин што се замонашио са целом својом породицом.⁷⁸ Турци су били незадовољни оваквим исходом, па су започели са оружаним нападима на земље Лазаревића, али је на интервенцију кнегиње Милице мир ипак успостављен. Пошто је пропао покушај да се држава Лазаревића разбије изнутра, емир Бајазит је ипак смањивши њен обим. Одузео је Лазаревићима некадашњу област Вука Бранковића и предао је на управу Вуковим наследницима, госпођи Мари и њеним синовима, Гргуру, Ђурађу и Лазару. Све се то догодило крајем 1401. и почетком 1402. године.⁷⁹

Ускоро је дошло до нагле промене у политичком положају кнеза Стефана Лазаревића, пошто је Тамерлан страховито поразио Турке код Ангоре 1402. године и заробио Бајазита. На страни Турака у тој бици борили су се кнез Стефан, његов брат Вук и њихови сестрићи Гргур и Ђурађ, синови Вука Бранковића. Гргур је био заробљен, док су се Стефан, Вук и Ђурађ повлачили под борбом од Ангоре до Цариграда. Овде је Стефан донео одлуку да више не признаје врховну власт

⁷⁷ М. Пурковић, *Кнез и деспој Стефан Лазаревић*, Београд 1978, 18, 19; М. Благојевић, *Савладарство у српским земљама после смрти цара Уроша*, 185–198.

⁷⁸ М. Пурковић, *Кнез и деспој Стефан Лазаревић*, 46–55; *Историја српског народа II*, 114, 115.

⁷⁹ М. Динић, *Области Бранковића*, 20.

турских емира, већ византијског цара од којег је добио титулу деспота и деспотски венац (круну).⁸⁰ Са признавањем врховне власти византијског цара, деспот Стефан није преузимао неке конкретније обавезе према Византији, али се зато држава Лазаревића бар у теорији придружила универзалном православном Царству. Придруживање Царству није ни на који начин смањивало суверенитет српског владара. Првенство византијском цару признао је у то време и Сулејман, Бајазитов наследник у европском делу турске државе. Сулејман је прихватио и све одредбе Галипољског уговора, по којима је Византија ослобођена вазалних обавеза према Турцима, што није било предвиђено и за земље Лазаревића.⁸¹ Из тих разлога деспот Стефан је заузео непомирљив став према Сулејману, још док је боравио у Цариграду, не признавајући његову врховну власт. За разлику од Стефана, његов сестрић Ђурађ Бранковић (Вуковић) прихватио је Сулејмана за господара и постао његов вазал. Услед овакве поларизације избио је десетогодишњи сукоб између Лазаревића и Бранковића.

Знајући да од Византије не може очекивати неку конкретнију помоћ у борби против Турака, деспот Стефан Лазаревић се приближио Угарској и постао вазал угарског краља Жигмунда (1403/4), од којег је заузврат добио Мачву, Београд и Голубац.⁸² Уз све то могао је рачунати и на оружану помоћ из Угарске, што се ускоро и догодило. Ратовање између деспота Стефана и Сулејмана, на чијој су страни били и Бранковићи, трајало је од 1402. до 1404. године, па је после тога

⁸⁰ Б. Ферјанчић, *Деспојини у Византији и јужнословенским земљама*, 182–187; С. Мешановић, *Јован VII Палеолог*, изд. Византолошки институт САНУ, књ. 20, Београд 1996, 101.

⁸¹ М. Благојевић, *Савладарство у српским земљама после смрти цара Уроша*, 193; С. Мешановић, *Јован VII Палеолог*, 104.

⁸² М. Динић, *Писмо краља Жигмунда бурјундском војводи Филипу*, Зборник Матице српске за друштвене науке 13–14 (1956), 93–98; Ј. Калић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967, 83; С. Ђирковић, *Голубац у средњем веку*, Пожаревац 1968.

успостављен мир, али не и сарадња између зараћених страна. Раскидање вазалних односа према Турцима и осамостаљивање деспота Стефана Лазаревића, било је од посебног значаја за обнављање суженог и угроженог суверенитета, а потом и за снажење српске државности. За све то у насталим околностима требало је пронаћи или изградити прихватљиву идеолошку основу, на којој ће се темељити легитимна владалачка права нове династије код Срба. Добијање деспотског венца уздигло је владарско достојанство Стефана Лазаревића, а још више чињеница што је постао изданак нове светородне лозе, али ни то није било довољно да би се могло владати свим земљама Немањића. Култ кнеза Лазара брзо је прихваћен у земљама Лазаревића, па и у области Бранковића, али се није одмах учврстио и у крајевима под влашћу других обласних господара. Могло би се приметити да је као нека реакција на нагло јачање култа кнеза Лазара уследило обнављање светитељског култа појединих Немањића. Случајно или не, после битке код Ангоре, написао је Григорије Цамблук, Бугарин по рођењу, житије Стефана Дечанског. Ово је житије састављено у Дечанима, тада у области Бранковића, као нека врста реакције на многобројне похвале кнеза Лазара, новог мученика.⁸³ Појава овог житија није могла да угрози углед деспота Стефана, који је по мајци био далеки потомак Вукана Немањића, али га је обавезивало на поштовање великог наслеђа Немањића. Он је о свему томе водио рачуна од доласка на власт, па су Лазаревићи били „други“ ктитори манастира Дечана пре него што је Цамблук написао житије Стефана Дечанског.⁸⁴ По свој прилици они су у својој држави преузели ктиторство и осталих „краљевских манастира“, али су зато односи са Хиландаром били у прекиду због тога што су хиландарски монаси пружали подршку Вуку Бранковићу после битке на Косову. Сарадња је

⁸³ Б. Бојовић, *Краљевство и светлост*, 279–297.

⁸⁴ М. Благојевић, *Савладарство у српским земљама после смрти цара Уроша*, 188.

била преко потребна Хиландару, али и деспоту Стефану, па се са њом започело 1402. године, да би ова сарадња до 1406. године добила такву садржину, због које су хиландарски монаси прихватили деспота Стефана као јединог живог ктитора.⁸⁵ Он је на тај начин остварио још један политички циљ.

СРПСКА ДРЖАВНОСТ У СРПСКОЈ ДЕСПОТОВИНИ

Поставши ктитор Хиландара, деспот Стефан је стекао и одређена права, која су му послужила као ослонац за пропагирање, како владарских права и личних претензија, тако и за пропагирање српске државности. О свему томе он говори у повели којој је издао Хиландару на следећи начин: „Милошћу великог Господа мојега Исуса Христа, заступством пресвете Богородице и молитвама светих ми господара и отаца и прадедова и ктитора Симеона и Саве доброверни деспот Стефан, господар свих Срба и Подунавља и великог српског царског манастира што је на Светој Гори Атонској ктитор и најприснији“.⁸⁶ Из наведеног цитата јасно проистиче да се оснивачи Хиландара, Свети Симеон и Свети Сава, сматрају господарима и прадедовима деспота Стефана, којем онда по праву наслеђа припадају и ктиторска права у „великом српском царском манастиру“. Поводом тога треба додати да су ктитори Хиландара после Стефана Немање били обавезно актуелни владари из династије Немањића. Са сменом на престолу долазио је нови ктитор, а сада је по тим начелима легално постао ктитор Хиландара деспот Стефан. Развија-

⁸⁵ М. Благојевић, *Кнез Лазар ктитор Хиландара*, Свети кнез Лазар, 60, 61; М. Благојевић, *Деспој Стефан Лазаревић и Милешева*, Милешева у историји српског народа, 168–171.

⁸⁶ Ђ. Трифуновић, *Деспој Стефан Лазаревић, Књижевни радови*, 162.

јући даље ову мисао, он још истиче како је милошћу Исуса Христа и молитвама својих прадедова, Светога Симеона и Светога Саве, постављен „за самодршца и владара очинског дела“, а тачније „жребија“, али је истовремено био „поверен ширинама српске земље“.⁸⁷ Из свега што је речено јасно се види политички програм Стефана Лазаревића. Он је, пре свега, „самодржац“, односно суверени владар у земљама које је наследио од свог родитеља, али му је истовремено поверено и старање о свим српским земљама, чиме су исказане и његове претензије. Ове су претензије легитимне јер их је истакао „праунук“ Светог Симеона и Светога Саве. Овде треба приметити да ниједан владар или обласни господар српских земаља пре Стефана Лазаревића, у раздобљу између 1371. и 1406. године, није имао у виду свеукупност српских земаља, нити је сагледао значај и неопходност њиховог уједињавања.

Изречене мисли нису остале у сфери идеја и претензија, већ су почеле да се остварују у границама могућности. Крајем 1402. или у току 1403. године, на страну Стефана Лазаревића прешао је кесар Угљеша, господар Враћа, Иногоста и Прешева, па је држави Лазаревића прикључена ова област. Са прихватањем вазалних обавеза, деспот Стефан је добио 1403. или 1404. од угарског краља Мачву, Београд и Голубац, а осам година касније (1412) и важан рударски центар Сребрницу у Босни са околином.⁸⁸ Постепено окупљање српских земаља у једну политичку целину није ишло правoliniјски, јер су Турци правили различите и велике сметње, подстицају најпре Бранковиће, а потом и брата српског деспота, господина Вука, против Стефана Лазаревића. Његов положај је био посебно угрожен 1409. године, али је он захваљујући државничкој мудрости, упорности, храбрости и војној вештини успео да се одупре и Турцима и осталим противницима, па

⁸⁷ М. Благојевић, *Десјош Стефан Лазаревић и Милешева*, 170.

⁸⁸ Види нап. 82; М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни*, књ. I, Београд 1955, 57.

је, штавише, 1411. приморао и Ђурђа Бранковића да постане његов вазал.⁸⁹ На тај начин у политичким оквирима Српске Деспотовине нашла се и богата област Бранковића, али је она посебним обавезама била везана и за Турско царство. Српска Деспотовина проширена је и 1421. године. Тада је Балша III Балшић, тешко болестан и пред смрт, дошао у Србију, па је свом ујаку деспоту Стефану завештао Зету.⁹⁰ Тиме се окончао и процес окупљања српских земаља око деспота Стефана, али су његови вазали кесар Угљеша и господин Ђурађ Бранковић задржали статус обласних господара.⁹¹

Изван оквира Српске Деспотовине налазиле су се само оне области Немањића, које су припале босанској држави, као што су Захумље, Требиње и велики део Рашке. Када је у босанској држави, на прелазу из XIV у XV век, започео процес стварања самосталних области, највећи део поменутих територија нашао се под влашћу босанског војводе Сандаља Хранића. Познато је да се војвода Сандаљ 1411. године оженио госпођом Јелом, удовицом Ђурђа II Страцимировића, која је била сестра деспота Стефана, после чега су врло брзо успостављени пријатељски односи између српског деспота и босанског војводе. О томе најбоље сведочи чињеница што је војвода Сандаљ дошао са својом војском у Србију да помогне деспоту Стефану у борби против турског принца Мусе 1413. године.⁹² Успостављање

⁸⁹ *Историја српског народа* II, 80–87 (Ј. Калић), 116, 117 (М. Благојевић); М. Благојевић, *Десјош Стефан Лазаревић и Милешева*, Милешева у историји српског народа, 171–173.

⁹⁰ *Историја Црне Горе* II/2, 129, 130. Да би преузео Зету или њен већи део, деспот Стефан Лазаревић морао је да води дуготрајан рат против Венеције, а такође и да се ангажује у вишегодишњим дипломатским преговорима. Посебно о томе: *Историја Црне Горе* II/2, 135–151 (И. Божић); М. Спремић, *Десјош Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1994, 65–70.

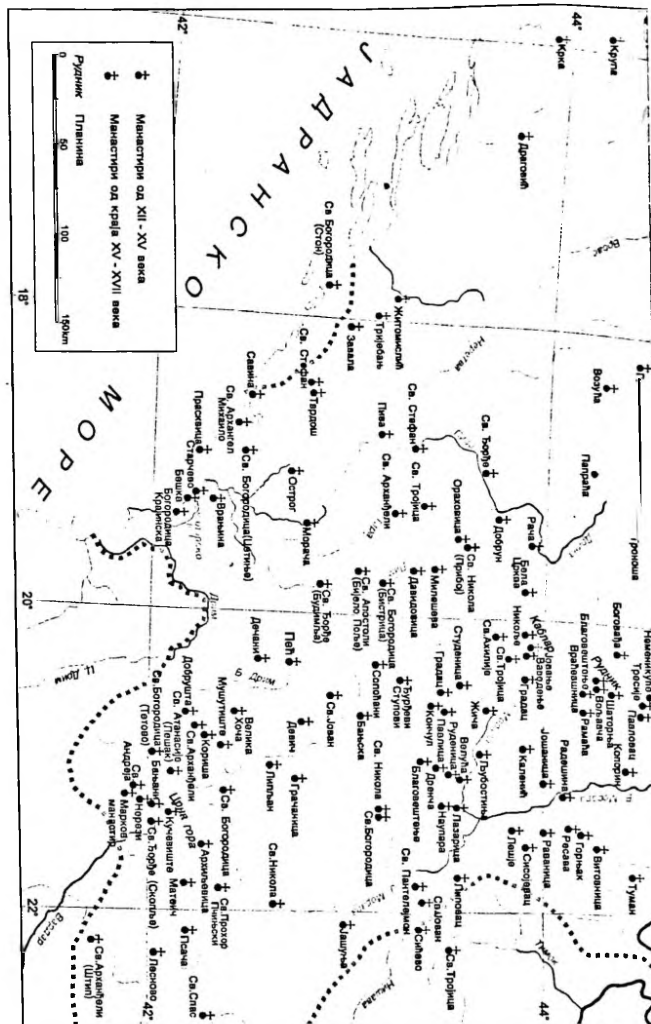
⁹¹ На значај стварања етничког, политичког, привредног и културног језгра српског народа у Поморављу упозорава: С. Ђирковић, *Моравска Србија у историји српског народа*, Моравска школа и њено доба, Београд 1972, 101–109.

⁹² С. Ђирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 240, 241.

родбинских и савезничких односа омогућило је деспоту Стефану да се заиста стара и о српским земљама које нису биле под његовом влашћу, а на првом месту да пружа потребну помоћ православним црквама и манастирима. Нимало случајно, он је управо 1413. године поклатио Милешеви 5 села у долини Моравице, па је о томе издао посебну исправу.⁹³ У уводном делу ове повеље деспот Стефан образлаже зашто то чини, па даје на знање свима „како многим милосрђем и неизрецивом милошћу светих мојих господара и ктитора српских светог Симеона, самодршца српског и мироточца, и светог Саве, великог архиепископа српског, који многим својом милошћу бејаху посредници за моју недостојност у Господу, и молитвама њиховим често спасен бих на мору и на суву, у бојевима и у различитим невољама и нападајима непријатеља. Чак и јадну душу моју од врата смртних повратише.“⁹⁴ У подужем цитату деспот Стефан назива својим господарима, односно владарима, ктиторе српских манастира, Светог Симеона „самодршца српског“ и Светог Саву „великог архиепископа српског“, који су га избављали из многих невоља. У свим наведеним изразима стављена је у први план национална компонента, а са тиме и српска државност. Ктитори су „српски“, самодржац је „српски“, па је и архиепископ „српски“. Пажљивим нијансирањем деспот Стефан овом приликом не истиче да је „праунук“ Немањин, јер би тиме јавно истакао своје претензије на територију под влашћу војводе Сандаља, али веома јасно упозорава да су Свети Симеон и Свети Сава његови господари и ктитори српски, па их он наслеђује у ктиторским правима, а свакако и у господарству над оним српским земљама које су под његовом влашћу или које ће под његову власт dospети. Са коришћењем израза „ктитори српски“, „архиепископ српски“ и „самодржац српски“,

⁹³ М. Благојевић, *Десјој Стефан Лазаревић и Милешева*, Милешева у историји српског народа, 173.

⁹⁴ Ђ. Трифуновић, *Десјој Стефан Лазаревић, Књижевни радови*, 164.



недвосмислено је истакнуто да српска државност у то доба има национално и верско, односно идеолошко обележје, као и да је нераскидивим нитима везана за светородну династију Немањића.⁹⁵

У дугом процесу окупљања и уједињавања српских земаља, истовремено праћеног процесом разједињавања и прегруписавања, најугледнији српски манастири Студеница, Хиландар, Милешева, Бањска и Дечани, у којима је од давнина негован и поштован култ Светога Симеона и Светога Саве, као и светих краљева из династије Немањића, благотворно су утицали на освежавање и учвршћивање српске државности. Такву су мисију вршили и сви остали манастири по Србији, па и на Светој Гори. Имајући у виду ову чињеницу, деспот Стефан је поред верских и из политичких побуда помагао најугледније светогорске манастире, посебно Лавру Св. Атанасија, Ватопед, руски манастир Св. Пантелејмона, а пре свих Хиландар. Знатно већи број цркава и манастира помагао је или основао у Србији, међу којима је најзначајнија Ресава (Манасија).⁹⁶ Следећи пример свог владара, и властела деспота

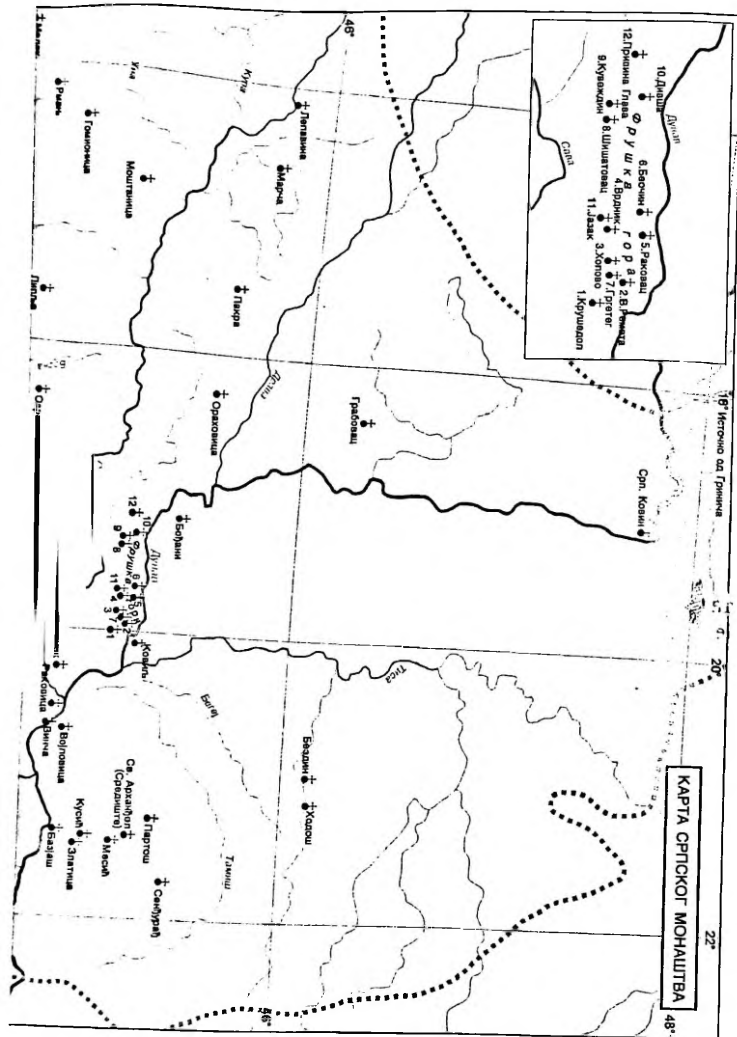
Стефана подигла су многобројне храмове по Србији, где им је осигуран вечни помен.⁹⁷ Истовремено са верским обредом, прослављено је и име српског владара по свим црквама и манастирима, што је на посредан начин и на широком простору стабилизovalo српску државност.

Признавање идејне супрематије византијског цара није ни најмање ослабило националну и национално-верску

⁹⁵ Види нап. 91; М. Благојевић, *Деспоин Стефан Лазаревић и Милешева*, 165–174.

⁹⁶ Ст. Станојевић, Л. Мирковић и Ђ. Бошковић, *Манасијир Манасија*, Београд 1928; С. Томић и Р. Николић, *Манасија, историја – живојис*, Саопштења Републичког завода за заштиту споменика, књ. VI, Београд 1964; Д. Поповић, *Српски владарски троб у средњем веку*, 129–131.

⁹⁷ Г. Бабић, *Друштвени положај књигоара у Деспоиновини*, Моравска школа и њено доба, 143–155; *Историја српског народа II*, 180–182 (Г. Бабић и В. Ј. Ђурић).



компоненту у српској државности за време деспота Стефана Лазаревића. Пре би се могло тврдити супротно, јер је поред поновног јачања култа Светога Симеона и Светога Саве, по многим манастирима Моравске Србије, посебно у Раваници, Љубостињи, Ресави, исказивано највеће поштовање Светом кнезу Лазару, а такође и његовом наследнику деспоту Стефану. Посебну пажњу привлачи чињеница да су и кнез Лазар и његов син и наследник, насликани са истим или веома сличним крунама на глави, које се својим обликом разликују од стема византијских царева, а такође и од круна српских краљева и царева.⁹⁸ На тај је начин исказано и поштовање постојећој хијерархији владара. Но, и поред постојеће разлике у титулама владара и изгледу њихових круна, када је у питању приказивање симболичне небеске инвеституре, разлике не постоје, бар не у суштини. На једној минијатури из XI века приказано је како уз Христов благослов један анђеоло ставља на главу круну моћном византијском цару Василију II и приноси му скиптар, док му други анђеоло придржава копље.⁹⁹ Уз извесне разлике, а у суштини на исти начин насликана је и небеска инвеститура деспота Стефана у Љубостињи, тако што му два анђела стављају круну на главу, а један од њих приноси и мач. Још је величанственија небеска инвеститура на једној фресци у Ресави (Манасији).¹⁰⁰ Тамо је приказан Исус Христос како ставља круну на главу деспоту Стефану, док му један анђеоло даје и придржава мач, а други копље. Према поруци наведених композиција, деспот Стефан је добио владарско

⁹⁸ Г. Бабић, *Владарске инсигније кнеза Лазара*, О кнезу Лазару, 65–79; С. Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније и државна симболика у Србији од XIII до XV века*, 65–68.

⁹⁹ Фотографију поменуте минијатуре објавио је Г. Острогорски, *Историја Византије*, слика бр. 8.

¹⁰⁰ Фотографије фресака из Љубостиње објављене су на више места, а лакше су доступне у: *Историја српског народа* II, сл. XI и XIV. За њихов опис види: Ђ. Трифуновић, *Деспој Стефан Лазаревић, Књижевни радови*, 138, 139.

достојанство, круну и остале владарске инсигније од Христа Бога, чија је милост уједно и извор његове власти. Према томе суверенитет деспота Стефана у држави потпуно је једнак суверенитету било којег хришћанског владара, укључујући и византијског цара, због тога што им је исходиште исто. Посебну пажњу привлачи и начин добијања оружја, јер су и мач и копље деспота Стефана, посредством анђела постали „богомдаровани“, односно добили сакрални карактер. Било је то доба многих ратова, када је такво оружје било преко потребно српском владару.

Колико је познато, нико од обласних господара није насликан да му Исус Христос ставља круну на главу, а анђели придржавају копље и мач. Донекле су на сличан начин приказани краљ Милутин и краљица Симонида у Грачаници, где им анђели доносе круне, а такође и цар Душан и царица Јелена у Леснову, где од Исуса Христа добијају раскошне круне.¹⁰¹ Господ Исус Христос је по правилу сликан како благосиља српске краљеве и царе, па и целу лозу Немањића, једино је анђеоло придржавао цару Душану мач, што је на фрескама касније чинио и деспот Стефану. Наведени примери недвосмислено потврђују да је деспот Стефан Лазаревић био велики ратник, али и да је његов суверенитет изједначен са суверенитетом краљева из династије Немањића. Синови Вука Бранковића покушали су само у једном тренутку да се изједначе са њим и то у узимању титуларног владарског имена Стефан, па се у једној исправи помиње Стефан Гргур и Стефан Ђурађ.¹⁰² Све је остало само на овом покушају, пошто је овакав начин ословљавања брзо напуштен. Бранковићи су неко време опонашали Немањиће на Светој Гори, па су тамо

¹⁰¹ Фотографије фресака види: В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији*, Београд 1975, сл. 49; *Историја српског народа* I, сл. XXXIX, XL, XLI.

¹⁰² Fr. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 277, 288; М. Благојевић, *Савладарство у српским земљама после смрти цара Уроша*, 204.

обновили манастир Светог Павла и постали његови ктитори. Они су стекли велики утицај и у Светом Павлу и у Хиландару, највише заслугом Вуковог брата монаха Герасима, а донекле и најстаријег Вуковог сина Гргура, који се неколико година после битке код Ангоре замонашио у Хиландару, где је узео стричево монашко име Герасим.¹⁰³ Он је тамо убрзо и умро. И поред великог труда Бранковићи нису могли да стекну ни приближно поштовање које је уживала светородна лоза Немањића, а после потомци Светог кнеза Лазара. Са деспотом Стефаном као непосредним наследником Светог кнеза и мученика, а потом и далеким потомком светородне лозе, више се нико од Срба није могао изједначити.

Деспот Стефан Лазаревић је био способан, образован, богат, енергичан владар и војсковођа, који је уживао поштовање не само у земљи и код савезника, већ и код својих противника.¹⁰⁴ Власт је учвршћивао на разне начине, посебно са ослоном на најамничку војску и ефикасну државну управу.¹⁰⁵ То је опет било могуће захваљујући развоју целокупне привреде, посебно рударству, као и примени ефикасних фискалних мера, које су осигуравале српском деспоту велике приходе. У раду централне управе биле су присутне све службе, које су постојале за време цара Душана, а касније и у држави кнеза Лазара. Највиши ранг у централној управи имао је велики логотет, а затим протовестијар, али ће постепено све већи значај добијати велики челник, који је замењивао српског владара у судским и другим пословима на двору.¹⁰⁶ У локалној управи

¹⁰³ Г. Суботић, *Обнова манастира Свештог Павла у XIV веку*, ЗРВИ 22 (1983), 207–254; М. Спремић, *Десијой Бурађ Бранковић и његова гоба*, 20–22, 55, 56.

¹⁰⁴ М. Пурковић, *Кнез и десијой Стефан Лазаревић*, 19–30, 137, 138; Б. Трифуновић, *Десијой Стефан Лазаревић, Књижевни радови*, 133–141.

¹⁰⁵ А. Веселиновић, *Држава српских десијоја*, Београд 1995, 151–201, 229–269.

¹⁰⁶ М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, 225–245.

најважније место припадало је кефалијама, али је после 1410. године Стефан Лазаревић започео са обимним реформама државне управе. Као резултат извршене реформе, појављују се војводе на челу локалне управе у својству војних заповедника и цивилних старешина у посебним војно-управним јединицама, које су називане „власти“.¹⁰⁷ Седиште сваке „власти“ било је у тврђави или у добро утврђеном граду, где је боравао и војвода. Кефалије нису потпуно нестале, али су обављале своју службу најчешће у урбаним срединама без утврђења, као што су тргови и рударски центри. Целокупна државна управа, па и државни поредак, били су под снажним утицајима који су долазили из Турске и Угарске. Под утицајем турских владара деспот Стефан се понашао у својој држави као апсолутни господар, што је изазвало незадовољство властеле. Најпре су се побуниле неке велможе 1398. године из сепаратистичких побуда. Ова побуна је релативно лако и брзо угушена, али десетак година касније (1409) Стефана Лазаревића је напустила већина властеле и прешла на страну његовог брата Вука, па је држава подељена. Ова подела није оставила дубље последице јер је Вук Лазаревић изгубио живот у турским међусобицама већ 1410. године.¹⁰⁸ Држава је поново уједињена, а део властеле био је најпре кажњен, али им је казна ускоро опростена.¹⁰⁹ Владар је морао и убудуће да се ослања на војну службу властеле, посебно пронијара, али се и српска властела више није усуђивала да покрене отворену побуну. Владар је располагао снажним плаћеничким одредима војника, који су му стално били при руци, па је сваку побуну могао да угуши.¹¹⁰ Но, и поред тога, деспот Стефан није заузео „турски“ поредак у земљи, јер је био приморан да поштује и наслеђене обичаје.

¹⁰⁷ М. Динић, *Власти за време Десијојовине*, Зборник Филозофског факултета X/1, Београд 1968, 237–244.

¹⁰⁸ М. Пурковић, *Кнез и десијой Стефан Лазаревић*, 88–96.

¹⁰⁹ *Историја српског народа* II, 116 (М. Благојевић).

¹¹⁰ А. Веселиновић, *Држава српских десијоја*, 178–186.

Угледао се и на Угарску, посебно на организацију двора, где је највише место заузео велики челник са сличним надлежностима као угарски „comes palatinus“. Уз све то на двору је стално боравио велики број угарских и српских витезова, чији се положај суштински разликовао од турских спахија или јаничара. Нашавши се под снажним утицајима који су долазили и из Угарске и из Турске, деспот Стефан је организовао такву управу и војску, која ће у датим околностима бити најефикаснија, а изграђивао је и такав поредак у земљи који ће бити најотпорнији и омогућавати држави да опстане.

Располажући великом силом и влашћу у држави, деспот Стефан се и поред тога није ослањао само на војску и државну управу, већ је приликом доношења важних одлука тражио ослонац и у државним саборима. На тај начин најстарија уставна српске државности наставила је свој живот у српским земљама под влашћу деспота Стефана Лазаревића, односно у Србији. Државни сабор редовно је сазиван приликом избора српског патријарха, а српски деспот је сматрао да државни сабор треба да се сазове и поводом сређивања односа са побуњеном властелом (1409), што се и догодило (1411). У знатно сређенијим приликама, државни сабор је сазван и поводом освећења манастира Ресаве, маузолеја деспота Стефана, па је истовремено на достојанствен начин прослављан и актуелни владар.¹¹¹ Предосетивши да би могао умрети, а како није имао деце, деспот Стефан је одлучио да за наследника одреди свог сестрића Ђурђа Бранковића (Вуковића), господара Косова.¹¹² Био је то својеврстан преседан, поготово што таква одлука није зависила само од српског владара, већ и од моћних суседа, турског султана и угарског краља. Имајући у виду ове и друге чињенице, деспот Стефан је сазвао државни сабор у Сребрници под Рудником, где је званично представио свог

¹¹¹ Н. Радојчић, *Српски државни сабори у средњем веку*, 167–178; М. Благовјевћ, *Српски сабори и сабори ојачастија*, 29–34.

¹¹² М. Спремић, *Деспој Ђурађ Бранковић и његова доба*, 70, 71.

наследника, благословивши га на сличан начин као што је то својевремено учинио Стефан Немања са својим наследником. Од тог тренутка Ђурађ Бранковић је постао „млади господин“ (млади господар) у односу на актуелног владара, тако да се нашао у сличном положају као „млади краљеви“ у доба Немањића.¹¹³ Сличност се огледа и у томе што је Ђурађ поверена управа у Зети, којом су по правилу господарили српски млади краљеви. Овде треба ипак напоменути да је Ђурађ тада имао приближно исти број година колико и његов ујак, тако да је титула „млади господин“ саопштавала владарски ранг, а не године старости. За разлику од Стефана Немање, деспот Стефан није одмах напустио престо, али није дуго ни поживео.¹¹⁴ Изненадна смрт задесила га је 19. јула 1427. године усред ратног метежа. Турци су већ годину дана жестоко нападали Србију, покушавајући да заузму Ново Брдо, али је успех изостао. Њихове чете пљачкале су нарочито по источним крајевима Србије, пошто се негде у Подунављу очекивао главни судар турске и угарске војске.

СЛОМ СРПСКЕ ДЕСПОТОВИНЕ

Последњих година живота деспот Стефан Лазаревић је владао државом, која је била састављена из неколико великих области, чија је укупна површина била нешто већа од државе Стефана Немање. Све ове области помињу се у једној његовој

¹¹³ Константин Филозоф, *Живот деспој Стефана Лазаревића*, Старе српске биографије XV и XVII века, 113. Деспот Стефан је и усинио свог сестрића, Ђурађа Вуковића, да би легализовао његова права на српски престо. Када је Ђурађ Вуковић (Бранковић) постао владар Србије, редовно је називао деспота Стефана Лазаревића „својим родитељем“ и поред тога што је његов отац био Вук Бранковић, чије је име изостављао у својим исправама све до 1444. године.

¹¹⁴ М. Пурковић, *Кнез и деспој Стефан Лазаревић*, 132–137.

незваничној титулатури која гласи: „Ја, деспот Стефан, син светог кнеза Лазара и по његовом представљењу милошћу божијом бих господин свим Србљима и Подунављу и Посављу и делу угарске земље и босанске, а уз то и Поморју зетском“.¹¹⁵ У цитираној титулатури нема ничег сувишног. Он је заиста био господар највећег дела српског народа, затим, Подунавља, Посавине, Зете и Приморја, а имао је велике поседе у Угарској, док је у Босни држао Сребрницу са околином. Од Турака је добио Знепоље и суседне крајеве, па је у свим поменутих областима учвршћена свест о постојању српске државе и српске државности. Престоница Стефана Лазаревића налазила се најпре у Крушевцу, а потом у Београду, који је преко двадесет година утврђивао и изграђивао, па је Београд временом добијао све више особине главног града Србије.¹¹⁶ Значајно утврђење представљала је и његова задужбина Ресава, али је највећи и најбогатији град у земљи било Ново Брдо, важан рударски центар познат широм Европе и град са око 7 до 10 хиљада становника.¹¹⁷ Из тог града владару су притицали велики приходи, приближно од 120 до 200 хиљада дуката годишње. Деспот Стефан се побринуо да још више увећа приходе, увођењем општег пореза. Поред старог „соћа“ у износу око пола дуката по земљорадничком домаћинству, уведен је општи порез под називом „унче“, „летње и зимске“, чија је укупна вредност одговарала једном дукату по кући.¹¹⁸ У неким крајевима овај се порез тако и називао („дукат“).

Када је на власт дошао Ђурађ Бранковић, наследио је од свог претходника солидне и стабилне приходе, али и незавр-

¹¹⁵ Г. Томовић, *Морфологија ћириличких натписа на Балкану*, 105–108; Ђ. Трифуновић, *Деспош Стефан Лазаревић, Књижевни радови*, 135.

¹¹⁶ Ј. Калић, *Београд у средњем веку*, 82–104; М. Поповић, *Београдска шврђава*, Београд 2006².

¹¹⁷ М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни*, књ. II, Београд 1962, 27 и сл.; В. Јовановић, С. Ђирковић, Е. Зечевић, В. Иванишевић, В. Радић, *Ново Брдо*, Београд 2004.

¹¹⁸ *Историја српског народа* II, 122 (М. Благојевић).

шен рат с Турцима, а затим још турске и угарске претензије на Српску Деспотовину. Угарски краљ није имао превише поверења у господина Ђурађа, па је захтевао да му одмах врати Голубац, Београд и Мачву, док су опет Турци истицали претензије на све земље Лазаревића, које су остале без мушког наследника на престолу. Притисак је био претежак, али изгледа да се у тим тренуцима Ђурађ Бранковић није најбоље снашао. Желео је мир по сваку цену, пошто је осетио сву горчину рата, борећи се за рачун Турака по разним бојиштима Европе и Азије. Брзо је пристао да Угрима врати Београд, што је код његових поданика изазвало неверицу и велику пометњу, јер је у питању била престоница са владаревим двором и седиштем православне митрополије.¹¹⁹ Турци су искористили насталу пометњу, па су за кратко време освојени сви крајеви источно од Копаоника, а на север дуж десне обале Западне и Велике Мораве све до Равног (Њуприје) и јужних падина Кучајских планина.¹²⁰ Тада су под турску власт дошли многи градови: Ниш, Крушевац, Козник, Сталаћ, Бован, Петрус, Копријан, Прокупље, Куршумлија, Лесковац, Врање, а такође и Голубац на Дунаву. Са падом Голупца изгубљени су и крајеви источно од Пека. Територијални губици били су огромни па је Српска Деспотовина смањена бар за трећину. У пролеће 1428. године Ђурађ Бранковић је успео да се измири са Турцима, уз обавезу преузимања вазалних обавеза и плаћања харача у износу око 50.000 дуката годишње. Тада је по свој прилици и добио дозволу од султана да подигне нову престоницу у Смедереву. Радило се веома брзо, па је „Мали град“, као најважнији део тврђаве био саграђен до 1430. године.¹²¹ Поред преузимања вазалних обавеза према султану, Ђурађ Бранковић је постао и вазал угарског краља,

¹¹⁹ М. Спремић, *Деспош Ђурађ Бранковић и његово доба*, 89–112.

¹²⁰ М. Благојевић, *Источна граница Деспошине од 1428. до 1439. године*, *Историјски гласник* 1–2 (1995), 23–36.

¹²¹ М. Спремић, *Деспош Ђурађ Бранковић и његово доба*, 122–134.

од којег је заузврат добио многобројне поседе у Угарској, па је због тога увршћен у ред најмоћнијих угарских барона. Двоструко вазалство омогућило је привремени опстанак Српске Деспотовине, али су зато држава, народ и владар излагани непрекидно великим искушењима и опасностима.

На почетку своје владавине Ђурађ Бранковић је носио једноставну титулу „господин“, као и његов отац Вук, да би у лето 1429. године добио од византијског цара Јована VIII титулу деспота и знаке деспотског достојанства.¹²² Поставши деспот, Ђурађ је истовремено доспео и у положај „вазала“ византијског василевса, што је повлачило за собом и признавање његовог првенства и старешинства међу православним владарима. Ово признавање није оптерећивало деспота Ђурађа тешким обавезама, као према султану или угарском краљу, већ је било више у сфери идеја, које су понекад добијале и конкретну садржину. Од тог времена његова титулатура гласи: „У Христу Богу благоверни деспот Ђурађ, господин Србљем и Поморију зетском“, односно: „господин Србљем, Поморију и Подунављу“.¹²³ Понекад се у његовој титулатури помиње Србија, Рашка, Зета, Албанија, па и Усора. Последња одредница се односила на источни део бановине или „земље“ Усоре уз леву обалу реке Дрине, коју је деспот Ђурађ заузео 1433. године у рату са босанским краљем Твртком II Котроманићем.

Приликом ступања на престо Ђурађ Бранковић је био човек у зрелим годинама, са богатим војним и политичким искуством. Од свог ујака наследио је добро уређену државу, знатна новчана средства, сређене финансије, ефикасан управни апарат, уређену војну организацију и способан командни кадар. Како је време пролазило нови владар је све више доводио своје људе на одговорне положаје, међу којима је

¹²² Б. Ферјанчић, *Десијоји у Византији и јужнословенским земљама*, 187–191; М. Спремић, *Десијоји Ђурађ Бранковић и његово доба*, 136–141.

¹²³ М. Спремић, *н. г.*, 141.

било много странаца, Грка и Дубровчана.¹²⁴ Из разумљивих разлога странци су више водили рачуна о сопственим, него о државним интересима. Није искључено да су они утицали на претерану попустљивост деспота Ђурађа, како према Турцима, тако и према Венецији. У настојању да осигура мир, учинио је (1435) значајне територијалне уступке Венецији у Зети, што је изазвало незадовољство домаћег становништва.¹²⁵ Исте године (1435) откупио је варљив мир од Турака, по цену огромних новчаних издатака. Према претераним проценама савременика платио је султану и његовим сарадницима суму од око 600.000 дуката, са којом је могла да се опреми велика војска.¹²⁶ Уз све то послао је у харем кћерку Мару, а сина Стефана као таоца. Мир је заиста успостављен, али је цена била превисока. Будући да је деспот Ђурађ истовремено био вазал и султана и угарског краља, није могао остати потпуно неутралан у њиховим сукобима. Замерао се и једној и другој страни, што су Турци искористили као повод да нападну Српску Деспотовину. У пролеће 1439. године султан Мурат II је са великом војском кренуо на Смедерево. Пред непосредном опасношћу деспот Ђурађ се са породицом и драгоценостима склонио у Угарску, настојећи да што брже издејствује оружану помоћ, али у томе није успео. Турска војска је опсела Смедерево, чијом је одбраном руководио Ђурађев најстарији син Гргур. После дуже опсаде у граду је нестало хране, а помоћ из Угарске није благовремено упућена, па се Гргур нагодио с Турцима да им преда град који је успешно бранио, а они су му заузврат уступили Област Бранковића. На тај начин Смедерево је први пут пало под турску власт 18. VIII 1439. године.¹²⁷

¹²⁴ К. Јиречек, *Историја Срба II*, 366–376; М. Спремић, *Десијоји Ђурађ Бранковић и његово доба*, 652–664, 610–623.

¹²⁵ *Историја Црне Горе II/2*, 165–171 (И. Божић).

¹²⁶ М. Спремић, *Десијоји Ђурађ Бранковић и његово доба*, 192, 193.

¹²⁷ М. Спремић, *н. г.*, 212–217.

Са падом Смедерева није истовремено освојена и цела Српска Деспотовина. Поједини њени делови успешно су се бранили и без непосредног ангажовања врховне власти. Ново Брдо је пружало отпор до јуна 1441, а Зету су запосели Млечани и војвода Стефан Вукчић Косача тек 1442/3. године.¹²⁸ Оставши без најважнијих делова државе и без брзе помоћи из Угарске, деспот Ђурађ је дошао у Зету с намером да овде започне борбу против Турака, али се његова процена показала погрешном. Морао је да напусти Зету и да се привремено склони у Дубровник, где је оставио на чување велики део свог новца и других драгоцености у вредности 160.000 дуката. Из Дубровника се вратио у Угарску, где је припреман поход крсташа против Турака. Деспот Ђурађ је својим средствима опремио за рат 8.000 коњаника, које је придружио великој крсташкој војсци од 25.000 ратника. Ова је војска нанела неколико тешких пораза Турцима 1443. године, продирући преко Ниша до Софије и даље до Златице. Пошто је већ био крај године и почела зима, војска је морала да се врати. Било је довољно разлога да обе зараћене стране склопе мир, који је закључен у лето 1444. године. Деспот Ђурађ је са султаном закључио посебан мир, па му је султан вратио 24 града и земљу, под условом преузимања тешких вазалних обавеза.¹²⁹

Успоставивши мир са Турцима, српски деспот је настојао да поново врати све изгубљене територије, које су запосели његови суседи: босански краљ, војвода Стефан Вукчић Косача и Венеција. После окупљања већине земаља Српске Деспотовине, требало је испочетка организовати државу, чију су територију Турци жестоко опустошили. У том циљу требало је обновити и рад свих државних институција. Успоставивши своју власт, деспот Ђурађ се више није сматрао само наслед-

¹²⁸ М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни*, књ. II, 60; *Историја Црне Горе* II/2, 196–204 (И. Божих).

¹²⁹ О склапању мира и враћању градова исцрпно: М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, 274–304.

ником Стефана Лазаревића, већ на првом месту Вука Бранковића, потом, кнеза Лазара и деспота Стефана Лазаревића. Било је то схватање човека који је сматрао да је династија Бранковића најзаслужнија за постојање српске државе, која је пред његовим очима пропадала.¹³⁰

Деспот Ђурађ Бранковић је целог свог живота био дубоко одан православљу, па је већ на почетку своје владавине преузео ктиторство светогорских манастира Велике Лавре, Светог Пантелејмона, Светог Павла и Есфигмена, које је помагао и после обнављања Деспотовине. Одмах се мора приметити како не постоји никакав траг да је он преузео и ктиторство Хиландара. Запостављање манастира у којем је посебно његован култ Светог Симеона и Светога Саве, као и осталих Немањина, упућује на констатацију да се деспот Ђурађ дистанцирао од светородне лозе Немањина, чиме је напуштена вековна традиција. Исто тако пада у очи да деспот Ђурађ није подигао ниједан манастир у Србији, па се чак није потрудио да себи осигура вечно пребивалиште, што су чинили сви његови претходници на престолу.¹³¹ Ово се

¹³⁰ У повељи коју је Ђурађ Бранковић издао Дубровчанима 1428. године у Некудиму потврђује им све „што су имали у прве господе српске и у цара Стефана и у господина светог кнеза Лазара и у светопочивше госпође кира Ефросине [Милице] и у светопочившега господина и родитеља ми деспота Стефана“.

После обнове Деспотовине, деспот Ђурађ је 1445. године у Смедереву потврдио Дубровчанима све „што су имали у прве господе српске и у цара Стефана и у *испјодина и родитеља ми Вука* и у господина светопочившега кнеза Лазара и светопочившега господина и родитеља ми деспота Стефана“. Разлика у формулацији између прве и друге повеље је видљива, јер се у другој повељи из 1445. године после цара Стефана Душана помиње одмах господин Вук Бранковић, отац деспота Ђурађа, о којем у првој повељи из 1428. године нема ни помена. Занимљива је, мада једва приметна, разлика у помињању кнеза Лазара. У првој повељи он је „*свѣи* кнез Лазар“, а у другој само „*свѣйойочивши*“, као и деспот Стефан. Ово на посредан начин указује да је деспот Ђурађ давао мањи значај култу кнеза Лазара.

¹³¹ Истраживачи су успели да пронађу свега неколико непоузданих података о томе да је Ђурађ Бранковић помагао српске православне хра-

не може објаснити недостатком новчаних средстава, јер је деспот Ђурађ био један од најбогатијих људи у југоисточној Европи, а не може се протумачити ни његовим одбојним ставом према Српској православној цркви, пошто се међу његовим блиским сарадницима налазе митрополити Београда, Раса, Смедерева, Браничева, Липљана и Призрена, као и сви патријарси тог времена.¹³² Објашњење за настану појаву могло би се потражити у великом утицају исихаста у Србији. Под притиском Турака у Деспотовини је потражио уточиште већи број истакнутих исихаста из Бугарске и грчких земаља.¹³³ Они су занемаривали приврженост нацији из чије су средине потекли. Стављали су у први план да припадају православном „роду“, што је доприносило збли-

мове. По предању Ђурађ је основао манастир Девич, а био је наклоњен пустињаку синаити Јоаникију Девичком. Старији Ђурђев брат Гргур поклонио је Јоаникију Девичком једно звоно, али како се Гргур замонашио крајем 1406. и умро у Хиландару марта 1408. године, то се онда Гргуров поклон везује за период пре његовог монашења и одласка у Хиландар. Ђурађ Бранковић је из поштовања према старијем брату заиста могао да пружи помоћ и манастиру Девичу и Јоаникију Девичком, који је умро 2. децембра 1430. године. Поред Девича, Ђурађ Бранковић је највероватније пружио одређену помоћ и Грачаници, јер је на западном зиду ђаконикона насликан његов најстарији син Тодор, који је умро пре него што је Ђурађ Бранковић добио титулу деспота. Било би то углавном све што је поуздано. Ђурађ Бранковић је поменуто помоћ дао Девичу и Грачаници пре него што је постао деспот. Као владар и са титулом деспота подигао је велики храм у Смедереву. На овим примерима исцрпљује се „ктиторска“ делатност Ђурађа Бранковића. Посматрана као целина, она је исувише скромна у поређењу са средствима којима је располагао, а не може се мерити са ктиторском делатношћу кнеза Лазара и деспота Стефана Лазаревића.

¹³² М. Јанковић, *Епископије и митрополије Српске цркве у средњем веку*, 140, 147–149, 153, 154.

¹³³ В. Марковић, *Православно монаштво и манастири у средњовековној Србији*, Сремски Карловци 1920, 126–128; Јеромонах Амфилохије (Радовић), *Синајци и њихов значај у животу Србије XIV и XV века*, Манастир Раваница 1381–1981, Београд 1981, 101–134; *Историја српског народа II*, 135–140 (Д. Богдановић); М. Спремић, *Десјој Ђурађ Бранковић и његова доба*, 356, 357.

жавању Грка, Бугара, Срба и других православних народа, али није доприносило јачању националне свести, нити пак српске државности. Био је то основни разлог што је српски деспот испољавао велику предусретљивост према светогорским манастирима. Он је поштовалац свега што подсећа на припадност универзалном православном царству, односно Византији. Таквом опредељењу допринео је и снажан утицај његове жене Јерине (Ирине), која је била Гркиња. Из свих наведених разлога, период владавине деспота Ђурађа не може се сматрати периодом јачања српске државности и српског националног бића, како из објективних разлога што су Турци разарали Српску Деспотовину, тако и из субјективних разлога што су деспоту Ђурађу постале превише блиске идеје о постојању православног Царства. Догодило се нешто слично као и у доба цара Душана, да је са прихватањем идеје о припадности универзалном царству, ослабљена национална компонента, па према томе и српска државност.

Наслућујући да се приближава крај државној самосталности, деспот Ђурађ је у тражењу помоћи посеогао за ирационалним и мистичним средствима. Набавио је по високој цени из грчких крајева мошти апостола Луке, верујући да ће њихова чудотворност спасти Смедерево и Деспотовину. У насталим околностима, заиста је само чудо могло да донесе избављење од Турака, али оно се није догодило. Мошти апостола Луке, уз пратњу свечане поворке, пронете су кроз целу Деспотовину на сличан начин као што су ношене мошти Светог Симеона, Светога Саве и Светога кнеза Лазара.¹³⁴ У ова три случаја поштовање је исказивано светитељима домаћег порекла и веровало се да ће они највише допринети опстанку и одбрани српске државе и српске државности, док је опет

¹³⁴ М. Спремић, *н. г.*, 385–389; В. Милановић, *Култи и иконографија Светог Луке у православљу до средине XV века*, Црква Светог Луке кроз вијекове, Котор 1997, 73–105; М. Спремић, *Однос између православних и римокатолика у Српској Десјојовини*, Црква Светог Луке кроз вијекове, 239–254.

приликом translације моштију апостола Луке поштовање исказивано општехришћанском светитељу, који није потицао из домаће средине. Недостатак вере у сопствени народ и сопствене снаге је очигледан, па се највише рачунало на помоћ са стране. Обновљена Деспотовина није била држава која има будућност и која би могла да опстане. И Турска и Угарска гледале су на њу само као на свој плен. У таквим околностима деспот Ђурађ се укључио још у међусобне сукобе угарских велможа, понашајући се као један од њихових „барона“, што је још више ослабило његове позиције као државника. Било је само питање времена када ће се Деспотовина срушити сама од себе због превелике исцрпености и немоћи. Тако се нешто скоро и догодило 1455. године, када су Турци запосели све крајеве јужно од Западне Мораве, укључујући Ново Брдо са околином, као и некадашњу Област Бранковића.¹³⁵ Тада је изгубљена и цела Зета. Један део су држали Турци, други Млечани, док се у трећем делу осамосталио Стефан Црнојевић, признавајући врховну власт Венеције.¹³⁶ Његова област није захватала ни територију од 2.000 km² и простирала се од реке Зете па на југ до Грбља. Ускоро је деспот Ђурађ изгубио и све своје поседе у Угарској.

Крај се приближавао неумитно, поготово после пада Цариграда 1453. године под власт Турака. Годинама пустошена, разарана, смањивана и осиромашена, Српска Деспотовина више није имала снаге да се одбрани. Деспоту Ђурађу пошло је ипак за руком да сачува Смедерево и део државне територије све до своје смрти. Умро је у дубокој старости 24. децембра 1456. године. Не зна се ни где је сахрањен, нити како је сахрањен. Његов најмлађи син и наследник, деспот Лазар, успео је да се нагоди са Турцима, поставши њихов вазал и преузевши обавезу да плаћа годишњи харач у износу од 40.000 дуката.¹³⁷

¹³⁵ М. Спремић, *Деспоић Ђурађ Бранковић и његово доба*, 418–434.

¹³⁶ *Историја Црне Горе* II/2, 223–232.

¹³⁷ М. Спремић, *Деспоић Ђурађ Бранковић и његово доба*, 501, 502.

Ускоро после тога постао је и вазал угарског краља, од којег је добио град Ковин са широм околином на левој обали Дунава. Његова је владавина била краткотрајна. Умро је 20. јануара 1458. године, не оставивши за собом мушког наследника. Био је то разлог за отпочињање оштрих сукоба међу потомцима деспота Ђурађа, око власти у Смедереву и преосталим деловима државе. Уместо преминулог деспота Лазара, власт је у Смедереву преузело регентство, које су сачињавали: Лазарева удовица деспотица Јелена, Лазарев брат Стефан, који је проглашен за деспота, а којег су Турци ослепили (1443) и амбициозни велики војвода Михаило Анђеловић, који је био присталица најтешње сарадње са Турцима.¹³⁸ На турској територији већ су се налазили султанија Мара (царица), кћерка деспота Ђурађа и његов најстарији син Гргур, којег су Турци ослепили када и његовог брата Стефана. Они су напустили Смедерево убрзо после смрти деспота Ђурађа и деспотице Јерине.

Борба за власт ушла је у завршну фазу, па се слепи Гргур понадао да ће уз помоћ Турака наследити очев престо. Све његове наде ишчезле су брзо, па се повукао из политичког живота, да би се замонашио у Хиландару, где је умро октобра 1459. године. Иза њега је остао ванбрачни син Вук, који је остао неколико година у турској служби.¹³⁹ Борба за власт довела је и до сукоба у регентству. Велики војвода Михаило Анђеловић кренуо је у најтењу сарадњу са Турцима, због чега је ухапшен и затворен. До неслагања је дошло и између слепог Стефана и његове снахе, деспотице Јелене, која је пристала да уда своју кћер за Стефана Томашевића, сина босанског краља Стефана Томаша. После ове удаје, босански принц је наследио Смедерево и остатке државе. Венчање је обављено 1. априла 1459. године, а потом је угарски краљ

¹³⁸ М. Спремић, *н. г.*, 514–516.

¹³⁹ С. Ђирковић, *О деспоићу Вуку Гргуревићу*, Зборник за ликовне уметности Матице српске 6 (1970), 283–290.

доделио деспотско достојанство Стефану Томашевићу, који је формално постао владар остатака Деспотовине.¹⁴⁰ Са његовим преузимањем власти у Смедереву дошло је до ефемерног уједињавања босанске државе и остатака Српске Деспотовине. Нова власт у граду није уживала поверење највећег дела становништва, поготово што је из Смедерева протерала слепог деспота Стефана. Планирајући поменути женидбу, угарски краљ се понадао да ће тако ојачати одбрану и Босне и Деспотовине, а пре свега Смедерева. Све наде су се брзо распршиле оног тренутка када је велика турска војска опсела Смедерево. У таквим околностима изгледа да су грађани више волели да дођу под власт Турака, него да њима влада један „неверник“, односно католик, па су пустили турску војску у град. Смедерево се предало без борбе 20. јуна 1459. године.¹⁴¹ Тадашњи деспот Стефан Томашевић успео је да се нагоди са Турцима, па су му они омогућили слободан излазак, као и његовој породици. Пад Смедерева изазвао је велико узбуђење и велико незадовољство у Угарској, а кривица је пала на Стефана Томашевића што није бранио поверени му град. Пад Смедерева означио је крај политичког живота Српске Деспотовине, односно оне територије за коју се најдуже и најчешће везивао појам Србије. Но, и поред тога, са овим трагичним догађајем није угашена српска државност, која је могла да се материјализује и исказе у различитим облицима, али исто тако да живи и у сфери идеја.

¹⁴⁰ С. Ђирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 317–318; М. Спремић, *Десјош Ђурађ Бранковић и његово доба*, 537–539. О додељивању деспотске титуле од стране угарског краља види: Б. Ферјанчић, *Десјош у Византији и јужнословенским земљама*, 196, 197.

¹⁴¹ М. Спремић, *Десјош Ђурађ Бранковић и његово доба*, 545.

СЕДМА ГЛАВА НОВА ЈЕЗГРА СРПСКЕ ДРЖАВНОСТИ

ПРВЕ СЕОБЕ У УГАРСКУ

Пад Смедерева и Српске Деспотовине под власт Турака 1459. године није истовремено означио и крај српске државности. Тако нешто више није било ни могуће, јер је српска државност наставила да живи како у сфери идеја које је прихватио српски народ, тако и да се материјализује у срединама где год живе Срби, ако су зато постојали услови. Српску државност нису могли да униште Турци, који су на томе смишљено радили вековима, разоривши најпре све институције српских средњовековних држава. Они се нису зауставили само на томе, већ су предузимали различите мере да затру српску елиту и аристократију. Своје право лице показали су већ приликом опсаде и освајања Новог Брда. Према речима Константина Михаиловића из Островице, који је био савременик и учесник у догађајима, султан је обећао грађанима „да ће их оставити на њиховим имањима и да им младе жене и ситну чељад неће одводити“, ако се предају добровољно. Када су се они предали, били су приморани да прођу кроз градску капију, а султан је наредио „да се посеку сви они људи који су међу њима били најистакнутији“.¹ После тога издвојио

¹ Константин Михаиловић из Островице, *Јаничарове усјомене или штур-ска хроника*, Стара српска књижевност у 24 књиге, књ. 15, Београд 1986, 121.

је 320 младића, које је послао у јаничаре, и 704 девојке, које је разделио својим војницима. На тај је начин уништио градски патрицијат, а онемогућио је и да се брзо подмлади. Уништавање богатих грађана у Новом Брду настављено је и касније. Султан Мехмед II наредио је да се погуби Јован (Јања) Кантакузин „господар новобрдски“ 1478. године са браћом, синовима и унуцима.² Затирање ове богате и бројне породице било је потпуно. Нико од православних хришћана у Новом Брду, а такође ни у осталим градовима и трговима, није могао бити ни богат ни утицајан. Потпуно су уништена и разорена црквена и манастирска властелинства, као и властелинства српске властеле, па су на тај начин и црква и племство лишени материјалних добара.

Освајање српских земаља од стране Турака није се ограничило само на промену врховне власти, централне и локалне управе, већ је са собом донело и промене у свим сегментима друштвеног живота. Измењена је целокупна друштвена структура, а са њом, војна организација, судство, централна и локална управа, порески систем, производни односи, а вршене су дубоке етничке и верске промене. Краће речено у српским земљама је дошло до смене цивилизације. Уместо цивилизације у чијим су темељима уткани учење хришћанске цркве, хришћански морал, етика и законодавство, појавила се цивилизација која почива на исламу и шеријатском праву. Настале промене постају највидљивије у насељима градског типа са претежно муслиманским становништвом, које у својим рукама држи сву власт.³ За хришћане је било места по насељима сеоског типа, која су уписана у тимаре султанових ратника. Просперитет ових насеља је заустављен из једноставног разлога што господаре тимара није занимао економ-

² Љ. Стојановић, *Сѣтари српски родослови и лешойиси*, Београд 1927, 251, бр. 778; М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни*, књ. 2, 71.

³ О. Зиројевић, *Звоник у сенци минареџа*, Социјална структура српских градских насеља (XII–XVIII век), Смедерево–Београд 1992, 161–169.

ски напредак насеља или газдинства, већ искључиво дажбине које су убирали од потчињене раје. У турски војнички систем био је привремено укључен и један део ситне српске властеле, али не као баштиници, већ као тимарници. Њихови тимари су били по правилу мали, са приходима нижим од 1.000 акчи годишње. Статус тимарника би брзо изгубили, уколико не приме ислам, што се чешће и дешавало. Са прихватањем ислама српска властела више није припадала српском народу, српској држави, нити заједници православних хришћана, већ држави Османских Турака и верској заједници муслимана. Тај слој више није могао ни да негује нити да чува српску државност.

Не мирећи се са губитком социјалног статуса, националног идентитета и припадности Српској православној цркви, један део српске властеле, имућних људи и свих других категорија српског становништва, почео је пред крај XIV века да напушта своја стара пребивалишта. Повлачили су се најпре они којима су то дозвољавале материјалне могућности и који су били изложени највећем притиску Турака. Међу првима су почели да се склањају истакнути представници српске аристократије, које су Турци највише и угрожавали. Не мирећи се са поступцима емира Бајазита, синови краља Вукашина, Андрејаш и Димитрије, напустили су наслеђене земље 1393. године, па су преко Дубровника отишли у Угарску.⁴ Браћа су ступила у службу краља Жигмунда, па се Димитрије помиње и почетком XV века као кастелан Вилагоша и жупан Зарандске жупаније. Када је деспот Стефан Лазаревић преместио престоницу из Крушевца у Београд и постао вазал угарског краља, оживео је и саобраћај између српских земаља и Угарске, па се истим интензитетом одвијао и у доба деспота Ђурђа, који је такође био вазал угарског краља. У њихово доба прелазили су на леву обалу Саве и

⁴ С. Ђирковић, *Поклад краља Вукашина*, Зборник Филозофског факултета 14/1, Београд 1979, 153–163.

Дунава обични људи из Србије и Босне, да би се тамо трајно населили. Њихови преласци су били тихи и нису забележени у историјским изворима, али су врло брзо учене последице тихог насељавања. Најприступачнији и најпогоднији за насељавање био је Срем. Тридесетих година XV века већ је био обавештен папа да у Срему живе Срби, „јеретици“ из Босне и „шизматичи“ из Рашке, али и да још увек има нешто католика.⁵ Том приликом учено је да су Срби населили и леву обалу Дунава у данашњој Бачкој. Поред Срема, за насељавање је био погодан и Јужни Банат, а нарочито после премештања престонице у Смедерево. Насупрот Смедерева све већи значај добијао је град Ковин, па се упознава 1433. године да католици живе измешани са православцима у Храму (Банатска Паланка), Ковину и Ковиљу у Бачкој.⁶ У Ковину и околини су живели већ од почетка XV века, па су населили тада напуштена селишта Баваниште и Скореновац (1405). Две деценије касније то су постала развијена сеоска насеља која су била потчињена граду Ковину.⁷ Већина Срба у Ковину и околини тешко је пострадала приликом турске опсаде Смедерева, јер су Турци тада опустошили и леву обалу Дунава, одакле су одвели у ропство знатан део становника. Једна овећа група се ипак спасла, па су читаве породице са имовином кренуле уз Дунав на север. Угарски краљ Владислав I Јагелонац дао је овој групи Срба острво Чепел, јужно од Будима, да се на њему насеље, а потврдио им је и привилегије које су од раније имали. На Чепелу су досељеници основали Горњи или Српски Ковин, како се и данас зове (Ráczkeve). После првог пада Смедерева (1439) једна већа група Срба, са својим „судијама“ и „капетанима“, а под вођством

⁵ *Историја српског народа* II, 319 (С. Ђирковић).

⁶ *Исјо*.

⁷ И. Руварац, *Прилози за њивесј српског народа у земљи Угарској*, Зборник Илариона Руварца, Београд 1934, 417–445; *Историја српског народа* II, 320, 321 (С. Ђирковић).

војводе Јакше, кренула је уз Тису да би се пре 1442. године сместила у жупанији Спољни Солнок. Ови су Срби били у непосредној служби угарског краља, са одређеним правима и обавезама, па су уживали статус „краљевских Рашана“ (*Rasciani regales*).⁸ Један део њих се вероватно вратио са војводом Јакшом 1444. године. Непуних десет година касније помиње се група Срба у Вилагошу и на поседима који су припадали овом граду (1453). Наведени подаци показују да су до средине XV века јасно обележени правци којима су се Срби кретали и територије на које су се насељавали. Биле су то пре свега: Срем, Јужни Банат, Јужна Бачка, долина Дунава, Тисе и Поморишје.

Мало се зна о томе колико је Срба живело на огромним земљопоседима деспота Стефана и деспота Ђурђа, који су били широм разасути по угарској држави, посебно у Банату, Бачкој и Срему. Не може се поуздано утврдити ни тачан број посела српских деспота, пошто су временом мењали своје власнике. Деспот Стефан добио је град Дебрецин, трговиште Бесермењ са још 34 села. У Сатмарској жупанији град Сатмар, Нађбања, Фелшебања и још 15 сеоских насеља. У Бодрешкој жупанији Апатин и Арањан, а у Торонталској жупанији град Бечеј и трговиште Бечкерек. Било би то најстарије језгро посела српских деспота, рачунајући и град Вилагош. Касније се у рукама деспота Ђурђа помињу градови Мункач, Берек, а можда још Токај, Таља и Регец, а свакако Митровица, Купиник, Земун и други поседи. На поменутим поседима било је Срба, који су заступали деспота. Неки Брајан, свакако властелин, заступао је деспота Стефана у Торонталској жупанији, док је за време деспота Ђурђа кастелан Вилагоша био Влатко, а његов заменик Брајислав. На сличним положајима било је и других Срба.⁹

⁸ С. Ђирковић, *Rasciani regales* Владислава I Јагелонца, Матица српска, Зборник за историју 1 (1970), 79–83.

⁹ К. Јиречек, *Историја Срба* II, 355–357.

Поред српских деспота, у Угарској су имали земљопоседе и њихови достојанственици. У Ковинској жупанији имао је поседе неки српски „барон“ Владислав 1429. године, који су десет година касније прешли у руке деспотовог војводе Михаила. Поред Михаила, у Банату су имали поседе: протовестијар Богдан, ктитор манастира Каленића, и велики челник Радич, ктитор манастира Враћевшнице, којем је припадао и град Купиник у Срему са околним селима.¹⁰ Све наведене чињенице показују да су се велике групе Срба населиле у Срем, Јужни Банат и Јужну Бачку, пре коначног пада Деспотовине (1459), а такође и знатно даље на север уз Дунав, Тису и у Поморишје. Посебну пажњу привлачи чињеница да је међу исељеницима било и властеле. Сви они заједно доносили су са собом на нова станишта своје обичаје, веру, као и свест о етничкој припадности и идеје о српској државности.

ОБНАВЉАЊЕ СРПСКОГ ПОЛИТИЧКОГ ЈЕЗГРА У ХЕРЦЕГОВИНИ

Пустошење централних српских земаља од стране Турака утицало је на то да се створе нова политичка језгра, како на северу тако и на југу. Етничка свест о припадности српском народу била је током средњег века жива у босанској држави, али су политичке околности и посебна верска опредељеност већег дела становништва допринели да се развију осећања о припадности босанској држави. Таква осећања постала су снажна у доба бана Стефана II Котроманића, па он због тога своје истакнуте поданике назива „добрим Бошњанима“ или једноставно „Бошњанима“. Бан Босне и представ-

¹⁰ *Историја српског народа* II, 325.

ници његове државне управе називају поданике Немањића по правилу Рашанима, а не Србима. Коришћење поменутог термина на посредан начин упозорава да је бану Босне било јасно да Срби живе и западно и источно од Дрине. Једни у Босни, па су то „Бошњани“, а други у Раси или Рашкој, па су то „Рашани“.¹¹ Временом су између њих створене осетне разлике. Срби у држави Немањића прихватили су православе и владарску светородну династију Немањића, док су Срби у Босни прихватили јеретичку „цркву босанску“ и незаменљив владарски род Котроманића, из којег су бирали своје банове. Њих није красио светитељски ореол Немањића, али су они према архаичном обрасцу једино били достојни да понесу банско достојанство. Видљива је сличност у привржености династији, односно владарском роду, као и разлика у верском, односно идеолошком опредељењу, а такође и у политичком одређењу. Последња два чиниоца спречавала су уједињавање српских земаља источно и западно од Дрине.

Крунисање краља Твртка I Котроманића за краља Срба унело је једну нову компоненту у босанску државност. Он је бар номинално постао носилац врховне власти код Срба, па је због тога украшен свим инсигнијама српских краљева: круном, престолом, скиптром, грбом, оружјем и одећом. Но сиоци државности у његовој држави су пре свега Срби, па су они стављени на прво место у краљевској титулатури, а онда су то велике историјске области и њихови становници Босне, Приморја, Хумске земље, а повремено и Хрвати, као

¹¹ У својим исправама бан Нинослав назива српског краља (Радослава, Владислава, Уроша I) „краљ рашки“, а своје поданике „Србима“ (Љ. Стојановић, *Српске новине* I/1, 6–10). За разлику од Нинослава, бан Степан II Котроманић назива своје поданике „Бошњанима“, а језик којим говоре, читају и пишу, „српски“. Види: Љ. Стојановић, *Српске новине* и *Исписи* I/1, 43–46. За Степана II Котроманића је и цар Стефан Душан само „рашки цар“. Види: М. Динић, *Душанова титла у очима савременика*, Зборник у част Шесте стогодишњице Законика цара Душана I, Београд 1951, 113.

и становници других крајева. Са увођењем Срба на прво место у краљевској титулатури оснажена је српска државност у босанској држави, али се она није могла свуда подједнако учврстити. Велике сметње причињавала је различита верска опредељеност становништва, а пре свега властеле.

У централним, западним, па и северним деловима босанске државе било је много припадника „цркве босанске“. На југу и југоистоку преовлађивало је православно становништво. Католика је највише било на југозападу, али су зато њихове мање или веће оазе постојале широм босанске државе.¹² Ово је само најгрубља подела по конфесионалној опредељености, која је свакако утицала на јачање или слабење српске државности на одређеним просторима. У крајевима којима је загосподарио велики босански војвода Сандаљ, а потом његов наследник Стефан Вукчић Косача, деловале су две православне митрополије: Милешевска и Лимска, односно Хумска.¹³ Ова последња имала је седиште у манастиру Св. Апостола у Бијелом Пољу. Верски утицај, а са њим и идеолошки, који се ширио из ових митрополија, њихових цркава и манастира, непрекидно је освежавао српску државност на просторима под јурисдикцијом поменутих митрополија. Не би се смела занемарити чињеница да су посебан утицај вршили и католички центри у Приморју, тачније Сплитска и Дубровачка надбискупија. Њихов је утицај био снажан у долини Неретве и западно од ове реке у Крајини, односно Макарском приморју. Припадност католичкој цркви у то доба није претпостављало и гашење српске етничке свести. О томе изричито говори повеља, којом је војвода Ђурађ Војсалић потврдио 1434. године све земљопоседе властели

¹² С. Ђирковић, *Босанска црква у босанској држави*, Прилози за историју Босне и Херцеговине I, Друштво и привреда средњовековне босанске државе, Сарајево 1987, 249–253.

¹³ М. Јанковић, *Милешевска митрополија*, Милешева у историји српског народа, 145–153. Западно од Дрине, у Сребрници, после 1413. године постојала је и деловала православна Сребрничка митрополија.

и браћи Радивојевићима. Главнина њихових земљопоседа налазила се западно од Неретве, а међу њима се изреком помињу градови: Вратар, Нови (на Неретви), Крушевац, неколико влашких катуна, више села, па, поред осталог, Живогошће, Макарска и Тучепи. Не треба посебно ни истицати да су становници поменутих градова и сеоских насеља били католици, али је војвода Ђурађ Војсалић потврдио браћи Радивојевића све у чему их је затекао да држе, било да су то Срби или Власи („у чему их застасмо у држању, или Срблину, или Влаху“).¹⁴ Из наведене одредбе јасно се види да су становници западно од Неретве у Макарском приморју били Срби, а истовремено и католици. Војвода Ђурађ Војсалић је према утврђеном обичају дао своју „вјеру“ браћи Радивојевићима и предао их у заштиту „господину викару“ и „фратрима свете цркве католичке вире римске, реда светог Франциска, да их он чува и обарује“.¹⁵ После цитиране одредбе не може бити сумње да су властела Радивојевићи и њихови феудално-зависни људи били католици, али истовремено и Срби.

Стефан Вукчић Косача постао је господар крајева западно од Неретве са католичким становништвом, као и знатно шире територије између Неретве и Лима, где су већину чинили припадници православне цркве, мада је на том простору живео и знатан број припадника јеретичке „цркве босанске“.¹⁶ У својој унутрашњој политици Стефан Вукчић је из објективних разлога био упућен да се највише ослања

¹⁴ Fr. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 377; С. Новаковић, *Законски синоменици*, 337.

¹⁵ С. Ђирковић, „Верна служба“ и „вјера јосјојска“, *Зборник Филозофског факултета* 6/1, Београд 1962, 107 (= Работници, војници, духовници, 330).

¹⁶ О територији и владавини Стефана Вукчића Косаче исцрпно: М. Динић, *Земље херцеза Свештоја Саве*, Глас САНУ 182 (1940), 151–257 (= Српске земље у средњем веку, 178–269); С. Ђирковић, *Херцез Стефан Вукчић Косача и његово доба*, изд. САНУ, Београд 1964.

на припаднике Српске православне цркве, као и „цркве босанске“. Када су се стекли сви потребни услови, он је одлучио да се и формално осамостали у односу према босанском краљу. Осамостаљење је добило свој израз и у титулатури, коју је Стефан Вукчић почео да користи од 1448. године па до своје смрти (1466). Према новоствореној титулатури, он је Стефан божијом милошћу „херцег хумски и приморски и велики војвода русага босанског, кнез дрински и к томе“.¹⁷ Годину дана касније (1449) титулатура је промењена, тако да обично гласи: „по милости божијој херцег од Светога Саве, господар хумски и приморски и велики војвода русага босанског, кнез дрински и к томе“.¹⁸ Суштинска измена огледа се у увођењу израза „херцег од Светога Саве“ и „господар хумски“. Потреба за увођењем последњег израза може се лако објаснити јер је Захумље, односно Хум, у раном средњем веку имало све елементе једне државе. Ушавши у састав државе Немањина, Захумље је до средине XIII века уживало статус удеоне кнежевине, а када је доспело у оквиру босанске државе (1326), оно још увек није било лишено свих елемената државности. Знале су се границе Захумља, па према томе и ко је Захумљанин. У случају каквог спора између Дубровчана и Захумљана, судило се на посебном „станку“, а када би неки властелин био осумњичен за „неверу“, примењивао би се посебан судски поступак, укључујући „питаније хумско“.¹⁹ Сачувани елементи државности добро су дошли Стефану Вукчићу Косачи приликом осамостаљивања, пошто је с разлогом могао истаћи да је „господар хумски“, односно владар познате српске историјске области, а не неког непознатог предела. На хумском „господству“ тежељо се и легитимитет његове власти, који се није могао оспорити.

¹⁷ Љ. Стојановић, *Сјаре српске новеље и писма* I/2, 63.

¹⁸ Љ. Стојановић, *н. г.*, 64; С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 93, 94.

¹⁹ С. Мишић, *н. г.*, 79.

За разлику од старог и познатог „хумског господства“, потпуно нову одредницу у титулатури представља израз „херцег од Светога Саве“. Достојанство херцега било је добро познато широм Европе и оно је високо рангирано, тако да је долазило одмах после достојанства краља. Оно је из Западне Европе доспело и у наше крајеве. Узимајући титулу херцега, Стефан Вукчић Косача је најпре сјединио ово достојанство и „хумско господство“, али је брзо напустио такву титулатуру. Уместо уобичајеног везивања титуле херцега за неки град или територију, Стефан Вукчић се определио да ново достојанство повеже са именом највећег српског светитеља Саве. Не може се искључити могућност да се израз „херцег од Светога Саве“ односио на манастир Милешеву, где су почивале мошти српског светитеља, због којих је прозван манастиром „Светога Саве“ или „лавром Светога Саве“. Било како било суштина се не мења, јер је титула херцега у оба случаја чврсто везана за име великог српског светитеља, који се пре монашења звао Растко. Стефан Вукчић Косача знао је веома добро да је Растко Немањић у младости био удеони кнез и господар Захумља, што га је још више мотивисало да постане „херцег од Светога Саве“. Овде треба још додати да су касније и синови Стефана Вукчића Косаче, Влатко и Владислав, наследили очеву титулу „херцега од Светога Саве“.²⁰ Све наведене чињенице уверљиво показују да је српска државност у осамостаљеној области херцега Стефана Вукчића Косаче половином XV века добила снажан подстицај. Било је то доба када се већ назирао крај Српској Деспотовини, али се зато српска државност обнављала у оним српским земљама, у којима су постојали и најмањи услови. Релативно велика област „херцега од Светога Саве“, са важним духовним центром у манастиру Милешеву, имала је идеолошки ослонац за осамостаљивање у најдубљим

²⁰ Љ. Стојановић, *Сјаре српске новеље и писма* I/2, 131, 132, 174–194, 200. Посебно о наследницима херцега Стефана: В. Атанасовски, *Паг Херцеговине*, Београд 1979.

коренима српске државности и богатом наслеђу светородне династије Немањића.

За све време док је учвршћивао своју власт и ширио границе своје области, Стефан Вукчић се деценијама ослањао на Турке. Они су му по обичају привремено помогли, да би лакше ослабили и потчинили друге своје противнике. Настojeћи да се одржи на власти, Стефан Вукчић је постао и вазал угарског краља, затим, Алфонса V Арагонског и његовог наследника Фердинанда Арагонског, краља Сицилије и Напуља.²¹ Очекивана помоћ са те стране по правилу је изостајала. Непрекидно непријатељство са босанским краљем Стефаном Томашем (1443–1461) није угрозило положај херцега Стефана. Највећа опасност претила је од стране Турака, посебно када се против херцега побунио његов син Владислав, захтевајући поделу територије. Опасност је постајала све већа и већа, нарочито после пада Цариграда и Смедерева под турску власт. На реду је била Босна заједно са облашћу Косача, коју су Турци опустошили 1459. и 1460. године.²² Тај напад коначно је уверио херцега Стефана да су му Турци највећи непријатељи, па је до краја живота остао њихов огорчени противник. Проценивши тачно свој положај, писао је и објашњавао Венецији „шта је за ово мало времена овај неверни поганин, турски султан, учинио према толикој господи. Узео је, то зна боље ваша пресветлост, Цариград и сву његову царевину. Исто тако може да замисли ваша пресветлост колики су били богатство и моћ деспота Србије који није могао задржати и заситити великог Турчина својим богатством нити му се одупрети својом моћи. Узео је његову земљу. Слично је учинио после смрти Јанка Хуњадија када је освојио целу Влашку, која је сарађивала са Мађарима, и њоме влада и данас. После је узео Мореју и целу њену државу. Стога ми се, пресветли господару, чини да се приближује време када

²¹ С. Ћирковић, *Херцег Стефан Вукчић Косача и његова доба*, 74–77.

²² С. Ћирковић, *н. г.*, 239–241.

ће ме прождерати као и толике друге владатеље и господаре, јер наше границе нису ни велике планине ни велике воде. Не могу га својим богатством заситити нити му се својом силом одупрети. А он уздајући се у своју снагу, расположен је да узме све што може и од кога може.“²³ Наведени цитат показује не само тачну процену херцега Стефана већ је уједно и драгоцен сведочанство компетентног савременика о моћи и богатству Српске Деспотовине.

Није требало дуго чекати да се предвиђања остваре. Султан је у пролеће 1463. повео велику војску и за кратко време заузео целу Босну, као и велики део области Косача.²⁴ Огромна турска војска није могла дуго да остане на освојеном подручју због недостатка хране, па се већ половином јуна исте године повукла. Овај тренутак је искористио херцег Стефан, па је са својим синовима и војском успео брзо да поново запоседне највећи део своје области. Помогао је у јесен 1463. године и угарском краљу Матији Корвину да од Турака преотме град Јајце, који ће постати седиште новоосноване Јајачке бановине. Ратовање је настављено и идуће године, па је Матија Корвин успео да запоседне и град Сребрник у Усори, који ће такође постати центар нове бановине. У насталим околностима султан се одлучио на неочекиван потез, па је формално „обновио“ босанско краљевство на малом простору са центром у Лашви. Краљевско достојанство додељено је Матији, члану династије Котроманића, али се о његовој

²³ С. Ћирковић, *н. г.*, 242.

²⁴ О паду Босне и догађајима који су уследили, више: С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 329–341. За стварање Јајачке бановине и њеном значају у одбрани од Турака, види: Ј. Мргић, *Доњи Краји*, 122–132. Јелена Мргић је упозорила да је уместо „Сребрничке бановине“ организовано управно подручје са центром у граду Сребрнику, а детаљно је приказала формирање привременог „Босанског краљевства“ на челу са Матијом Шабанићем на територији под влашћу Турака, као и избор Николе Илочкиг за титуларног краља Босне и то за територије које су биле под влашћу Угарске (Ј. Мргић, *Северна Босна 13–16. век*, 135–168).

делатности не зна ништа, изузев што се помиње 1471. године. Сличан потез је повукао и угарски краљ Матија Корвин. Он је за краља Босне поставио Николу Илочког (1471–1477) и поверио му земље које је преотео од Турака. У овако раскомаданој Босни, без значајнијег православног духовног центра, српска државност није имала услова да се брзо освежи нити да ојача.

Знатно повољније околности постојале су у области херцег Стефана, мада је и ова територија непрекидно угрожавана од Турака, а уз све то још и растрзана породичним сукобима. Владислав, син херцег Стефана, захтевао је деобу области по сваку цену, па је због тога између оца и сина вођено неколико правих ратова. Унутрашње борбе исцрпљивале су снагу земље, али и поред тога српска државност није била у основи угрожена. Пре би се могло рећи супротно. Позната је чињеница да је баш у то време милешевски митрополит Давид постао близак сарадник херцег Стефана, који га назива својим „кућанином“. Када се херцег Стефан тешко разболео, поверио је митрополиту Давиду да састави његов тестамент, што је и учињено, али је херцег већ сутрадан умро, 22. маја 1466. године.²⁵ Остацима некадашње велике области загосподарио је Стефанов син Влатко, као „херцег од Светога Саве“. Он је у неколико махова покушао оружјем да преотме од Турака земље које су му освојили, али је на крају био приморан да преда султану и последње своје упориште, град Нови (Херцег Нови), пред крај 1481. године.²⁶ Коначан пад Херцеговине, како су Турци називали област херцег Стефана, није уништило духовни утицај Милешеве. Могло би се слободно рећи да се догодило нешто супротно.

²⁵ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/2, 91; С. Ђирковић, *Херцег Стефан Вукчић Косача и његово доба*, 267.

²⁶ С. Ђирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 341; В. Атанасовски, *Пад Херцеговине*, Београд 1979, 135 и сл.

О значајним променама на посредан начин говоре потписи милешевских митрополита. На самом почетку XVI века митрополит Јован потписивао се као „обдржитељ престола Светога Саве“, а тако су се потписивали и још неки милешевски митрополити у првој половини XVI века (Марко).²⁷ У науци постоје извесна колебања о томе шта се тада подразумевало под „престолом Светога Саве“, али и поред размиоилажења у мишљењима сама чињеница да се „престо“ помиње има изузетан значај.²⁸ Напред је упозорено да су за време Немањића, а потом и Лазаревића, у српску државност чврсто уграђивана два међусобно различита али и равноправна престола, један световне а други духовне власти. Престоли као симболи врховне власти српских царева, краљева, деспота, херцег и друге госпде, нестали су један за другим, али је зато престо Светога Саве и даље вршио своју мисију, не дозвољавајући да се српска државност затре и угаси. Гашење српске државности у Херцеговини, посебно источно од Неретве, није било ни могуће, како због етничке, тако и због социјалне структуре становништва. На том простору током средњег века живео је велики број ситне властеле православне вере, која је била родбински повезана и груписана у родове. Део ове властеле је нестао из различитих узрока, али су ипак неки властеоски родови успели да се одрже деценијама, па и вековима после турских освајања, а неки су опстали до најновијег времена, као што је то случај са Љубибратићима.²⁹ Поред српске властеле која потиче из

²⁷ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и најписи* I, 124, бр. 399, 142, бр. 451.

²⁸ В. Ј. Ђурић, *Пресјо свейоја Саве*, Споменица у част новоизабраних чланова САНУ, Посебна издања 452 (1972), 93–104; С. Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније и државна симболика у Србији од XIII до XV века*, 26; М. Благојевић, *Захумско-херцеговачка епископија и митрополија – од оснивања до краја XIX века*, Београд 2009, 44–53.

²⁹ М. Динић, *Хумско-шребинска власишела*, 16–25; Ђ. Тошић, *Требињска област у средњем вијеку*, 24, 208–210.

средњег века, у Херцеговини су живеале многобројне скупине Влахa, које су биле потпуно србизирaне, али су сачувале своју унутрашњу организацију. Основну јединицу чинио је катун, на чијем се челу налазио старешина са титулом катунaра. Два и више катунa имала су заједничког старешину, који је носио титулу кнезa. У катунима је по правилу постојала посебна категорија „војника“, чије су услуге биле потребне свакој држави, укључујући и обласне господаре. Заповедништво над овом врстом војника поверавано је војводама, који су код Влахa уживали највећи углед. Војводе и кнезови били су по правилу укључени у рад државне управе, извршавајући наређење врховне власти. Посматрани заједно: војводе, кнезови, катунари и војници, били су у социјалном погледу блиски категорији српских средњовековних властеличића, а поједине војводе и кнезови могу се изједначавати и са српском властелом. Постојање катунa и њихових већих заједница представљало је непресушни извор младе али сиромашне српске аристократије, која је брижљиво неговала поједине елементе српске државности. Војводе „Доњих Влахa“ из рода Храбрена, а породице Милорадовића, подизали су и обнављали православне цркве, међу њима и чувени манастир Житомислић на левој обали Неретве. Слично су чиниле и друге старешине Влахa, па је тако Влаћ Бијелић подигао цркву у околини Љубиња и посветио је кнезу Лазару.³⁰ Неговање култа Светога Саве и Светога кнезa Лазарa искључивали су могућност гашења српске државности на подручју Херцеговине.

³⁰ Ђ. Тошић, *Породица Милорадовић-Свиђановић из влашког рода Храбрена*, Историјски записи 71, бр. 3–4 (1998), 93–106; С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 134, 136; М. Благојевић, *Влашки кнезови, премијери и челници у држави Немањина и Коцроловића (XIII–XIV век)*, Споменица Милана Васића, АНУ СР, Споменица, књ. II, Одељење друштвених наука, књ. 14, Бања Лука 2005, 43–77.

НЕГОВАЊЕ СРПСКЕ ДРЖАВНОСТИ У ЗЕТИ ЦРНОЈЕВИЋА

Вишевековно политичко наслеђе, социјална структура и верско опредељење већине становништва нису дозвољавали да српска државност ослаби на територији која је била под влашћу Црнојевића. На слабење српске државности није битније утицало ни осамостаљивање Црнојевића, па чак ни рат који је вођен између деспота Ђурђа и војводе Стефана Црнојевића. Овај оружани сукоб и осамостаљивање вешто је подстакла Венеција, да би што успешније заштитила своје интересе у Зети. Када је нешто касније војвода Стефан Црнојевић запосео Горњу Зету и тамо затекао многобројне „општине“ или „заједнице“, ратничке дружине и катуне, са изграђеном унутрашњом управом, сматрао се обавезним да 1455. године сазове „зетски збор“ у којем су узели учешће представници 51 „општине“ или „заједнице“.³¹ На том збору донета је одлука о признавању врховне власти Венеције. Одмах се мора приметити да је сазивање „збора“ било потпуно у складу са традицијом сазивања српских државних и обласних сабора, на којима су доношене одлуке од највећег значаја, па и о признавању туђе врховне власти.

Љубоморно чување свих елемената српске државности и богатог наслеђа Немањина дошло је до пуног изражаја за време владавине наследника Стефана Црнојевића, војводе Ивана и војводе Ђурђа. Територија којом су господарили једва да је имала површину од 2.000 km², а врховна власт се понашала као да господари знатно већом државом. Војвода Иван, а касније и његов син војвода Ђурађ, према устаљеној титулатури био је „у Христу Богу благоверни и богомчувани господар зетски“.³² Први се део титулатуре усталио у дипломатичкој

³¹ *Историја Црне Горе* II/2, 223–232 (И. Божић).

³² Fr. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 534; С. Новаковић, *Законски синоници*, 780.

пракси тек за време цара Душана, док се опет израз „богомчувани“ обавезно користио за истицање најважнијих особености царске власти у Византији.³³ Оба су изрази спретно спојена у титулатури и господина Ивана и господина Ђурђа. Они се нису задовољавали само наследном титулом војводе, коју су им признавали Балшићи, српски деспоти, Венеција и Турска, већ су свој положај обласног господара истицали на тај начин што су користили добро познати термин „господин“ или „господар“, уз територијалну одредницу „Зета“.³⁴ Била је то стара историјска област – „земља“ – веома угледна у држави Немањића. У њеним оквирима постојала је и добро позната географска регија под именом „Црна Гора“, која је чинила најважнији део области Црнојевића, али како та регија није уживала политички легитимитет, Црнојевићи су с разлогом истицали да су господари много веће и у доба Немањића веома добро познате области Зете.³⁵ На тај начин је и господство Црнојевића уживало неоспоран унутрашњи, па и међународно признати легитимитет.

По угледу на Немањиће и друге српске владаре, господар Иван имао је свој двор, а потом и господар Ђурађ, на којем су боравили њихови дворани.³⁶ Свим пословима који се тичу двора Црнојевића управљао је „двородржица“, као што је то био обичај на двору Лазаревића и других обласних господара. Црнојевићи су били способни војни заповедници, али

³³ За „благодативу и богомчувану владу“ види: А. Соловјев и В. Мошин, *Грчке повеље српских владара*, 441.

³⁴ Р. Михаљчић, *Владарска титула Јосифовин*, Историјски гласник 1–2 (1994), 29–36; М. Благојевић, *Државној земље Павловића*, Земља Павловића, средњи вијек и период турске владавине, Одјељење друштвених наука АНУРС, књ. 7, Бања Лука – Српско Сарајево 2003, 125, 126.

³⁵ И. Божић, *Капитули Црне Горе*, Зборник Филозофског факултета 10/1, Београд 1968, 245–249 (= Немирно Поморје XV века, 150–155); М. Благојевић, *Црне Горе и Црна Гора*, Средњовековна историја Црне Горе као поље истраживања, изд. Историјски институт Републике Црне Горе, Подгорица 1999, 57–77.

³⁶ *Историја српској народа II*, 422–425.

су им ипак у тим пословима помагале њихове војводе. Део цивилних послова, а посебно вођење преписке, поверавано је логотету и „дијацима“. Никола Косијер, односно Никола „дијак“, на молбу „велемудраго логофета Божидача Грка“ преписао је 1486. године једну богослужбену књигу (часловац).³⁷ Логотет Божида Грк је по свој прилици и стилизовао титулатуру Црнојевића, прилагодивши је титулатури византијских и српских царева. У локалној управи истакнуто место припадало је кефалијама, који су се бринули о извршењу господаревих наређења, али је моћ кефалија била ограничена снажном локалном самоуправом.³⁸ Без сагласности „властеле“ појединих ратничких дружина и катуна мало је шта могло да се постигне. Постојање кефалија, чак и са ограниченим компетенцијама, на територији где нема урбаних насеља најбоље сведочи колико се у Зети Црнојевића поштовало наслеђе Немањића.

У области Црнојевића изненађује присуство многобројне „властеле“, коју помињу и домаћи и страни извори.³⁹ Већи број властеле редовно је присутан приликом утврђивања спорних међа. Сви судски спорови, укључујући и спорове око међа, решавани су у складу са обичајним правом и одредбама *Душановој законика*. Уколико су околности захтевале био је присутан и „пристав“, јер је његова усмена изјава уживала „јавну веру“ и служила као доказно средство. Дужност пристава је обично поверавана неком угледном властелину и сараднику господара Зете, дворанину, двородржици или кефалији. Када је требало да се утврде спорне међе између појединих катуна, излазио је пристав са још 24 „властеле околних катуна“, али је зато приликом утврђивања међа између Кчева и Пјешиваца било присутно 24 „властеле од

³⁷ Љ. Стојановић, *Сйари српски зайиси и наййиси I*, 112, бр. 355.

³⁸ М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, 207, 278–280.

³⁹ *Историја Црне Горе II/2*, 357–360 (И. Божић).

земље“, на челу са тадашњим кефалијом Радославом Богдановићем.⁴⁰ Наведени примери јасно показују да је број властеле био велик, како по катунима, тако и у ратничким дружинама, односно сеоским насељима. Отуда више не изненађује чињеница што господар Ђурађ Црнојевић у једном случају помиње чак 24 сведока „љубиме властеле“ Малоншића, који су са Голубовићима чинили једно „братство“ и „племе“.⁴¹ Сва поменута „властела“ из „околниех катуна“, „од земље“, или „љубима властела“ (Малоншићи), мало се разликовала по свом богатству од осталих сточара или земљорадника. У „властелу“ се на првом месту убрајају заповедници војних дружина, њихови истакнути саборци и блиски рођаци, затим, сви који су вршили неку јавну функцију. Били су то по правилу људи од угледа и поверења, располажући нешто већим комадом земље, већим стадом, а који су обавезно носили оружје. У маленој области Црнојевића постојала је и посебна категорија ратника – пронијара – давно преузета из Византије и распрострањена по Душановом царству, као и у српским осамостаљеним областима.⁴² Пронијари Црнојевића чешће су потицали из појединих катуна, као Михаило Пипер или Шћепан Малоншић. Њихове проније су мале, а добијали су их за „вјерну службу“ и губили за почињену „неверу“. За Шћепана Малоншића зна се да је добио у пронију трећину села Орахове Љути, све „поданке“ са тог дела села и још 5 кућа земљорадника да му служе „у вијек“. Било би то све, тако да је сиромаштво угледног пронијара очигледно.

У складу са вековном традицијом Немањића и српских обласних господара, Црнојевићи су непрекидно водили рачуна о заштити православне цркве и њених интереса. Они су и пре осамостаљивања подизали омање храмове, међу којима

⁴⁰ Ј. Томић, *Прилози за историју Црнојевића и Црне Горе 1489–1536*, Споменик САНУ 47 (1909), 14, 20.

⁴¹ Ј. Томић, *н. г.*, 14–16.

⁴² Г. Острогорски, *Пронија*, 174, 175 (= Сабрана дела I, 339, 340).

је најзначајнији манастир Ком у близини Жабљака. Када се Стефан Црнојевић осамосталио и сазвао „зетски збор“, закључен је уговор са Венецијом, у којем је посебном одредбом било предвиђено да латински свештеници и епископи не могу имати никакве надлежности над православним црквама.⁴³ Надлежан је могао бити једино митрополит „српске вере“, тачније митрополит Зете. До уношења ове одредбе дошло је због тога што су православни Срби под млетачком влашћу били изложени католичкој експанзији. Под притиском католичког свештенства Зетска митрополија је била изложена великим искушењима, па је променила неколико седишта, да би на крају доспела на Цетиње. Манастир на Цетињу, посвећен Богородици, подигао је господин Иван Црнојевић и обдарио га је различитим земљопоседима, па је поводом тога издао посебну повељу почетком 1485. године.⁴⁴ У издатој исправи било је, поред осталог, предвиђено да ће манастир на Цетињу бити седиште Зетске митрополије, коју је основао још Свети Сава. На Цетињу је господин Иван Црнојевић имао и свој двор, па је ово место постало и верски и политички центар његове области. Наследник и син Ивана Црнојевића, господин Ђурађ, такође је водио бригу о православној цркви. Он је то испољио на посебан начин, подигавши прву штампарију на Цетињу, с намером да што брже снабде цркве богослужбеним књигама, које су Турци палили и уништавали.⁴⁵ Штампаријом је руководио монах Макарије, одштампавши неколико књига и вешто их украсивши различитим украсима. Међу овим украсима налази се и стилизовани грб Црнојевића – двоглави орао у лоровом венцу који уздижу анђели. Двоглави орао са раширеним крилима био је уклесан и у два сачувана капитета Цетињског манастира, као и на једној парапетној

⁴³ *Историја Црне Горе* II/2, 232 (И. Божић).

⁴⁴ Fr. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 530–534; С. Новаковић, *Законски сиџменици*, 778–781; *Историја Црне Горе* II/2, 488–491 (В. Ј. Ђурић).

⁴⁵ *Историја Црне Горе* II/2, 397–410 (Д. Богдановић).

плочи. Изгледа да су Црнојевићи преузели грб Немањића још у доба када се Стефан Црнојевић осамостолио. Био је то бели двоглави орао на црвеној подлози. После коначног пада области Црнојевића под власт Турака (1496), бели двоглави орао – грб Немањића – поносно ће се вити на барјацима Црне Горе све до XX века.⁴⁶

Постојање Зетске митрополије на Цетињу у којој је прослављан култ владара светитеља из династије Немањића и Светога кнеза Лазара, затим, поштовање политичког наслеђа Немањића, укључујући и њихов грб, потом, присуство домаћих војвода, кнезова и главара уместо некадашњих кефалија и, најзад, постојање слободних и наоружаних ратника из чије је средине непрекидно израстала сиромашна али поносна српска аристократија, нису дозвољавали да се и под турском влашћу угаси српска државност на простору Зете Црнојевића, а посебно у Црној Гори.

СТВАРАЊЕ СРПСКОГ ПОЛИТИЧКОГ ЈЕЗГРА СЕВЕРНО ОД САВЕ И ДУНАВА

Пред крај XIV и почетком XV века Срби су у све већем броју прелазили у Угарску. Њихово насељавање вршено је тихо, често појединачно и без великих потреса, па због тога о овој појави постоје оскудна обавештења у изворима. Уочљиве су постале последице насељавања. Тридесетих година XV века уочено је да је Срем претежно насељен Србима из Босне и из Српске Деспотовине односно Рашке. Срби су истовремено, поред Срема, населили Јужни Банат, као и крајеве уз леву обалу Дунава у данашњој Бачкој. После пада Српске Деспо-

товине и краљевине Босне под власт Турака, насељавање је појачано. Тада на територију Угарске прелази изванредан број српске властеле, поједине велможе, па и чланови династије Бранковића. Најистакнутији представници српске властеле понашали су се на различите начине после пада Смедерева (1459) под власт Турака. Њихов број није био велик, поготово што је Деспотовина после 1455. године сведена на крајеве северно од Западне Мораве па до Дунава. Већина преживелих велможа остала је првих година на територији, која се налазила под влашћу Турака. Тако су се понели и неки чланови династије Бранковића. Одмах после смрти деспотице Јерине (1457), њена кћерка, султанија („царица“) Мара, пребегла је Турцима заједно са братом, слепим Гргуром. Она је добила од султана земљопоседе који су лежали далеко од Смедерева и дубоко у унутрашњости турске државе. Марин „двор“ налазио се у Жежеву у долини Струме, односно у околини града Сереза. Овде су нашли уточиште угледне велможе: Тома Кантакузин, ујак Марин, Ђурађ Големовић, бивши велики челник деспота Ђурђа, затим, његов брат Оливер Големовић, намесник деспота Ђурђа у Области Бранковића, потом, Турко Крајковић, вероватно брат великог војводе Димитрија Крајковића, а такође и нека друга властела, као и знатан број угледних монаха.⁴⁷ Брат „царице“ Маре, слепи Гргур, понадао се да ће уз помоћ Турака сести на престо свог родитеља, али су се све његове наде брзо распршиле, када је угарски краљ потукао војску Гргуоровог сина Вука (1458). Овај и многи други разлози утицали су да се Гргур замонаши у Хиландару, где је и умро у јесен 1459. године као монах Герасим. За собом је оставио само ванбрачног сина Вука Гргуревића, који је узео титулу деспота највероватније после очевог монашења.⁴⁸

⁴⁷ Р. Ђук, *Царица Мара*, Историјски часопис 25 (1978), 53–97.

⁴⁶ *Историја Црне Горе* II/2, 277 (И. Божић). Види напред одељак „Грб и застава“.

⁴⁸ С. Ђирковић, *О деспојини Вуку Гргуревићу*, Зборник за ликовне уметности 6 (1970), 284; Д. Динић-Кнежевић, *Сремски Бранковићи*, Истраживања 4 (1974), 6, 7; *Историја српског народа* II, 374 (С. Ђирковић).

Све српске велможе које су остале на територији под турском влашћу, морале су бити лојалне султану и без поговора извршавати сва његова наређења. Тако су се понашале и велможе на двору султаније Маре, а то је уједно значило и одустајање од обнављања српске државе и српске државности. Уосталом, тако се понашала и султанија Мара, која је била побожна и одана православљу, увек окружена православним монасима. Мора се ипак приметити како ништа није предузела да би се заштитили интереси званичне Српске православне цркве, па би кроз такву заштиту била пружена и подршка српској државности. На ову чињеницу треба упозорити, јер се султанија Мара у неколико махова ангажовала око избора цариградског патријарха, а помагала је и светогорске манастире, али нема података да је пружала подршку српским епископима, митрополитима и патријарсима. Њено понашање било је усклађено са турском политиком, можда и због тога што би свако одступање било кажњавано најтежим казнама. Најтежом казном био је кажњен војвода Марко Алтомановић, син познатог деспотовог војводе Алтомана, који није напустио територију под турском влашћу. Њега је убио код Вучитрна (1462) тамошњи санџак-бег, као и још двојицу велможа.⁴⁹ Нису познати прави разлози њиховог погубљења, али чињеница да се то догодило по наређењу санџак-бега, најбоље сведочи у каквом су се положају нашле српске велможе, које су остале на територији под турском влашћу.

На реакцију није требало дуго чекати. У другој половини 1464. године на територију Угарске прешао је Вук Гргуревић, који је неколико година био у служби Турака.⁵⁰ Учинио је то свакако са знањем угарског краља Матије Корвина, који га је радо прихватио. Пре доласка Вука Гргуревића, у служби

⁴⁹ Љ. Стојановић, *Сѣдари срѣски родослови и леѣоѣисѣ*, 245, бр. 741. Том приликом били су убијени Дмитар Томашић и Марко Трикалски.

⁵⁰ С. Ћирковић, *О десѣоѣу Вуку Гргуревићу*, 287.

угарског краља већ су се налазила браћа Јакшићи, Стефан и Дмитар, синови деспотовог војводе Јакше. У другој половини 1464. године они су добили велико властелинство од угарског краља. Центар властелинства био је град Нађлак, којем је потчињен велики број села.⁵¹ Властелинство се налазило у Чанадској жупанији, а сам град Нађлак био је смештен на десној обали Мориша, западно од Арада. Временом су Јакшићи стекли и друге земљопоседе, тако да су се брзо уврстили у ред истакнутих угарских барона. Некако у исто време када је стигао деспот Вук Гргуревић, дошао је у Угарску и војвода Милош Белмужевић, изданак угледног властеоског рода Белмужевића, који су годинама били у служби деспота Ђурђа. Временом је војвода Милош Белмужевић добио бројне поседе у Тамишкој, Чанадској и Бачкој жупанији, а припадала му је и Јенова, односно Јенопље.⁵² Највеће властелинство од Срба велможа имао је деспот Вук Гргуревић. Он је за своје заслуге добио од угарског краља Купиник, Ириг, Беркасово, Белу Стену, Тетушевину, Градису, Комогојно, Коштајницу, а вероватно и друга добра о којима нема сачуваних обавештења.⁵³

Деспот Вук Гргуревић, браћа Јакшићи и Милош Белмужевић прешли су у Угарску са мањом или већом групом својих ратника, углавном српских племића. Сва четворица су и пре доласка у Угарску били познати ратници, а временом се њихово борбено искуство све више повећавало, тако да су њихове ратне услуге угарском краљу биле драгоцене. За рачун краља ратовали су по многим бојиштима Европе, против Чеха, Немаца, Пољака, а касније све чешће против Турака. Долазак Вука Гргуревића у Угарску представљао је догађај од изузетног значаја, не толико за угарског краља,

⁵¹ К. Јиречек, *Историја Срба II*, 389; Ј. Радонић, *Прилози за историју браће Јакшића*, Споменик САНУ 59 (1923), 61–76.

⁵² К. Јиречек, *Историја Срба II*, 289, 290; *Историја српског народа II*, 377, 388 (С. Ћирковић).

⁵³ Д. Динић-Кнежевић, *Сремски Бранковићи*, 9, 10.

колико за све Србе у Угарској. Не треба ни доказивати да је Вук био члан династије Бранковића, тада добро познате и признате међу свим Србима. Он је брзо окупио око себе велики број храбрих и способних ратника, који су већином потицали из српског народа. Приликом напада на Турску, деспот Вук је са својим ратницима продирао дубоко у турске територије. Стизао је до Крушевца, Сребрнице у Босни, до Врхбосне, као и до многих места која су лежала нешто ближе тадашње границе. Враћајући се из тих похода, он није носио само ратни плен, већ је често доводио масе Срба, које су насељаване по Јужној Угарској. Био је то пре свега Срем, често пустошен од Турака, затим, Банат, Бачка, посебно долине Дунава и Тисе, као и долина Мориша, леве притоке Тисе. Тако су поступали и Јакшићи и Милош Белмужевић, па се број Срба непрекидно повећавао. Према неким рачунањима у току 1480. и 1481. године прешло је са турске територије, односно из Србије у Угарску око 100.000 људи, па је тиме српски живаљ у Угарској добио знатно појачање.⁵⁴ Добровољно или принудно досељавање Срба дешавало се и касније, што је изазивало различите конфликте, посебно са католичком црквом.

Досељеници су се већ према својим могућностима бавили различитим занимањима. Један број је доспео и у положај зависних земљорадника, јер је обрађивао земљиште које је махом било у поседу угарских барона. Но, и поред учествовања у различитим занимањима, несразмерно велики број Срба био је ангажован у војној служби. Српски деспот био је обавезан да на краљев позив пође у рат са 1.000 наоружаних коњаника. Јакшићи и Белмужевићи давали су заједно такође око 1.000 лако наоружаних коњаника – „хусара“. У непосредној служби угарског краља било је и по 5.000

⁵⁴ О ратовању Вука Гргуревића и пресељавању Срба више: Д. Динић-Кнежевић, *Сремски Бранковићи*, 10–16; *Историја српског народа II*, 377–389, 431–434 (С. Ћирковић).

„хусара“, углавном Срба. На ратним бродовима, „насади-ма“ наоружаним топовима и „шајкама“, посаду су углавном чинили Срби. Речна флота имала је своје базе у Београду и Шапцу, касније, у Петроварадину и Тителу. Није познат тачан број „шајкаша“ и „насадиста“, али их је по свој прилици било око 2.000. Уз све то, треба додати да је изврстан број Срба чинио посаду појединих тврђава уз границу. Према горе учињеним проценама, крајем XV века било је на територији Угарске између десет и дванаест хиљада српских ратника.⁵⁵ Била је то заиста велика оружана сила, која се могла одупирати нападима Турака, под условом да добија потребну помоћ и подршку од угарског краља. Нема сумње да је Србима припало видно место у одбрани угарских граница, како у другој половини XV, тако и у првим деценијама XVI века.

Међу Србима војницима налазио се и знатан број племића, са мањим или већим земљопоседима. Категорији ситних племића приближили су се практично и сви ратници, који су годинама успешно обављали своју службу. Посматрани као целина, деспот Вук Гргуревић, српске велможе, племићи и Срби ратници, представљали су јако политичко језгро у којем су већ постојали неки елементи српске државности, док су други могли да се брзо створе. Ово је политичко језгро под повољним околностима било способно да поново организује српску државу, односно да је обнови на простору јужно од Саве и Дунава. Вођени таквим идејама Срби су из Угарске деценијама ратовали против Турака, који су запосели њихове матичне земље. Обнављање Српске Деспотовине у њеним некадашњим оквирима било је на помолу, бар привидно, после успешног ратовања угарске војске против Турака 1481. године. Нашавши се у тешкоћама, нови султан Бајазит II ступио је у преговоре са угарским краљем, посредством Вука Гргуревића. Да би придобио деспота Вука, султан му

⁵⁵ *Историја српског народа II*, 435–438 (С. Ћирковић).

је ставио у изглед обнављање Српске Деспотовине. Са султановим предлогом деспот је упознао угарског краља (1482), тачније да ће му султан „дати земље и градове а ми да бисмо били међу царством ти и међу светлим краљевством како су и наши први били“.⁵⁶ Све је остало само на речима, па је мир између Угарске и Турске закључен, али га деспот Вук Гргуревић није дуго уживао. Преминуо је 16. априла 1485. године, па је у једном српском летопису забележено: „Царствова 27 љет“.⁵⁷ Летописац је рачунао време од монашења Вуковог оца Гргура Бранковића, па до Вукове смрти.

ИДЕОЛОШКЕ ПРЕТПОСТАВКЕ ЗА ОБНАВЉАЊЕ СРПСКЕ ДРЖАВНОСТИ СЕВЕРНО ОД САВЕ И ДУНАВА

После смрти деспота Вука Гргуревића, признатог вође свих Срба у Угарској, који није имао мушких потомака, поставило се питање његовог наследника. Поштујући легитимитет династије Бранковића, краљ Матија Корвин је одлучио да Вуково место заузму његови блиски рођаци, браћа од стрица, тачније синови слепог деспота Стефана Бранковића, Ђорђе и Јован. Они су до тог времена преживљавали тешке дане заједно са мајком Ангелином.⁵⁸ После очеве смрти

⁵⁶ *Историја српског народа* II, 387, 388 (С. Ћирковић).

⁵⁷ Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и лејојисци*, 254.

⁵⁸ О деспотима из династије Бранковића у Срему постоји обимна литература. Осамдесетих година XIX века објавио је велику студију С. Новаковић, *Последњи Бранковићи у историји и народном пјевању 1456–1502*, Летопис Матице српске, 146, 1–47; 147, 1–32; 148, 1–70, Нови Сад 1886. Данас је истоимена студија приступачнија и снабдевена неопходним допунама у књизи: Стојан Новаковић, *Историја и традиција* (Допуне и објашњења С. Ћирковић), изд. СКЗ, Београд 1982, 121–278, 443–453. О Бранковићима у Срему види: А. Ивић, *Историја Срба у Војводини*, Нови Сад 1929, 16–48;

(1477) боровили су још неко време у Београду у Фурланији, а онда су прешли у Штајерску, где су уживали помоћ и подршку цара Фридриха III. На позив краља Матије Корвина стигли су у Угарску 1486. године, па су од њега добили неке поседе Вука Гргуревића, а пре свега Беркасово, Купиник и нека друга добра. Угарски краљ доделио је титулу „деспота Рашке“ старијем брату Ђорђу. Од тог времена он се у ћириличким исправама титулише као „благверни и христољубиви деспот Ђорђе“, а његова мајка као „благочестива и христољубива деспотица Ангелина“.⁵⁹ Наведене титулатуре јасно показују да су се они већ од самог почетка сматрали легитимним наследницима српских владара, односно деспота Ђурђа Бранковића и његовог сина слепог деспота Стефана. Они су се понашали у складу са традицијом Немањића. Приликом доласка у Угарску, пренели су и мошти деспота Стефана, па су их положили у цркву Св. Луке у Купинику. Био је то унапред промишљен чин, јер је транслација моштију саставни део канонизације. У свему томе било је симболике и опонашања првих Немањића.⁶⁰ Као што је Немањин син, монах Сава, пренео очеве мошти из „Грчке земље“ у Србију, тако су и синови слепог деспота Стефана пренели очеве мошти из далеке туђине међу Србе у Угарској. На тај су начин унуци деспота Ђурђа Бранковића непосредно учествовали у канонизацији првог светитеља из династије Бранковића, Светог Стефана Бранковића.

Деспот Ђорђе, његов брат Јован и њихова мајка Ангелина нису се зауставили само на томе. Настанили су се трајно у граду Купинику, који постаје њихова владарска резиденција.

Д. Динић-Кнежевић, *Сремски Бранковићи*, Истраживања 4 (1975), 5–47; *Историја српског народа* II, 373–389, 431–461 (С. Ћирковић); М. Спремић, *Десетом Ђурађ Бранковић и његово доба*, 552–559.

⁵⁹ Fr. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 540, 543; С. Новаковић, *Законски синоменици*, 542.

⁶⁰ С. Ћирковић, *Моравска Србија у историји српског народа*, Моравска школа и њено доба, 108, 109.

Овде су они издавали повеље, примали посланике и писма. Најодговорније положаје на својим поседима поверавали су Србима. За кастелана Ирига поставили су Вука Колаковића.⁶¹ У тврђави Јарак дужност кастелана обављао је Дамјан Велможовић, док је заповедник града Купиника био Димитрије Позоб.⁶² Право Димитријево „презиме“ није гласило „позоб“, пошто је то назив за средњовековну дажбину под којом се подразумевало давање „зоби“ (овса) владаревим коњима. У сваком случају Димитријев надимак сведочи о његовом српском пореклу. Угледајући се у много чему на Немањиће, посебно на Светога Саву, деспот Ђорђе се кришом замонашио 1499. године, па је добио монашко име Максим. Поставши монах, он се истовремено одрекао власти, као што је то давно учинио Немањин син Растко, одрекавши се достојанства великог кнеза хумског. Максим је убрзо посвећен за јеромонаха, што му је омогућило да посвећује подђаконе, ђаконе и свештенике међу Србима у Срему.⁶³ Оваквим поступцима јеромонах Максим је опонашао Светога Саву, који је као архиепископ у Студеници освећивао „попове и ђаконе и подђаконе и чатце“.⁶⁴

После монашења деспота Ђорђа, достојанство деспота припало је његовом брату Јовану, који се са овом титулом помиње и неколико година раније (од 1494). У насталим околностима јеромонах Максим је настојао да учествује како у пословима српске православне цркве, тако и у дипломатији, као што је то својевремено чинио и Свети Сава, док би се опет његов брат деспот Јован нашао у положају активног владара Срба, као што је то био случај са Савиним братом,

⁶¹ Д. Динић-Кнежевић, *Словенски живаљ у урбаним насељима средњовековне Јужне Угарске*, Зборник Матице српске за историју 37 (1988), 20, 23.

⁶² Д. Динић-Кнежевић, *Сремски Бранковићи*, 35.

⁶³ Љ. Стојановић, *Ситари српски родослови и лејтојиси*, 43, 297.

⁶⁴ Доментијан, *Животи свейіа Саве и свейіа Симеона*, 123.

великим жупаном Стефаном Немањићем (Првовенчаним).⁶⁵ Није искључено да је следећи корак био усмерен ка стицању већег степена политичке самосталности деспота Јована и уздицању јеромонаха Максима на достојанство архијереја. Поводом свега што је речено мора се приметити да је сличност између сремских Бранковића и синова Стефана Немање била више у форми, а мање у суштини. Политичке околности у којима су деловали архиепископ Сава и његов брат Стефан Првовенчани битно су се разликовале од прилика у којима су живела и деловала браћа јеромонах Максим и деспот Јован. Но, и поред свега тога, последњи Бранковићи у Срему настојали су у границама могућности да изграде идеолошку основу која ће олакшати обнављање српске државе и српске државности, првенствено јужно од Саве и Дунава, али ако је то могуће, онда и на територији Јужне Угарске. Такво схватање било је блиско како српским деспотима, тако и њиховим савременицима. Не занемарујући реалност, деспот Јован каже да је наследник својих родитеља, али и да је постао „господин малог жреба“, односно мале територије.⁶⁶ Но, и поред тога, он своју владавину назива „господством“, као што су то чинили деспот Стефан Лазаревић и деспот Ђурађ Бранковић. Уз све то он недвосмислено истиче да је постао деспот, па и господар Срба, „милошћу Божијом“, као што су то својевремено истицали краљеви из династије Немањића.⁶⁷ Не занемарујући сурову стварност деспот Јован се надао и веровао да ће милошћу Свете Тројице постати прави „господин Србљем“ и то оних Срба, који живе јужно од Саве и Дунава. Оваква су схватања савременицима била и блиска и драга. Не занемарујући стварност, писац једног родослова је забеле-

⁶⁵ Д. Динић-Кнежевић, *Сремски Бранковићи*, 35–39; *Историја српског народа II*, 455–460 (С. Ћирковић).

⁶⁶ Fr. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 543.

⁶⁷ *Историја српског народа II*, 455, нап. 36 (С. Ћирковић). О владару „по милости Божијој“ више: С. Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића*, 60–69.

лежио како је угарски краљ оставио Срем деспотима Ђорђу и Јовану да у њему „живе и господаре“, односно владају.⁶⁸ Други је опет летописац истакао да је после смрти слепог деспота Стефана постао „господар Србљем син његов Јован деспот“.⁶⁹ После наведених чињеница не изненађује што су на појединим књигама остале забелешке да су књиге писане у доба благочастивих и христољубивих деспота, Вука, Ђорђа или Јована.⁷⁰

Браћа и деспоти Ђорђе и Јован поштовали су обичаје Немањина и у другим појединостима, а посебно у преузимању ктиторства у неколико светогорских манастира. Они су најпре постали „други“ ктитори манастира Светог Павла, који је уживао највећу могућу подршку деспота Ђорђа Бранковића. Деспот Јован и његова мајка Ангелина обећали су монасима Светог Павла да ће им годишње давати по 500 дуката. Годишну дана касније деспот Јован и деспотица Ангелина постају „други“ ктитори манастира Хиландара (1496) и преузимају обавезу да дају манастиру по 1000 дуката годишње. Том приликом они су се упознали и са садржином оснивачке повеље Стефана Немање, што је без сумње утицало да Хиландару дају првенство. Деспот Јован постао је 1499. године и ктитор светогорског манастира Есфигмена, обећавајући му материјалну помоћ, која је по свој прилици била мања од дарова манастиру Хиландару или манастиру Светог Павла. Приликом преузимања ктиторских обавеза и пружања материјалне помоћи издате су посебне исправе – „хрисовуље“ – у којима деспот Јован, поред осталог, изражава наду да ће га Бог учи-

⁶⁸ Љ. Стојановић, *Сјари српски родослови и леиописи*, 43. Д. Динић-Кнежевић упозорава да се у неким ћириличким изворима наглашава да је угарски краљ дао деспоту Ђорђу и Јовану „отацтво њихово Сремску земљу“, односно „угарски Срем“ (Д. Динић-Кнежевић, *Сремски Бранковићи*, 29). Овом приликом треба скренути пажњу да се под термином „отацтво“ не подразумева само наследни земљопосед, већ и територија државе.

⁶⁹ Љ. Стојановић, *Сјари српски родослови и леиописи*, 55.

⁷⁰ *Историја српског народа* II, 454 (С. Ђирковић).

нити наследником отацства и да ће коначно постати прави „господин Србљем“. Уколико се то догоди, сви светогорски манастири биће још богатије обдарени, па ће добити и све поседе које им је својевремено потврдио деспот Ђурађ Бранковић.⁷¹

Деспот Јован је настојао да све своје наде оствари уз помоћ угарског краља, за чији рачун је ратовао на свим ратиштима на која би га послао. У ратним подухватима деспот Јован је постигао видљиве успехе, али није остварио главни циљ – обнову Српске Деспотовине јужно од Саве и Дунава. Истиснувши се у многобројним ратним походима, деспот се тешко разболео, па је убрзо умро крајем 1502. године. Са његовом смрћу угасила се мушка грана Бранковића, будући да ни он, као ни његов брат, деспот Ђорђе, нису имали мушких потомака. За све време док су носили деспотско достојанство и док су били господари великих поседова, штитили су на различите начине интересе православних Срба, тако да на њиховим поседима није плаћана „десетина“ католичкој цркви. Угарски краљ је све то одобравао, због чега је католичка црква енергично протестовала. Калочки надбискуп Петар Вардан упutio је љутити прекор деспоту Ђорђу следећим речима: „Бог је ову државу [Угарску] створио хришћанском [католичком], а не шизматичком [православном] и свакако није у вашој власти да је учините српском“.⁷² Из ових неколико речи јасно се види да су на поседима деспота Ђорђа и његовог брата Јована већину становништва чинили Срби православне вере, као и то да су већ до тада дали своје етничко обележје Јужној Угарској.

Са смрћу деспота Јована (1502) сви његови поседи прешли су у руке угарског краља, па је због тога његов брат Максим са мајком Ангелином прешао у Влашку.⁷³ Том при-

⁷¹ Д. Динић-Кнежевић, *Сремски Бранковићи*, 40, 41.

⁷² *Историја српског народа* II, 443 (С. Ђирковић).

⁷³ Д. Динић-Кнежевић, *Сремски Бранковићи*, 38, 39.

ликом они су понели са собом мошти слепог деспота Стефана и његовог сина деспота Јована. У Влашкој је Максим добио достојанство митрополита, па се после неколико година вратио у Срем. Овде су митрополит Максим и његова мајка Ангелина добили од Марка Јакшића погодно земљиште, на којем су подигли манастир Крушедол (1509–1514), где су положене мошти деспота Стефана и деспота Јована. Манастир Крушедол постао је трајно пребивалиште митрополита Максима, који ће касније постати београдски митрополит. На тај начин остварен је један од његових дугорочних циљева, мада са великим закашњењем, да постане верски старешина знатног дела српског народа. На новом положају митрополит Максим није дуго остао јер је умро већ 1516, а његова мајка Ангелина 1520. године. Обоје су сахрањени у Крушедолу, где су и канонизовани.⁷⁴

У то доба на Фрушкој гори, поред Крушедола, постоји још неколико српских манастира, међу којима свакако Ремета, Хопово, Јазак и други.⁷⁵ Основали су их или обновили деспот Ђорђе (Максим), деспот Јован и деспотица Ангелина. Захваљујући деловању поменутих манастира и присуству моштију светих српских деспота Стефана, Јована, Максима и деспотице Ангелине, Фрушка гора постаје стециште многобројних монаха и интензивног верског живота, тако да је постепено добијала својства „српске Свете Горе“. Овде није негован само култ нових српских светитеља из династије Бранковића, већ и култ свих српских владара светитеља, како Немањића, тако и Светог кнеза Лазара. На тај начин у политичким оквирима Угарске брижљиво су неговани битни

⁷⁴ О светитељским култовима Бранковића и књижевним саставима који су поводом тога настали више: *Историја српског народа* II, 491–498 (Д. Богдановић).

⁷⁵ О. Зиројевић, *Поседи фрушкогорских манастира*, Нови Сад 1992, 74, 76, 92, 105. Према истраживањима Олге Зиројевић изгледа да су пре 1521. године основани манастири Врдник, Дивша, Фенек и Шишатавац (О. Зиројевић, *н. г.*, 65, 71, 103, 109).

елементи српске државности. Срби овде нису основали нову српску државу, а судећи по свему нису ни намеравали да је оснују, али су практично изградиле готово све елементе који дефинишу државу. У Јужној Угарској живе су десетине хиљада Срба, који су густо населили Срем, Банат, Подунавље, долину Тисе и долину Мориша. Из њихових редова било је стално под оружјем десет до дванаест хиљада ратника, који су бранили јужну границу Угарске од Турака, а по потреби ратовали су и на другим ратиштима. Међу овим ратницима налазио се релативно велики број Срба племића, од којих су се неки уврстили у ред угарских велможа, односно барона. Признате вође свих Срба, мада не и њихове непосредне старешине, били су десноти из династије Бранковића, најпре Вук Гргуревић, а потом браћа Ђорђе и Јован. Поред војно-политичке структуре, изграђивала се постепено и црквена организација на челу са београдским митрополитом. Подигнути су многи манастири, посебно на Фрушкој гори, али и у другим крајевима. Јакшићима се приписује оснивање манастира Ходоша у Поморишју, где је нешто касније саграђен и манастир Бездин.⁷⁶ Овим се списак новоподигнутих манастира не исцрпљује. Другачије речено, на прелазу из XV у XVI век већ је постојало снажно српско политичко језгро северно од Саве и Дунава, са центром у Срему. Овде су деспоти из династије Бранковића, ослањајући се на традицију Немањића, смишљено градили идеолошку основу на којој би могла да се обнови српска држава и српска државност са свим елементима. Постојеће политичке околности нису дозвољавале да се обнови српска држава у матичним српским земљама, нити да се створи нова северно од Саве и Дунава, али је управо на овом простору и поред редуцираних елемената омогућен даљи живот српској државности.

⁷⁶ О. Зиројевић, *Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије до 1683. године*, Београд 1984, 50, 132, 199.

ДЕСПОТИ „ИНОПЛЕМЕНИЦИ“ И ЦАР САМОЗВАНАЦ

После смрти деспота Јована угарски краљ је доделио деспотско достојанство славонском великашу Иванишу Бериславићу.⁷⁷ Овај су чин Срби прихватили са негодовањем, јер је Иваниш Бериславић био католик и „иноплеменик“, односно припадник другог народа. Њега није красио ореол легитимног члана српске владарске династије, па је негодовање Срба разумљиво. Избор угарског краља био је по свој прилици срачунат, јер је лишавао Србе прихvatљивог и општепризнатог вође. Последице оваквог избора нису се могле одмах осетити, пошто је митрополит Максим још био жив и активан. Деспот Иваниш Бериславић (1504–1514) ожењено се на краљев захтев Јеленом, удовицом деспота Јована. Настојао је да се понаша као и његови претходници, па се називао „милошћу божијом деспот српски“, а заузимао се и за православну цркву иако је био католик. Последњих година свог живота био је и бан Јајца, али се са тога положаја повукао (1513) и убрзо умро. Деспотско достојанство припало је његовом десетогодишњем сину Стефану Бериславићу (1515–1535), који због младости није могао активно да учествује у политичком животу.

У другој и трећој деценији XVI века Угарска је тонула у све дубљу кризу, па је постала неспособна да се брани од Турака. Њене јужне границе више нису могли да одбране ни српски ратници, пошто су остали без неопходних материјалних средстава. Оноспособљена за борбу, угарска војска је претрпела катастрофалан пораз код Мохача 29. августа 1526. године, где је изгубио живот и угарски краљ Лудовик II. Пошто Лудовик II није имао деце, одмах се поставило питање његовог наследника. Знатан број угарске властеле изабрао је

⁷⁷ А. Ивић, *Историја Срба у Војводини*, 46–49; *Историја српског народа II*, 461.

за краља Јована Запољу, док је други део властеле изабрао за краља Фердинанда Хабзбурга.⁷⁸ Ова је подела непосредно утицала и на поделу истакнутих српских племића. Војвода Радич Божић стао је на страну Јована Запоље, који га је именовао за деспота Срба (јуни 1527) у својој краљевини, док су деспот Стефан Бериславић и војвода Павле Бакић пристали уз Фердинанда Хабзбурга. Нико од двојице српских деспота, као ни војвода Павле Бакић, није постао општепризнати вођа Срба, који су се баш тада покренули у великим масама, због страховитих ратних пустошења и огромних жртава које су поднели. Њихов вођа постао је самозванец Јован Ненад „од Бога послани цар“, познат изван српске средине као „Црни Човек“.⁷⁹ Побуна је најпре избила у Поморишју, где се склопио велики део Срба из Срема, али се талас побуне брзо прелио преко Баната и Бачке све до обала Саве и Дунава. У новембру 1526. године цар Јован Ненад налазио се већ у Срему, где је од Турака преотео тврђаву Черевих и Банаштор, па је од деспота Стефана Бериславића затражио топове, наговестивши да ће прећи Саву и напасти Турке. Са доласком зиме заустављене су веће војне операције.

О пореклу „цара“ Јована Ненада не зна се готово ништа. Неки су га савременици сматрали потомком византијских царева или српских деспота, док су други говорили да је ниског порекла, што је било ближе истини. Од самог почетка он је наступао као пророк и извршилац божанске воље, па су му Срби прилазили у масама, укључујући и групе истакнутих ратника, који су до Мохачке битке били у служби краља Лудовика II. Према „царевом“ најважнијем и најоп-

⁷⁸ *Историја српског народа II*, 479, 480 (С. Ђирковић).

⁷⁹ О Јовану Ненаду написан је већи број радова. За потпунија обавештења види: А. Ивић, *Историја Срба у Војводини*, 64–82; Д. Поповић, *Војводина у шурско доба I*, Нови Сад 1939, 189–201; Д. Динић-Кнежевић, *Прилози проучавању њојкреија Јована Ненада*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, књ. 7 (1962–1963), 21–29; *Историја српског народа II*, 480–487 (С. Ђирковић).

штијем пророчанству, Турци ће пропасти и биће протерани из Грчке, а ту мисију обавиће лично цар Јован Ненад, што му је опет омогућавало да се издаје за византијског цара. Његова мисија има васељенски карактер, пошто ће он као православни византијски цар уништити све невернике, па ће после тога наступити период мира и благодање.⁸⁰ Идеја о постојању универзалног православног царства била је добро позната и блиска Србима, јер су они у том царству заузели своје место већ у доба краља Милутина, а нарочито за време цара Душана, као и за време деспота Ђурђа Бранковића. Поред идеје о постојању православног царства, Србе је још више привлачила прокламована бескомпромисна борба против Турака и њихово уништење, што је прорицао цар Јован Ненад. Била је то чиста утопија, али у општем безнађу и расулу у Угарској оваква је идеја покренула масе Срба на борбу, мада за рат нису располагали неопходним материјалним средствима. Цар Јован Ненад могао је да окупи 10 до 25 хиљада пешака и око 1.500 коњаника. Сада се само по себи наметало војно и политичко питање, куда ову војску треба усмерити. У то доба цар Јован Ненад нашао се између завађених владара Фердинанда Хабзбурга и Јована Запоље. Будући да се чешће сукобљавао са велможама овог последњег, лако је пристао уз Фердинанда, што га је опет изложило нападима Јована Запоље. Уместо прокламованог рата против Турака, Срби су се нашли усред вртлога грађанског рата у Угарској. Не задржавајући се на многобројним и познатим појединостима, треба скренути пажњу да је масовна побуна Срба неочекивано окончана. У једном оружаном сукобу са присталицама Јована Запоље цар Јован Ненад је тешко рањен па је, напуштен од свију, од задобијених рана брзо умро (јули 1527).⁸¹ Са његовом смрћу угасила се и побуна. Срби

⁸⁰ *Историја српског народа* II, 482 (С. Ђирковић).

⁸¹ А. Ивић, *Историја Срба у Војводини*, 80, 81; *Историја српског народа* II, 487 (С. Ђирковић).

из свега тога нису извукли неку опипљиву корист, изузев што су свима показали да су постали значајан политички чинилац у Угарској са којим мора стално да се рачуна. Тада је подршка Срба била неопходна претендентима на угарски престо, како Јовану Запољу тако и Фердинанду Хабзбургу. У насталим околностима некадашње присталице Јована Ненада разишле су се на све стране. Један део Срба вратио се у Срем и потчињено Турцима. Тако је поступио Субота Врлић, „палатин“ Јована Ненада. Други део Срба прешао је на страну Јована Запоље, док је трећа група побуњеника пристала уз Фердинанда Хабзбурга. Тој групи прикључио се и „капетан“ Јована Ненада, Радослав „челник“, који је од Фердинанда добио земљопоседе.

Годину дана после смрти цара Јована Ненада умро је и Радич Божић, деспот Срба који су живели на територији Јована Запоље. Други српски деспот, Стефан Бериславић, мењао је стране, па је прелазио од Јована Запоље на страну Фердинанда и обратно, а онда је прихватио врховну власт султана, али је од Турака и погинуо (1535). После његове погибије није се журило са доделом деспотског достојанства. На крају се ипак Фердинанд Хабзбург одлучио да ово достојанство додели истакнутом српском војсковођи и ратнику Павлу Бакићу, који је 1525. године прешао са турске територије у Угарску са 50 коњаника.⁸² Истакао се брзо у многим бојевима, а уживао је опште поверење и поштовање. Додељено деспотско достојанство стигло је касно Павлу Бакићу, јер је како изгледа погинуо у борби против Турака пре него што је сазнао да је постао деспот Срба у Угарској. После погибије Павла Бакића 9. октобра 1537. године није више било ни времена да се постави други деспот. Турци су све више надирали у Угарску, па су коначно заузели и Будим 1541, а Угарску претворили у свој пашалук. Тада су се под

⁸² А. Ивић, *Историја Срба у Војводини*, 110–120, 137–143; Д. Поповић, *Војводина у турско доба* I, 181–189.

турском влашћу нашли и сви Срби, чије су три или четири генерације живеље у Угарској, ратовале за њу и браниле је од Турака скоро једно столеће.

Захваљујући присуству и борби најмање десет хиљада Срба ратника, продужен је живот последњем владарском достојанству код Срба за скоро осам деценија после пада Смедерева. Свако владарско достојанство, без обзира на титулу, представља један од најстаријих, најважнијих и највидљивијих елемената државности, а Срби су га имали и пре досељавања на Балканско полуострво крајем VI века, да би га изгубили тек после хиљаду година у Јужној Угарској у XVI веку. Са постепеним гашењем световних и политичких компоненти у српској средњовековној државности, укључујући различита владарска достојанства и одговарајуће престоле, наставила је и даље да живи духовна компонента српске државности, оличена у хришћанској православној заједници Срба, окупљеној око престола Светога Саве, којем су часно и непрекинуто служили херцеговачки, зетски, београдски и други митрополити Српске православне цркве.

РЕГИСТРИ

РЕГИСТАР ЛИЧНИХ ИМЕНА

- | | |
|--|--|
| Акамир, кнез 28 | Анђеловић, Михаило, велики војвода 347 |
| Александар Велики 188 | Ардагаст (Радгост, Радогост) 15–17 |
| Алексије I Комнин, цар 93 | Арсеније I, архиепископ српски 174, 184, 196, 197, 214, 225, 315 |
| Алексије III Анђел, цар XI, XII, 116, 133, 134, 141, 212 | Асен, вођа устанка у Бугарској 110 |
| Алтоман, војвода 372 | Атанасије, патријарх 216 |
| Алтоман Војновић, жупан 279, 284 | Атанасовски, Вељан 359, 362 |
| Алфонс V, арагонски краљ 360 | |
| Амурат, цар 314 | Бабић, Анто 139 |
| Амфилохије (Радовић), јеромонах 344 | Бабић, Гордана 257, 309, 331, 332 |
| Ана, кћи Теодора I Анђела 160 | Бајазит I, емир – син Мурата 283, 299, 311, 313, 322–325, 351 |
| Ана, унука Енрика Дандола 154 | Бајазит II, султан турски 375 |
| Ана Савојска, царица 260 | Бакић, Павле, војвода 385, 387 |
| Ангелина, деспотица – жена Стефана Бранковића 376, 377, 380–382 | Балша II Балшић 299, 300, 307 |
| Андрејаш, син краља Вукашина 283, 299, 351 | Балша III Балшић 329 |
| Андрија, брат кнеза Петра 142 | Балшићи, браћа 224, 225, 279, 283, 284, 299–301, 304, 366 |
| Андроник II Палеолог, цар византијски 179, 216, 253, 254, 256, 257 | Баришић, Фрањо 298, 306 |
| Андроник III, цар византијски 216, 259, 351 | Белмужевићи, род владеоски 373, 374 |
| Анђел, династија XIV, 110 | Белоје, жупан Травуније 35 |

Белоцрквић, Новак, војвода 324
 Белош, жупан 99
 Бијелић, Влађ 364
 Благојевић, Милош VII–X, XIII, XVI, XVII, 4, 10, 47, 48, 59, 65, 88, 89, 97, 98, 100, 103, 106, 107, 111, 112, 114, 121–124, 127, 128, 132, 138, 139, 150, 151, 170, 171, 178, 179, 187–190, 205, 210, 215, 217, 223, 226, 227, 232–235, 237–239, 242, 243, 249, 250, 254, 258, 261, 264, 268–272, 277, 282, 285, 295, 297, 298, 301, 302, 304–307, 309, 311–314, 317, 324–331, 333–336, 338, 339, 363, 364, 366, 367
 Богдан, кнез у Котору 142
 Богдан, ктитор манастира Каленић 354
 Богдановић, Димитрије 72, 161, 212, 224, 274, 282, 285, 303, 344, 369, 382
 Бодин Војислављевић, краљ 81, 86
 Божидар, Грк логофет 367
 Божић, Иван 203, 204, 227, 245, 251, 300, 312, 314–316, 322, 323, 329, 341, 342, 365–367, 369, 370
 Бојовић, Бошко 114, 148, 149, 155, 183, 187, 319, 326
 Борен, син кнеза Мутимира 56
 Борил, бугарски цар 150
 Борис, кнез бугарски 55, 56, 58, 59
 Борић, бан 137
 Бошковић, Ђорђе 331

Брајан, властелин 353
 Брајислав, заменик кастелана Влатка 353
 Бран Мутимировић кнез – син кнеза Мутимира 58–61
 Бранивојевић, властела 180, 242, 258, 259
 Бранко, пехарник „слуга“ цара Душана 233
 Бранко, севастократор 316
 Бранко, челник краља Милутина 235
 Бранковић, Максим в. Максим Бранковић, владика
 Бранковићи, династија 10, 233, 297, 322, 325, 328, 333, 334, 343, 371, 374, 376, 377, 381–383
 Брановић, Павле, кнез 60–62
 Бујуклић, Жика 129
 Бућа, Никола, племић которски 271

Вардаи, Петар, надбискуп 381
 Василије I Македонац, цар византијски 56, 57, 86, 198, 206
 Василије II Македонац, цар византијски 66, 68, 72, 73, 76, 86, 332
 Веселиновић, Андрија 231, 334, 335
 Вишевић, Михаило, кнез хумски – син Вишетин 13, 34, 35, 61–63, 81, 82, 207
 Вишеслав (Војислав), први српски кнез 50, 60
 Вишеславићи, најстарија српска династија 206

Владимир, престолонаследник бугарски 55
 Владислав, кнез 120
 Владислав, краљ в. Стефан Владислав
 Владислав, син Стефана Вукчића Косаче 359, 360, 362
 Владислав, српски „барон“ 354
 Владислав I Јагелонац, краљ угарски 352, 353
 Владоје, логотет Твртка I 292, 293
 Властимир, кнез – син Просигије 35, 38, 50, 54, 55, 59, 60, 65
 Влатко, кастелан Вилагоша 353
 Влатко, син Стефана Вукчића Косаче 359, 362
 Влатковић, браћа 129
 Влаховић, Петар 244
 Воихна, кесар (ћесар) 270, 280
 Војин, војвода 234
 Војислав Војиновић, кнез 224, 234, 279, 284
 Војислав Дукљанин в. Стефан Војислав, кнез Дукље
 Војиславићи, дукљанска династија 75, 81, 155
 Вратко, кнез – рођак краља Душана 231
 Вријеније, Нићифор, намесник византијски 78, 79
 Вук, кнез – брат бана Твртка 120
 Вук, син севастократора Бранка 316
 Вук Бранковић, обласни господар 283, 284, 297, 298, 301, 302, 306, 307, 311–318, 320, 322–324, 326, 333, 334, 337, 340, 343
 Вук Гргуревић, деспот 347, 371–377, 380, 383
 Вук Лазаревић, кнез 312–314, 318, 320, 321, 324, 328, 335, 343
 Вукан, рашки велики жупан 90, 91, 93, 94, 96, 97, 102, 119
 Вукан, син Стефана Немање 84, 121, 122, 142–145, 148, 182, 191, 210–212, 231, 301, 320, 321, 326
 Вукашин, краљ 224, 280, 281, 284, 290–292, 297, 351
 Вукославићи, властeosка породица 302
 Вучковић, Никола 129

Гавриловић, Слободан 4
 Герасим, монах – брат Вука Бранковића 297, 334, 371
 Герман, патријарх 160
 Гојник, син кнеза Властимира 55, 57–60
 Голубовићи, властела 368
 Градислав, челник краља Милутина 235
 Гргур, архиепископ Бара 121
 Гргур, син севастократора Бранка 316
 Гргур VII, папа 79, 80
 Гргур (Вуковић) Бранковић, син Вука Бранковића 324, 333, 334, 341, 344, 347, 371, 376
 Грдомил, казнац 121
 Григора, Нићифор 266

- Грковић, Милица 193, 194, 199, 219, 221, 315
Грујић, Радослав 37, 246, 248
- Дабижив Чихорић, властелин – „слуга“ 241
Дабиха, босански краљ 203
Давид, митрополит милешевски 362
Дамјан Велможовић, кастелан 378
Дандоло, Енрико, дужд млетачки 154
Данило II, архиепископ 174, 178, 183, 185, 188, 190, 195–197, 199–201, 214, 220, 221, 225, 226, 231, 238–240, 242, 246, 256, 272, 318, 319, 323
Данило III, патријарх 225, 316–319
Даурентије (Дауритије), вођа Словена 14
Дејан, севастократор – зет цара Душана 270
Деса, кнез и велики жупан 97, 99, 100
Десимир, кнез у Котору 142, 143
Десислава, кнегиња – удова великог кнеза Михаила 121, 123
Димитрије, син краља Вукашина 283, 351
Димитрије Звонимир, хрватски краљ 79
Димитрије Крајковић, велможа 371
Димитрије Позоб, заповедник града Купиника 378
- Димитрије Хоматијан, архиепископ охридски 159, 160, 163, 172
Динић, Михаило 42, 46, 47, 122, 126, 129, 178, 205, 216, 237, 243, 245, 248, 261, 265, 283, 284, 289–291, 297, 303, 322, 324, 325, 328, 335, 338, 342, 350, 355, 357, 363
Динић-Кнежевић, Душанка 4, 246, 371, 373, 374, 377–381, 385
Доментијан, јеромонах – писац 103, 133–135, 145, 146, 155, 158, 162, 163, 166, 168–171, 173–175, 182, 184, 185, 189, 191, 192, 196, 199, 214, 233, 294, 378
Драгаш, браћа – обласни господари 283
Драгославић (Декиндић), Обрад, војвода 312
Дражеслав, „дијак“ 120
Дрман, великаш бугарски 178
Дујчев, Иван 175
Дукљанин, поп 32, 36, 39, 42, 72, 84–86, 90
Дулцерт, Ангелино, картограф 203, 204
- Ђокић, Властимир 205
Ђорђе, велики кнез – син кнеза Вукана 122
Ђорђе, краљ – син краља Бодина 83
Ђорђе, последњи ставилац цара Душана 234
Ђорђе Војтех, вођа устанка 77

- Ђорђе (Максим јеромонах) – син Стефана Бранковића 8, 376–378, 380–383
Ђурађ I Балшић, господар Зете 282, 285, 297, 299, 300, 307
Ђурађ II Страцимировић, господар Зете 300, 301, 307, 311, 323, 329
Ђурађ Бранковић, деспот 9, 324, 325, 329, 333, 334, 336–348, 351, 353, 365, 371, 373, 377, 379, 380, 381, 386
Ђурађ Војсалић, војвода 356, 357
Ђурађ Големовић, велможа 371
Ђурађ Црнојевић, војвода, господар Зете 365, 366, 368, 369
Ђураш Вранчић – родоначелник Ђурашевића 233
Ђурашевићи, властеоска породица 233
Ђурић, Војислав J. 130, 161, 196, 203, 331, 333, 363, 369
Ђурић, Иван 230, 299
- Евдокија, жена Стефана Немањића 110, 141
Елена, кнегиња 120
Емерик, краљ угарски 144
Ефросина в. Јевгенија
- Живковић, Тибор 17
Живојиновић, Мирјана 132, 134, 136, 143, 161, 231
Жигмунд, краљ угарски 325, 351
- Завида, отац Стефана Немање 101, 119
- Зан, Лауро, кнез Котора 143
Захарије Прибислављевић, кнез 60–62
Зечевић, Емина 338
Зиројевић, Олга 350, 382, 383
Зојић, Никола, војвода 324
Зонара, Јован 78, 79
- Иван Црнојевић, војвода, господар Зете 365, 366, 369
Иваниш Бериславић, деспот 302, 384
Иванишевић, Вујадин 338
Ивић, Алекса 376, 384–387
Ивић, Павле 193, 194, 199, 219, 221
Изанације, дух 86, 108
Иноћентије III, папа 143
Иноћентије VI, папа 277
Ираклије, цар византијски 12, 13, 20, 21, 31, 32, 35, 39
Ирина, царица 28, 257
Исак II Анђео, цар византијски 110
- Јакуб, син емира Мурата 311
Јакша, војвода 353, 373
Јакшић, Дмитар, син војводе Јакше 373
Јакшић, Марко, властелин 382
Јакшић, Стефан, син војводе Јакше 373
Јакшићи, браћа 373, 374, 383
Јанковић, Марија 47, 163, 164, 213, 246, 344, 356
Јевгенија (Ефросина), монахиња (кнегиња Милица) 313, 315, 323, 343

- Јела, сестра деспота Стефана Лазаревића 329
- Јелена, Балшић, кћи кнеза Лазара 347
- Јелена, деспотица – удовица деспота Лазара 347
- Јелена, краљица – жена краља Уроша I 177–179, 195, 227, 235, 237, 240, 268, 279, 297
- Јелена, удовица деспота Јована 384
- Јелена, царица – жена цара Душана 223, 333
- Јерина (Ирина), деспотица – жена Ђурђа Бранковића 9, 345, 347, 371
- Јефрем, патријарх 224, 225, 285, 291, 294, 300, 304, 307, 314, 316, 317, 322
- Јефтимје, епископ 209
- Јиречек, Константин 26, 51, 72, 95, 110, 129, 174, 243, 277, 341, 353, 373
- Јоаким, патријарх бугарски 175
- Јоаникије, патријарх 214, 215, 219, 222, 263, 276, 285
- Јоаникије Девички, пустињак 344
- Јован, архиепископ 70
- Јован, деспот – брат Ђурђа Бранковића 377–384
- Јован, деспот – син Стефана Бранковића слепог 8, 376
- Јован, митрополит 222, 363
- Јован, протоспатар – катепан Раса 66
- Јован VIII, папа 57
- Јован II Асен, цар бугарски 173–176, 270, 279
- Јован II Комнин, цар 102
- Јован III Ватац, цар 173
- Јован V Палеолог, цар 260, 265, 266, 276, 277
- Јован VI Кантакузин, цар XVI, 230, 231, 259–261, 276, 277, 350
- Јован VII Палеолог 325
- Јован VIII, византијски цар 340
- Јован Владимир, кнез 67, 68, 71, 72, 75, 147
- Јован Владислав, цар 67
- Јован Драгаш, деспот 298, 307
- Јован Дука, намесник у Драчу 90
- Јован Запоља, краљ 385, 387
- Јован Кантакузин в. Јован VI Кантакузин, цар
- Јован Ненад („Црни човек“), цар 385–387
- Јован Оливер, велики војвода, деспот 231, 235
- Јован Угљеша, деспот 224, 241, 281, 283, 297, 298
- Јован Цимискије, цар византијски 65, 69
- Јовановић, Војислав 338
- Јовановић, Слободан 11, 12
- Јустинијан, цар 228, 274, 275
- Јустинијан II, цар 27
- Јухас, Љиљана 174
- Калиник, епископ рашки 122, 211
- Калист, патријарх цариградски 276, 282

- Калић, Јованка 96–99, 109, 141, 325, 329, 338
- Калојан, цар бугарски 145, 149, 151
- Карло Велики, цар 50, 54, 255
- Кателина, принцеза угарска – жена краља Драгутина 177
- Катић, Реља 128
- Кашанин, Милан 72
- Кекавмен 74, 75
- Кинам, Јован 31, 97, 98, 106, 136
- Кисас, Сотирис 160
- Клапац Тврдиславић, жупан 242
- Клонимир Стројимировић, син кнеза Стојимира 59, 60
- Клонимировић, Часлав, кнез 62, 64, 65
- Ковачевић, Десанка 127
- Ковачевић, Љ. 218
- Колаковић, Вук, кастелан Ирига 378
- Коментол, војсковођа византијски 15
- Констанс II, цар византијски 27
- Константин, син краља Милутина 180
- Константин V, цар византијски 27, 28
- Константин VII Порфирогенит, цар византијски 13, 14, 18, 20, 26, 29–35, 38–40, 42–44, 49, 51, 55, 57, 59, 64, 83, 85, 88, 198, 206
- Константин XI Палеолог 299
- Константин Бодин, краљ (устанички „цар“ Петар) 77, 78, 81–84, 88–91, 93
- Константин Велики, цар XIII, XVII, 255, 264
- Константин Диоген, стратег 68, 69
- Константин Драгаш, обласни господар 283, 298, 299, 307, 323
- Константин Филозоф 312, 313, 337
- Косаче, породица 44
- Косијер, Никола, „дијак“ 367
- Котроманићи, династија 9, 120, 203, 259, 288, 289, 291, 294, 296, 355, 361, 364
- Крајина, кнез 35–37, 54
- Крајковић, Ђурко, велможа 371
- Крстић, Никола 205
- Крум, кан 54
- Куделин, великаш бугарски 178
- Кулин, бан 137, 138, 144
- Купусац, „дијак“ 120
- Кућнић, Прибил, властелин 317
- Лав, архиепископ охридски 70
- Лазар, деспот – син Ђурђа Бранковића 324, 346, 347
- Лазар, кнез српски 9, 114, 224, 225, 233, 234, 254, 265, 280, 282–286, 296–298, 300–323, 326, 327, 332, 334, 338, 343–345, 364, 370, 382
- Лазаревићи, династија 8, 107, 170, 171, 205, 225, 312–314, 317, 318, 320–326, 363, 366
- Лома, Александар 43, 244
- Лудвиг I, угарски краљ 277

- Лудвиг I Побожни, цар 51
 Лудовик II, краљ угарски 384, 385
 Лукетић, Мирослав 129
 Лучић, Иван 122
- Љубибратићи, властела 363
 Људевит Посавски, кнез 51, 52
- Макарије, монах 369
 Максим, јеромонах и владика в. и Ђорђе Бранковић 378, 379, 381, 382, 384
 Максимовић, Љубомир 30, 55, 56, 58, 66, 68, 94, 148, 160, 178, 179, 257, 261, 262, 265, 267, 272
 Малоншићи, властела 368
 Манојло I Комнин, цар 84, 86, 98, 99, 101, 102, 104–106, 108, 137, 255
 Манојло Сарантен Харитопул, патријарх 157–159
 Мара (Марина), кћи кнеза Лазара, жена Вука Бранковића 298, 315, 316, 318, 324
 Мара, султанџија – кћи деспота Ђурђа и Јерине 341, 347, 371, 372
 Марија, краљица – жена Стефана Дечанског 220
 Марина, монахиња в. Мара (Марина)
 Маринковић, Радмила 175
 Марјановић-Душанић, Смиља 114, 117, 119, 144, 156, 167, 178, 179, 183, 187, 191, 192, 198, 200, 294, 332, 363, 379
- Марко, жупан рашки 90
 Марко, митрополит милешевски 363
 Марко, пећки 224
 Марко Алтомановић, војвода – син војводе Алтомана 372
 Марко „млади краљ“, син краља Вукашина 280, 281, 283, 299, 322
 Марковић, Биљана 264, 273, 274, 313
 Марковић, Василије 72, 130, 344
 Марковић, Миодраг 173
 Матеј Стјепан Нинослав, бан босански 120, 138–141, 355
 Матија Властар, монах солунски 228, 274, 275
 Матија Корвин, угарски краљ 361, 362, 372, 376, 377
 Матија Шабанчић 361
 Медаковић, Дејан VII, 4, 10
 Менандар Протектор 14
 Методије, архиепископ 58, 82
 Методије, епископ 155
 Метохит, Теодор, посланик византијски 230
 Мехмед II Освајач, султан турски 350
 Мешановић, Сања 282, 325
 Миклошич, Франц (Miklosich, Fr.) 305, 308, 333, 357, 365, 369, 377, 379
 Милановић, Весна 345
 Милица, кнегиња 9, 301, 312–315, 320, 321, 323, 324, 343
 Милорадовић, породица 364
 Милош Белмужевић, војвода 373, 374

- Милош Војиновић, ставилац – син војводе Војина 233, 234
 Милошевић, Десанка 184, 187
 Милутин, краљ в. Стефан Урош II Милутин, краљ српски
 Мирковић, Лазар 103, 174, 212, 312, 331
 Мирошевић, Познан, жупан 242
 Михаило, велики кнез 121
 Михаило, војвода 354
 Михаило, кнез и краљ – син Стефана Војислава 75, 76
 Михаило I Анђео 151, 152
 Михаило II, цар византијски 35
 Михаило IX Палеолог 216, 254
 Михаило Асен, цар бугарски 192
 Михаило Вишевић в. Вишевић, Михаило, кнез
 Михаило Војислављевић, краљ 77–84, 86, 88–90
 Михаило Пипер, пронијар 368
 Михаиловић, Константин 349
 Михаљчић, Раде 126, 138, 224, 233, 257, 278–280, 283, 284, 290, 299, 302, 318–320, 366
 Мишић, Синиша 24, 32–34, 47, 63, 97, 142, 180, 219, 234, 259, 287, 358, 364
 Младен II, бан хрватски 287
 Младеновић, Александар 308
 Мошин, Владимир 262, 275, 315, 316, 366
 Мргић, Јелена 48, 95, 137–139, 287, 361
 Мурат, емир 283, 296, 310, 311, 315
 Мурат II, султан 341
- Муса, турски принц 329
 Муса, челник цара Уроша 236, 238, 302
 Мусићи, браћа – сестрићи кнеза Лазара 318
 Мусоки (Мужик, Мужок), кнез 16, 17
 Мутимир, кнез – син кнеза Властимира 55–58, 60, 62, 82
- Недељковић, Бранислав 205, 230
 Немањићи, династија VIII, IX, XII, XIV, XV, 7–10, 38, 47, 91, 97, 107, 114, 119, 120, 124, 126, 132, 140, 155, 156, 159, 161, 163, 167, 169–172, 178, 181, 183, 184, 186, 187, 189, 190, 192–194, 203–205, 208, 209, 228, 230–232, 236, 240, 246, 252, 257, 259, 266–270, 272, 280–282, 288–293, 295–297, 299–301, 304–309, 315, 319–321, 326, 327, 329, 331, 333, 334, 337, 343, 355, 358, 360, 363–368, 370, 377–380, 382, 383
 Неретљани, српско племе 6, 19, 29–31
 Никодим, архиепископ 171, 196, 215–218
 Никола, архиепископ 222, 223
 Никола Алтомановић, жупан – син жупана Алтомана Војиновића 280, 284, 290, 299, 302, 303
 Никола Илочки, „краљ Босне“ 361, 362
 Николић, Радомир 331

- Нинослав в. Матеј
 Нићифор II Ањео, деспот 278, 279
 Нифон, кир 216
 Новаковић, Стојан 11, 47, 69, 84, 126, 155, 164, 168, 185, 193, 195, 202, 203, 205, 239, 245, 253, 254, 257, 268, 273, 275, 292, 298, 305, 308, 309, 312, 322, 357, 365, 369, 376, 377
 Ногај, кан татарски 184, 185, 188
 Оболенски, Димитрије 265
 Оливер, деспот – ктитор манастира Лесново 192, 193, 223, 233
 Оливер Големовић, властелин 371
 Оливера, сестра Стефана Лазаревића 313
 Омуртаг, кан 54
 Орбин, Мавро 240, 241
 Острогорски, Георгије 27, 50, 53, 66, 72, 77, 90, 114, 126, 156, 160, 207, 224, 230, 245, 254, 256, 260, 265, 279, 280, 299, 332, 368
 Павић, Милорад 216, 281
 Павловић, Леонтије 181
 Палеолози, владарска лоза XVI, 269, 272
 Петар, кнез – потомак кнеза Мирослава 142
 Петар, цар бугарски 45, 65, 78, 255
 Петар Гојниковић, кнез – син Гојников 58–61, 63, 65
 Петар Одељан, вођа устанка у Бугарској 78, 110
 Петровић, Миодрог 160, 161, 246, 304
 Пирагаст (Пирогост), словенски војсковођа 17
 Попов, Чедомир 4
 Поповић, Даница 148, 149, 153, 167, 176, 182, 183, 319, 331, 385, 387
 Поповић, Марко 97, 338
 Првуд, „краљ“ Ринкина 20, 29
 Прелимир, легендарни краљ 84
 Прелуб, кесар 276, 278
 Прибац, отац кнеза Лазара 233, 234
 Прибислав Мутимировић, кнез – син кнеза Мутимира 58, 59–61
 Прибоје (Прибислав), „дијак“ 120
 Пријановић, Ђорђе, жупан 242
 Приск, војсковођа византијски 15–17
 Просигој, кнез – син Радославов 50, 60
 Пурковић, Миодрог 225, 246, 263, 285, 304, 317, 324, 334, 335, 337
 Раденовић, Павле, кнез 321
 Радивојевић, браћа – властела 357
 Радић, Весна 338
 Радић, Радивој 265, 276, 277
 Радић, велики челник и ктитор манастира Враћевшнице 354
 Радич Божић, војвода 385, 387

- Радич Бранковић-Растиславић, господар Браничева и Подунавља 303
 Радовић, Амфилохије в. Амфилохије (Радовић), јеромонах
 Радогост (Радгост) в. Ардагаст
 Радочић, Ђорђе Сп. 225, 317
 Радочић, Никола 79, 83, 84, 92, 107, 157, 167, 205, 207–209, 213, 227, 230, 264, 269, 273, 285, 291, 336
 Радонић, Јован 373
 Радоња (монашко име Герасим), брат Вука Бранковића 297
 Радослав, син кнеза Вишеслава 50, 60
 Радослав, челник 387
 Радослав Богдановић, кефалија 368
 Радошевић, Нинослава 96
 Растислаллић, породица 283, 303
 Растко (Свети Сава), син Стефана Немање 10, 122, 132, 359, 378
 Роман, монах – брат Вука Бранковића 315
 Роман I Лакапин, цар 64
 Руварца, Иларион 352
 Сава Свети (Растко Немањић), архиепископ – син Стефана Немање XI–XIII, 7, 9, 10, 42, 46, 84, 103, 112, 114, 115, 126, 127, 132–136, 145–148, 150, 152, 153, 155–176, 181, 182, 184–190, 192, 193, 196–199, 211–215, 217, 225, 228, 246, 249, 250, 258, 268, 269, 288, 294, 300, 301, 318, 322, 327, 328, 330–332, 343, 345, 357–359, 362–364, 369, 377–379, 388
 Сава II, архиепископ 246
 Сава III, архиепископ 215, 224
 Сава IV, патријарх 285
 Самуило, цар 66–68, 71
 Сандаљ Хранић, босански војвода 321, 329, 330, 356
 Светопелек, легендарни краљ 85, 207
 Селишчев, Афанасиј Матвејевич 244
 Сибислав, кнез 138
 Силуан 318, 319, 323
 Симеон, патријарх трнавски 263
 Симеон, цар бугарски 34, 45, 59, 61–64, 255, 279
 Симеон-Синиша, деспот – полубрат цара Душана 270, 276, 278
 Симеон Мироточиви в. Стефан Немања
 Симоката 17
 Симон, монах в. Стефан Немањић (Стефан Првовенчани)
 Симионида, принцеза византијска – жена краља Милутина 179, 185, 253, 254, 257, 333
 Синдик, Душан 32, 84, 86, 108, 142, 143, 166
 Скилица, Јован 67, 74, 75, 78, 79
 Скиличин Настављач 78, 88
 Соловјев, Александар 11, 25, 83, 115, 121, 128, 191, 193, 198, 200, 202–204, 234, 238, 261, 262, 266, 268, 273, 292, 366

- Спиридон, патријарх 225, 304–307, 313, 314
- Спремић, Момчило 329, 334, 336, 339–342, 344–348, 377
- Станојевић, Станоје 51, 91, 157, 246, 331
- Стефан, бан 138
- Стефан, кнез Босне 90
- Стефан, син кнеза Мутимира 56, 58, 60
- Стефан (Дечански), син краља Милутина 179, 180, 183, 185, 187, 189, 190, 193, 194, 197, 199, 200, 216, 220, 221, 226, 229, 238, 239, 259, 268, 326
- Стефан Бериславић, деспот – син Иваниша Бериславића 384, 385, 387
- Стефан Бранковић, деспот (сле-пи) 347, 348, 353, 376, 377, 380, 382
- Стефан Владислав, краљ – син Стефана Првовенчаног 168, 169, 174–176, 179, 180, 182, 183, 192, 204, 214, 355, 360
- Стефан Војислав, кнез дукљан-ски 73–76, 84, 86, 90, 119
- Стефан Вукан, синовац великог жупана Вукана 119
- Стефан Вукчић Косача, херцег 46, 342, 356–362
- Стефан Драгутин, краљ српски – син Уроша I 119, 177–180, 182, 183, 195, 199, 201, 214, 216, 217, 226, 227, 237, 238, 244, 291
- Стефан Душан, краљ и цар XVI, XVII, 8, 129, 180, 183, 185, 187, 189, 190, 192–195, 199, 200, 203–205, 219, 222–224, 226, 228–231, 233–235, 238–240, 243, 247, 259–283, 285, 287, 291, 292, 295, 298, 300, 301, 304, 305, 309, 333, 334, 343, 345, 355, 366–368, 386
- Стефан Завида, отац Стефана Немање 119
- Стефан Лазаревић, деспот 9, 114, 203, 312–315, 317, 318, 320–338, 341, 343, 344, 351, 379
- Стефан Мирослав, кнез, брат Стефана Немање 47, 100, 105, 119, 121, 122, 138, 142
- Стефан Немања, велики жупан (монашко име Свети Симеон Мироточиви) X–XIV, 9, 84, 96, 100–119, 121, 122, 124–136, 138, 141–153, 155, 156, 158, 162, 165, 166, 168–171, 173–175, 178, 181–187, 191–193, 196, 198, 199, 209–212, 226, 249, 250, 256, 258, 265, 266, 268, 269, 288, 294, 297, 300, 301, 318, 321, 322, 327, 328, 330–332, 337, 343, 345, 377–379, 380
- Стефан Немањић (Стефан Првовенчани) XII, XIII, 9, 84, 96, 102–104, 108–110, 112, 115–118, 122, 124, 130, 131, 133, 141, 142, 144, 145, 148–157, 160, 162, 166–168, 172, 181–183, 187, 188, 191–193, 198, 199, 210–212, 214, 232, 294, 297, 321, 379

- Стефан Радослав, краљ – син Стефана Првовенчаног XIV, 160, 166, 167, 172, 173, 182, 214, 225, 355
- Стефан Страцимир, кнез – брат Стефана Немање 100, 105, 119, 121, 122
- Стефан Томаш, краљ босански 347, 360
- Стефан Томашевић, краљ – син Стефана Томаша 294, 347, 348
- Стефан Урош, цар – син Стефана Душана, краља и цара 9, 187, 195, 223, 224, 234, 236, 266–270, 273, 278–283, 290–292, 296, 297, 299, 302, 305, 313, 324–326, 333
- Стефан Урош I, краљ 119, 168, 176, 177, 182, 192, 201, 214, 355
- Стефан Урош II Милутин, краљ XVI, 177–180, 182–185, 187–190, 193, 195, 196, 200–202, 215–217, 219, 226, 229–231, 233, 235, 237–239, 242, 243, 253–258, 265, 268, 333, 386
- Стефан Црнојевић, војвода 346, 365, 369, 370
- Стјепан (Стефан) II Котроманић, бан босански 119, 120, 180, 242, 258, 287, 288, 290, 354, 355
- Стојановић, Љубомир 120, 139, 140, 168, 171, 192, 216, 267, 278, 283, 288, 290–293, 300, 306, 308, 350, 355, 358, 359, 362, 363, 367, 372, 376, 378, 380
- Страхињић, Ненад, жупан-вој-вода 241
- Страцимир Балшић, обласни господар 299, 300
- Стрез, велможа бугарски 150–152, 187
- Стројимир, син кнеза Властимира 55, 57–60
- Субота Врлић, „палатин“ 387
- Суботић, Гојко 132, 261, 334
- Сулејман, султан 325
- Талоци, Лајош (Thallóczy, L.) 120, 288, 292
- Тамерлан, Тимур-Ленк, кан та-тарски 324
- Тарановски, Теодор 107, 114, 126, 205, 208, 209, 228, 230, 232, 236, 237, 246, 266, 269, 272
- Твртко I Котроманић, бан и краљ босански 9, 120, 167, 203, 284, 287, 288, 290–296, 300, 302, 304, 307, 311, 316, 321, 355
- Твртко II Котроманић, босан-ски краљ 340
- Телериг, кан бугарски 28
- Теодор I Анђео, деспот 159, 160, 172, 173
- Теодор I Ласкарис, цар никеј-ски 157
- Теодосије, монах-писац 84, 134–136, 155, 166–169, 185, 186, 188, 196, 199, 200, 214
- Теоктист, монах в. Стефан Дра-гутин, краљ

- Тихомир, жупан – брат Стефана
Немање 100, 101, 105, 118
Тодор, син Ђурђа Бранковића
344
Тома Кантакузин, велможа 371
Томашин, Дмитар, властелин
372
Томислав, краљ хрватски 35, 63,
82, 207
Томић, Јован 368
Томић, Стеван 331
Томовић, Гордана 23, 142, 263,
338
Тошић, Ђуро 36, 227, 241, 363,
364
Трикалски, Марко, властелин
372
Трифунковић, Ђорђе 313, 314,
327, 330, 332, 334, 338
Троицки Сергије 161, 275
- Ћирило 82
Ћирковић, Сима 4, 11, 16, 31,
33, 35, 38, 40, 43, 48, 54, 58,
63, 64, 73, 76, 78, 79, 82, 88,
96, 106, 130, 136–138, 141,
144, 176, 177, 179, 180, 198,
202, 203, 205, 227, 229, 230,
232, 237, 244–246, 251, 257,
259–261, 263, 264, 267, 277,
279, 280, 287–289, 291–295,
299, 303, 309, 321, 322, 325,
329, 338, 347, 348, 351–353,
356, 357, 360–362, 371–377,
379–381, 385, 386
Воровић, Владимир 48, 51, 95,
122, 137, 191, 210, 211, 318,
319, 323
Ћук, Ружа 371
- Угљеша, деспот 224, 280, 281
Угљеша, кесар 328, 329
Урош I, велики жупан XV, 96,
97
Урош II, велики жупан 97–99,
101
Урош V, цар в. Стефан Урош,
цар
- Фердинанд Арагонски, краљ
360
Фердинанд Хабзбург, краљ 385–
387
Ферјанчић, Божидар 13, 40, 50,
56, 110, 141, 154, 157, 160, 166,
172, 173, 206, 230, 254, 260,
261, 263, 267, 269, 270, 275,
277–279, 325, 340, 348
Ферлуга, Јадран 67, 72–74, 86
Филип, војвода бургундски
325
Филиповић, Миленко С. 127
Фисо (Physo), жупан 25
Фридрих I Барбароса, цар не-
мачки 110
Фридрих III, цар 377
- Хаџон, кнез 20
Хвалимир, кнез – син Крајине
36
Хенрик Лав, херцег саксонски
94
Хенрик Фландријски, цар 150
Хлапен, жупан 241
Хоматијан, Димитрије в. Ди-
митрије Хоматијан, архие-
пископ охридски
Хонорије III, папа 154

- Храбак, Богумил 244
Хрвоје Вукчић, херцег 321
Хрс, логотет 262
Хуњади, Јанко (Сибиванин Јан-
ко), војвода ердељски 360
- Џамблак, Григорије 326
Џвијић, Јован 21–25
Џрепун, жупан 121
Џрнеха, жупан 121
- Џрнојевићи, династија 203, 204,
365–370
Часлав, кнез 35, 60
Чучимир, кнез – син Хвалими-
ров 36
- Шкриванић, Гавро 164, 309
Шћепан Малоншић, промијар
368

РЕГИСТАР ГЕОГРАФСКИХ ПОЈМОВА

Азија 149, 339
 Албанија 244, 260, 279, 300, 340
 Александрија 84, 174, 175
 Ангора 313, 324, 326, 334
 Антиохија 173, 175
 Апатин 353
 Апостола Петра и Павла, манастир код Бијелог Поља 47, 356
 Арад 373,
 Араџан 353
 Ариље 47, 178
 Арханђела Михаила и Гаврила Св., манастир у Призрену 199, 219, 285, 314
 Арханђела Михаила Св., манастир на Превлаци 165
 Арханђела Св., манастир у Леснову 223
 Арханђела Св., манастир у Скопљу 130
 Архилевица 298
 Атинско војводство 157
 Атос в. Света Гора
 Африка 149
 Ахајска кнежевина 157

Баваниште, село 352
 Балкан, Балканско полуострво IX, X, 5, 6, 12–14, 18–23, 25–28, 34, 42, 49, 51, 52, 56, 73, 76, 84, 90, 149, 154, 157, 180, 186, 263, 277, 304, 338, 388
 Балкан, планина 53, 66
 Бамбалона в. Драч
 Банат 353, 354, 374, 383, 385
 Банатска Паланка в. Храм
 Баноштор, село 385
 Бањица, жупа 48
 Бањска в. Стефан Св., манастир у Бањској
 Бар 39, 67, 77, 82, 83, 89, 92, 109, 121, 128, 159, 165
 Бари (Италија) 56, 77, 131, 202
 Бачка 352, 353, 370, 374, 385
 Бачка жупанија 373
 Бездин, манастир 383
 Бела Стена 373
 Бела Хрватска (Доња Далмација) 85, 87
 Бели Дрим 44
 Белица, жупа 111, 164

Београд X, 20, 70, 178, 237, 254, 325, 328, 338, 339, 344, 351, 375, 377
 Бер, град 276
 Берат, град 260
 Берег, град 353
 Беркасово 373, 377
 Бесермењ, трговиште 353
 Бечеј 353
 Бечкерек 353
 Бијело поље 47, 356
 Билеће 310
 Билећке Рудине 37
 Биначка Морава 150
 Биоково 30
 Бистрица, жупа 46
 Бистрица, река 130
 Битовња, планина 112
 Битољ 28
 Бишће 34
 Бјелашница 111
 Благај 34
 Бобовац, град 294
 Бован 339
 Богородица Бистричка, црква на реци Бистрици 130
 Богородица Евергетидска, манастир у Цариграду 131
 Богородица Љевишка у Призрену 182, 315
 Богородица Св., манастир на Мљету 168, 191
 Богородица Св., црква у Кареји 132, 133
 Богородичин манастир код Куршумлије 130
 Бодрешка жупанија 353
 Бојана, река 39, 86, 91

Бока Которска 19, 165, 284
 Бона, град 32, 33
 Борања, планина 111
 Борац (Гружа), жупа 94, 164
 Босна X, 7, 35, 43, 45, 48, 49, 65–67, 71, 82, 83, 85, 87, 88, 90, 91, 95–97, 111, 112, 123, 130, 136–141, 144, 147, 154, 155, 165, 178, 198, 205, 235, 243, 267, 276, 287–294, 310, 321, 328, 338, 342, 348, 350, 352, 354, 355, 360–362, 370, 371, 374
 Босна, бановина 287, 288, 291
 Босна, жупа 25, 46
 Босна, „земља“ 7, 46, 95, 137
 Босна, река 21
 Босна и Херцеговина 356
 Браничево X, 70, 178, 179, 237, 303, 344
 Брач, острво 30
 Брвеник, град 236, 238, 302, 318
 Брвеник, жупа 236, 238
 Брегава, река 33
 Брегалница 253
 Брела, насеље 31
 Бриндизи 174
 Брод 46
 Бродарево 303, 317
 Брсково 303, 317
 Бугарска XI, 6, 28, 29, 34, 42, 43, 53–56, 58, 59, 61, 63–65, 68, 69, 78, 95, 106, 110, 113, 144, 157, 173, 176, 208, 217, 255, 259, 267, 285, 311, 344
 Будва 40, 128, 129, 174, 234
 Будим 352, 387
 Будимље, жупа 47, 180, 238
 Буна (Захлума), река 34

Валона 279
 Ваљево 48, 98, 304
 Вардар 21, 266, 283, 299
 Ватопед, манастир на Светој Гори 132–134, 331
 Велбужд (Ћустендил) 109, 180, 185, 220, 221, 259
 Велес 259
 Велзитаја (у Тесалији) 28
 Велика, жупа 32, 33, 112
 Велика Јерменија 255
 Велика Лавра, манастир у Светој Гори 343
 Велика Морава 54, 65, 94, 110–113, 164, 283, 303, 339
 Велики Бар (Бари) в. Бари
 Венеција X, 105, 143, 154, 156, 157, 267, 301, 323, 329, 341, 342, 346, 360, 365, 366, 369
 Верзитаја (у Македонији) 28
 Веруља (Горња и Доња Брела) 31
 Вечерићи, жупа 32, 33, 112
 Византија IX–XII, XIV–XVII, 6–8, 21, 27, 29, 34, 39, 46, 53–56, 58, 60–63, 65–67, 70, 72–74, 76–79, 90, 91, 93, 95–100, 102, 105, 106, 108, 110, 111, 113, 114, 117, 126, 130–132, 137, 141, 143, 149, 154, 157, 161, 178, 202, 207, 208, 230, 231, 242, 245, 253–256, 258–261, 264, 265, 267, 269–273, 275, 276, 290, 299, 325, 332, 340, 345, 348, 366, 368
 Вилагош, град 351, 353
 Винодол 85
 Вирпазар 40
 Висла 12, 13, 34
 Високо 45
 Височица, планина 42
 Витаљина, предео 37
 Витлејем 131
 Вишева, жупа 42, 49
 Вишеград 111
 Влашка 360, 364, 381, 382
 Воден 261, 276
 Војводина 376, 384–387
 Војна крајина 238
 Врање 93, 113, 150, 328, 339
 Вратар, град 357
 Враћевшница, манастир 354
 Врбања, жупа 48
 Врбас, жупа 48
 Врбас, река 21, 48, 95
 Вргорац 30
 Врдник, манастир 382
 Врм, град 38
 Врм, жупа 36, 37
 Врсиње, предеона целина 36
 Вруља, залив 31
 Врхбосна, жупа 46, 374
 Вучитрн 372
 Галипоље 277, 325
 Галуманик 33
 Гацко, жупа 42, 49, 88
 Глаж, жупа 48
 Глбочица (Дубочица), жупа (Лесковачки крај) 101, 111
 Гледишке планине 111
 Глумине, село 33
 Глухавица 303, 317
 Ѓвилане 33
 Голубац на Дунаву 325, 328, 339

Горажде 44
 Горимота, жупа 32, 33
 Горња Брела 31
 Горња Далмација 76, 84–87
 Горња Дрина 44, 284
 Горња Зета 365
 Горња и Доња Лепеница, жупе 111, 164
 Горња Морава 113
 Горњи и Доњи Пилот, жупе 111
 Горњи и Доњи Полог 113
 Горњи Ибар, жупа 46, 237
 Горњи или Српски Ковин (Rác-keve) 352
 Горњи Лаб, жупа 238, 303
 Горска жупа 30, 39, 40
 Гостивар 113
 Гостиља, жупа 48
 Градац, град у Грбљу 31, 38
 Градина у Постењу 97
 Градиса 373
 Граце (Градац у Грбљу) 40
 Грачаница, манастир 182, 257, 258, 333, 344
 Грбаљ, жупа 39, 40, 346
 Грделичка клисура 111
 Гружа, жупа 94, 164, 279
 Грчка 77, 260, 377, 386
 Гусиње 237
 Гучево 111
 Дабар, жупа 24, 32, 33, 47, 178
 Дабарско поље 24, 33
 Дален, жупа 30, 32
 Далма, место 85, 86, 207
 Далмација IX, 51, 67, 68, 75, 76, 86, 96, 108, 142, 143, 155, 168, 169, 243, 321
 Дањ, град 109
 Дебар 178, 253
 Дебрецин 353
 Девич, манастир 344
 Дежево 178, 201, 216, 237
 Дели Јован, планина 303
 Десник, град у Босни 43, 45
 Дечани, манастир 193, 194, 199, 219, 221, 233, 261, 323, 331
 Дивша, манастир 382
 Димитрија Св., манастир у Солуну 131
 Димотика 277
 Динарски систем 21, 22
 Диоклетија в. и Дукља 84, 108, 155, 168
 Добрискик, град 33
 Добрун 259
 Доња Брела 31
 Доња Гора 37
 Доња Далмација 85–87
 Доњи краји, „земља“ 48, 49, 95, 137, 139, 287, 288, 361
 Достиник (Дестиник, Дрстник), град у Србији 43–45
 Драва 54
 Драметин, жупа 48
 Драч (Бамбалона) 39, 67, 68, 73–76, 78, 79, 85–87, 90, 260
 Драчевица, жупа 36–39, 227, 284, 290, 300
 Дрежник, град 44
 Дреница на Косову 297, 317
 Дресеник, град у Србији 43–45
 Дриваст, град 82, 109
 Дрим 111
 Дрина, жупа (Дрина „земља“) 44–46, 49, 64, 94

- Дрина, река 7, 21, 44, 46, 48, 85, 93, 95, 111, 136, 279, 284, 303, 340, 355, 356
- Дрстник, село 43
- Дршковина, жупа 25, 111, 143
- Дубрава, жупа 32, 33
- Дубравница код Параћина 310
- Дубровачка жупа 38
- Дубровник 32, 35, 38, 67, 75–77, 79, 82, 86, 111, 121, 131, 138, 140, 159, 241, 242, 267, 279, 282, 284, 342, 351
- Дукља (Диоклетија, Зета) IX, 7, 29, 30, 35, 39–42, 49, 64, 65, 67, 68, 71–76, 78, 79, 81–84, 86, 90–93, 95–97, 101, 108, 109, 111, 143, 153, 154, 169, 206–208, 289
- Дунав IX, XVI, 9, 14–18, 20, 27, 28, 53, 54, 66, 69, 85, 145, 266, 275, 339, 347, 352–354, 370, 371, 374–376, 379, 381, 383, 385
- Дурмитор 42
- Ђорђе Св. – „Ђурђеви ступови“, манастир 130
- Ђорђе Св. Скоропостижни, манастир код Скопља 258, 297
- Европа IX, 6, 25, 98, 132, 145, 169, 240, 245, 277, 338, 339, 344, 359, 373
- Египат 170, 174, 175
- Епир 28, 66, 151, 152, 154, 160, 275, 276, 278, 279
- Епирска држава XIV, 154, 157
- Есфигмен, манастир у Светој Гори 380
- Етолија 278
- Жаба, планина 33
- Жабљак 369
- Жапско, жупа (Зажабље) 32, 33
- Ждрело, град на Млави 178
- Ждрело, манастир 305
- Живогошће 357
- Житомислић, манастир на Неретви 364
- Житомитск 109
- Жича, манастир 153, 155, 162–164, 166, 167, 174, 182, 196, 199, 213, 214, 216, 227
- Жрновница, жупа (Дубровачка жупа) 36, 38
- Загорје 85
- Загрлата, жупа 111
- Задар 86
- Заострог 31
- Западна Европа 202, 271, 359
- Западна Морава 47, 100, 111, 121, 164, 178, 283, 339, 346, 371
- Западне Стране, „земља“ 291–293
- Западни Балкан X
- Зарандска жупанија 351
- Застоље, село 38
- Зетливи, град 38, 39
- Затон, жупа 47
- Затрнава, жупа 25
- Захлума, в. Буна, река
- Захум у Бишићу 34
- Захумље (Хум), „земља“ 13, 20, 21, 24, 29, 30, 32–34, 39–42,

- 49, 56, 62–65, 74, 75, 81, 84, 86, 91, 97, 99, 100, 121, 129, 142, 144, 154, 169, 177, 180, 206, 234, 250, 329, 358, 359
- Звечан, град и жупа 93, 236, 238, 279, 303, 317
- Земун (Земли) 109, 353
- Земуник, жупа 48
- Зеница 45
- Зеничко поље 45
- Зета (Дукља) IX, X, XVII, 84, 109, 111, 112, 121, 128, 142, 144, 177, 178, 180, 204, 233, 234, 237, 238, 240, 279, 282, 283, 300, 301, 307, 323, 329, 337, 338, 340–342, 346, 365–367, 369
- Зета Црнојевића 204, 365, 367, 370
- Зетско приморје 322
- Златица 342
- Злетово 178, 253
- Знеполе 338
- Ибар, жупа 25, 100, 130
- Ибар, река IX, 43, 94, 96, 177, 279, 284, 302, 312, 317, 318
- Ивиرون, грузијски манастир на Светој Гори 133
- Идбар, жупа 42, 49
- Изморник 113
- Имота, жупа 33, 42, 112
- Имотско поље 24, 33
- Иногоште 328
- Ириг 373, 378
- Италија 56, 90, 149
- Јабланик, планина 111
- Јагодња, планина 111
- Јадар, река 45, 111
- Јадранско море 13, 21, 22, 51, 56, 69, 76, 77, 85, 111, 266, 279, 284, 292, 306
- Јазак, манастир 382
- Јајачка бановина 361
- Јајце 361, 384
- Јарак 378
- Јасеница 111
- Јахорина 111
- Једрене 15, 17
- Јежево 371
- Јелеч 303, 317
- Јелци, жупа 45
- Јенова (Јенопоље) 373
- Јерусалим 131, 172–175, 216
- Јована Претече, црква у Јерусалиму 131
- Јонско море 76
- Јосли, град 33
- Југославија 13, 14, 72, 96, 141, 206, 230, 333
- Јужна Бачка 353, 354
- Јужна Италија 35, 63, 77, 78
- Јужна Морава 94, 110–112, 283
- Јужна Угарска 374, 378, 379, 381, 383, 388
- Јужни Банат 352–354, 370
- Каиро 175
- Каленић, манастир 354
- Камено поље 37
- Канина, град (Албанија) 260, 279
- Кареја 132, 133
- Кичево 178, 253
- Клина, река 44
- Клобук 38

Клокотница 173
 Ковил 352
 Ковин 347, 352
 Ковинска жупанија 354
 Козаљ (Кожељ), град 109
 Козник, град 339
 Колубара, жупа 48
 Колубара, река 48, 111
 Ком, жупа 42, 49, 369
 Комарани 317
 Комарница, жупа 42, 49
 Комови, планина 42
 Комогојно 373
 Конавле, жупа 21, 24, 35–40, 56, 86, 227, 241, 242, 247, 248, 284, 299, 300
 Константинопољ IX
 Кончул, манастир 130
 Копаоник 303, 339
 Копријан 339
 Коринтски залив XVI, 275
 Корчула, острво 30
 Косаница, река 102
 Косово 93, 95, 105, 111, 112, 195, 229, 230, 260, 283, 296–298, 302, 303, 306, 310, 311, 313–317, 320–322, 326, 336
 Костајница 373
 Касторија, град (Костур) 278
 Кострц, жупа 25, 111
 Костур у Грчкој 77, 261
 Котор 35, 39, 43, 45, 67, 81–83, 108, 109, 142, 143, 165, 279, 295
 Крајина, жупа 112, 287, 356
 Краљевина Дукља и Далмација 84, 86–89, 91, 108, 143, 144, 155
 Краљевина Сицилија 131
 Краљевина Србија 159
 Краљево 94
 Крбава, жупа 88
 Кроја, град (Албанија) 260
 Крупа 33
 Крупиша 226
 Крушевац 283, 302, 318, 338, 339, 351, 357, 374
 Крушевица, жупа 36, 37
 Крушедол, манастир 382
 Крушилица, жупа 47, 164
 Кујавча, жупа 25, 303
 Купелник, жупа 39
 Купиник 353, 354, 373, 377, 378
 Куршумлија 130, 339
 Кутско поље 37
 Кучајске планине 339
 Кучева, жупа 39, 40
 Кучево 178, 237
 Кчево 367
 Лаб, жупа 94
 Лаб, река 85, 94, 111
 Лавра Светог Атанасија на Светој Гори 133, 331
 Лашва, жупа 46, 361
 Левач, жупа 111, 164
 Леденице 38
 Лепеница, жупа 25, 46
 Лесковац 339
 Лесник, град 43–45
 Лесново, манастир 192, 222, 223, 226, 298, 333
 Лешак, град у Пологу 109
 Лешница у Јадру 45
 Либија 174
 Ливањско поље 24

Ливно, жупа 42
 Лика, жупанија 88
 Лим, жупа и „земља“ 47, 49, 94
 Лим, река 44, 47, 130, 284, 290, 303, 317, 357
 Липљан, град X, 70, 85, 93, 111, 303, 344
 Лишница, жупа 48
 Лонтодокла, град 40
 Луг, предеона целина 36
 Лугомир, жупа 164
 Лука, жупа 32, 33, 48
 Лукавете, град 38, 39
 Луке Св., црква у Котору 142, 143, 345
 Луке Св., црква у Купинику 377
 Лушка жупа 39
 Лушци, жупа 48
 Љеш 39, 67
 Љешкопоље 39
 Љиг, жупа 48
 Љубиње, карстно поље 24, 364
 Љубовића, жупа 47
 Љубомир, жупа 24, 36
 Љубомир, карстно поље 36
 Љубостиња, манастир 332
 Љубушко 33
 Љута, река 38
 Маглић 42
 Макар (Макарска) 31
 Макарска 31, 357
 Макарско приморје 112, 356, 357
 Македонија XVI, 27–29, 54, 66
 Мала Азија 77, 90, 154, 157, 173
 Маљен 111
 Манасија, манастир, в. и Ресава, манастир 331, 332
 Марија Крајинска, света црква 72
 Марица 224, 281, 297, 299
 Мачва 178, 237, 303, 304, 325, 328, 339
 Мачковци, место 238
 Медведник, планина 111
 Медитеран 154
 Медун 40
 Међуречје (између града Самобора и Новог) 44
 Међуречје (код града Сокола) 43–45
 Мел, жупа 48
 Мелник, град 261
 Меропшине, локалитет 38
 Месембрија 173
 Метохија 25, 44, 95, 111, 112, 297, 299, 300, 303, 310, 316, 317
 Метохијски Подгор 303, 317
 Милешева, манастир 44, 174–176, 219, 291, 318, 327–331, 356, 359, 362
 Милешевски град 44
 Мироч 303
 Митровица 353
 Михаила Светог, црква у Стону 81
 Млава, река 178
 Мљет, острво 30, 168, 191
 Модран, жупа 48
 Мокршик, град 33
 Мокро, жупа 30, 31
 Мокро (Макарска) 31
 Морава, жупа 47, 94, 164

- Морава, река 21, 110, 150, 238, 303, 310
 Морава, „тема“ византијска 66
 Моравица, жупа 47, 49, 178, 330
 Моравице, „земља“ 47, 94, 121
 Морача, жупа 42, 49
 Морача, манастир 97
 Морача, река 21, 39, 317
 Мореја 360
 Мориш, река 373, 374, 383
 Мостарско блато 33
 Мохач 384, 385
 Мункач 353
- Нађбања 353
 Нађлак, град 373
 Напуљ 360
 Невесиње, жупа 42, 49
 Некудим 343
 Немачка X, 131
 Ненавиште, жупа 48
 Непричава, жупа 48
 Неретва, жупа 42, 49
 Неретва, река 21, 30–33, 112, 128, 276, 287, 290, 356, 357, 363, 364
 Неретљана област 6, 29, 30, 60, 64, 65, 206
 Неродимље на Косову 229
 Никоја XIII, 154, 157, 159, 160, 173
 Никејско царство 157
 Николе Светог, манастир 130
 Николе Светог, манастир код Прибоја 47, 165
 Николе Светог, манастир у Врању 261
- Николе Светог, храм 103
 Никополје 17
 Нимфеј 173
 Ниш X, 70, 77, 94, 100, 108–110, 112, 130, 150, 303, 310, 339, 342
 Нова Павлица, манастир 318
 Нови, град (Херцег-Нови) 362
 Нови, град код Горажда 44, 46
 Нови, град на Неретви 357
 Нови Пазар 97
 Новиград 40
 Ново Брдо, град 303, 337, 338, 342, 346, 349, 350
- Облик, жупа 39
 Обна, жупа 48
 Обод 37
 Овче поље 178, 185, 253
 Омиш 111, 112
 Оногост, жупа 42, 49
 Орахова Љут, село 368
 Орашац 228
 Островица 349
 Острок, град (Заострог) 31
 Отоманска империја, в. Турска
 Охрид 28, 66, 71, 129, 260
 Ошље, насеље 33
- Павла Светог, манастир 334, 380
 Павла Светог и Есфигмена, манастир 343
 Паганија, област 20, 21, 29–32, 39, 40, 49, 56, 60, 61, 63, 86
 Палестина 173, 174
 Панонија 54, 61

- Панонска низија 21
 Пантелејмона Светог, манастир у Нишу 130
 Пантелејмона Светог, манастир у Светој Гори 298, 331, 343
 Пантино, село на Косову 105, 118, 130
 Параћин 302, 310
 Патково, жупа 25, 111
 Пауни на Косову 195, 229, 260
 Паштровићи 227, 245
 Паштровске планине 40
 Пек 339
 Пељешац 33, 242
 Пепелевац, жупа 48
 Перник 109
 Петра Коришког Св., манастир 234
 Петра Св. у Расу 102
 Петрова црква код Новог Пазара 97
 Петрова црква у Постоњу 97
 Петрова црква у Риму 131
 Петроварадин 375
 Петрус 339
 Пећ 196, 224, 227, 303, 314–317
 Пива, жупа 42, 49
 Пива, река 21, 44
 Пијанец, жупа 188, 253
 Пилот, жупа 25, 82, 111, 214
 Пини, планина (Pini mons) 85
 Пирот 303
 Пјешивци 367
 Плав 177, 237, 317
 Плива, жупа 42, 48
 Плива, река 42
 Плочник у Топлици 310
- Пљевља 44
 Пнућа, жупа 45
 Повлен 111
 Површ, предео на целина 36
 Подгора, насеље 30, 31
 Подгорина 111
 Подгорица 39, 40
 Подгорје, „земља“ 43, 48, 49, 84
 Подлужје, жупа 39
 Подримље, жупа 25, 111
 Подунавље 283, 303, 305–307, 327, 337, 338, 340, 383
 Полимље 45
 Полог, жупа 25, 93, 109, 150, 178, 238, 239, 253
 Пољска 88
 Поморавље 165, 280, 329
 Поморишје 353, 354, 383, 385
 Поморје (Приморје) 245, 291–293, 304, 306, 308, 338, 340
 Поморска земља 300, 301
 Попово, жупа 24, 32, 33
 Попово поље 24, 33
 Пореч 178, 253
 Посавина 338
 Посавље 338
 Постоње 97
 Прапатна, жупа 39, 40, 81, 83
 Прача, река 44
 Превлака у Боки Которској 165
 Прењ 42
 Преспа 28, 66, 71
 Прешево 328
 Прибој 44, 47, 165, 178
 Прибуд, жупа 44, 46
 Призрен X, 25, 70, 78, 94, 109–111, 113, 150, 163, 182, 199, 219, 229, 285, 297, 314, 344

- Прилеп 28, 260, 261
 Приморје (Поморје) X, XVI, 6, 7, 30, 35, 36, 39, 41, 42, 49, 53, 56, 60, 62, 64, 65, 68, 72–74, 76, 77, 85–88, 91, 112, 128, 292, 304, 306, 307, 321, 338, 355, 356
 Приштина 318
 Проклетије 42
 Прокупље 339
 Просек 259
 Пуста Река 100
- Раваница, манастир** 304, 308, 309, 318, 319, 332, 344
Равно, град (Ћуприја) 94, 95, 109, 111, 339
Радија, жупа 48
Радовиште 259
Радо(х)иња 303
Рама, жупа 42, 49
Рас, град X, 7, 43, 45, 66, 67, 69, 70, 96, 97, 101, 102, 104, 063, 210, 226, 344
Раса „земља“ в. Рашка
Расина, жупа 94, 100, 164, 238
Расина, река 94
Растока, жупа 30, 31
Растока, река 30
Ратаји, локалитет 38
Рашка (Раса „земља“) IX, X, 7, 46, 49, 56, 65, 66, 71, 85, 87, 88, 90, 91, 93–98, 101, 192, 193, 279, 280, 284, 289, 321, 329, 340, 352, 355, 370, 377
Рашка, река 97
Регец, град 353
- Река, жупа (Пуста Река)** 97, 100, 106, 111
Ремета, манастир 382
Ресава, манастир (Манасија) 331, 332, 336, 338
Речице, село у Пологу 239
Рибница XI
Рила 69
Рим (Roma) XII, XIII, 56, 70, 78, 79, 89, 92, 129, 131, 155–157, 199, 216
Римско царство XIII, 56, 84, 255
Рисан, град 37, 38
Рисан, жупа 36, 37
Рихиос, река 19
Ровине 299, 323
Романија 261, 262, 265, 266
Рудине, жупа 36, 37, 241
Рудник 111, 279, 284, 303, 336
Руднички крај 303
Румунија 128
Русија 88
- Сава IX, 21, 42, 48, 51, 64, 66, 68, 69, 95, 111, 145, 275, 304, 351, 370, 375, 376, 379, 381, 383, 385**
Салинес, град („Соли“) 43, 45, 69
Салона 208
Самобор 44, 46
Сана 48, 95
Сапна, жупа 48
Сарајевско поље 45
Сард, град 109
Сатмар, град 353
Сатмарска жупанија 353

- Свач, град** 39, 82, 109
Света Гора (Атос) XI, 122, 132–135, 156, 157, 160, 170, 173, 187, 262, 285, 322, 327, 331, 333, 382
Светитеља Николаја и чудотворца, црква у Великом Бару 131, 202
Сврљиг 109
Сврчин на Косову 226, 229
Себечевска, река 97
Северна Албанија 244
Северна Македонија 242
Сер 226, 229, 260, 262, 263, 279
Србија в. Србија
Серез, град 371
Серска област 224, 279, 280, 297
Сеченица 98
Синајско полуострво 175
Сипонт, град у Италији 35, 63
Сирмијум в. Сремска Митровица
Сисак 51
Ситница, жупа 111
Ситница, река 39, 105
Сицилија 360
Сјеница 303, 317
Скадар 84, 109, 151, 279
Скадарско језеро 39, 40, 72, 83, 279
Скопље 68, 77, 93, 94, 109, 130, 178, 203, 222, 223, 226, 229, 253, 258, 263, 266, 297, 322
Скореновац, село 352
Славинец, град у Паганији 31
Славонија 27, 88
Смедерево 339, 341–349, 352, 360, 371, 388
- Смолућа, жупа** 48
Соко, град 44, 46
Соколска планина 111
Соли, бановина 178, 287, 288, 290
Соли, град (Салинес, Тузла) 43, 69, 237
Соли, жупа 43, 45, 48, 49, 95
Соли, „земља“ 45, 48, 137
Солун XVI, 19–21, 27–29, 69, 131, 151, 160, 161, 173, 276
Солунска краљевина 157
Сопоћани, манастир 219
Софија 108, 109, 342
Сплит 35, 76, 82, 207
Спољни Солнок, жупанија 353
Спреча, река 48, 69
Србија (Српска земља) VIII–XVI, 6, 7, 9, 11, 13, 14, 18, 20, 21, 26, 29, 30, 32, 34–36, 39–43, 45–50, 52–69, 72, 73, 82, 83, 85, 87, 91, 93, 97–106, 110–117, 121–124, 126, 128, 130–133, 135–137, 139–141, 144, 145, 148–160, 162, 165–167, 171–174, 176, 177, 180, 181, 186–189, 191, 192, 198–200, 202, 203, 206–208, 212, 215, 218, 220, 228, 230, 232, 235, 237–240, 242, 243, 246–254, 256–259, 261, 264–266, 277, 278, 281, 284, 285, 289, 290, 293, 294, 297, 302, 304, 310, 314, 328, 329, 331, 332, 336–338, 340, 342–344, 348, 350, 352, 357, 360, 363, 374, 377
Сребрник, град у Усори 361

Сребрница 328, 336, 338, 356, 374
 Срем (Срем „земља“) 9, 48, 49, 54, 64, 66, 94, 111, 137, 174, 352–354, 370, 374, 376, 378–380, 382, 383, 385, 387
 „Сремска земља“ 195, 380
 Сремска Митровица (Сирмијум) X, 58, 68, 70, 82
 Српска Деспотовина VIII, 327, 329, 331, 335, 337, 339–346, 348, 349, 354, 359, 361, 370, 371, 375, 376, 381
 Српска земља, в. Србија
 Српски Ковин (Ráczeke) 352
 Сталаћ 339
 Стариград 40
 Стефан Св., манастир у Бањској 182, 183, 218, 219, 257, 258, 331
 Стоб 109
 Стон, град 32–34, 41, 75, 81, 165, 242
 Стон, жупа 32, 242
 Стоњски рт (Пељешац) 33
 Стримон, река 19, 98
 Струма, река 29, 261, 262, 276, 371
 Струмица 260
 Студеница, манастир XII, 111, 130, 132, 148, 150, 153, 162, 170, 182, 218, 219, 275, 331, 378
 Суворбор 111
 Сутјеска, жупа 46
 Суторин поље 37
 Сушица, река 37

Таково 228
 Таља, град 353
 Тамиска жупанија 373
 Тамнава, жупа 48
 Тара, река 21, 44, 98, 303, 317
 Тарабош, брдо 39
 Теба у Египту 174
 Теодора Светог, црква у Витлејему 131
 Тесалија 28, 29, 66, 69, 238, 275, 276, 278, 279
 Тетово 113
 Тетушевина 373
 Тиватски залив 40
 Тимок 51, 54, 109, 303
 Тиса 54, 353, 354, 374, 383
 Тител 375
 Токај 353
 Топлица, жупа 48, 94, 100, 142, 143, 145, 302, 310
 Топлица, река 94, 102
 Торонталска жупанија 353
 Травунија (Требиње), жупа, област 6, 20, 21, 29, 30, 35, 36, 38–42, 49, 54, 56, 60, 63–65, 73–75, 82–84, 86, 91, 96, 97, 99, 121, 155, 168, 169, 206, 227, 279, 284, 289, 300
 Тракија 27, 29
 Трговиште 317
 Требетин, жупа 48
 Требижат 33
 Требиње 6, 35–38, 75, 100, 101, 129, 142–144, 177, 179, 180, 227, 234, 237, 238, 240, 241, 280, 284, 290, 300, 329
 Требињско поље 36
 Требишница 37

Треботић, жупа 48
 Треча 317
 Трескавац, манастир код Прилепа 261
 Трескавица 42, 112
 Трибова, жупа 48
 Трималија 67
 Трипуна Светог, катедрала у Котору 108
 Трново 173, 175, 176
 Тузла в. и Соли 43, 69
 Турска 13, 323, 329, 335, 336, 346, 366, 374, 376
 Тучепи 357

Ћуприја (Равно) 95, 111
 Ћустендил в. Велбужд

Уб, жупа 48
 Увац, река 303
 Угарска X, XVII, 6, 7, 9, 13, 61, 65, 85, 88, 95, 100, 105, 111, 112, 117, 131, 136–140, 142, 144, 145, 177–179, 188, 267, 289, 290, 312, 325, 335, 336, 338, 340–342, 346, 348, 349, 351, 352, 354, 361, 370–377, 381–384, 386–388
 Ужице 44
 Укрина, жупа 48
 Улцињ 39, 67, 82, 83, 109
 Ускопле, жупа 48
 Усора, бановина 178
 Усора, жупа („земља“) 48, 49, 95, 137, 138, 237, 287, 288, 290, 340, 361
 Усора, река 48
 Ушка, жупа 111

Фатница, жупа 24, 36
 Фатнице, карстно поље 36
 Фелшебања, град 353
 Фенек, манастир 382
 Фокеја 173
 Фрушка гора 382, 383
 Фурланија 377

Халкидик 262
 Хвар, острво 30
 Хвосно, жупа 25, 111, 142, 143, 145, 148, 303, 314–316, 317
 Хвостанска земља 45
 Херцег Нови 37, 295, 362
 Херцеговина XVII, 354, 356, 359, 362–364
 Хиландар, манастир XI, XII, 112–116, 126, 132, 134–136, 141, 143, 147, 148, 153, 156, 157, 160, 182, 191, 216, 297, 298, 309, 315, 316, 322, 326, 327, 331, 334, 343, 344, 347, 371, 380
 Хлерин, град у Грчкој 261
 Ходош, манастир 383
 Хопово, манастир 382
 Хоча (Фоча) 46
 Храм (Банатска Паланка) 352
 Хрватска 29, 39, 40, 42, 51, 58, 59, 62, 87, 88, 96, 123, 137, 208, 235, 321
 Христовски кланац 262, 266
 Хрусија 254
 Хум, град 32–34
 Хум в. Захумље
 Хумска земља 24, 32–35, 63, 75, 97, 142, 155, 168, 180, 242, 259, 276, 287, 288, 290, 355, 358, 364

- Цавтат 37, 38
 Цариград X, XVI, XVII, 13, 15,
 21, 17, 37, 55, 57, 58, 73, 74, 100,
 105, 129, 131, 132, 134, 145, 149,
 156, 157, 173, 175, 179, 180, 216,
 217, 238, 261, 266, 275, 276,
 285, 299, 324, 325, 346, 360
 Царине, локалитет 38
 Цетина, жупа 42
 Цетина, река 30, 79, 86, 111, 287
 Цетиње 369, 370
 Цетињски манастир 369
 Цијевна, река 40
 Црвена Хрватска (Горња Дал-
 мација) 85–87
 Црмница, жупа 39, 40
 Црна Гора 25, 39, 42, 48, 72, 81,
 92, 121, 144, 177, 203, 204, 237,
 251, 279, 295, 299, 300, 323,
 329, 341, 342, 346, 365–370
 Црна Гора у Египту 175
 Црна Стена, жупа 44, 47
 Црнузи, село 44
 Чанадска жупанија 373
 Чачак 94
 Чепел, острво 352
 Черевих 385
 Чернавуск, град 43–45
 Четрдесет мученика, манастир
 у Трнову 175
 Чрешће 259
 Шабанц 375
 Шишатован, манастир 382
 Штајерска 377
 Штимље, на Косову 229
 Штип 259
 Шума, предео на целина 36
 Шћепан поље 44

БЕЛЕШКА О АУТОРУ

МИЛОШ БЛАГОЈЕВИЋ рођен је 17. октобра 1930. године у Милетићеву, у Банату. Основну школу похађао је у Милетићеву, гимназију у Вршцу. Војно-поморску академију, у Дивуљама код Сплита, завршио је у лето 1951. године, па је произведен за официра Југословенске ратне морнарице. Октобра исте године ухапшен је због наводне делатности „по линији ИБ“ и осуђен не шест година строгог затвора. Казну је издржавао у концентрационим логорима у Билећи и на Голом отоку. Казна му је смањена за две године са ограниченим грађанским правима у трајању такође од две године.

На Филозофски факултет у Београду, Одељење за историју, уписао се 1956. и дипломирао 1960. године. После дипломирања радио је две школске године у осмогодишњој школи у Милетићеву, да би у лето 1962. постао асистент Историјског института САНУ. Определио се да проучава националну историју у средњем веку, посебно привредну и друштвену историју. Магистарски рад „Планине и пашњаци у средњовековној Србији“ одбранио је 1966, а докторску тезу „Земљорадња у средњовековној Србији“ 1970. године.

За доцента Филозофског факултета у Београду, за предмет „Историјска географија“, изабран је 1972, за ванредног професора 1977, а за редовног професора 1983. године. Предавао је као гостујући професор на Филозофском факултету у Бањалуци од школске 1994/95. до 2005. године. Пензионисан је 1996. године.

За дописног члана САНУ изабран је 26. октобра 2000, а за редовног 2. новембра 2006. године.

Објавио је око 200 научних радова, укључујући и седам поглавља у *Историји српског народа* (I и II) коју је објавила Српска књижевна задруга. Књиге: *Земљорадња у средњовековној Србији*, Београд 1973, 463 стр., друго и допуњено изд. 2004; *Србија у доба Немањића*, Београд 1989, 283 стр.; *Државна управа у српским средњовековним земљама*, Београд 1997, 2001², 336 стр.; *Србија Немањића и Хиландар*, Београд – Нови Сад 1998, 132 стр.; *Историја српске државности*, Нови Сад 2000, 381 стр. (коаутор Д. Медаковић); *Немањићи и Лазаревићи – српска средњовековна државност*, Београд 2004, 452 стр.; *Земљораднички закон, средњовековни рукопис*, Београд 2007, 349 стр.; *Захумско-Херцеговачка епископија и митрополија*, Београд 2009, 80 стр.; Чланци: „Планине и пашњаци у средњовековној Србији“, *Историјски гласник* 2–3 (1966) 2–95; „Закон светог Симеона и светог Саве“, *Сава Немањић – Свети Сава*, Београд 1979, 129–166; „Преглед историјске географије средњовековне Србије“, *Зборник историјског музеја Србије* 20 (1983) 45–126; „Сође – основни порез средњовековне Србије“, *Глас САНУ* 390 (2001) 1–44; „Српски сабори и сабори отачастава Немањића и Лазаревића“, *Глас САНУ* 410 (2008) 1–40; „О издаји или невери Вука Бранковића“, *Зборник Матице српске за историју* 79–80 (2009) 7–42.

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР

Љубомир Максимовић: Српска државност у средњовековном свету VII

СРПСКА ДРЖАВНОСТ У СРЕДЊЕМ ВЕКУ

Увод 3

ПРВА ГЛАВА

ПРВЕ СРПСКЕ ДРЖАВЕ

1. Најстарији елементи српске државности 11
2. Нова отаџбина и елементи српске државности 19
3. Од склавинија до држава 27
4. Територијална структура првих српских држава 30
5. Србија – градови, жупе и земље 42
6. Прва српска династија и борбе за врховну власт 49
7. Легализација српске државности и борба за врховну власт 53
8. Деструкција српске државности (X/XI век) 65

ДРУГА ГЛАВА

СРПСКА ДРЖАВНОСТ У ДУКЉИ, РАШКОЈ И БОСНИ

1. Обнављање српске државности у Дукљи 71
2. Успон српске државности у Дукљи 76

3. Црквена и државна организација у Дукљи	81
4. Слабење политичког језгра у Дукљи	90
5. Премештање политичког језгра из Дукље у Расу	93
6. Удео кнез Стефан Немања	100
7. Стефан Немања велики жупан Србије	104
8. Уједињавање српских земаља	108
9. Суверенитет Србије и инсигније великог жупана	113
10. Организација власти и структура друштва	121
11. Стефан Немања и хришћанска црква	129
12. Српска државност у Босни на прелазу из XII у XIII век	136

ТРЕЋА ГЛАВА ИДЕОЛОШКА ОСНОВА СРПСКЕ ДРЖАВНОСТИ

1. Грађански рат и слабење државности Србије	141
2. Култ владара светитеља и српска државност	146
3. Краљевска круна и архиепископско достојанство	153
4. Српска аутокефална црква у Краљевини Србији	159
5. Стабилизовање династије и српске нације	166
6. Учвршћивање међународног положаја српске краљевине и цркве	172
7. Канонизација српских краљева	181
8. Инсигније српских краљева и српска државност	190
9. Грб и застава	202

ЧЕТВРТА ГЛАВА ДРЖАВНА УПРАВА

1. Државни сабори	205
2. Централна државна управа	228
3. Локална управа	236
4. Етничка и социјална структура српског краљевства	243

ПЕТА ГЛАВА ВИШЕНАЦИОНАЛНА ДРЖАВА

1. Од краљевства ка царству	253
2. Царство	262
3. Трансформација власти	268
4. Крај Душановог царства	275
5. Царство без цара – Србија без владара	281

ШЕСТА ГЛАВА ОБНАВЉАЊЕ НАЦИОНАЛНЕ ДРЖАВЕ

1. Обнављање српске државности у босанској држави	287
2. Обласни господари и српска државност	296
3. Српска државност у области кнеза Лазара	302
4. Последице Косовске битке и канонизација кнеза Лазара	310
5. Деспот Стефан Лазаревић и обнављање суверенитета	321
6. Српска државност у Српској Деспотовини	327
7. Слом Српске Деспотовине	337

СЕДМА ГЛАВА НОВА ЈЕЗГРА СРПСКЕ ДРЖАВНОСТИ

1. Прве сеобе у Угарску	349
2. Обнављање српског политичког језгра у Херцеговини	354
3. Неговање српске државности у Зети Црнојевића	365
4. Стварање српског политичког језгра северно од Саве и Дунава	370
5. Идеолошке претпоставке за обнављање српске државности северно од Саве и Дунава	376
6. Деспоти „иноплеменици“ и цар самозванца	384

РЕГИСТРИ

Регистар личних имена	391
Регистар географских појмова	406

КАРТЕ

1. Српске земље и државе од IX до XI века 46–47
2. Српске државе крајем XII и почетком XIII века 110–111
3. Путовања Светог Саве 174–175
4. Србија од 1282. до 1321. године 258–259
5. Душаново царство и Босанска држава половином
XIV века 258–259
6. Српско царство пре Битке на Марици 274–275
7. Босанска држава 1412. године 294–295
8. Српска деспотовина 1423. године 330–331
9. Карта српског монаштва 330–331

БЕЛЕШКА О АУТОРУ 423

Милош Благојевић
СРПСКА ДРЖАВНОСТ У СРЕДЊЕМ ВЕКУ

Издавач
СРПСКА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА
Београд, Краља Милана 19

Председник
Слободан Ракић

Управник
Нина Новић

Главни уредник
Драган Лакић

Уредник
Марко Недић

Коректор
Бранислава Црномарковић

Припрема
Графички студио
ЦРНОМАРКОВИЋ
Београд, Солунска 23

Тираж
1.000 примерака

Штампа
БУДУЋНОСТ
Нови Сад, Шумадијска 12

ISBN 978-86-379-1160-9